O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

2-son (fevral 2026)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2026

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta’lim universiteti)

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 2-son (fevral 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan ●**GUVOHNOMA № 1131.**

Qodirova Marhabo (Osyo Xalqaro universiteti Xorazm filiali magistranti)

KASR TARTIBLI SUBDIFFUZIYA TENGLAMASI: TUSHUNCHALAR, NAZARIY ASOSLAR VA MATEMATIK MODELLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada anomaliy diffuziya jarayonlarini tavsiflashda qo‘llaniladigan kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi o‘rganiladi. Klassik diffuziya modellarining murakkab muhitlar uchun yetarli emasligi asoslanadi va vaqt bo‘yicha kasr tartibli hosilalar yordamida subdiffuziya hodisasini matematik ifodalash imkoniyatlari yoritiladi. Caputo turidagi kasr hosila asosida tuzilgan subdiffuziya tenglamasining fizik mazmuni, kelib chiqish manbalari hamda amaliy qo‘llanilishi tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *kasr tartibli hosila, subdiffuziya, anomaliy diffuziya, Caputo hosilasi, matematik modellashtirish.*

Кодирова Мархабо (магистрант Хорезмского филиала Азиатского международного университета)

ДРОБНО-ПОРЯДКОВОЕ УРАВНЕНИЕ СУБДИФФУЗИИ: ПОНЯТИЯ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ

Аннотация. *В статье рассматривается дробно-порядковое уравнение субдиффузии, применяемое для описания процессов аномальной диффузии. Обосновывается недостаточность классических моделей диффузии для сложных сред и показаны возможности математического описания явления субдиффузии с использованием дробных производных по времени. Анализируются физический смысл, источники возникновения и практические применения уравнения субдиффузии, построенного на основе дробной производной типа Капуто.*

Ключевые слова: *дробная производная, субдиффузия, аномальная диффузия, производная Капуто, математическое моделирование.*

Qodirova Marhabo (Master’s student of the Khorezm branch of the Asian International University)

FRACTIONAL-ORDER SUBDIFFUSION EQUATION: CONCEPTS, THEORETICAL FOUNDATIONS, AND MATHEMATICAL MODELS

Annotation. *This paper examines the fractional-order subdiffusion equation used to describe anomalous diffusion processes. The limitations of classical diffusion models for complex media are justified, and the possibilities of mathematically representing the subdiffusion phenomenon using time-fractional derivatives are discussed. The physical interpretation, origins, and practical applications of the subdiffusion equation formulated with the Caputo-type fractional derivative are analyzed.*

Keywords: *fractional derivative, subdiffusion, anomalous diffusion, Caputo derivative, mathematical modeling*.

Kirish (Introduction). Diffuziya hodisasi moddalarning tasodifiy harakati natijasida makon bo‘ylab tarqalishini ifodalaydi va ko‘plab tabiiy hamda texnik jarayonlarning asosini tashkil etadi. Klassik yondashuvda bunday jarayonlar Fik qonuni asosida tuzilgan diffuziya tenglamasi orqali modellashtiriladi. Biroq tajribalar shuni ko‘rsatadiki, murakkab strukturalarga ega muhitlarda zarrachalar harakati bu modelga to‘liq bo‘ysunmaydi.

Ayniqsa, g‘ovak jismlar, biologik to‘qimalar va notekis muhitlarda diffuziya jarayoni sekinlashib, anomaliy diffuziya holati yuzaga keladi. Ushbu jarayonning muhim ko‘rinishlaridan biri subdiffuziya bo‘lib, unda zarrachalarning tarqalish tezligi vaqtga nisbatan sustroq o‘sadi [1;35-b.]. Bunday hodisalarni tavsiflashda kasr tartibli differensial tenglamalar samarali matematik vosita sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Kasr tartibli subdiffuziya tenglamalari anomal diffuziya jarayonlarini tavsiflashda muhim matematik model hisoblanadi. Bunday jarayonlarda zarrachalarning tarqalishi klassik diffuziyaga nisbatan sekin bo‘lib, bu holat murakkab va xotirali muhitlarga xosdir [2]. Subdiffuziya tenglamalarining nazariy asosi kasr tartibli hisobga borib taqaladi.

Kasr tartibli hosilalarning asosiy ta’riflari Riemann-Liouville va Caputo tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ayniqsa, Caputo hosilasi fizik masalalarda boshlang‘ich shartlarni qulay ifodalashi sababli keng qo‘llaniladi [3]. Kasr tartibli differensial tenglamalarning umumiy nazariyasi Podlubny tomonidan tizimli ravishda bayon etilgan [4].

Subdiffuziya jarayonlarining ehtimollik talqini Metzler va Klafter tomonidan Continuous Time Random Walk (CTRW) modeli orqali asoslab berilgan. Ushbu yondashuv subdiffuziya tenglamalarida vaqt bo‘yicha kasr tartibli hosilaning paydo bo‘lishini tushuntirib beradi [1]. Mainardi va Gorenflo ishlarida fraksional diffuziya tenglamalarining fundamental yechimlari va ularning xossalari o‘rganilgan [5].

Chegaralangan sohalarda subdiffuziya tenglamalarini yechish masalalari Chechkin, Sokolov va Gorenflo tomonidan tahlil qilinib, Dirichlet va Neumann chegara shartlari ostida yechimlarning xatti-harakati ko‘rsatib berilgan [6]. Ushbu tadqiqotlar doira va silindrik domenlarda subdiffuziya tenglamalarini modellashtirish uchun nazariy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot jarayonida kasr tartibli analizning asosiy elementlari, jumladan, Caputo va Riemann–Liuvill turidagi kasr hosilalar nazariyasi o‘rganildi hamda klassik diffuziya tenglamalari bilan kasr tartibli diffuziya modellarini qiyosiy tahlil qilish usuli qo‘llanildi. Shuningdek, mavzu bo‘yicha yetakchi xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy maqolalari, monografiyalari va tadqiqot ishlari tahlil qilindi. Boshlang‘ich shartlarni fizik jihatdan aniq va qulay tarzda ifodalash imkonini berishi sababli, ushbu tadqiqotda Caputo turidagi kasr hosila asosiy matematik operator sifatida tanlandi [3;36-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Normal diffuziya va subdiffuziya farqi. Normal diffuziya jarayonida zarrachalarning o‘rtacha kvadrat siljishi vaqt bilan chiziqli bog‘langan bo‘ladi:

$$\langle x^2(t)\rangle = Ct$$

bu yerda C – musbat doimiy son.

Subdiffuziya holatida esa ushbu bog‘lanish quyidagi ko‘rinishga ega: $\langle x^2(t)\rangle = Ct^{\alpha}\ 0<\alpha<1$.

Bu tenglama zarrachalarning muhit bo‘ylab sekin tarqalishini ifodalaydi va α ko‘rsatkich jarayonning subdiffuzion darajasini belgilaydi [4;37-b.].

Kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi. Klassik diffuziya tenglamasi quyidagicha yoziladi:

$$\frac{\partial u(x,t)}{\partial t} = D\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2}$$

bu yerda: u (x,t) – zichlik funksiyasi, D – diffuziya koeffitsiyenti.

Subdiffuziya jarayonlarini modellashtirishda vaqt bo‘yicha oddiy hosila kasr tartibli hosila bilan almashtiriladi:

$$\frac{\partial^{\alpha} u(x,t)}{\partial t^{\alpha}} = D\frac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2}, \quad 0 < \alpha < 1.$$

Ushbu tenglama kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi deb ataladi va xotira effektlarini hisobga oladi [1;40-b.].

Caputo kasr hosilasining ta’rifi. Caputo kasr hosilasi quyidagi integral ko‘rinishda aniqlanadi:

$$D_t^{\alpha} f(t) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t \frac{f'(s)}{(t-s)^{\alpha}}\, ds, \quad 0 < \alpha < 1.$$

Mazkur ta’rifdan ko‘rinadiki, funksiyaning hozirgi qiymati oldingi barcha vaqt nuqtalaridagi holatlarga bog‘liq bo‘lib, bu subdiffuziya jarayonining xotirali tabiatini ifodalaydi [7;36-b.].

OTM darajasidagi amaliy model. Bir o‘lchamli sohada subdiffuziya jarayonini quyidagi boshlang‘ich-chegaraviy masala bilan ifodalash mumkin:

$$\begin{cases} \dfrac{\partial^{0.75} u(x,t)}{\partial t^{0.75}} = \dfrac{\partial^2 u(x,t)}{\partial x^2}, \\ u(x,0) = \sin(\pi x), \\ u(0,t) = u(1,t) = 0. \end{cases}$$

Bu model, masalan, g‘ovak materiallarda issiqlik yoki moddaning sekin tarqalishini tavsiflaydi.

Kasr tartibli subdiffuziya tenglamasining ikki o‘lchamli (polar koordinatalarda) modeli. Bir o‘lchamli subdiffuziya modellari bilan bir qatorda, murakkab geometrik sohalarda jarayonni chuqurroq tahlil qilish maqsadida ikki o‘lchamli modellarni ko‘rib chiqish muhim ahamiyatga ega. Xususan, doira shaklidagi sohalar uchun subdiffuziya jarayonini polar koordinatalarda ifodalash qulay hisoblanadi.

Bu holda kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$\frac{\partial^{\alpha} T(r,\varphi,t)}{\partial t^{\alpha}} = a\left(\frac{\partial^2 T}{\partial r^2} + \frac{1}{r}\frac{\partial T}{\partial r} + \frac{1}{r^2}\frac{\partial^2 T}{\partial \varphi^2}\right) + \Phi(r,\varphi,t), \quad 0 < \alpha \le 2.$$

Boshlang‘ich shartlar quyidagicha aniqlanadi:

$$t = 0: \quad T(r,\varphi,0) = f(r,\varphi), \qquad 0 < \alpha \le 2,$$

$$t = 0: \quad \frac{\partial T}{\partial t}(r,\varphi,0) = F(r,\varphi), \qquad 1 < \alpha \le 2.$$

Chegarada esa Dirichlet turidagi shart qo‘yiladi:

$$r = R: \quad T(R,\varphi,t) = g(\varphi,t).$$

Mazkur boshlang‘ich-chegaraviy masalaning yechimi Green funksiyalari yordamida integral ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\begin{aligned} T(r,\varphi,t) = &\int_0^{2\pi}\int_0^{R} f(\rho,\phi)\, G_f(r,\varphi,\rho,\phi,t)\, \rho\, d\rho\, d\phi \\ &+ \int_0^{2\pi}\int_0^{R} F(\rho,\phi)\, G_F(r,\varphi,\rho,\phi,t)\, \rho\, d\rho\, d\phi \\ &+ \int_0^{t}\int_0^{2\pi}\int_0^{R} \Phi(\rho,\phi,\tau)\, G_\Phi(r,\varphi,\rho,\phi,t-\tau)\, \rho\, d\rho\, d\phi\, d\tau \\ &+ \int_0^{t}\int_0^{2\pi} g(\phi,\tau)\, G_g(r,\varphi,\phi,t-\tau)\, d\phi\, d\tau. \end{aligned}$$

[8;256-b.]

Fundamental yechimlar vaqt bo‘yicha Laplas o‘zgartirishi, burchak koordinata bo‘yicha Furye qatori va radius bo‘yicha Hankel o‘zgartirishi yordamida aniqlanadi. Natijada yechim Bessel funksiyalari $J_n(\cdot)$ hamda Mittag–Leffler funksiyalari orqali ifodalanadi. Bu esa subdiffuziya jarayonining xotirali va no-lokal xususiyatlarini matematik jihatdan aniq ifodalash imkonini beradi.

Kasr tartibli subdiffuziya tenglamalarining nazariy asoslari statistik fizika doirasida shakllangan bo‘lib, ular uzluksiz vaqtli tasodifiy yurish (Continuous Time Random Walk – CTRW) modeli bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu modelda zarrachalarning harakati fazoda tasodifiy siljishlar bilan bir qatorda, siljishlar orasidagi kutish vaqtlarining tasodifiyligi orqali ham tavsiflanadi. Agar kutish vaqtlarining taqsimoti og‘ir dumli bo‘lib, o‘rtacha kutish vaqti cheksiz bo‘lsa, diffuziya jarayoni klassik qonuniyatlarga bo‘ysunmay, subdiffuzion xarakter kasb etadi [4;37-b.].

R.Metzler va J.Klafter tomonidan olib borilgan fundamental tadqiqotlarda CTRW modeli asosida subdiffuziya jarayonlarini kasr tartibli differensial tenglamalar orqali ifodalash mumkinligi ko‘rsatib berilgan. Ular vaqt bo‘yicha kasr tartibli hosilaning kiritilishi zarrachalar harakatidagi xotira effektlarini matematik jihatdan aniq ifodalashini asoslab berganlar [4;37-b.]. Aynan shu yondashuv kasr tartibli subdiffuziya tenglamalarining fizik mazmunini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur ishda subdiffuziya jarayonining ikki o‘lchamli modeli polar koordinatalarda ko‘rib chiqilib, jarayon geometriyasining diffuziya xususiyatlariga sezilarli ta’siri namoyon etildi. Xususan, Dirichlet chegaraviy shartlar orqali soha chegarasida funksiyaning qiymatini belgilash real fizik tizimlarda tashqi muhit bilan o‘zaro ta’sirni modellashtirish imkonini beradi. Yechimning Green funksiyalari yordamida ifodalanishi subdiffuziya jarayoniga boshlang‘ich shartlar, tashqi manbalar va chegaraviy ta’sirlarning hissasini alohida tahlil qilishga imkon yaratadi.

$$E_{\alpha,\beta}\left(-a\xi_{nk}^2 t^{\alpha}\right)$$

Yechim tarkibida Mittag–Leffler funksiyalarining

ko‘rinishida paydo bo‘lishi jarayonning kasr tartibli va xotirali tabiatini ifodalaydi. Ushbu funksiyalar klassik diffuziya tenglamalarida uchraydigan eksponensial yechimlarning umumlashmasi bo‘lib, subdiffuziyada kuzatiladigan sekinlashgan tarqalish jarayonini matematik jihatdan asoslaydi. Shu bilan birga, Bessel funksiyalarining

$$J_n\left(r\xi_{nk}\right)$$

yechim tarkibida ishtirok etishi masalaning doira shaklidagi soha bilan bog‘liq geometrik simmetriyasini aks ettirib, subdiffuziya jarayonining fazoviy taqsimotini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda kasr tartibli subdiffuziya tenglamalarini o‘rganish yo‘nalishida O‘zbekiston olimlari tomonidan ham muhim ilmiy natijalar qo‘lga kiritildi. Jumladan, R.R.Ashurov va M.D.Shakarova Caputo turidagi kasr hosilali subdiffuziya tenglamalari uchun teskari masalalarni o‘rganib, ularning yechimlari mavjudligi, yagonaligi va barqarorligi shartlarini tahlil qilganlar [9;38-b.]. Ushbu natijalar kasr tartibli modellarning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, CTRW modeli va unga asoslangan polar koordinatalardagi kasr tartibli subdiffuziya tenglamalari murakkab, xotirali va no-lokal jarayonlarni modellashtirish uchun kuchli matematik asos yaratadi hamda fizik, biologik va muhandislik tizimlarida keng qo‘llanish imkoniyatiga ega [4;37-b.].

Xulosa (Conclusion). Kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi murakkab, no-lokal va xotirali muhitlarda sodir bo‘ladigan diffuziya jarayonlarini tavsiflash uchun samarali va universal matematik model hisoblanadi. Mazkur tenglama klassik diffuziya tenglamalaridan farqli ravishda jarayonning faqat hozirgi holatini emas, balki uning oldingi vaqt nuqtalaridagi holatlarini ham inobatga oladi. Shu jihati bilan u anomaliy diffuziya hodisalarini, xususan, subdiffuziya jarayonlarini yanada aniq va chuqurroq tavsiflash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, vaqt bo‘yicha kasr tartibli hosilalarning qo‘llanilishi diffuziya jarayonidagi sekinlashuv va xotira effektlarini matematik jihatdan izohlashda muhim ahamiyatga ega. Caputo turidagi kasr hosiladan foydalanish esa boshlang‘ich shartlarni fizik ma’noda qulay ifodalash imkonini berib, subdiffuziya tenglamalarini amaliy masalalarda qo‘llashni osonlashtiradi. Bu holat kasr tartibli modellarni real fizik va texnik jarayonlarga tatbiq etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, kasr tartibli subdiffuziya tenglamalarining nazariy jihatdan o‘rganilishi, jumladan yechimlarning mavjudligi, yagonaligi va barqarorligi masalalari zamonaviy matematik tahlilning muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu tenglamalar asosida qurilgan modellar fizika, biologiya, kimyo va muhandislik fanlarida uchraydigan murakkab jarayonlarni modellashtirishda keng qo‘llanilishi mumkin.

Magistratura bosqichida kasr tartibli subdiffuziya tenglamalarini o‘rganish talabalarga zamonaviy differensial tenglamalar nazariyasini chuqur egallash, matematik fizikaning dolzarb masalalarini tushunish hamda ilmiy tadqiqot faoliyatiga tayyorlanishda mustahkam nazariy asos yaratadi. Shu sababli ushbu mavzu kelgusidagi ilmiy izlanishlar va amaliy tadqiqotlar uchun muhim va istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Podlubny I. Fractional Differential Equations. San Diego: Academic Press, 1999, p. 33–36.

(2). Hilfer R. Applications of Fractional Calculus in Physics. World Scientific, 2000.

(3). Caputo M. Linear models of dissipation whose Q is almost frequency independent. Geophys. J. Int., 1967.

(4). Metzler R., Klafter J. The random walk’s guide to anomalous diffusion. Physics Reports. 2000, Vol. 339, №1, p. 1–77.

(5). Mainardi F. Fractional Calculus and Waves in Linear Viscoelasticity. London, Imperial College Press, 2010, p. 58–62.

(6). Chechkin A.V., Sokolov I.M., Gorenflo R. Fractional diffusion in bounded domains. J.Phys. A, 2002.

(7). Kilbas A.A., Srivastava H.M., Trujillo J.J. Theory and Applications of Fractional Differential Equations. Amsterdam: Elsevier, 2006, p. 41–45.

(8). Linear Fractional Diffusion-Wave Equation for Scientists and Engineers. Y.Povstenko. Cham: Springer (Birkhäuser), 2015, 460 p.

(9). Ashurov R.R., Shakarova M.D. Inverse problem for subdiffusion equation with fractional Caputo derivative. Ufa Mathematical Journal. 2024, Vol. 16, № 1, p. 112–126.

Jumanazarova Hafiza (Osiyo xalqaro universiteti magistranti; e-mail: hafizajumanazarova12@gmail.com)

BIR O‘LCHAMLI SUPERDIFFUZIYA TENGLAMASI UCHUN QO‘YILGAN BOSHLANG‘ICH-CHEGARAVIY MASALANI YECHISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bir o‘lchamli superdiffuziya tenglamasi uchun qo‘yilgan boshlang‘ich–chegaraviy masalani yechish masalasi batafsil tadqiq etilgan. Tadqiqotda vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha Riman–Liuvill tipidagi kasr tartibli hosila ishtirok etuvchi superdiffuziya tenglamasi qaraladi. Bunday tenglamalar anomal diffuziya jarayonlarini modellashtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, klassik diffuziya tenglamalaridan farqli ravishda murakkab fizik va matematik xossalarga ega.*

Kalit so‘zlar: *kasr tartibli hosila, Riman–Liuvill hosilasi, superdiffuziya tenglamasi, boshlang‘ich–chegaraviy masala, Dyuamel prinsipi, Grin funksiyasi, Mittag–Leffler funksiyasi, anomal diffuziya.*

Джуманазарова Хафиза (магистрант Международного Азиатского университета; e-mail: hafizajumanazarova12@gmail.com)

РЕШЕНИЕ НАЧАЛЬНО-КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ОДНОМЕРНОГО УРАВНЕНИЯ СУПЕРДИФФУЗИИ

Аннотация. *В данной статье подробно исследуется задача решения начально–краевой задачи для одномерного уравнения супердиффузии. В исследовании рассматривается уравнение супердиффузии с дробной производной по времени типа Римана–Лиувилля. Такие уравнения имеют*

важное значение при моделировании процессов аномальной диффузии и, в отличие от классических уравнений диффузии, обладают более сложными физическими и математическими свойствами.

Ключевые слова: *дробная производная, производная Римана–Лиувилля, уравнение супердиффузии, начально–краевая задача, принцип Дюамеля, функция Грина, функция Миттага–Леффлера, аномальная диффузия.*

Jumanazarova Hafiza (Master's student of Asia International University; e-mail: hafizajumanazarova12@gmail.com)

SOLUTION OF AN INITIAL–BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A ONE-DIMENSIONAL SUPERDIFFUSION EQUATION

Annotation. *In this paper, the problem of solving an initial–boundary value problem for a one-dimensional superdiffusion equation is studied in detail. The study considers a superdiffusion equation involving a fractional derivative of the Riemann–Liouville type with respect to the time variable. Such equations are of great importance in modeling anomalous diffusion processes and, unlike classical diffusion equations, possess more complex physical and mathematical properties.*

Keywords: *fractional derivative, Riemann–Liouville derivative, superdiffusion equation, initial–boundary value problem, Duhamel's principle, Green's function, Mittag–Leffler function, anomalous diffusion.*

Kirish. So‘nggi yillarda kasr tartibli differensial tenglamalar nazariyasi matematik fizika, muhandislik va tabiiy fanlarning ko‘plab sohalarida muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, anomal diffuziya jarayonlarini tavsiflashda klassik diffuziya tenglamalari yetarli bo‘lmay, vaqt yoki fazo bo‘yicha xotira effektlarini hisobga oluvchi kasr tartibli modellar keng qo‘llanilmoqda. Bunday jarayonlar plazma fizikasi, biologik tizimlar, moliyaviy modellashtirish hamda murakkab muhitlarda zarrachalar transporttini o‘rganishda uchraydi.

Superdiffuziya tenglamalari anomal diffuziyaning muhim sinfi bo‘lib, ular zarrachalarning o‘rtacha kvadratik siljishi vaqtga nisbatan tezroq o‘sishi bilan tavsiflanadi. Ushbu tenglamalarda, ko‘pincha, Riman –Liuvill yoki Kaputo tipidagi kasr tartibli hosilalar ishtirok etadi. Natijada yechimlarning mavjudligi, yagonaligi va aniqligi masalalari klassik holatga nisbatan ancha murakkablashadi.

Mazkur maqolada vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha Riman–Liuvill tipidagi kasr tartibli hosilani o‘z ichiga olgan bir o‘lchamli superdiffuziya tenglamasi uchun qo‘yilgan boshlang‘ich–chegaraviy masala tadqiq etiladi. Masalani yechishda Dyuamel prinsipi, Furye va Laplas almashtirishlari hamda Grin funksiyasi usullaridan foydalaniladi. Olingan natijalar superdiffuziya tenglamalari uchun klassik yechimni aniq ko‘rinishda ifodalash imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kasr tartibli differensial tenglamalar nazariyasining asoslari I. Podlubny tomonidan yozilgan fundamental monografiyada batafsil bayon etilgan bo‘lib, unda Riman–Liuvill va Kaputo hosilalari, ularning xossalari hamda amaliy qo‘llanilishlari keng yoritilgan. Ushbu manba kasr tartibli modellar bilan ishlashda nazariy asos sifatida xizmat qiladi.

R.Gorenflo va hammualliflarining ishlarida Mittag–Leffler funksiyalari, ularning analitik xossalari va kasr tartibli tenglamalar yechimlaridagi roli chuqur o‘rganilgan. Aynan ikki parametrli Mittag–Leffler funksiyasi superdiffuziya tenglamalarining fundamental yechimlarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

R.Hilfer tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kasr tartibli hosilalarga kirish, ularning fizik ma’nosi va turli modellashtirish masalalaridagi o‘rni tahlil qilingan. Ushbu ishlar anomal diffuziya tushunchasining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, Shinaliyev, Turmetov va Umarovlarning maqolalarida kasr tartibli differensial tenglamalar uchun yechimlarni qurishning samarali algoritmik usullari taklif etilgan. Ushbu yondashuvlar superdiffuziya va unga yaqin sinfdagi tenglamalar uchun aniq va sifatli yechimlar olish imkonini beradi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kasr tartibli superdiffuziya tenglamalari nazariy va amaliy jihatdan dolzarb bo‘lib, mazkur maqolada olingan natijalar ushbu yo‘nalishdagi mavjud tadqiqotlarni mantiqiy ravishda to‘ldiradi.

Ushbu maqolada vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha kasr tartibli

$$D_t^{\alpha} u - a^2 u_{xx} = f(x,t), x \in R, t > 0 \quad (1)$$

superdiffuziya tenglamasinini Dyuamel prinsipi yordamida

$$I_{0+}^{1-\alpha} u \Big|_{t=0} = \varphi(x), x \in R \quad (2)$$

Boshlang‘ich shartni qanoatlantiruvchi $u = u(x,t)$ funksiyalarini topish masalasini qaraymiz. Berilgan (1) $-$(2) masalada $0 < \alpha < 1$, D_t^{α} $-$Riman$-$Liuvill differensial operatori

$$D_t^{\alpha} v(t) = \frac{\partial}{\partial t} I_{0+}^{1-\alpha} v = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} v(s)\, ds$$

va

$$I_{0+}^{1-\alpha} v(t) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{1-\alpha} v(s)\, ds$$

Shuningdek, (1) −(2) to‘g‘ri masalada $\{f, \varphi\}$ −berilgan yetarlicha silliq funksiyalar deb qaraladi.

$u = \bar{u} + \overline{w}$ bo‘lsin.

Dastlab, (1) −(2) Koshi masalasini tatbiq etamiz, buning uchun (1) −(2) masalaga mos bir jinsli tenglamasi

$$\begin{cases} D_t^{\alpha} \bar{u} - a^2 \bar{u}_{xx} = 0, 0 < \alpha < 1, x \in R, t > 0 & (3) \\ I_{0+}^{1-\alpha} \bar{u} \,\big|_{t=0} = \varphi(x)\ x \in R & (4) \end{cases}$$

Koshi sharti bilan birgalikda qaraymiz.

1-teorema. Faraz qilaylik, $\varphi \in C_b(R)$ bo‘sin, u holda (3) −(4) masala yagona klassik yechimga ega bo‘lib, bu yechim

$$\bar{\mathrm{u}}(\mathrm{x}, \mathrm{t}) = \int_{\mathrm{R}} G(x-y, \mathrm{t}) \varphi(y) dy, \mathrm{t} > 0, \mathrm{x} \in \mathrm{R} \quad (5)$$

ko‘rinishda bo‘ladi, bu yerda:

$$G(x,t) = \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \mathrm{E}_{\alpha,\alpha}(-a^2 \xi^2 t^{\alpha}) d\xi \ \ t > 0, x \in R$$

$\mathrm{E}_{\alpha,\alpha}$ − ikki parametrli Mittag-Leffler funksiyasi. 1-eoremani isbotlashdan oldin $G(x,t)$ − Grin funksiyasining ba’zi xossalarini keltirib o‘tamiz.

1-lemma. $G(x,t)$ − Grin funksiyasi uchun quyidagilar o‘rinli:

$$D_t^{\alpha} G(x,t) - a^2 G_{xx}(x,t) = 0, t > 0, x \in R \quad (6)$$

$$\lim_{t \to +0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x,t) = \varphi(x), x \in R \quad (7)$$

$$\int_R G(x,t) = \frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)}, t > 0 \quad (8)$$

$$|D_t^{\alpha} G(x,t)| = a^2 |G(x,t)| \le C, t \ge \varepsilon > 0, \forall x \in R \quad (9)$$

bu yerda $\delta(x)$ − Dikarning deltasi:

$$\delta(x) = \begin{cases} +\infty, x = 0 \\ 0, x \ne 0 \end{cases} \bigwedge \int_R \delta(x - x_0) \varphi(x) dx = \varphi(x_0)$$

$\varphi(x) \in D(R)$ −asosiy funksiya.

Isbot. 1) dastlab, (7) tenglikning o‘rinli ekanligini ko‘rsatamiz. Buning uchun oldin $G(x,t)$ − Grin funksiyasining Riman-Liuvill kasr integralini olamiz.

$$I_{0+}^{1-\alpha} G(x,t) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} Gx, s) ds =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} \frac{s^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \mathrm{E}_{\alpha,\alpha}(-a^2 \xi^2 s^{\alpha}) d\xi ds =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t \frac{(t-s)^{-\alpha} s^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} s^{\alpha m}\, d\xi ds =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} d\xi \int_0^t (t-s)^{-\alpha} s^{\alpha-1}\, s^{\alpha m} ds$$

$$= \left| \begin{matrix} s = ty \\ s_1 = 0 \ \Rightarrow y_1 = 0 \\ s_2 = t \ \Rightarrow y_1 = 1 \\ ds = tdy \end{matrix} \right| =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} d\xi \times \left[\int_0^1 t^{-\alpha} (1-y)^{-\alpha} t^{\alpha-1} y^{\alpha-1} t^{\alpha m+1} y^{\alpha n} dy \right] =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2\xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m+\alpha)} d\xi (t^{\alpha m} \int_0^1 (1-y)^{-\alpha} y^{\alpha(m+1)-1} dy) =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2\xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m+\alpha)} (t^{\alpha m} B(1-\alpha, \alpha(m+1)) d\xi =$$

$$= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2\xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m+\alpha)} t^{\alpha m} \frac{\Gamma(1-\alpha)\Gamma(\alpha m+\alpha)}{\Gamma(\alpha m+1)} d\xi =$$

$$= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2\xi^2 t^\alpha)^m}{\Gamma(\alpha m+1)} d\xi = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \mathrm{E}_\alpha(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi.$$

Demak,

$$I_{0+}^{1-\alpha} G(x,t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \mathrm{E}_\alpha(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi. \tag{10}$$

Mittag-Leffler funksiyasining $E_\alpha(0) = 1$ xossasidan va Dikar funksiyasining fure almashtirishiga ko‘ra

$$\lim_{t \to +0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x,t) = \delta(x), x \in R$$

bo‘lishini ko‘rish qiyin emas.

2) (8) tenglikni tog‘ridan tog‘ri integrallash yordamida ko‘rsatamiz. Demak, $\forall\, t > 0$ uchun

$$\int_R G(x,t) = \int_R \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi dx =$$

$$= \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) \int_R e^{-i\xi x} d\xi dx =$$

$$= t^{\alpha-1} \int_R E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) (\frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} dx) d\xi =$$

$$= t^{\alpha-1} \int_R E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) \delta(\xi) d\xi = \frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)}, t > 0, \tag{11}$$

Bu yerda biz $\lim_{\xi \to 0} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)}$ munosabatdan foydalandik;

3) endigi navbatda, hosilalarning (Riman-Liuvill kasr hosilasi va fazoviy o‘zgaruvchilar bo‘yicha ikkinchi tartibli hosilalarning) mavjudligini ko‘rsatamiz. Buning uchun, avvalo, formal ravishda hosila olamiz. $G(x,t)$ funksiyaning aniqlanishiga ko‘ra,

$$\frac{\partial^2}{\partial x^2} G(x,t) = \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R (-\xi^2) e^{i\xi x} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi, \forall\, t > 0, x \epsilon R$$

Riman-Liuvill kasr hosilani hisoblashda ta’rifdan foydalanamiz:

$$D_t^\alpha G(x,t) = \frac{\partial}{\partial t} I_{0+}^{1-\alpha} G(x,t) = \frac{\partial}{\partial t} \left\{ \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_\alpha(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi \right\}$$

$$= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \frac{\partial}{\partial t} E_\alpha(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi = \left| \frac{d}{dt} E_\alpha(-\lambda t^\alpha) = -\lambda t^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}(-\lambda t^\alpha), t > 0 \right|$$

$$= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} (-a^2\xi^2) t^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi$$

$$= -\frac{a^2}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi x} \xi^2 E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi \tag{12}$$

(11) va (12) dan (7) tenglikning to‘g‘ri ekanligini ko‘rish qiyin emas;

4) agar ikki parametrli Mittag-Leffler funksiyasi uchun $0 < \alpha < 1, z > 0$ bo‘lganda,

$$E_{\alpha,\alpha}(-z) \le \frac{c}{(1+z)^2}$$

bahoni inobatga olsak, u holda $D_t^\alpha G(x,t)$ uchun $\forall\,(x,t) \in R \times [\varepsilon,\infty), \forall \varepsilon > 0$ sohada quyidagi baho o‘rinli:

$$|D_t^\alpha G(x,t)| = \left| -\frac{a^2}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi x} \xi^2 E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi \right| \le \frac{a^2 t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R \left| e^{-i\xi x} \right| \xi^2 E_\alpha(-a^2\xi^2 t^\alpha) d\xi$$

$$\le \frac{a^2 t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R \xi^2 \frac{\tilde{c} d\xi}{(1+a^2\xi^2 t^\alpha)^2} \le \frac{\tilde{c} t^{-1}}{2\pi} \int_R \frac{d\xi}{1+a^2\xi^2 t^\alpha} \le \frac{\tilde{c} t^{-1}}{2\pi} \int_R \frac{d\xi}{1+a^2\xi^2 t^\alpha} \le c$$

(7) tenglikdan $\forall (x,t) \in R \times [\varepsilon, +\infty)$ da

$$|G_{xx}(x,t)| \le \left| \frac{1}{a^2} D_t^\alpha C \right| \le C$$

bo‘lishini ko‘rish qiyin emas. 1-lemma to‘liq isbotlandi.

1-teorema ning isbotiga to‘xtalamiz. Dastlab, $(3) - (4)$ tengliklarning ikkala tomoniga x bo‘yicha Furye almashtirish qo‘llaymiz. Natijada

$$D_t^\alpha \hat{u} + a^2\xi^2 \hat{u} = 0, 0 < \alpha < 1, \xi \epsilon R, t > 0 \quad (13)$$

$$I_{0+}^{1-\alpha} \hat{u} = \hat{\varphi}(\xi), \xi \in R, \quad (14)$$

tengliklarga ega bo‘lamiz, bu yerda

$$\hat{u} = \hat{u}(\xi,t) = \int_R e^{-i\xi x} u(x,t) dx,$$

$$\hat{\varphi} = \hat{\varphi}(\xi) = \int_R e^{-i\xi x} \varphi(x) d\xi.$$

Keyingi bosqichda $\hat{u} = \hat{u}(\xi,t)$ funksiyaning $t > 0$ o‘zgaruvchi bo‘yicha Laplas almashtirish mavjud deb qaraymiz. So‘nra ma’lum formulaga ko‘ra,

$$\bar{\hat{u}}(\xi,s) = \frac{\hat{u}(\xi)}{s^\alpha + a^2\xi^2} \quad (15)$$

bo‘lishini topamiz. Teskari Laplas almashtirish qo‘llab,

$$\hat{u}(\xi,t) = t^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) \cdot \hat{\varphi}(\xi) \quad (16)$$

ekanini ko‘rish qiyin emas.

Hosil qilingan (16) tenhlikka ξ o‘zgaruvchi bo‘yicha teskri Furye almashtirishini qo‘llaymiz. Natijada

$$\bar{u}(x,t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} t^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) \cdot \hat{\varphi}(\xi) d\xi \quad (17)$$

yoki

$$\hat{\varphi}(\xi) = \int_R e^{i\xi x} \varphi(y) dy$$

funksiyani (17) ga keltirib qo‘yish natijasida:

$$u(x,t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} t^{\alpha-1} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha) \int_R e^{i\xi x} \varphi(y) dy\, d\xi$$

$$= \int_R \varphi(y) \left[\frac{1}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi(x-y)} E_{\alpha,\alpha}(-a^2\xi^2 t^\alpha)\, d\xi \right] dy$$

$$\bar{u}(x,t) = \int_R G(x-y,t) \varphi(y) dy$$

bo‘lishini topdik, bu yerda $G(x,t)$ 1-teoremada aniqlangan. Topilgan yechim (4) shartni qanoatlantirishini tekshirib ko‘ramiz. (5) va (7) ga ko‘ra,

$$\lim_{t\to 0} I_{0+}^{1-\alpha} \bar{u}(x,t) = \lim_{t\to 0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x-y,t) \varphi(y) dy = \int_R \delta(x-y) \varphi(y) dy = \varphi(x)$$

Tenglikdan yechim klassik yechim bo‘lganini ko‘ramiz. (8) yordamida (5) dan $\forall\, t \ge \varepsilon > 0$, uchun

$$|\bar{u}(x,t)| = \left|\int_R G(x-y,t)\varphi(y)dy\right| \le ||\varphi||_{C_b(R)} \left|\int_R G(x-y,t)dy\right| = \left|\frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)}\right| ||\varphi||_{C_b(R)}$$
$$\le \frac{\varepsilon^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)} ||\varphi||_{C_b(R)}$$

Shunday qilib,

$$|\bar{u}(x,t)| \le C_2 ||\varphi||_{C_b(R)} \quad (18)$$

Undan tashqari, $\varphi \in C^2(R)$ va (9) ga ko‘ra,

$$|D_t^\alpha \bar{u}(x,t)| = \left|\int_R D_t^\alpha G(x-y,t)\varphi(y)dy\right| \le C_3 ||\varphi||_{C_b(R)} \quad (19)$$

Xuddi shunday ko‘rsatish mumkin:

$$|\bar{u}_{xx}(x,t)| = \left|\int_R G_{xx}(x-y,t)\varphi(y)dy\right| \le C_4 ||\varphi||_{C_b(R)}. \quad (20)$$

Demak, (3) tenglamada qatnashayotgan hosilalar mavjud.

2-teorema. Faraz qilaylik, $f(x,t)\epsilon C_b(R\times(0;\infty))$ bo‘lsin. U holda

$$D^\alpha_{\tau+,t} w(x,t,\tau) - a^2 w_{xx}(x,t,\tau) = 0, 0<\alpha<1, t>\tau, x\epsilon R, \quad (21)$$

tenglama

$$I^{1-\alpha} w(x,t,\tau)\,\big|_{t=\tau} = f(x,\tau) \quad (22)$$

Shartni qanoatlantiruvchi yagona yechimi

$$w(x,t,\tau) = \int_R G(x-y,t-\tau) f(y,\tau)dy \quad (23)$$

bu yerda

$$D^\alpha_{\tau+,t} w(x,t,\tau) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_\tau^t (t-s)^{-\alpha} w(x,s,\tau)\, ds$$

2-teoremaning isboti 1-teorema va 1-lemma dan kelib chiqadi.

Xulosa. Mazkur maqolada vaqt o‘zgaruvchisi bo‘yicha Riman–Liuvill tipidagi kasr tartibli hosilani o‘z ichiga olgan bir o‘lchamli superdiffuziya tenglamasi uchun qo‘yilgan boshlang‘ich–chegaraviy masala atroflicha o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida anomal diffuziya jarayonlarini tavsiflovchi ushbu tenglamaning matematik modeli tahlil qilinib, uning yechimini topishda zamonaviy analitik usullardan foydalanildi.

Xususan, masalani yechishda Dyuamel prinsipi, Furye va Laplas almashtirishlari hamda Grin funksiyasi usullari samarali qo‘llanildi. Olingan yechim ikki parametrli Mittag–Leffler funksiyasi orqali aniq ko‘rinishda ifodalandi. Bu esa superdiffuziya tenglamalari uchun yechimlarning xossalarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, yechimning mavjudligi va yagonaligi teoremalar yordamida asoslab berildi hamda Grin funksiyasining muhim xossalari isbotlandi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kasr tartibli superdiffuziya tenglamalari klassik diffuziya tenglamalariga nisbatan murakkabroq bo‘lsa-da, ularni analitik usullar yordamida samarali tadqiq etish mumkin. Mazkur ishda olingan natijalar anomal diffuziya jarayonlarini modellashtirishda, xususan, fizik, biologik va muhandislik masalalarida qo‘llanishi mumkin bo‘lib, kelgusida ko‘p o‘lchamli va nolinear superdiffuziya tenglamalarini o‘rganish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). I.Podlubny. Fractional differensial equations. Academik Press, Sandiogo, 1999.

(2). R.Gorenflo, A.A.Kilbas, F.Mainarde, S.V.Rogosin. Mittag – Leffler functions, related topics and applications. Springer, 2014.

(3). R.Hilfer. Three fold introduction to fractional derivatives. 2007.

(4). Shinaliyev K.M., Turmetov B.K., Umarov S.R. A fractional operator algorithm method for construction of solutions of fractional order differential equations. FCAA 15, p. 267–281 (2012).

Choriyeva Mohinur Berdiyorovna (O‘zRFA U.A.Arifov nomidagi Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti doktoranti, 100125, Toshkent sh., “Do‘rmon yo‘li”, 33; e-mail: chorievamohinur667@gmail.com),
Urolov Ikrom Zayniddinovich (O‘zRFA U.A.Arifov nomidagi Ion-Plazma va lazer texnologiyalari instituti Fizik jarayonlarni modellashtirish laboratoriyasi kichik ilmiy hodimi, PhD; e-mail: fizik25@mail.ru),
Yadgarov Ishmumin Djabbarovich (O‘zRFA U.A.Arifov nomidagi Ion-Plazma va lazer texnologiyalari instituti Fizik jarayonlarni modellashtirish laboratoriyasi professori, f-m.f.d., (Dsc); e-mail: ishmuminyadgarov@gmail.com)

FULLEREN C_{60} MOLEKULASINING ALUMINIY AL(001) VA AL (111) SIRTLARDA ADSORBSIYASI JARAYONLARINI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRISH HAMDA TAHLIL QILISH

Annotatsiya. *Fulleren molekulalarining metall tagliklarning turli kesimli sirtlarida adsorbsiyasi dunyo olimlari tomonidan eksperimental va nazariy jihatdan keng o‘rganilmoqda, jumladan, fulleren C_{60} molekulasining alyuminiy Al(001) va Al(111) sirtlarida adsorbsiyasi o‘zining istiqbolli amaliy ishlanmalarni va’da qilayotganligi sababli keng o‘rganilmoqda. Ushbu tadqiqot ishida C_{60} molekulasining aluminiyning (001) va (111) kesimli yuzalarida adsorbsiyasi MD molekular dinamika usulida Tersoff atomlararo potensialidan foydalanib, LAMMPS paket dasturida modellashtirilgan holda nazariy tadqiq qilinib, ushbu jarayonda mazkur fulleren molekulasining pentagon va geksagon konfiguratsiyalar bilan adsorbsiyalanishi o‘rganilgan va ularga doir adsorbsiya energiyalari, Al-C bog‘lar uzunligi va bu bog‘larning tabiati haqida xulosalar qilingan.*

Kalit so‘zlar: *fulleren, alyuminiy, taglik, adsorbsiya, bog‘ uzunligi, modellashdirish, potensial, konfiguratsiya.*

Чориева Мохинур Бердияровна (Институт ионно-плазменных и лазерных технологий имени У.А. Арифова),
Уролов Икром Зайниддинович (Институт ионно-плазменных и лазерных технологий имени У.А. Арифова),
Ядгаров Ишмумин Джаббарович (Институт ионно-плазменных и лазерных технологий имени У.А.Арифова)

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ И АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ АДСОРБЦИИ МОЛЕКУЛЫ ФУЛЛЕРЕНА С60 НА ПОВЕРХНОСТЯХ АЛЮМИНИЯ AL(001) И AL(111)

Аннотация. *Адсорбция молекул фуллерена на поверхностях металлических подложек с различными кристаллографическими ориентациями широко изучается учёными всего мира как экспериментально, так и теоретически. В частности, адсорбция молекулы фуллерена C_{60} на поверхностях алюминия Al(001) и Al(111) интенсивно исследуется в связи с её перспективными практическими приложениями.В данной работе адсорбция молекулы C_{60} на поверхностях алюминия с ориентациями (001) и (111) теоретически исследована методом молекулярной динамики с использованием межатомного потенциала Терсоффа в программном пакете LAMMPS. В ходе данного процесса изучена адсорбция молекулы фуллерена в пентагональной и гексагональной конфигурациях, а также сделаны выводы относительно энергий адсорбции, длин связей Al–C и природы этих связей.*

Ключевые слова: *фуллерен, алюминий, основание, адсорбция, длина связи, моделирование, потенциал, конфигурация.*

Choriyeva Mokhinur Berdiyorovna (Institute of Ion-Plasma and Laser Technologies named after U.A. Arifov),
Urolov Ikrom Zayniddinovich (Institute of Ion-Plasma and Laser Technologies named after U.A.Arifov),
Yadgarov Ishmumin Djabbarovich (Institute of Ion-Plasma and Laser Technologies named after U.A.Arifov)

COMPUTER MODELING AND ANALYSIS OF THE ADSORPTION PROCESSES OF THE FULLERENE C60 MOLECULE ON ALUMINUM AL(001) AND AL(111) SURFACES

Annotation. *The adsorption of fullerene molecules on metal substrates with different crystallographic surface orientations is widely studied by researchers worldwide, both experimentally and theoretically. In particular, the adsorption of the C_{60} fullerene molecule on aluminum Al(001) and Al(111) surfaces has been extensively investigated due to its promising potential for practical applications.In this study, the adsorption of the C_{60} molecule on aluminum surfaces with (001) and (111) orientations is theoretically investigated using the molecular dynamics (MD) method. The simulations are carried out in the LAMMPS software package employing the Tersoff interatomic potential. During this process, the adsorption of the fullerene molecule in pentagonal and hexagonal configurations is analyzed, and*

conclusions are drawn regarding the adsorption energies, Al–C bond lengths, and the nature of these bonds.

Key words: *fullerene, aluminum, substrate, adsorption, bond length, modeling, potential, configuration.*

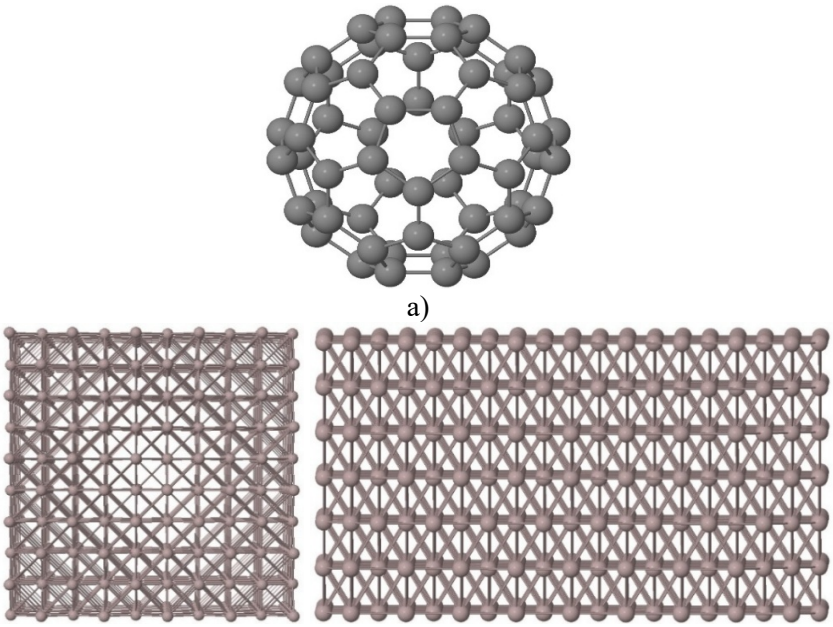
Kirish. Fullerenlar uglerodning allotropik shakllaridan biri hisoblanib, ularning barcha vakillari yopiq gumbazsimon (sfera, ellipsoid) shaklga ega. Fullerenlar o‘ziga xos geometrik tuzilishi va noyob fizik-kimyoviy xossalari bilan nafaqat uglerodning allotrop shakllarida ichida, balki barcha nanostrukturalar ichida ajralib turadi. 1985-yilda Harold Kroto va uning hamkasblari tomonidan fullerenlarning dastlabki vakili fulleren C_{60} molekulasining kashf etilishi [1] uglerod nanostrukturalari kimyosi va fizikasida yangi yo‘nalishlar va izlanishlar davrini boshlab berdi va ushbu kashfiyotning natijasi o‘laroq, dunyo olimlarining ko‘pgina sohalarda, jumladan, nanoelektronika, nanomateriallar, nanokompozit materiallar va meditsina kabi zamonaviy fan sohalarida yorqin yutuqlarga erishdi va hanuzgacha bu kabi sohalarda izlanishlar uzliksiz davom etib kelmoqda. Fulleren C_{60} molekulasi fullerenlar ichida eng barqarori va shu bilan birgalikda har tomonlama keng o‘rganilgandir. C_{60} molekulasi 12 ta beshburchak va 20 ta oltiburchak ko‘rnishidagi uglerod atomlari hosil qilgan halqalardan tashkil topgan geodezik gumbaz yoki futbol to‘piga o‘xshash shaklga ega [2]. So‘ngi yillarda fulleren molekulalarining qattiq sirtlar, xususan metall sirtlar, masalan, alyuminiy (Al) [3-6], mis (Cu) [7], titan (Ti) [8], magniy (Mg) [9] va temir (Fe) [10] singari metallar sirtlari bilan o‘zaro ta’sir jarayonlari ham eksperemental, ham nazariy yo‘llar bilan tadqiq qilinmoqda. Ushbu tadqiqot ishlarida fulleren molekularining sirtda adsorbsiyalanish energiyalari, ta’sirlar vaqtida yuzaga keluvchi metall-uglerod bog‘larining uzunligi, bog‘ning fizik-kimyoviy tabiatlari va sanab o‘tilgan kattalik va xususiyatlarning sirtning qanday kesimli ekanligiga va fulleren molekulasining qanday konfiguratsiya bilan adsorbsiyalanishiga bog‘liq bo‘lishligi o‘rganilmoqda. Ta’kidlab o‘tilgan tadqiqotlar nafaqat nanoelktronika sohasidagina amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi, balki metall-organik gibrid materiallar, molekular elektronika va o‘ta o‘tkazuvchanlik sohalarida ham yorqin amaliy istiqbollidir.

Shunga qaramasdan, fulleren molekulalarning turli metall sirtlari bilan o‘zaro ta’sir jarayonini tadqiq qilish o‘rganilmagan jihatlar keng uchraydi. Ana shunday yechimini kutib kelayotgan tadqiqotlardan biri fulleren C_{60} molekulasining alyuminiy sirtlar bilan o‘zaro ta’sir jarayoni nazariy usullar yordamida molekulaning sirtda adsorbsiyalanish energiyalari, Al-C bog‘larning uzunligi, ushbu bog‘larning fizik-kimyoviy xarakterini va shu bilan ushbu qiymatlar va xususiyatlarning sirt oreientatsiyasi va adsorbsiyalanish konfiguratsiyalariga qay darajada bog‘liqligini aniqlashdir.

Mazkur tadqiqot ishida fulleren C_{60} molekulasi, aluminiy Al(111) va Al(001) sirtlar tadqiqot ob’ekti sifatida tanlab olindi. Bunga sabab sifatida quyidagilarni ko‘rsatishimiz mumkin: ma’lumki, alyuminiy Yer qobig‘ida keng tarqalgan uchta elementdan biri va toza alyumiyni olishning nisbatan oson ekanligi uni metallar ichida arzon bo‘lishligini ta’minlaydi va ushbu xususiyat undan eksperemental tadqiqot ishlarida iqtisodiy qiyinchiliklarsiz foydalanish imkonini beradi [11–13]. Bu esa ushbu nazariy ishni amalyotga tatbiq qilinishini osonlashtiradi. Bundan tashqari alyuminiy organik fotovoltaik qurilmalarda elektrod materiali sifatida keng qo‘llanilib, u elektronlarni qabul qiluvchi funksionalizatsiyalangan fulleren bilan interfeys hosil qilishi kabi amaliy ishlatilishi aluminiyni nafaqat nazariy balki amaliy ishlarda muhim elementlardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Elementning yo‘qoridagi kabi bir qator ustunliklari sabab ushbu tadqiqot ob’ekti sifatida tanlab oldik. Aluminiy (001) va (111) sirtlar ham bir biridan yetarli darajada farq qiladi. Al(001) sirt atomlari bir biri bilan kamroq bog‘langan bo‘lgani uchun faolroq bo‘lib, sirt bilan kuchli o‘zaro ta’sir va adsorbsiya jarayonlarini o‘rganish uchun qulaydir. Al (111) atomlari zich joylashgani sababli eng barqaror sirt hisoblanadi va molekulalar bu sirtga nisbatan tartibli holda adsorbsiyalanadi [14–17]. Aluminiyga tegishli bu kabi xususiyatlar uni aerokosmik texnika, mikroelektronika va nanokompozit materiallar uchun asosiy komponentga aylantiradi. Aluminiyning asosiy kamchiligi yuqori mexanik mustahkamlikka ega emasligi bo‘lib, ushbu nuqsonni bartaraf etish uchun aluminiy va fulleren nanokompozitini ya’ni matritsasi va to‘ldiruvchisi, mos ravishda, aluminiy va fulleren bo‘lgan nanokompozit material yaratish bu soha tadqiqotchilarining diqqatini tortmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishi doirasida ko‘rib chiqilgan barcha o‘zaro ta’sir jarayonlari molekulyar dinamika (MD) usuliga asoslangan ochiq manba LAMMPS (Large-Scale Atomic/ Molecular Massively Parallel Simulator) paket dasturida simulatsiya qilingan [18]. LAMMPS paket dasturi turli atomlararo potensiallar (kuch maydonlari) va o‘rganilayotgan obyektlari xusuyatlari va shaklidan kelib chiqqan holda belgilanuvchi ma’lum chegaraviy shartlardan foydalangan holda turli sistemalarni, masalan, qattiq holatdagi strukturalar (metall, keramika) kabi bir nechta atomdan tortib milliardlab sondagi atom ega bo‘lgan turli o‘lchamli (bir o‘lchamdan uch o‘lchamgacha) struktura holatidagi stmakroskopik tizimlar bi-

lan bog‘liq jarayonlarni modellashtirish imkoniga ega. Shunga ko‘ra, mazkur tadqiqot ishining ob’ektlari bo‘lgan alyuminiy tagliklar va fulleren C_{60} molekulasini tashkil etuvchi atomlar orasidagi Al-Al, C-C va Al-C ta’sirlar Tersoff atomlararo potensiali yordamida ifoda qilingan. Ushbu potensialni qo‘llash natijasida erishilgan natijalar alumiy taglik va C_{60} molekulasi uchun olingan nazariy va amaliy o‘rtacha qiymatlar bilan solishtirilgan holda tekshirilgan. Fulleren C_{60} molekulasi atomlarining koordinatalari (1-rasm a) Nanotube Modeller kompyuter dasturi yordamida olindi. Al (001) va Al (111) monokristallari (1-rasm *b*) atomlariga tegishli koordinatalar esa dastlab LAMMPS paket dasturida yozilgan yordamchi dastur orqali olinib, JMOL kompyuter dasturida bajarilgan shakl berish ishlari yordamida olindi. Tadqiqot ishida foydalanilgan Al(001) taglik atomlarining koordinata o‘lchamlari 18.34×18.34×18.34 Å ga, atomlari soni 500 ga teng monokristall bo‘lib, yoqlari markazlashgan rombik (fcc) panjara ko‘rinishiga ega., uning kristall panjara doimiysi 4.05 Åga teng. Al(111) taglik esa 760 ta atomdan iborat monokristall bo‘lib, uni o‘lchamlari 14.32×24.80×25.77 (Å)dan iborat parallelopiped deyish mumkin. Alumiy taglik va fulleren C_{60} molekulasiga tegishli parametrlar adabiyotlarda berilgan qiymatlar bilan solishtirilib, ular bilan teng qiymatliligi tekshirilgan.

a)

b)

1-rasm: a) fulleren C60 molekulasi; b) Al(001) va Al(111) kristall taglik.

Adsorbsiya energiyasini hisoblash. Fulleren C_{60} molekulasining aluminiy Al(001) va Al(111) taglik sirtlarida adsorbsiya energiyasini hisoblash nazariy tadqiqot ishlarida keng qo‘llaniladigan usul yordamida aniqlandi. Har bir taglik uchun alohida hisoblash ishlari olib borildi. Bunda dastlab o‘zaro ta’sirlashmayotgan aluminiy tagliklar va fulleren C_{60} molekulasining muvozanat holatida yakkalangan tarzda, 0 K haroratda ularning har biriga tegishli atomlarning o‘zaro ta’sir potensial energiyalari hisoblanadi va yig‘indisi olinadi. Bundan keyin esa fulleren molekulasi taglik sirtiga adsorbsiyalangan holatida 0 K haroratda butun sistemaning to‘liq potensial energiyasi hisoblanadi va undan dastlab hisoblangan yig‘indi potensial energiyaning farqini hisoblash orqali fulleren molekulasining taglik sirtida adsorbsiya energiyasi aniqlanadi. Quyida ushbu usulning matematik ifodasi berilgan:

$$E_{\text{ads}} = E_{\text{tag/mol}} - \left(E_{\text{tag}} + E_{\text{mol}}\right).$$

Bunda E_{ads} – adsobsiya energiyasi, E_{tag} va E_{mol}, mos ravishda, taglik va fulleren C_{60} molekulasining yakkalangan holatlaridagi erkin potensial energiyalari, $E_{\text{tag/mol}}$ – molekula taglik sirtida adsorbsiyalangan holatidagi umumiy potensial energiyasi. Ushbu qiymatlar tadqiqot metodologiyasida nazarda tutilgan shartlar va atomlararo potensialdan foydalangan holda temperatura 0K bo‘lgan holatda energiyani minimaltirish usuli asosida, LAMMPS dasturi yordamida aniqlandi.

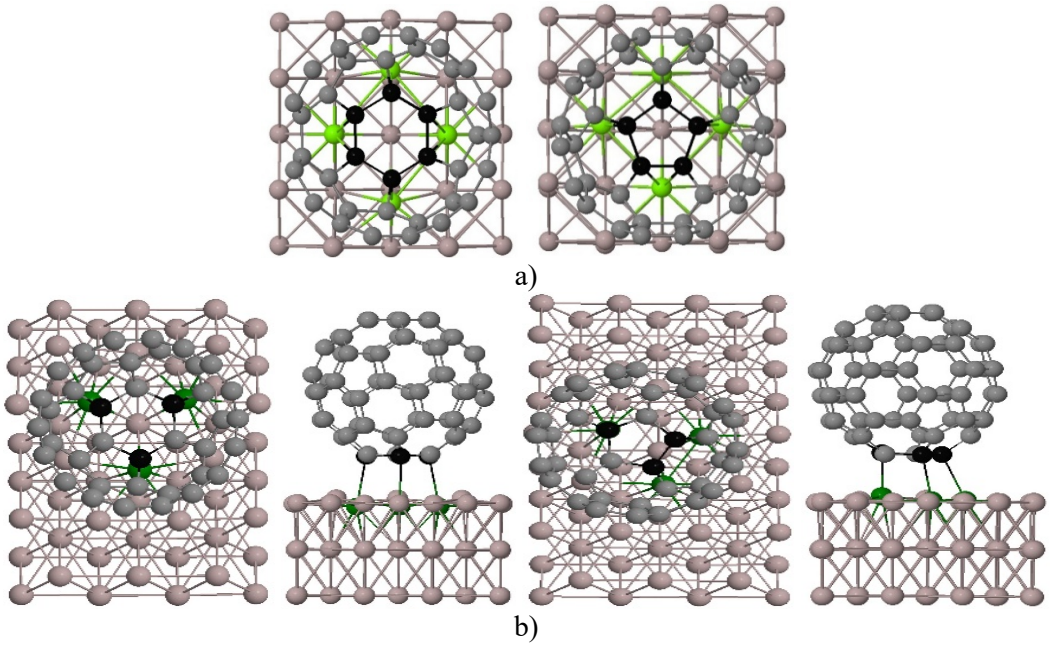
Natijalar tavsifi va tahlili. Tadqiqot ishida C_{60} fulleren molekulasining alyuminiy Al(001) va Al (111) sirtlariga ikki xil konfiguratsiya bilan adsorbsiyalanishi simuliyatsiya qilinib, har bir konfiguratsiyaga mos adsorbsiya energiyasi va Al-C bog‘larning o‘rtacha uzunligi aniqlandi. Ta’kidlab o‘tilgan natijalar quyida 1-jadvalda taqdim qilingan. Jadvaldagi natijalardan ko‘rinadiki, fulleren C_{60} molekulasining aluminiy Al(001) sirt bilan kimyoviy bog‘lanish hosil bo‘ladi. Al (111) taglik sirti bilan esa taglikda atomlar jich

joylashgan bo‘lgani uchun adsorbsiyasida yuzaga keluvchi barcha Al-C bog‘lar kimyoviy xarakterga yaqin ya’ni ular kuchsiz kimyoviy yoki fizik bog‘lardir, negaki, adabiyotlarda Al-C kovalent bog‘lar uzunligi 2.07 Å [12] bo‘lishligi ko‘rsatilgan. Fulleren molekulasining alyuminiy taglikda adsorbsiya energiyasi ushbu ta’sirlashuv vaqtida yuzaga keluvchi Al-C bog‘larning soniga kuchli bog‘lanmagan deyish mumkin. Chunki Al-C bog‘lar soni ikki yoki uchtani tashkil qilgan konfiguratsiyalarda mazkur energiya miqdorlari bir-biriga yaqinligi jadvaldagi hexagon tipidagi konfiguratsiyalarga tegishli adsorbsiya energiyalarida namoyon bo‘ladi. Olingan konfiguratsiyalar ichida pentagon tipidagi konfiguratsiyada Al-C bog‘lar uzunligi eng qisqasi ekanligini ko‘rish mumkin, lekin shunga qaramasdan, ushbu konfiguratsiyaga xos adsorbsiya energiyasi, Al-C bog‘ uzunliklari katta bo‘lgan hexagon tipidagi konfiguratsiyalarga xos adsorbsiya energiyalaridan kichikdir. Bu kabi qarama-qarshilikni mazkur konfiguratsiyali adsorbsiya jarayonida alyumiy taglik sirtidagi aluminiy atomlarining vaziyatining o‘zgarishi va ba’zi Al-Al bog‘larning uzilishi bilan bog‘lash mumkin.

1-jadval

C_{60} molekulasi va Al(001), Al(111) tagliklar o‘rtasidagi bog‘lanish parametrlari

	Sirtlar	Konfiguratsiyalar	Bog‘lanish energiyasi (eV)	Bog‘ uzunligi (Å)
1	Al(001)	Pentagon	-2.101	2.46
2	Al(001)	Hexagon	-2.19	2.42
3	Al(111)	Pentagon	-2.267	2.39
4	Al(111)	Hexagon	-2.313	2.60

2-rasm. Fulleren C_{60} molekulasining Al(001), Al(111) taglik sirtida adsorbsiyalanish konfiguratsiyalarining yuqoridan va yondan ko‘rinishlari.

2-rasmda fulleren C_{60} molekulasining Al(001) va Al(111) taglik sirtlarida ikki xil konfiguratsiya bilan adsorbsiyalanish holatlarining yondan va Al(111) sirtning tepadan ham ko‘rinishlari aks etgan. Ushbu rasmlarda fulleren C_{60} molekulasining aluminiy taglik bilan o‘zaro ta’sirlashuv vaqtida Al-C bog‘lar hosil qilgan atomlari to‘q qora rangda, taglikning Al-C bog‘lanishdagi atomlari esa yashil rangda berilgan.

Xulosa. Tadqiqot ishi davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, C_{60} molekulasining aluminiy sirtlariga adsorbsiyasi sirt orientatsiyasiga sezilarli darajada bog‘liq. Zich qadoqlangan Al(111) sirti C_{60} uchun nisbatan zaif adsorbsiya energiyasini ta’minlasa, ochiq va reaktiv Al(001) sirti kuchliroq Al–C o‘zaro ta’sirlarni yuzaga keltiradi. C_{60} molekulasining taglik sirti bilan o‘zaro ta’sirlashuvi vaqtida Al-Al bog‘larning uzilishi va adsorbsiyalanish nuqtalarida lokal deformatsiyalar kuzatiladi. Adsorbsiya energiyasi adsorbsiya vaqtida kuzatiladigan Al-C bog‘lar soniga kuchsiz bog‘lanishi kuzatildi. Bu farq sirt atomlarining koordinatsiyasi va elektron holatlari bilan izohlanadi hamda Al/C_{60} asosidagi nanokompozit materiallarning xossalarini boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Seema Thakral & R.M.Mehta, Fullerenes: An Introduction and Overview of Their Biological Properties, IJPS, 2006 DOI: 10.4103/0250-474X.22957

(2). H.W.Kroto, J.R.Heath, S.C.O‘Brien, R.F.Curl va R.E.Smalley. “C_{60}: Buckminsterfullerene”, Nature, 318 (1985), p. 162–163.

(3). Review–The Beautiful Molecule: 30 Years of C60 and Its Derivatives Steve F.A.Acquah, a,z Anastasia V. Penkova, Denis A. Markelov, b, c Anna S. Semisalova, d,e Branden E. Leonhardt,a and James M. Magia

(4). Poulomi Bhakta & Bhavna Barthunia. Fullerene and its Applications: A Review, J Indian Acad Oral Med Radiol, 2020 DOI:10.4103/jiaomr.jiaomr_191_19

(5). Al Feng D., Zang Q., Liu Y., Lee Y. Aluminum Alloys and Aluminum-Based Matrix Compo-sites. Metals 2023, 13, 1870. Https://doi.org/10.3390/met13111870

(6). Al. Gao C., Liu X., Zhao D., Guo Y., Chen S., Gao F., Liu T., Cai Z., Liu D., Li J. Recent Progress in Testing and Characterization of Hardenability of Aluminum Alloys: A Review. Materials 2023, 16, 4736. Https://doi.org/10.3390/ma16134736

(7). Al. Dhanalakshmi K., Subramanian R., Karthikeyan R. Review of recent trends and developments in aluminium 7075 alloy and its metal matrix composites (mmcs) for aircraft applications. Reviews in Engineering, 2023. Https://doi.org/10.1016/j.reeng.2023.100098

(8). Al. Patle T.K., Singh N., Khaira H.K., Choudhary S.K. A Review on Abrasive Wear of Aluminum Composites: Mechanisms and Influencing Factors. Journal of Composites Science, 2024, 8(1), 25. Https://doi.org/10.3390/jcs8010025p

(9). Peng W.-T., Chen F.-R., & Lu M.-C. (2021). Thermal conductivity and electrical resistivity of single copper nanowires. Physical Chemistry Chemical Physics, 23(36), 20359–20364. Https://doi.org/ 10.1039/D1CP02774C

(10). Zheng H., & Jaganandham K. (2014). Thermal Conductivity and Interface Thermal Conductance in Composites of Titanium With Graphene Platelets. Journal of Heat Transfer, 136(6), 061301. Https://doi.org/ 10.1115/1.4026488

(11). PENELOPE J. BROTHERS, PHILIP P. POWER, Multiple Bonding Involving the Heavier Main Group 3 Elements Al, Ga, In, and TI, ADVANCES IN ORGANOMETALLIC CHEMISTRY, VOL. 39, 1976.

(12). Chawla K.K. Composite Materials: Science and Engineering, 3rd ed.; Springer.

(13). Science + Business Media: New York, NY, USA, 2013; p. 542. ISBN 978-0-387-74364-6.

(14). Kumar V.M., Venkatesha C.V. Effect of ceramic reinforcement on mechanical properties of aluminum matrix composites producedby stir casting process. Mater.

(15). Today Proc. 2018, 5, 2466–2471 [crossref]. Kablov E.N. Innovative developments of FSUE "VIAM" of the State Research Center of the Russian Federation on the implementation of "Strategic directions for the development of materials and technologies of their processing for the period up to 2030.Aviat. Mater. Technol. 2015, 34, 3–33.

(16). Yufeng W.; Gap-Yong K.; Alan M.R. Mechanical alloying of carbon nanotube and Al6061 powder for metal matrix composites.Mater. Sci. Eng. A 2012, 532, 558.

(17). Bakshi S.R., Lahiri D., Argaval A. Carbon nanotube reinforced metal matrix composites-a review. Int.Mater. Rev. 2013, 55,41–64. [crossref].

(18). A.P.Thompson и др., «LAMMPS - a flexible simulation tool for particle-based materials modeling at the atomic, meso, and continuum scales», Comput. Phys. Commun., 271, p. 108171, 2022, doi: 10.1016/j.cpc.2021.108171.

Mamadaliyeva Muazzamxon Abdumannon qizi (U.A.Arifov nomidagi Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti, doktorant),
Urolov Ikrom Zayniddinovich (U.A.Arifov nomidagi Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti, doktorant),
Yadgarov Ishmumin Djabbarovich (U.A.Arifov nomidagi Ion-plazma va lazer texnologiyalari instituti, professor; e-mail: muazzamxon.zubayr@gmail.com)

FULLEREN C_{60} VA SI@C_{60} ENDOFULLERENLARNING O‘ZARO TA’SIR JARAYONLARINI MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu ish fulleren-fulleren, fulleren-endofulleren, endofulleren-endofullerenlarning o‘zaro ta’sir jarayonlarini molekulyar dinamika (MD) usuli asosida o‘rganishga bag‘ishlangan. Endofulluren hosil qilishda kremniy tanlab olinganligi sababli, C-C, C-Si o‘zaro ta’sirlarini ifodalashda Tersoff potensialidan foydalanilgan. LAMMPS ochiq paket dasturi yordamida modellashtirilgan. Ta’sirlashuv jarayonlaridagi bog‘lanish energiyalari hisoblangan.*

Kalit so‘zlar: *fulleren molekulasi, endofulleren, modellashtirish, Tersoff potensiali, atom, bog‘ uzunligi, potensial energiya.*

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ФУЛЛЕРЕНА C_{60} И ЭНДОФУЛЛЕРЕНА SI@C_{60}

Аннотация. *Данная работа посвящена изучению процессов взаимодействия фуллерен–фуллерен, фуллерен–эндофуллерен и эндофуллерен–эндофуллерен на основе метода молекулярной динамики (MD). Поскольку при получении эндофуллерена был выбран кремний, для описания взаимодействий C–C и C–Si использован потенциал Терсоффа. Моделирование выполнено с помощью открытого пакетного программного обеспечения LAMMPS. Были рассчитаны энергии связей в процессах взаимодействия.*

Ключевые слова*:молекула фуллерена, эндофуллерен, моделирование, потенциал Терсоффа, атом, длина связи, потенциальная энергия*

MODELING OF THE INTERACTION PROCESSES BETWEEN FULLERENE C_{60} AND ENDOFULLERENE SI@C_{60}

Annotation. *This work is devoted to the study of the interaction processes of fullerene–fullerene, fullerene–endofullerene, and endofullerene–endofullerene based on the molecular dynamics (MD) method. Since silicon was chosen for the formation of the endofullerene, the Tersoff potential was used to describe the C–C and C–Si interactions. The modeling was carried out using the open-source LAMMPS package. The binding energies during the interaction processes were calculated.*

Key words: *Fullerene molecule, endofullerene, modeling, Tersoff potential, atom, bond length, potential energy*

Kirish (Introduction). Hozirgi kunda fulleren molekulalari zamonaviy nanotexnologiyalar va materialshunoslik sohalarida eng istiqbolli obyektlardan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uglerodning allotropik shakllaridan biri bo‘lgan fullerenlar o‘zining noyob geometrik tuzilishi, yuqori barqarorligi, o‘ziga xos elektron xossalari va kimyoviy faoliyati bilan bir necha o‘n yillardan buyon ilmiy tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Sferik va ellipsoidsimon shakllari tufayli fullerenlar organik elektronika, kataliz, supero‘tkazuvchilar va nanokompozit materiallarda keng qo‘llanish imkoniyatlariga ega. So‘nggi yillarda fullerenga asoslangan klasterli sistemalar, ya’ni, bir nechta fullerenga molekulalarining o‘zaro birikishi natijasida hosil bo‘ladigan murakkab tuzilmalar ham katta ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda [7]. Bunday klasterlar yangi turdagi yuqori mustahkam va funksional nanomateriallarni ishlab chiqishda asosiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi . Ularning mexanik, issiqlik va elektr xossalarini nazorat qilish orqali amaliyotda qo‘llash doirasi kengayib bormoqda.

Fullerenlarning noyob shakllaridan biri endofullerenlar bo‘lib, ular fullerenga qobig‘i ichiga atom, ion yoki kichik klasterlar joylashtirilgan komplekslardan tashkil topadi. Endofulerenlarda ichki zarracha va fullerenga qobig‘i o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir energetik va dinamik jarayonlarda yaqqol namoyon bo‘ladi[20]. Bunday murakkab sistemalarni o‘rganishda molekulyar dinamika (MD) usuli muhim rol o‘ynaydi. MD hisoblashlari yordamida endofulerenlarda atomlarning vaqt bo‘yicha harakati, potensial energiyaning o‘zgarishi, strukturaning barqarorligi, diffuziya jarayonlari hamda fazaviy o‘zgarishlari haqida muhim ma’lumotlar olish mumkin. Shuningdek, ushbu usul orqali endofullerenlarning issiqlikka chidamliligi, tashqi muhit bilan o‘zaro ta’siri va optimal konfiguratsiyalari aniqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Fulleren molekulalari 1985-yilda Kroto va hamkorlari tomonidan kashf qilingan bo‘lib [1], ularning noyob sferik va ellipsoidal tuzilishi ko‘plab yangi ilmiy yo‘nalishlarning rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Uglerodning ushbu allotropik shakli yuqori barqarorlik, simmetrik geometriya, o‘ziga xos elektron va optik xossalar bilan ajralib turadi [2]. Shu bois fullerenga asoslangan nanomateriallar hozirgi kunda elektronika, biomeditsina, kataliz, nanokompozitlar va supero‘tkazuvchilar sohalarida keng qo‘llanmoqda [3–5].

So‘nggi yillarda fullerenlarning klasterli shakllari va endofullerenlari alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. Klasterlash jarayonida bir nechta C_{60} yoki C_{70} molekulalari o‘zaro ta’sirlashib, murakkab nanostrukturalar hosil qiladi. Bunday klasterlar yuqori mexanik mustahkamlik, issiqlikka chidamlilik va o‘ziga xos elektron o‘tishlarga ega bo‘lib, ular yangi turdagi funksional materiallar ishlab chiqishda istiqbolli obyekt hisoblanadi [6–7]. Endofullerenlar esa fullerenga qobig‘i ichiga atom, ion yoki kichik klasterlarning joylashtirilishi orqali hosil qilinadi. Masalan, metall atomlari bilan to‘ldirilgan Cu@C_{60}, Ag@C_{60} yoki Si@ C_{60} komplekslari energetik barqarorlik va elektron transport xossalari jihatidan keng o‘rganilmoqda [8–10].

Bunday murakkab sistemalarni chuqur tahlil qilish uchun molekulyar dinamika (MD) usuli keng qo‘llanmoqda. MD hisoblashlari yordamida fullerenga va endofullerenlarda atomlarning vaqt bo‘yicha harakati, potensial energiya o‘zgarishi, struktura barqarorligi, diffuziya jarayonlari va fazaviy o‘zgarishlar tahlil qilinadi [13–15]. Shu bilan birga, MD orqali endofullerenlarning tashqi muhitga nisbatan barqarorligi,

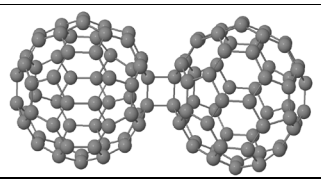
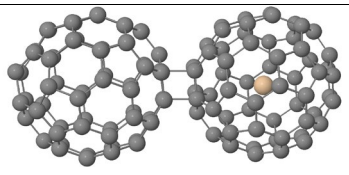
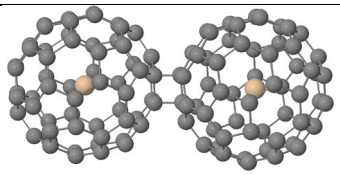
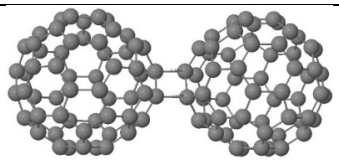
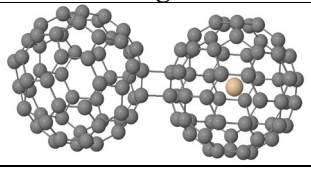
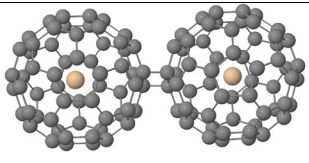
issiqlik ta’siriga chidamliligi va optimal konfiguratsiyalari aniqlanmoqda. Masalan, Tersoff potensiali asosidagi hisoblashlarda C_{60} molekulasining termal barqarorligi va klasterlash mexanizmlari aniqlangan [16], Lennard-Jones va EAM potensiallari qo‘llangan tadqiqotlarda esa metall endofullerenlarning energetik holatlari baholangan [17].

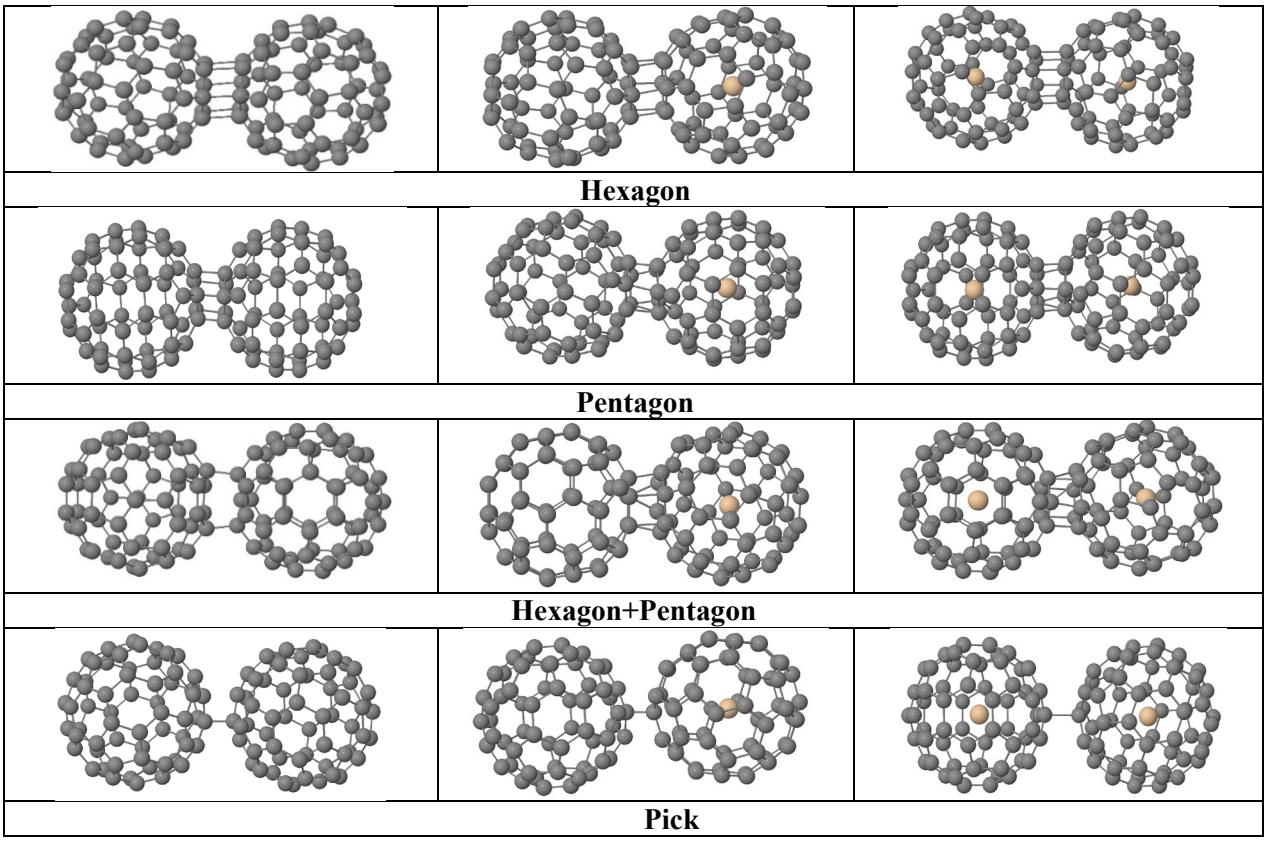
Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, fullerenga asoslangan nanostrukturalar, ayniqsa, endofullerenlar, nanotexnologiyalar va materialshunoslikda keng imkoniyatlarga ega. Molekulyar dinamika hisoblashlari esa ularning tuzilishi va xossalarini chuqur o‘rganishda eng samarali usullardan biri sifatida maydonga chiqmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu tadqiqot ishida C_{60} fulleren molekulalari orasidagi o‘zaro ta’sir jarayonlari molekulyar dinamika (MD) usuliga asoslangan ochiq manba kodli LAMMPS (Large-scale Atomic/Molecular Massively Parallel Simulator) dasturiy paketi yordamida modellashtirildi [18]. Molekular dinamika usuli tanlanishining sababi shundaki, u atomlar va molekulalarning vaqt bo‘yicha harakatini yuqori aniqlikda hisoblash imkonini beradi. Shu orqali tizimning energetik xususiyatlari, barqarorligi, diffuziya jarayonlari hamda mikrostruktura evolyutsiyasi haqida keng qamrovli ma’lumot olish mumkin.

C_{60} fulleren molekulalari o‘zaro ta’sirini aniqlashda Tersoff atomlararo potensiali qo‘llanildi. Mazkur potensial uglerod va kremniy atomlari kabi kovalent bog‘lanishga ega elementlarning o‘zaro ta’sirini realistik tarzda tasvirlash uchun ishlab chiqilgan bo‘lib, nafaqat atomlar orasidagi masofani, balki bog‘lanish burchaklarini va elektron zichligining ta’sirini ham hisobga oladi. Shu jihati bilan u an’anaviy Lennard-Jones yoki boshqa empirik potensial modellardan ustunlikka ega. Tersoff potensiali ayniqsa uglerod asosidagi nanostrukturalar (grafen, nanotubalar, fullerenga molekulalari) hamda ularning yarim o‘tkazgich atomlari (masalan,kremniy) bilan kombinatsiyalari uchun yuqori darajada moslashtirilgan hisoblanadi. Modellashtirish jarayonida C_{60} molekulalari uch o‘qli Dekart koordinata sistemasida turli burchaklarda aylantirildi va molekulalararo konfiguratsiyalar tasodifiy va ixtiyoriy tarzda tanlab olindi. Bu yondashuv fullerenga molekulalarining o‘zaro ta’sir jarayonlarini statistik jihatdan keng qamrovli tadqiq qilish imkonini berdi. Shuningdek, molekulalararo masofalar o‘zgartirilib, barqaror va metastabil holatlar kuzatildi. Tadqiqotning keyingi bosqichida endofulleren tizimlari modellashtirildi. Buning uchun kremniy klasterlari (Si_n, n turli qiymatlar uchun) tanlab olinib, ular fullerenga qobig‘i ichiga joylashtirildi. Shu tarzda, hosil bo‘lgan $Si@C_{60}$ endofullerenlarining dinamik xatti-harakati va struktural barqarorligi MD usuli yordamida o‘rganildi. Ushbu modellashtirish orqali kremniy klasterlarining fullerenga qobig‘i bilan qanday turdagi o‘zaro ta’sirga kirishishi, energetik konfiguratsiyalari va bog‘lanish energiyalari tahlil qilindi. Barcha hisoblashlar yuqori samarali parallel dasturiy ta’minot bo‘lgan LAMMPS paketida amalga oshirildi [18]. Molekular dinamik simulyatsiyalarning natijalari esa JMOL dasturida vizualizatsiya qilindi [19]. JMOL imkoniyatlari yordamida atomlarning vaqt bo‘yicha joylashuvi, molekular konfiguratsiyalardagi o‘zgarishlar va bog‘lanishlarning shakllanishi ko‘rsatildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqod ishida olti xil konfuguratsiya bo‘yicha C_{60}+ C_{60}, C_{60}+$Si@C_{60}$, $Si@C_{60}$+ $Si@C_{60}$ ning o‘zaro ta;sir jarayonlari o‘rganib chiqildi.

C_{60}+C_{60}	**C_{60}+$Si@C_{60}$**	**$Si@C_{60}$+ $Si@C_{60}$**
		
Bridge1		
		
Bridge2		

1-rasm. C_{60}+C_{60}, C_{60}+Si@C_{60}, Si@C_{60}+ Si@C_{60} larning o‘zaro ta’sir jarayonlarini turli xil konfugurat-siyalarda ko‘rinishlari.

1-jadvalda keltirilgan natijalardan ko‘rinib turibdiki, C_{60}+C_{60}, C_{60}+Si@C_{60} hamda Si@C_{60}+Si@C_{60} tizimlarining turli konfiguratsiyalardagi bog‘lanish energiyasi qiymatlari quyidagicha farqlanadi. Bu farq-lar molekulalararo o‘zaro ta’sir mexanizmlarida kremniy (Si) atomining kiritilishi muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

1-jadval

№	Konfiguratsiya	Bog‘lanish energiyasi (eV)		
		C_{60}+C_{60}	C_{60}+Si@C_{60}	Si@C_{60}+ Si@C_{60}
1	Bridge1	−0,004058	−0,004058	−0,004058
2	Bridge2	−0,000909	−0,000909	−0,000909
3	Hexagon	0,031992	0,031992	0,031992
4	Pentagon	0,053083	0,053083	0,053083
5	Hexagon+Pentagon	0,002817	0,002817	0,002817
6	Pick	0,011350	0,011350	0,011350

Bridge1 konfiguratsiyasi uchun barcha tizimlarda (C_{60}+C_{60}, C_{60}+Si@C_{60} va Si@C_{60}+Si@C_{60}) bog‘-lanish energiyasi −0,004058 eV ga teng. Ushbu kichik manfiy qiymat mazkur konfiguratsiyada zaif, ammo energetik jihatdan qulay o‘zaro ta’sir mavjudligini ko‘rsatadi. Barcha kombinatsiyalarda qiymatlarning teng bo‘lishi Bridge1 konfiguratsiyasida tarkibiy farq (Si atomining mavjudligi) barqarorlikka sezilarli ta’-sir ko‘rsatmasligini anglatadi. Bridge2 konfiguratsiyasida ham barcha tizimlar uchun bog‘lanish energiyasi −0,000909 eVni tashkil etadi. Bu qiymat deyarli nolga yaqin bo‘lib, o‘zaro ta’sirning juda zaif ekanini ko‘r-satadi. Mazkur konfiguratsiyada barqaror bog‘lanish shakllanishi ehtimoli past bo‘lib, tizim deyarli energe-tik neytral holatda qoladi. Hexagon konfiguratsiyasi uchun barcha kombinatsiyalarda musbat bog‘lanish energiyasi 0,031992 eVga teng. Musbat qiymat ushbu konfiguratsiyada molekulalararo o‘zaro ta’sir ener-getik jihatdan qulay emasligini bildiradi. Qiymatlarning tengligi shuni ko‘rsatadiki, Hexagon konfiguratsi-yasida kremniy atomining kiritilishi ham tizim barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi. Pentagon kon-figuratsiyasida bog‘lanish energiyasi barcha tizimlar uchun 0,053083 eVni tashkil etadi. Nisbatan katta musbat qiymat ikki molekulaning ushbu konfiguratsiyada yaqinlashishi energetik jihatdan noqulay ekanini ko‘rsatadi. Demak, Pentagon konfiguratsiyasi barcha ko‘rib chiqilgan tizimlar uchun beqaror hisoblanadi.

Hexagon+Pentagon konfiguratsiyasi uchun bog‘lanish energiyasi 0,002817 eVga teng bo‘lib, bu qiymat nolga juda yaqin. Ushbu holat konfiguratsiyaning deyarli energetik neytral ekanini bildiradi. Ya’ni, bu holatda kuchli barqaror bog‘lanish ham, keskin beqarorlik ham kuzatilmaydi. Pick konfiguratsiyasida barcha tizimlar uchun bog‘lanish energiyasi 0,011350 eVni tashkil etadi. Musbat qiymat Pick konfiguratsiyasida molekulalararo o‘zaro ta’sir energetik jihatdan barqaror emasligini ko‘rsatadi. Kremniy atomining mavjudligi bu konfiguratsiyada ham sezilarli barqarorlik bermaydi.

Xulosa (Conclusion). Olingan natijalarga ko‘ra, 120 ga normallashtirilgan bog‘lanish energiyalari barcha konfiguratsiyalarda C_{60}+C_{60}, C_{60}+Si@C_{60} va Si@C_{60}+Si@C_{60} tizimlari uchun bir xil qiymatlarga ega. Bu holat tanlangan masshtabda molekulalararo o‘zaro ta’sir konfiguratsiyaga ko‘proq bog‘liq bo‘lib, tarkibiy farqning (Si atomining kiritilishi) ta’siri deyarli sezilmasligini ko‘rsatadi.Bridge1 va Bridge2 konfiguratsiyalarida zaif manfiy qiymatlar kuzatilib, juda kuchsiz bog‘lanish mavjudligi aniqlanadi. Hexagon, Pentagon va Pick konfiguratsiyalarida musbat qiymatlar qayd etilib, bu holatlar energetik jihatdan barqaror emas deb baholanadi. Hexagon + Pentagon konfiguratsiyasi esa deyarli neytral bo‘lib, kuchli barqaror kompleks hosil qilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Kroto H.W., et al. Nature, 1985.

[2]. Dresselhaus M.S., et al. Science of Fullerenes and Carbon Nanotubes, 1996.

[3]. Hirsch A. The Chemistry of the Fullerenes, 1994.

[4]. Rao C N.R., et al. Fullerenes and Nanotubes: A Review, Acc. Chem. Res., 2002.

[5]. Iijima S. Carbon Nanostructures, Nature, 1991.

[6]. Yamaguchi T. et al. Fullerene Clusters: Structures and Properties, J Phys. Chem., 2007.

[7]. Balaban A.T. Fullerene Clusters and Nanostructures, Chem. Rev., 2006.

[8]. Shinohara H. Endohedral Metallofullerenes, Rep. Prog. Phys., 2000.

[9]. Popov A.A., et al. Endohedral Fullerenes, Chem. Rev., 2013.

[10]. Stevenson, S. et al. Endohedral Metallofullerenes: Formation and Properties, Nature, 1999.

[11]. Bohayra Mortazavi. Structural, electronic, thermal and mechanical properties of C60-based fullerene two-dimensional networks explored by first-principles and machine learning, Carbon, 2023.

[12]. Ceulemans A., et al. Electronic Properties of Endohedral Fullerenes, Chem. Phys. Lett., 2006.

[13]. Rapaport D.C. The Art of Molecular Dynamics Simulation, 2004.

[14]. Allen M.P., Tildesley D.J. Computer Simulation of Liquids, 2017.

[15]. Frenkel D., Smit B. Understanding Molecular Simulation, 2001.

[16]. Brenner D.W. Empirical Potential for Hydrocarbons for Use in Simulating Carbon Materials, Phys. Rev. 1990.

[17]. Guo T., et al. Metallofullerene Stability and Dynamics, Science, 1992.

[18]. Sandia National Laboratories, Large-scale Atomic/Molecular Massively Parallel Simulator (LAMMPS), 2023, https://www.lammps.org/

[19]. Java. Jmol, 2023, http://www.jmol.org/

[20]. D.J.King, P.C.Frangou, S.D.Kenny. Interaction of C60 molecules on Si(100), Surface science, Vol. 603, pp. 676-682, 2009. http://dx.doi.org/10.1016/j.susc.2008.12.035

Тешаев Мухсин Худойбердиевич (Бухарское отделение института Математики им. В.И.Романовского, Бухара, Узбекистан),

Аблокулов Шерзоджон Зокир угли, Бутунов Жахонгир Рузикулович, Юлдошева Озода Олимжоновна (Ташкентский химико-технологический институт, Ташкент, Узбекистан)

СОБСТВЕННЫЕ И ВЫНУЖДЕННЫЕ КОЛЕБАНИЯ МНОГОМАСООВЫХ ВЯЗКОУПРУГРХ СИСТЕМ С КОНЕЧНЫМ ЧИСЛОМ СТЕПЕНЕЙ СВОБОДЫ

Аннотация. *В работе рассматриваются собственные и вынужденные колебания многомассовых вязкоупругих систем с конечным числом степеней свободы. В качестве примера рассматриваются сложные много-массовые колебательные системы "автомобиль – амортизируемое изделие". На основе уравнений Лагранжа второго рода получена системы интегро-дифференциальных уравнений. Приведена методика расчета собственных и вынужденных колебаний механических систем на основе метода Мюллера и Гаусса. Полечены численные результаты и их анализ.*

Ключевые слова: *собственные колебания, вязкоупругая система с конечным числом степеней свободы, уравнение Лагранжа, операторные жесткости.*

ERKINLIK DARAJASI CHEKLI BO‘LGAN KO‘P MASSALI QOVUSHQOQ-ELASTIK SISTEMALARNING ERKIN VA MAJBURIY TEBRANISHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada erkinlik darajasi chekli bo‘lgan ko‘p massali qovushqoq-elastik sistemalarning erkin va majburiy tebranishlarini o‘rganamiz. Misol sifatida murakkab ko‘p massali tebranish sistemalari ko‘rib chiqilgan. Ikkinchi tur Lagranj tenglamalari asosida integro-differensial tenglamalar sistemasi hosil qilingan. Mexanik sistemalarning erkin va majburiy tebranishlarini hisoblash uchun Myuller va Gauss usullariga asoslangan hisoblash metodikasi keltirilgan. Sonli natijalar olinib, tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *erkin tebranishlar, erkinlik darajasi chekli bo‘lgan qovushqoq-elastik sistema, Lagranj tenglamasi, qattiqlik operatori.*

FREE AND FORCED VIBRATIONS OF MULTI-MASS VISCOELASTIC SYSTEMS WITH A FINITE NUMBER OF DEGREES OF FREEDOM

Annotation. *This paper investigates the free and forced vibrations of multi-mass viscoelastic systems with a finite number of degrees of freedom. As an illustrative example, complex multi-mass vibratory systems of the type “vehicle – damped (shock-isolated) payload” are considered. Based on the Lagrange equations of the second kind, a system of integro-differential equations is derived. A computational methodology for determining the free and forced vibrations of mechanical systems using the Müller and Gauss methods is presented. Numerical results are obtained and their analysis is provided.*

Keywords: *free vibrations, viscoelastic system with a finite number of degrees of freedom, Lagrange equations, operator stiffnesses.*

Введение. Механическая вибрация негативно влияет на механические компоненты, а в худших случаях приводит к серьезным авариям из-за поломки. Были проведены различные исследования. Был выполнен вибрационный анализ с учетом свойств материалов, используемых для виброизоляции [1,2,3]. Кроме того, были изучены различные динамические виброгасители, такие как динамические поглотители на основе демпферов и активные динамические поглотители [4,5]. Эти соображения улучшают не только безопасность, но и долговечность, а также рыночное качество. Поэтому подавление вибрации является важным фактором при проектировании изделий. Причинами вибрации во время работы машины являются вибрационные характеристики самой машины или передача вибраций от других источников с резонансом. Наиболее эффективным решением является блокирование вибрации от источника для уменьшения передачи вибрации на объект. Однако, если источник вибрации не может быть заблокирован, резонанс можно предотвратить, изменив вибрационные характеристики целевой части машины. Для использования этого метода необходимо определить вибрационные характеристики всей машины [6,7]. Кроме того, в последние годы наблюдается быстрый прогресс в разработке технологий активного подавления вибраций, и сообщается, что вибрации можно подавлять с большей эффективностью [8,9]. Однако эти исследования проводились в основном для систем низкого порядка, и лишь немногие исследования были проведены с использованием моделей управления, учитывающих сложные характеристики вибраций многостепенных систем [10,11]. Поэтому мы ставим перед собой цель создать модель управления для сложной системы, которая выражается как многостепенная система, учитывающая характеристики вибраций системы.

В последнее время для получения вибрационных характеристик конструкций используется множество методов, таких как определение собственных мод конструкций или точек резонанса с помощью прямого численного интегрирования [12,13]. Однако получить моду в случае вынужденных колебаний, когда объект подвергается реальным вибрациям, таким как вибрации во время работы машины или управляющего сигнала, очень сложно. Кроме того, поскольку точка резонанса машины часто находится в частотном диапазоне, который не следует использовать для установившихся режимов работы, машину обычно эксплуатируют, избегая этой точки резонанса. Поэтому, если целью механической конструкции не является увеличение вибрации, достаточно получить точку резонанса конструкции при вынужденных колебаниях. Однако с точки зрения долговечности и повышения качества желательно эксплуатировать машину в условиях, когда амплитуда вибрации меньше амплитуды возбуждения.

Постановка задачи и методы решения. Рассматривается механическая система, состоящая из тел с конечным числом степеней свободы, которая изображена на рис.1. На стадии первоначального проектирования изделий транспортируемой радиоэлектронной техники и средств ее защиты от динамических воздействий, как правило, возникает необходимость проведения полигонных испытаний изделий – транспортировки по дорогам с реальным микропрофилем. Вместе с тем, примен-

яя теоретические модели в ряде случаев можно проводить исследования, а в качестве контрольных расчетов колебаний изделий использовать ЭВМ (электронные вычислительные машины). Систему ("автомобиль - амортизируемое изделие") представим в виде упруго вязкой системы (рис. 1), где $m_{p2},\ M,\ m_1,\ m_2,\ m_3,$ – массы изделия подрессоренных и неподрессоренных частей автомобиля, соответственно; $Z_{p2}, \alpha_{p2}, Z, \alpha, x_1, x_2, x_3,$ – вертикальные и угловые перемещения центров тяжести изделия подрессоренных и неподрессоренных частей автомобиля, соответственно; $C_{pi}, C_{ni}, C_{mi}, \mu_{pi}, \mu_{ni}, (i = 1,2,3)$ – приведенные коэффициенты жесткости и демпфирования амортизирующих устройств изделия, подвесок и шин автомобиля, соответственно

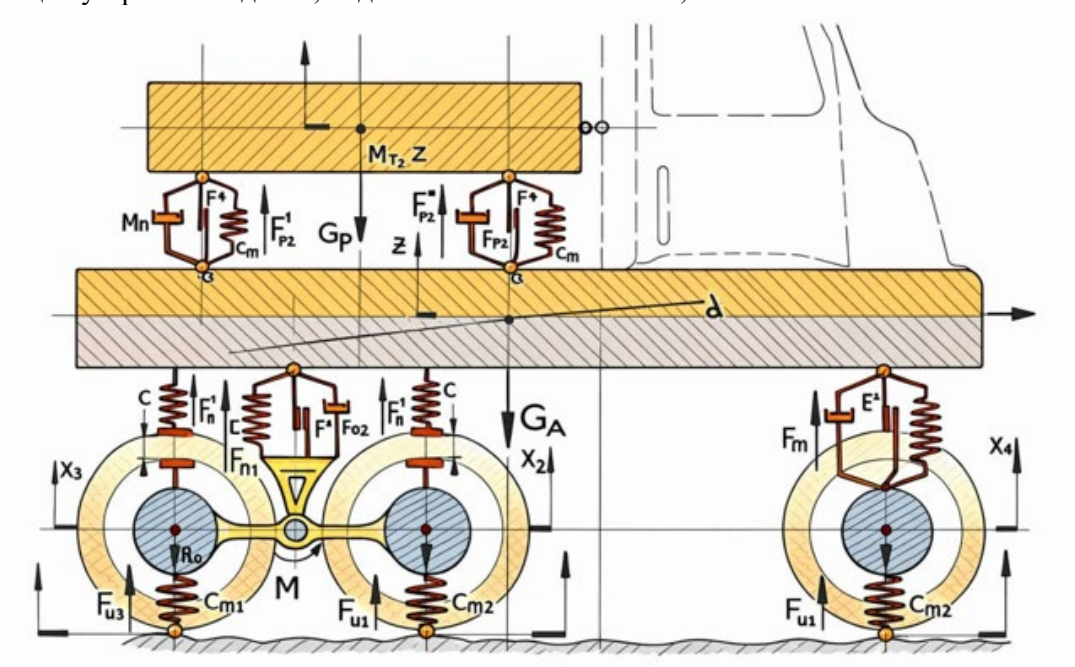

Рис.1. Расчётная схема.

$g_1(t), g_2(t), g_3(t)$ – внешние воздействия от микропрофиля дорог.

Рассмотрим конструкцию с конечным числом степеней свободы, состоящую из конечного числа материальных точек и абсолютно твердых тел, соединенных между собой безмассовыми вязкоупругими элементами. Если механическая система, изображенная на рис.1, состоит из *n* – твёрдых тел, тогда уравнения Лагранжа второго рода для рассматриваемой механической системы имеют вид:

$$\sum_{k=1}^{n}(a_{jk}\ddot{q}_k + \beta_{jk}\dot{q}_k + c_{jk}q_k) = 0, \quad (j = 1,2,3,...n) \tag{1}$$

где a_{jk} – симметричная положительно-определенная матрица обобщенных масс; q_k -обобщенные координаты; *n* – число степеней свободы; c_{jk} –симметричная матрица, элементы которой являются коэффициентами жесткости, β_{jk} –симметричная матрица, элементы которой являются коэффициентами трения.

Представляются оценки максимальных значений ускорений изделия и проверка правильности работы моделей на различных частотах внешнего воздействия $g(t)$. Колебания упруго вязко -упругой механической системы (рис.1) можно описать системой обыкновенных интегро-дифференциальных уравнений:

$$
\begin{cases}
\ddot{z}_{p1} = -Q_{11}\dot{z}_{p1} + Q_{21}\dot{z} - Q_{31}\dot{\alpha} - Q_{41}z_{p1} + Q_{51}z - Q_{61}\dot{\alpha}, \\
\ddot{z}_{p2} = -Q_{12}\dot{z}_{p2} + Q_{22}\dot{z} - Q_{32}\dot{\alpha} - Q_{42}z_{p2} + Q_{52}z - Q_{62}\dot{\alpha}, \\
\ddot{z} = -Q_{13}\dot{z} + Q_{23}\dot{\alpha} + Q_{33}\dot{x}_1 + Q_{43}\dot{x}_2 + Q_{53}\dot{x}_3 + Q_{63}\dot{z}_{p1} + \\
+Q_{73}\dot{z}_{p2} - Q_{83}z + Q_{93}\alpha + Q_{113}x_1 + Q_{133}x_2 + Q_{133}x_3 + \\
+Q_{143}z_{p1} + Q_{153}z_{p2} - -Q_{163}\operatorname{sign}(\dot{x}_1 - \dot{z}) + \\
+Q_{173}\operatorname{sign}\left(\frac{1}{2}(\dot{x}_2 + \dot{x}_3) - \dot{z}\right) + Q_{183}\operatorname{sign}\dot{\alpha}, \\
\ddot{\alpha} = -Q_{14}\dot{\alpha} - Q_{24}\dot{z} - Q_{34}\dot{x}_1 + Q_{44}\dot{x}_2 + Q_{54}\dot{x}_3 - Q_{64}\dot{z}_{p1} + Q_{74}\dot{z}_{p2} - \\
-Q_{84}\alpha + +Q_{94}z - Q_{114}x_1 + Q_{124}x_2 + +Q_{134}x_3 + Q_{144}z_{p1} + Q_{154}z_{p2} - \\
-Q_{164}\operatorname{sign}(\dot{x}_1 - \dot{z}) + Q_{174}\operatorname{sign}\left(\frac{1}{2}(\dot{x}_2 + \dot{x}_3) - \dot{z}\right) - Q_{184}\operatorname{sign}\dot{\alpha}, \\
\ddot{x}_1 = -Q_{17}\dot{x}_1 + Q_{27}\dot{z} - Q_{37}\dot{\alpha} - Q_{47}x_1 + Q_{57}z - Q_{67}\alpha - Q_{77}\operatorname{sign}(\dot{x}_1 - \dot{z}) - \\
-Q_{87}\ell_1\operatorname{sign}\dot{\alpha} + Q_{87}q_1(t), \\
\ddot{x}_2 = -Q_{15}\dot{x}_2 - Q_{25}\dot{x}_3 + Q_{35}\dot{z} + Q_{45}\dot{\alpha} - Q_{55}x_2 - Q_{65}x_3 + Q_{75}z + \\
+Q_{85}\alpha - Q_{95}\operatorname{sign}(\dot{x}_2 - \dot{x}_3) - Q_{115}\operatorname{sign}\left(\frac{1}{2}(\dot{x}_2 + \dot{x}_3) - \dot{z}\right) + \\
+Q_{115}\ell_2\operatorname{sign}\dot{\alpha} + Q_{125}q_2(t), \\
\ddot{x}_3 = -Q_{16}\dot{x}_3 - Q_{26}\dot{x}_2 + Q_{36}\dot{z} + Q_{46}\dot{\alpha} - Q_{56}x_3 - Q_{66}x_2 + Q_{76}z + \\
+Q_{86}\alpha - Q_{96}\operatorname{sign}(\dot{x}_2 - \dot{x}_3) - Q_{116}\operatorname{sign}!\left(\frac{1}{2}(\dot{x}_2 + \dot{x}_3) - \dot{z}\right) + \\
+Q_{116}\ell_2\operatorname{sign}\dot{\alpha} + Q_{126}q_3(t).
\end{cases}
\tag{2}
$$

Будем рассматривать $\dot{x}_1, \dot{x}_2, \dot{x}_3, \dot{z}_{p1}, \dot{z}_{p1}, \dot{z}, \dot{\alpha}$ как самостоятельные переменные, введя дополнительные уравнения:

$$
\begin{cases}
\dot{x}_1 = (\dot{x}_1), \quad \dot{z}_{p2} = (\dot{z}_{p2}), \\
\dot{x}_2 = (\dot{x}_2), \quad \dot{z} = (\dot{z}), \dot{z}_{p1} = (\dot{z}_{p1}), \\
\dot{x}_3 = (\dot{x}_3), \quad \dot{\alpha} = (\dot{\alpha}).
\end{cases}
\tag{3}
$$

Учитывая структуру функций свободных членов (внешнее воздействие типа $g(t) = A_u \sin \upsilon t$), частное решение будем искать в виде [14]:

$$
\begin{cases}
x_1 = a_1 \sin \upsilon t + c_1 \cos \upsilon t, \quad z_{p2} = a_s \sin \upsilon t + c_s \cos \upsilon t, \\
x_2 = a_2 \sin \upsilon t + c_2 \cos \upsilon t, \quad z = a_6 \sin \upsilon t + c_6 \cos \upsilon t, \\
x_3 = a_3 \sin \upsilon t + c_3 \cos \upsilon t, \quad \alpha = a_7 \sin \upsilon t + c_7 \cos \upsilon t, \\
z_{p1} = a_4 \sin \upsilon t + c_4 \cos \upsilon t,
\end{cases}
\tag{4}
$$

где $a_i, c_i \ (i = 1, 2...7)$.

Подставив (4) в (2), с учетом новых переменных (3), получим систему дифференциальных уравнений, приравнивая к которой коэффициенты при косинусах и синусах υt , получаем 28 уравнение для определения 14 коэффициентов, из которых первые 14 являются тождествами. Матрицу системы полученных алгебраических уравнений обозначим через $A(\upsilon)$, а правые части через

$B(v,\upsilon_M)$. Для уравнения $A(\upsilon)\vec{a} = B(v,\upsilon_M)$, (где υ_M – скорость движения автомобиля) на ЭВМ может быть получено решение при различных значениях v,υ_M.

Характеристическое уравнение системы имеет шесть пар комплексно-сопряженных корней, из которых одна пара чисто мнимая, и два -действительных отрицательных корней. Действительную часть корня обозначим μ, мнимую часть ν. Действительную часть собственного вектора обозначим $\vec{D}$, мнимую - $\vec{g}$. Известно, что в комплексной области решение однородной системы дифференциальных уравнений $\dot{\vec{x}} = A\vec{x}$ имеет вид $\sum b_j \vec{c}_j e^{\lambda_j t}$, где λ_j - собственные числа, b_j – произвольные числа, $\vec{c}_j$ – соответствующие λ_j собственные вектора матрицы A. Каждому действительному корню характеристического уравнения матрицы соответствует частное решение системы, равное $\vec{D}e^{\mu t}$, где $\vec{D}_n$–действительный собственный вектор, соответствующий собственной частоте. В координатной форме n-й по счету искомой функции будет соответствовать решение, равное $D_n e^{\mu t}$, где D_n, n-я координата собственного вектора-столбца. Каждой паре комплексно-сопряженных собственных значений будет соответствовать пара действительных решений, соответственно два постоянных вектора.

Векторы-решения находятся следующим образом.

Пусть $\vec{x} = e^{\lambda t}\vec{f}$ -решение уравнения (2) $\dot{\vec{x}} = A\vec{x}$, где $\vec{f}$ – комплексный вектор, λ – комплексное число. Тогда так как матрица A действительная, то $\vec{x}^* = e^{\lambda^* t}\vec{f}^*$ – также решение этого уравнения, (звездочка есть знак комплексного сопряжения). Но тогда $\vec{x} + \vec{x}^*$ и $\vec{x} - \vec{x}^*$ - также решения системы:

$$\begin{aligned} &\vec{x} + \vec{x}^* = e^{\mu t}(\cos \nu t + i \sin \nu t)(\vec{D} + i\vec{g}) + \\ &+ e^{\mu t}(\cos \nu t - i \sin \nu t)(\vec{D} - i\vec{g}) = \\ &= 2e^{\mu t}(\vec{D}\cos \nu t - i\vec{g}\sin \nu t), \\ &\vec{x} - \vec{x}^* = 2ie^{\mu t}(\vec{D}\sin \nu t + g\cos \nu t) \end{aligned} \tag{5}$$

Здесь $\vec{f} = \vec{D} + i\vec{g}$; $\vec{D}, \vec{g}$ - действительные вектора, $\lambda = \mu + i\nu$; μ, ν -действительные числа. Поэтому $e^{\mu t}(\vec{D}\cos \nu t - \vec{g}\sin \nu t) = \dfrac{\vec{x} + \vec{x}^*}{2}$; $e^{\mu t}(\vec{D}\sin \nu t + \vec{g}\cos \nu t) = \dfrac{\vec{x} - \vec{x}^*}{2}$; - искомые решения. n -ые по счету искомые функции будут $\vec{D}$ и $\vec{g}$,соответственно. Общее решение исходной системы (2) получается как сумма общего решения однородной системы и какого-либо частного решения неоднородной.

В качестве примера использования вышеизложенной методики получено общее решение (2) в виде (4) для изделия с параметрами $\dfrac{\mu_{p1}}{m_{p1}} = 20$, $\dfrac{C_{p1}}{m_{p1}} = 100$, $\dfrac{\mu_{p2}}{m_{p2}} = 25$, $\dfrac{C_{p2}}{m_{p2}} = 200$, транспортного средства (ЗИЛ-I57К) и функции возмущения от микропрофиля дороги:

$$g(t) = A_u \sin \nu(t - \frac{L_i}{\vartheta_M}), \quad L_i = 0; L_1; L_2; \nu = 5 \div 105[\frac{1}{сек}], \vartheta_M = 2 \div 50[\frac{км}{час}] .$$

Результаты расчетов приведены на рис. 2 и 3.

На рис. 2 приведены амплитудно-частотные характеристики переднего колеса (1 -я кривая) и кузова (2-я кривая).

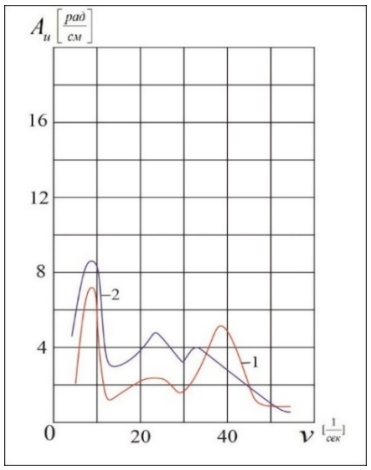

Рис.2. Амплитудно-частотные характеристики переднего колеса (1-я кривая) и кузова (2-я кривая).

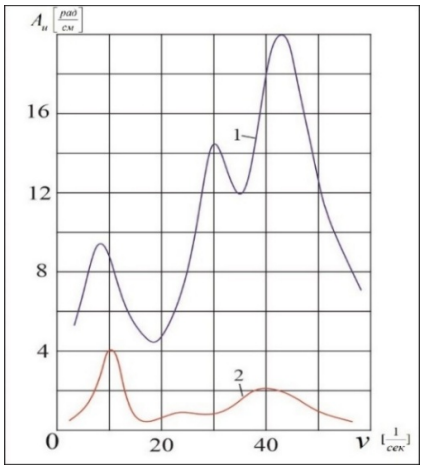

Рис.3. Амплитудно-частотные характеристики заднего колеса (1,2-кривые).

Из рис.2 и рис.3 видно, что в передних и задних колесах автомобиля возникают, в основном, два и более резонансных пиков. При частотных возмущениях $\nu > 15 \;\; 1/sek$ задняя часть автомобиля оставалось практически неподвижной.

Иной получилась картина при действии возмущающего момента только на задние колеса (рис. 3). Здесь передняя и задняя части автомобиля колебались практически как одно целое.

Следовательно, необходимо учитывать крутильные и нормальные перемещения грузового автомобиля при движении по неровной дороге.

Заключения. Таким образом, в статье разработана методика решения задачи колебаний элементов грузового автомобиля. Разработанная методика с помощью подбора деформируемых элементов позволяет снижать колебательные движения элементов грузового автомобиля.

Список использованной литературы:

[1]. Valeev A., Zotov A. Application of complex technology for monitoring and vibration protection of industrial equipment and analysis of its efficiency. Proc. Int. Conf. Dynamics and Vibroacoustics of Machines, Samara, Russia, 16–18 September 2020, pp. 1–6.

[2]. Furinghetti M. Definition and validation of fast design procedures for seismic isolation systems. Vibration 2022, 5, p. 290–305.

[3]. Koszewnik A., Gosiewski Z. Quasi-optimal locations of piezo-elements on a rectangular plate. Eur. Phys. J. Plus 2016, p. 131, 232.

[4]. Koszewnik A., Gosiewski Z. Frequency domain identification of the active 3D mechanical structure for the vibration control system. J.Vibroengineering 2012, 14, p. 451–457.

[5]. Grądzki R., Lindstedt P., Kulesza Z., Bartoszewicz B. Rotor blades diagnosis method based on differences in phase shifts. Shock and Vibration 2018, 2018, 9134607.

[6]. Gradzki R., Kulesza Z., Bartoszewicz B. Method of shaft crack detection based on squared gain of vibration amplitude. Nonlinear Dynamics 2019, 98, p. 671–690.

[7]. Shaw A.D., Hill T.L., Neild S.A., Friswell M.I. Multiharmonic resonance control testing of an internally resonant structure. Vibration, 2020, 3, p. 217–234.

[8]. Yuan M., Jin Y., Liu K., Sadhu A. Optimization of a non-traditional vibration absorber for vibration suppression and energy harvesting. Vibration 2022, 5, p. 383–407.

[9]. Olgac N., Jenkins R. Actively tuned noncollocated vibration absorption: An unexplored venue in vibration science and a benchmark problem. IEEE Trans. Control Syst. Technol. 2020, 29, p. 294–304.

[10]. Ikeda K., Endo A., Minowa R., Kato H., Narita T. A basic study on influence of jerk on riding comfort using active seat suspension for ultra-compact mobility. Int. J. Appl. Electromagn. Mech. 2020, 64, p. 1505–1513.

[11]. Ikeda K., Kuroda J., Uchino D., Ogawa K., Endo A., Kato T., Kato H., Narita T. A study of a ride comfort control system for ultra-compact vehicles using biometric information. Applied Sciences. 2022, 12, 7425.

[12]. Zeng J., Xia W., Xiang X., Long Z. Research on the mechanism and control characteristics of vehicle–track beam coupling vibration for medium-speed maglev vehicle. IEEE Trans. Transp. Electrification. 2022, 8, p. 3236–3246.

[13]. Ren T., Deng Z., Kou L., Li Y., Wang L. Vibration characteristics of HTS maglev system levitated above a Halbach permanent magnet track. IEEE Trans. Appl. Supercond. 2022, 32, 3601605.

[14]. Wang X., Liu X., Shan Y., Shen Y., He T. Analysis and optimization of the novel inerter-based dynamic vibration absorbers. IEEE Access. 2018**,** 6, p. 33169–33182.

Xudoyberdiyeva Dilafruz Boykulovna (PhD in Physics and Mathematics,
Chirchik State Pedagogical University),
Abdimalikova Gulbahor Axad kizi (Master's student, Chirchik State Pedagogical University)

VIBRATIONAL DYNAMICS AND RAMAN SPECTRA OF AROMATIC MOLECULES WITH HEAVY HALIDE ATOMS: BROMOBENZENE AND ORTHO-DIBROMOBENZENE

Annotation. *This study investigates the vibrational dynamics of heavy halide atoms in the structure of bromobenzene and ortho-dibromobenzene molecules, as well as their manifestation in Raman spectra. Using experimental Raman spectra, vibrational frequencies and intensities related to molecular symmetry were determined, and spectral differences between mono- and dihaloaromatic molecules were analyzed. In the ortho-dibromobenzene molecule, an increase in the number of spectral lines and a redistribution of intensities were observed as a result of the heavy atom effect. The results were interpreted using quantum chemical calculations and showed good agreement with experimental data. The results of the study will provide a scientific basis for a more thorough interpretation of the spectral properties of aromatic halogen compounds and an assessment of the heavy atom effect in molecular spectroscopy.*

Keywords: *Raman spectrum, heavy atom effect, molecular symmetry, bromobenzene, ortho-dibromobenzene.*

Xudoyberdiyeva Dilafruz Boykulovna (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); xudoyberdiyevadilafruz915@gmail.com),
Abdimalikova Gulbahor Axad qizi (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti magistranti)

OG'IR GALOID ATOMLI AROMATIK MOLEKULALARNING TEBRANISH DINAMIKASI VA RAMAN SPEKTRLARIDA NAMOYON BO'LISHI: BROMBENZOL VA ORTO-DIBROMBENZOL

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot brombenzol va orto-dibrombenzol molekulalari strukturasida og'ir galoid atomlarining tebranish dinamikasini hamda Raman spektrlarida namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Eksperimental Raman spektrlari asosida molekulalarning simmetriyasi bilan bog'liq tebranish chastotalari va intensivliklari aniqlanib, mono- va digaloidli aromatik molekulalar orasidagi spektral farqlar tahlil qilindi. Ortodibrombenzol molekulasida og'ir atom effekti natijasida spektral chiziqlar sonining ortishi hamda intensivliklarning qayta taqsimlanishi kuzatildi. Olingan natijalar kvant-kimyoviy hisoblashlar yordamida izohlanib, eksperimental ma'lumotlar bilan yaxshi mos kelishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari aromatik galoid birikmalarning spektral xususiyatlarini chuqurroq talqin qilishga va molekulyar spektroskopiyada og'ir atom ta'sirini baholashga ilmiy asos bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *Raman spektri, og'ir atom effekti, molekulyar simmetriya, brombenzol, orto-dibrombenzol.*

Худойбердиева Дилафруз Бойкуловна (PhD физико-математических наук, Чирчикский государственный педагогический университет),
Абдималикова Гулбахор Ахад кизи (магистрант, Чирчикский государственный педагогический университет)

ДИНАМИКА КОЛЕБАНИЙ И СПЕКТРЫ РАМАНА АРОМАТИЧЕСКИХ МОЛЕКУЛ С ТЯЖЕЛЫМИ ГАЛОИДНЫМИ АТОМАМИ: БРОМБЕНЗОЛ И ОРТО-ДИБРОМБЕНЗОЛ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению колебательной динамики атомов тяжелых галоидов в структуре молекул бромбензола и орто-дибромбензола, а также закономерностей их проявления в спектрах Рамана. На основе экспериментальных спектров Рамана были определены колебательные частоты и интенсивности, связанные с симметрией молекул, и проанализированы спектральные различия между моно- и дигалоидароматическими молекулами. В молекуле орто-дибромбензола наблюдалось увеличение числа спектральных линий и перераспределение интенсивностей в результате эффекта тяжелого атома. Полученные результаты были интерпретированы с использованием квантово-химических расчетов и показали хорошее соответствие экспериментальным данным. Результаты исследования обеспечат научную основу для более глубокой интерпретации спектральных свойств ароматических галоидных соединений и оценки эффекта тяжелого атома в молекулярной спектроскопии.*

Ключевые слова: *Рамановский спектр, эффект тяжелых атомов, молекулярная симметрия, бромбензол, орто-дибромбензол.*

Introduction. It is known that the study of physical laws associated with relaxation processes occurring in condensed media under the influence of electromagnetic radiation is currently one of the urgent problems of both fundamental and practical importance. As a result of such studies, it becomes possible to obtain scientifically sound information about the structure of the medium and develop important recommendations for practice on their basis. Raman scattering spectra of light are currently one of the most effective and informative methods for studying the vibrational-rotational motions of molecules of condensed media in energy levels and the laws of relaxation processes associated with them [1–11].

Despite the large amount of experimental data on the various physical properties of benzene derivatives containing halide compounds, there is currently no single, fully formed idea of the mechanism of processes occurring at the molecular level in these liquids. This indicates the need for a more in-depth and comprehensive study of this class of compounds. This work is a logical continuation of the research being conducted in this direction.

In this study, the molecules bromobenzene – C_6H_5Br and ortho-dibromobenzene - $C_6H_4Br_2$, which have asymmetric properties in terms of the polarizability tensor, were purposefully selected as objects, and the aim was to study the contribution of halogen atoms substituted in the benzene ring to the Raman spectrum and the laws of relaxation processes. The spatial structure model of the research objects is presented in Figure 1.

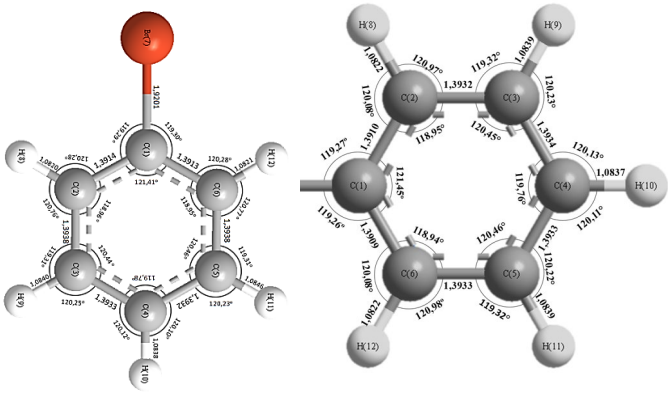

Figure 1. Model of the molecular structure of bromobenzene and ortho-dibromobenzene.

Research Methodology. The research objects were purchased from Sigma-Aldrich, USA. Their purity was 99.5% and they were used to record spectra without additional purification.

The Raman spectra of the research objects were recorded on a spectrometer (in the frequency range of 50–4000 cm^{-1}) based on the InVia Raman spectrometer of the Renishaw company. The spectral resolution of the Raman spectrometer was 0.3 cm^{-1}, and the spatial resolution was 0.25 μm. Lasers with a power of 100 mW and a wavelength of 785 nm were used as the light source. The optimal geometric parameters of the molecules and the theoretically calculated Raman spectrum were performed using the ORCA program, using the density functional theory (DFT) method and the (B3LYP) HF/6-311G** basis set [12].

Analysis and results. The frequency distribution of the Raman spectra recorded for the research objects is shown in Figure 2.

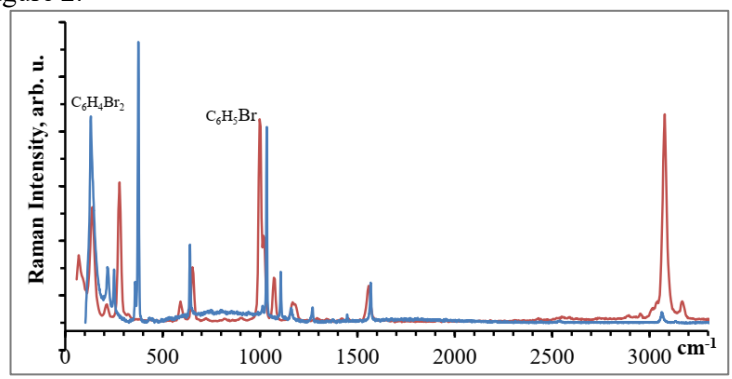

Figure 2. Overview of the experimentally obtained Raman spectrum for bromobenzene and ortho-dibromobenzene molecules.

The results of the study showed that several spectra with different intensities were observed in the frequency range of 100–3500 cm^{-1}. We are more interested in the spectral contours in the lower frequency range of 100–1100 cm^{-1}, since this region is considered the "fingerprint" region of the molecule in the Raman spectrum, and it is in this range that regularities associated with changes in the molecular structure are observed.

In the lower frequency region of the Raman spectrum of ortho-dibromobenzene, new spectral bands with frequency values of 222 cm^{-1} and 252 cm^{-1} were observed. The appearance of these spectral bands is associated with the out-of-plane and in-plane rotational-diffusion motions of the ortho-dibromobenzene molecule, respectively.

The optical spectrum corresponding to the lower frequency, which is formed by the rotational-oscillating motion of the molecule, has hardly been studied. In some literature, there is information that the lower frequencies correspond to the spectral range of 900 cm^{-1}. The spectrum in the spectral range smaller than 50–100 cm^{-1} is difficult to observe experimentally, since it is influenced by the Rayleigh scattering spectrum. It should be noted that the study of the rotational-oscillating motion vibrations of atomic groups of molecules is of great importance for understanding intermolecular forces.

The Raman spectrum of ortho-dibromobenzene differs significantly from that of bromobenzene in the intensity distribution of the spectral bands in the lower frequency range, due to the fact that the electron cloud of the molecule is significantly deformed due to the pair of halogen bromine atoms that are replaced in the structure. Due to this, this molecule has a higher polarizability compared to bromobenzene. The large electron cloud of heavy halogen atoms is more easily redistributed under the influence of an external electromagnetic field, which enhances the polarizability properties of the molecule.

Of course, in order to come to a scientific conclusion that the appearance of the spectrum in the lower frequency range is associated with the rotational-swinging motions of the molecule, we need to compare the values of the frequency determined by theoretical calculations with the values found in the experiment. Figure 3 shows the general appearance of the theoretically calculated Raman spectrum for the ortho-dibromobenzene molecule. According to the analysis of the experimentally obtained and theoretically calculated frequency values, small shifts in the frequencies associated with some vibrations were observed. Typically, theoretically calculated frequency values are higher than the corresponding experimentally obtained frequency values due to the influence of electron correlation and the shortcomings of the Hartree-Fock basis set.

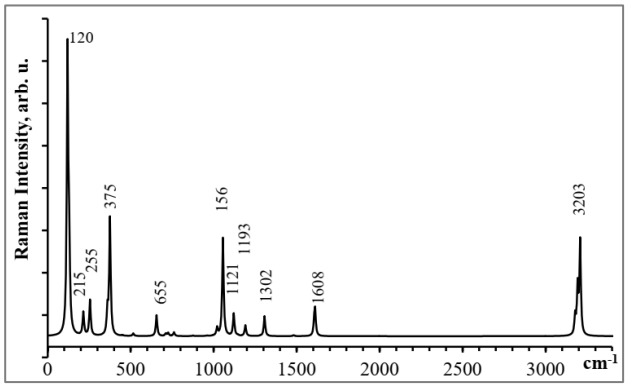

Figure 3. Overview of the theoretically calculated Raman spectrum for the ortho-dibromobenzene molecule.

To account for errors in the theoretical calculation of the frequency value, a "scaled" scale was used and multiplied by 0.9668, which was found to be in relatively good agreement with the experimental results. The total number of theoretically calculated spectra was consistent with the number of spectra obtained from the experiment.

Conclusion. In this study, the main results obtained by analyzing the vibrational dynamics of bromobenzene and ortho-dibromobenzene and their agreement with theoretical and experimental data are discussed in detail. In particular, the low-frequency rotational-diffusion vibrations associated with heavy bromine atoms are separately considered and their effect on the molecular structure and Raman spectral features is evaluated. Also, the molecular symmetry changes caused by the introduction of bromine atoms into the benzene ring and its effect on the vibrational frequencies and Raman intensities are clearly shown, which serves to further understand the dynamic behavior of molecules. These results will help to improve molecular models for dihalobenzene derivatives and more accurately assess their physicochemical properties.

References:

[1]. Kirillov S.A., Morresi A., Paolatoni M. Recovery of the depolarization ratio of single lines from overlapping isotropic and anisotropic Raman profiles and assignment of molecular vibrations, with special reference to toluene and toluene-d8 J.Raman Spectrosc. 2007, v. 38, p. 383–388.

[2]. Pogorelov V., Bulavin L., Doroshenko J., Fesjin O., Veretennikov O. The structure of liquid alcohols and the temperature dependence of vibrational bandwidth. J.Molec. Stuc. 2004, v. 708, V1-3, p. 61–65.

[3]. Ka B.J., Geva E. Vibrational Energy Relaxation of Polyatomic Molecules in Liquid Solution via the Linearized Semiclassical Method. J. Phys. Chem. A 2006, v.110, p. 9555–9567.

[4]. Wang D., Mittauer K., Reynolds N. Raman scattering of carbon disulfide: The temperature effect // Am. J. Phys., 2009, v. 77, № 12, p. 1130–1134.

[5]. Lindner J., Vohringer P., Pshenichnikov M.S., Cringus D., Wiersma D.A., Mostovoy M. Vibrational relaxation of pure liquid water. Chemical Physics Letters 2006, v. 421, p. 329–333.

[6]. Bakker H.J., Lock A.J., Madsen D. Strong feedback effect in the vibrational relaxation of liquid water. Chemical Physics Letters. 2004, v. 384, p. 236–241.

[7]. Dilafruz Khudoyberdieva, Shavkat Otajonov, Bakhodir Eshchanov, Husan Eshquvatov, Nuraddin Abdullayev, Mechanisms of Raman scattering spectrum of light from pyridine molecule in the lower frequency range, Results in Optics, 2024, vol.16, 100685, ISSN 2666-9501. https://doi.org/10.1016/j.rio.2024.100685.

[8]. Eshchanov B., Otajonov Sh., Isamatov A., Babajanov D. Dynamics of Relaxation Processes in Liquids: Analysis of Oscillation and Orientation Spectra. Journal of Molecular Liquids, 2015, vol. 202, pp.148–152.

[9]. Takasu Y., Matsumoto S., Fujii Y., Nishio I. Raman study of the low temperature behavior of tetrahydrofuran molecule in the cage of clathrate hydrate. Chemical Physics Letters. 2015, v. 627, p. 39–43.

[10]. Vasylieva A., Doroshenko I., Vaskivskyi Y., Chernolevska Y., Pogorelov V. FTIR study of condensed water structure. J.Mol. Struct., 2018, v. 1167, p. 232–238.

[11]. Eshchanov B., Otajonov S., Xudoyberdiyeva D. Dynamics of rotational oscillations in molecules xylene by the low frequencies spectrum of the raman scattering of light. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 2020, 12 (6 Special Issue), pp. 713–718

[12]. Neese F. The ORCA program system. Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Molecular Science. 2012, v 2, № 1, p. 73–78.
https://doi.org/10.1002/wcms.81

Qurbanov Davron Shavkatovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti katta o‘qituvchisi; davronkurbanow89@gmail.com),
Yakubov Komlijon Ruzmetovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti; professor v.b.),
Bazarbayev Rustam Bahrambayevich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, PhD, dotsent v.b.)

CALCULATION OF ELECTRONIC PROPERTY CHANGES IN Zn-DOPED α-SiO_2 USING DENSITY FUNCTIONAL THEORY

Annotation. *In this study the Vienna Ab-initio Simulation Package (VASP 6. 5) with the Heyd–Scuseria–Ernzerhof 2006 (HSE06) hybrid functional was used to calculate the variation in the electronic density of states and band gap of α-SiO_2 upon Zn doping using density functional theory (DFT). For undoped silicon dioxide calculations showed a band gap of 9. 06 eV. The band gap dropped to 0. 839 eV when Zn was added at a concentration of 8. 33 percent in relation to silicon atoms. According to an analysis of the electronic density of states the hybridization between the O p-valence orbitals and the Zn d-valence orbitals was responsible for this band gap narrowing. This led to a shift in the valence band and the formation of new electronic states within the forbidden gap. According to the obtained results Zn incorporation into α-SiO_2 increases the materials sensitivity to light in the infrared spectrum and induces semiconductor-like characteristics in terms of band gap energy. The theoretical basis for the possible use of Zn-doped SiO_2 in semiconductor materials sensors photocatalysts and optoelectronic device technologies is provided by these findings.*

Key words:*VASP, HSE06, Silicon dioxide, PBE, TDOS, PDOS*

ZICHLIK FUNKSIONAL NAZARIYASI ASOSIDA Zn KIRITILGAN α -SiO_2 NING ELEKTRON XOSSASIDAGI O‘ZGARISHLARNI HISOBLASH

Annotatsiya.*Ushbu tadqiqotda zichlik funksional nazariyasi (DFT) asosida rux (Zn) kiritilgan α-SiO_2 materialining elektron holatlar zichligi va taqiqlangan zona kengligidagi o‘zgarishlarni hisoblash uchun Heyd–Scuseria–Ernzerhof 2006 (HSE06) gibrid funksionali bilan Vienna Ab-initio Simulation Package (VASP 6.5) dasturidan foydalanildi. Doplanmagan kremniy dioksid uchun hisoblashlar natijasida ta-*

qiqlangan zona kengligi 9.06 eVga teng ekani aniqlandi. Zn atomi kremniy atomlariga nisbatan 8.33 % konsentratsiyada kiritilganda, taqiqlangan zona kengligi 0.839 eVgacha kamaydi. Elektron holatlar zichligi tahliliga ko'ra, kislorodning p-valent orbitallari bilan ruxning d-valent orbitallari orasidagi gibridlanish ushbu zona torayishiga sabab bo'lgan. Natijada valent zona siljishi va taqiqlangan zonada yangi elektron holatlarning hosil bo'lishi kuzatildi. Olingan natijalarga ko'ra, Zn ning α-SiO_2 tarkibiga kiritilishi materialning infraqizil spektrda yorug'likka sezgirligini oshiradi hamda taqiqlangan zona energiyasi nuqtai nazaridan yarimo'tkazgichga xos xususiyatlarni yuzaga keltiradi. Ushbu natijalar Zn bilan doplangan SiO_2 ning yarimo'tkazgich materiallar, sensorlar, fotokatalizatorlar va optoelektron qurilmalarda qo'llanilishi uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *VASP, HSE06, kremniy dioksid, PBE, TDOS, PDOS.*

РАСЧЁТ ИЗМЕНЕНИЙ ЭЛЕКТРОННЫХ СВОЙСТВ A-SIO_2 ЛЕГИРОВАННОГО ЦИНКОМ ZN НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ ФУНКЦИОНАЛА ПЛОТНОСТИ

Аннотация. *В данной работе с использованием теории функционала плотности (DFT) были выполнены расчёты изменения электронной плотности состояний и ширины запрещённой зоны α-SiO_2 при легировании цинком (Zn) с применением пакета Vienna Ab-initio Simulation Package (VASP 6.5) и гибридного функционала Heyd–Scuseria–Ernzerhof 2006 (HSE06). Для нелегированного диоксида кремния расчёты показали ширину запрещённой зоны 9.06 eV. При добавлении Zn в концентрации 8.33 % по отношению к атомам кремния ширина запрещённой зоны уменьшилась до 0.839 eV. Анализ электронной плотности состояний показал, что гибридизация между p-валентными орбиталями кислорода и d-валентными орбиталями цинка является причиной сужения запрещённой зоны. Это приводит к смещению валентной зоны и формированию новых электронных состояний внутри запрещённой зоны. Согласно полученным результатам, внедрение Zn в α-SiO_2 повышает чувствительность материала к свету в инфракрасной области спектра и придаёт ему полупроводниковые свойства с точки зрения ширины запрещённой зоны. Полученные результаты создают теоретическую основу для возможного применения Zn-легированного SiO_2 в полупроводниковых материалах, сенсорах, фотокатализаторах и оптоэлектронных устройствах.*

Ключевые слова: *VASP, HSE06, диоксид кремния, PBE, TDOS, PDOS.*

Introduction. Silicon dioxide (SiO_2) as a the primary component in silicon-based semiconductor technology plays a crucial role in electronics and optoelectronics due to its high electrical insulating properties, chemical stability, and wide band gap (~9.0 eV). However, these same properties limit the ability to tune its electrical conductivity and optical spectrum. Doping SiO_2 with a variety of metals, such as transition metals, has been the subject of numerous studies with the objective of regulating its electronic, optical, and magnetic properties [1,2].

In recent years, there has been an increasing interest in the modification of SiO_2 with zinc (Zn) atoms. Zn-doped SiO_2 materials have been thoroughly investigated thanks to their valuable light-emission characteristics, photocatalytic efficacy, and vast applicability in sensors [3]. Previous theoretical analyses have mainly considered the influence of Zn on crystalline SiO_2 phases, exemplified by α-quartz. DFT calculations have been applied in prior studies to assess the electronic and optical properties of $ZnSiO_3$ and Zn_2SiO_4 [5]. Formation energy calculations show that Zn can occupy substitutional and interstitial sites in SiO_2, enabling Zn incorporation and Zn–O–Si bond formation [5]. Despite progress, significant gaps remain. Computational studies often provide limited analysis of doping effects in SiO_2, and the configuration-dependent impact of Zn on its electronic band structure is largely unexplored. Data are also scarce on Zn clustering during doping and the defect states that may result. Here, we use density functional theory (DFT) within the Vienna Ab initio Simulation Package (VASP) to examine in detail how Zn doping influences the electronic properties of SiO_2.

Calculation approach. The calculations were performed using the Vienna Ab initio Simulation Package (VASP 6.5) with the Projector Augmented Wave (PAW) method parameterized by Perdew, Burke, and Ernzerhof (PBE) within the Generalized Gradient Approximation (GGA). For band gap calculations, the Heyd–Scuseria–Ernzerhof 2006 (HSE06) hybrid functional was employed. The plane-wave cutoff energy was set to 480 eV. For geometry optimization, a force convergence criterion of 0.02 eV/Å and an energy convergence criterion of 1×10^{-5} eV were applied. Sampling of the Brillouin zone was carried out using a $3 \times 3 \times 5$ Γ-centered k-point mesh for both the pristine and Zn-doped supercell configurations [7, 8, 9, 10]. Calculations for SiO_2 in its undoped and Zn-doped states were performed according to the above parameters.

Results and discussion. The unit cell was initially optimised from a 9 × 9 × 5 Γ-centred k-point mesh for Brillouin zone sampling of α-SiO_2. The optimized lattice parameters of the unit cell were found to be a = 4.97 Å, b = 4.97 Å, and c = 5.48 Å for α-SiO_2. The calculated lattice parameters exhibited strong correlation with the experimental values reported in [11]. In consideration of the findings, the construction of the supercell was initiated and Zn doping was incorporated into subsequent calculations (see Figure 1).

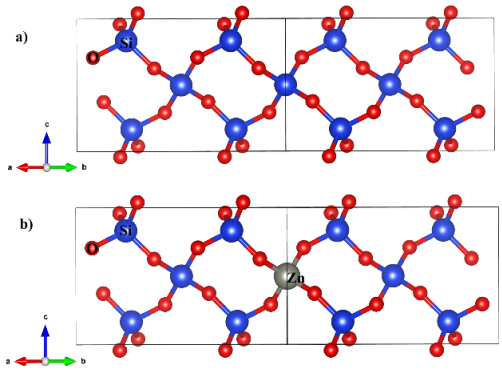

Figure 1. Structural visualization of α-SiO_2 in the (a) undoped and (b) Zn-doped states.

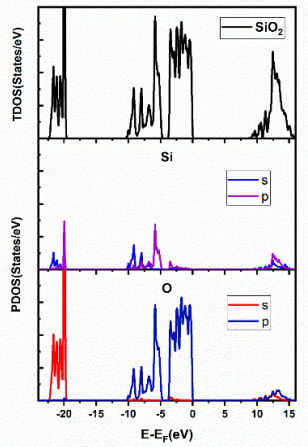

Figure 2. Total (TDOS) and partial (PDOS) density of states of pristine α-SiO_2 (before Zn doping).

Initially, the total and partial density of states were calculated for the undoped system. The results indicate that in the lower valence band region, the electronic states are predominantly derived from the oxygen valence s-orbitals. In the upper valence band region, the oxygen p-orbitals are the primary contributors to the electronic states. This observation suggests that oxygen serves as an electron acceptor. In the proximity of the Fermi level, a reduction in the electronic states derived from the silicon p-orbitals is observed, thereby indicating that silicon undergoes an electron loss (see Figure 2).

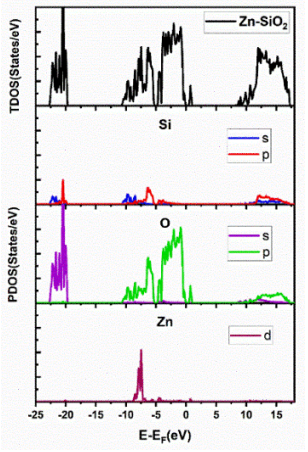

Figure 3. Total (TDOS) and partial (PDOS) density of states of α-SiO_2 after Zn doping.

The doping of Zn into SiO_2 has been shown to cause significant alterations in both the total (TDOS) and partial (PDOS) density of states. It has been established that an additional, low-intensity electronic state emerges in the upper valence band, with this state predominantly originating from oxygen p-orbitals and

with a significant contribution from Zn valence d-orbitals. This Zn-induced state has also been observed to shift the oxygen p-orbital distribution in the upper valence band (see Figure 3).

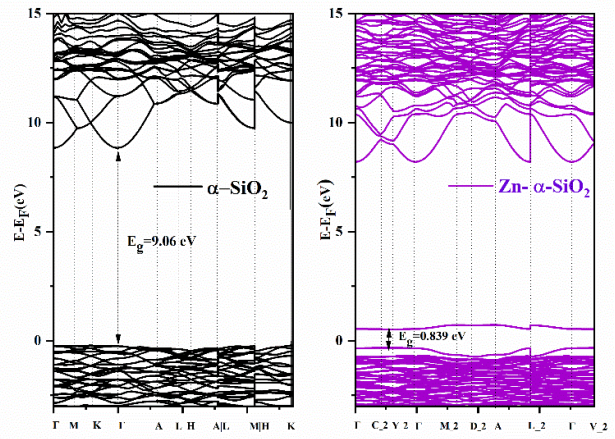

Figure 4. Band structure of α-SiO_2 in the undoped and Zn-doped states.

The band structure of α-SiO_2 was analyzed in both its pristine state and with 8.33% Zn doping, relative to the number of silicon atoms. For undoped α-SiO_2, calculated using the HSE06 hybrid functional with a 45% Hartree–Fock exact exchange component, the band gap was 9.06 eV. Zn incorporation reduced the gap dramatically to 0.839 eV, indicating a substantial alteration of the electronic structure. Total and partial density of states (DOS) analyses confirmed that this reduction arises from hybridization between Zn valence d-orbitals and O p-orbitals, which generates an additional electronic level within the gap. The presence of this mid-gap state suggests enhanced electronic activity, potentially enabling transitions at much lower energies (Figure 4).

Conclusion. The density of states and band gap of α-SiO_2, before and after Zn doping, were calculated using density functional theory. For pristine α-SiO_2, the band gap was 9.06 eV, whereas the introduction of Zn at 8.33% (relative to the number of Si atoms) reduced it sharply to 0.839 eV. DOS analysis attributed this narrowing to hybridization between Zn valence d-orbitals and O valence p-orbitals, producing a mid-gap state through a shift in the valence band.

Zn incorporation thus transformed α-SiO_2 into a semiconductor with enhanced infrared light sensitivity. These modifications highlight the potential of Zn-doped SiO_2 for applications in semiconductor devices, sensors, photocatalysts, and optoelectronic systems.

References:

(1). Pokorny T., et al. Ni and Zn doping effect on Cu/SiO_2 in nonoxidative ethanol dehydrogenation ChemRxiv, 2025.

(2). Munir T., et al. First Principles Study of Structural and Electronic Properties of Ti Doped ZnO Chalcogenide Letters, 2013.

(3). Arshad M., et al. Zn-doped SiO_2 nanoparticles preparation and characterization under the effect of various solvents: Antibacterial, antifungal and photocatlytic performance evaluation.Journal of Photochemistry and Photobiology, 2018.

(4). S.Zh.Karazhanov, P.Ravindran, H.Fjellvåg, B.G.Svensson. Electronic structure and optical properties of $ZnSiO_3$ and Zn_2SiO_4. Journal of Applied Physics, 2009.

(5). Blöchl P.E. Projector augmented-wave method. Physical Review B. 1994;50(24):17953-17979.

(6). Perdew J.P., Burke K., Ernzerhof M. Generalized gradient approximation made simple. Physical Review Letters. 1996;77(18). p. 3865–3868.

(7). Grimme S., Antony J., Ehrlich S., Krieg H. A consistent and accurate ab initio parametrization of density functional dispersion correction (DFT-D) for the 94 elements H-Pu. The Journal of Chemical Physics. 2010;132 (15) :154104.

(8). Heyd J., Scuseria G.E., Ernzerhof M. Hybrid functionals based on a screened Coulomb potential. The Journal of Chemical Physics. 2003;118(18). 8207–8215.

(9). Kresse G., Furthmüller J. Efficient iterative schemes for ab initio total-energy calculations using a plane-wave basis set. Physical Review B. 1996;54(16):111.

(10). Keiyu Mizokami, Atsushi Togo and Isao Tanaka. Lattice thermal conductivities of two SiO_2 poly-morphs by first-principles calculations and the phonon Boltzmann transport equation. DOI: 10.1103/ PhysRevB. 97. 224306. PHYSICAL REVIEW B 97, 224306 (2018).

FALSAFA

Fayzullaeva Aziza Sadridinovna (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti "Falsafa" kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi)

O‘ZBEKISTONDA LIDER AYOLLARNING IJTIMOIY MAS’ULIYATI VA UNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. *Maqola O‘zbekistonda lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish mexanizmlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ijtimoiy mas’uliyat shaxsning jamiyat oldidagi burchi, huquq va majburiyatlarini anglash bilan bog‘liq bo‘lib, ayol liderlar bu jarayonda yetakchilik, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy faollik orqali o‘z rolini kuchaytiradi. Maqolada lider ayollarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari, mentorlik dasturlari, professional treninglar va jamiyatdagi gender tenglik siyosati orqali ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishning samarali mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy O‘zbekiston sharoitida ayollarning yetakchilik qobiliyati va ijtimoiy roli ustida ilmiy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *lider ayol, ijtimoiy mas’uliyat, shakllantirish mexanizmlari, gender tenglik, yetakchilik, mentorlik, O‘zbekiston.*

СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЖЕНЩИН-ЛИДЕРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ И МЕХАНИЗМЫ ЕЁ ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация. *Статья посвящена изучению социальной ответственности женщин-лидеров в Узбекистане и механизмов её формирования. Социальная ответственность связана с осознанием обязанностей, прав и роли личности в обществе. Женщины-лидеры усиливают свою роль через лидерство, нравственные ценности и социальную активность. В статье анализируются эффективные механизмы развития социальной ответственности через системы поддержки, программы наставничества, профессиональные тренинги и политику гендерного равенства в обществе. Также представлены научные рекомендации по укреплению лидерских качеств женщин в современном Узбекистане.*

Ключевые слова: *женщина-лидер, социальная ответственность, механизмы формирования, гендерное равенство, лидерство, наставничество, Узбекистан.*

SOCIAL RESPONSIBILITY OF WOMEN LEADERS IN UZBEKISTAN AND METHODS OF FORMING IT

Annotation. *The article explores the social responsibility of women leaders in Uzbekistan and the mechanisms for its development. Social responsibility involves understanding one’s duties, rights, and societal role. Women leaders strengthen their influence through leadership, ethical values, and social engagement. The study analyzes effective mechanisms to enhance social responsibility, including support systems, mentorship programs, professional trainings, and gender equality policies. The article also provides scientific recommendations for developing leadership skills and social roles of women in contemporary Uzbekistan.*

Keywords: *women leader, social responsibility, development mechanisms, gender equality, leadership, mentorship, Uzbekistan.*

Kirish. Bugungi kunda jamiyat rivojida ayollarning roli tobora oshib bormoqda. Xususan, lider ayollar jamiyatda ijtimoiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish orqali o‘zlarining faolligi va yetakchilik qobiliyatini namoyon qilmoqda. Ijtimoiy mas’uliyat bu shaxsning o‘z huquq va burchlarini anglab, jamiyat farovonligiga hissa qo‘shish qobiliyatidir. Ayol liderlar nafaqat professional sohalarda, balki ijtimoiy hayot, ta’lim, madaniyat va iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida ham muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli ularning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish va rivojlantirish jamiyatning barqarorligi va demokratik qadriyatlarining mustahkamlanishi uchun zarur hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng ayollarning jamiyatdagi mavqeyi sezilarli darajada oshdi. Davlat siyosati gender tenglikni ta’minlash, ayol yetakchilarni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy faollikni rag‘batlantirishga qaratilgan bir qator strategiyalarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda ayol liderlarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish mexanizmlari ham doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Bular orasida mentorlik dasturlari, professional treninglar, ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish, jamiyatdagi yetakchi ayollar bilan tajriba almashish va davlat tomonidan yaratilgan qo‘llab-quvvatlash tizimlari muhim ahamiyatga ega [1;68-b.].

Ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish faqatgina shaxsiy etakchilik qobiliyatini oshiribgina qolmay, balki jamiyatning turli qatlamlarida ijobiy o‘zgarishlar yaratishga ham yordam beradi. Ayol liderlar jamiyatda

tenglik, adolat va ijtimoiy barqarorlik tamoyillarini targ‘ib qiladi, yosh avlodga namuna bo‘ladi va ijtimoiy faollikni kuchaytiradi. Shu bois ularning mas’uliyatini shakllantirishni ilmiy asosda o‘rganish, samarali metod va mexanizmlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Maqola doirasida O‘zbekistonda lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati, uni shakllantirish va rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy sharoitda ayol liderlarning jamiyatdagi o‘rni, ular duch keladigan qiyinchiliklar va imkoniyatlar ham ko‘rib chiqiladi. Maqsad ayol yetakchilarni qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va gender tenglikni mustahkamlash bo‘yicha ilmiy tavsiyalar berishdir. Ushbu kirish qismi maqolaga kirish vazifasini bajarib, mavzuning dolzarbligini, ilmiy ahamiyatini va maqsadlarini aniq ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada O‘zbekiston sharoitida lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish mexanizmlari masalalari bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar tizimli tahlil qilindi. So‘nggi yillarda gender tenglik, ayol yetakchilarni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy faollik bo‘yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Fayzullayeva (2025) ta’lim va mentorlikening ayol liderlik qobiliyatlarini oshirishdagi rolini o‘rganib, ta’lim dasturlarining yetakchilik salohiyatini shakllantirishda muhimligini ta’kidladi.

Ayrim tadqiqotlar gender stereotiplari va ijtimoiy to‘sqinliklar lider ayollar faoliyatiga qanday ta’sir qilishi haqida muhim tahliliy ma’lumotlar beradi. Xususan, Soliyeva va boshqalar (2025) O‘zbekiston sharoitida ayollarni yetakchilikka jalb etishdagi sotsiokultural va institutsional cheklovlar tahlilini o‘tkazdi, bu esa gender tenglik siyosati va amaliyotining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, Abdugaffarova va boshqalar (2025) ayol liderlar oldidagi asosiy to‘sqinliklar va ularni yengib o‘tish yo‘llarini o‘rganib, gender siyosati bilan bog‘liq milliy va xalqaro me’yorlarni ko‘rsatdi [2;25-b.].

Mahalliy tahlillar bilan bir qatorda O‘zbekiston va mintaqa kontekstidan tashqari xalqaro adabiyotlar ham rol o‘ynaydi. Masalan, gender va liderlik tadqiqotlarida Elisabeth Kelan kabi olimlar gender charchoqligi (gender fatigue) kontseptsiyasini taklif qilgan bo‘lib, bu tashkilotlarda gender diskriminatsiyasiga qarshi kurashishdagi murakkabliklarni ochib beradi. Bu nazariy yondashuvlar O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etilsa, lider ayollar ijtimoiy mas’uliyati va gender stereotiplari o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni chuqurroq tushunishga yordam beradi [3;102-b.].

Shuningdek, gender rollari va ijtimoiy faollikni tahlil qiluvchi maqolalar ham mavjud. Masalan, Mirzayeva (2025) gender rollarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta’sirini ko‘rsatib, ayollar biznes va ijtimoiy sektorlarida faol ishtirok etayotganini qayd etadi [4;112-b.] . Mirzahmedov (2025) esa gender sotsiologiyasi kontekstida ayollar rolining jamiyatdagi transformatsiyasini yoritadi. Bu tadqiqotlar ayol yetakchilarning faolligi va ularning ijtimoiy mas’uliyatini yanada keng ijtimoiy muammolar bilan bog‘lash imkonini beradi [5;76-b.].

Yuqoridagi adabiyotlar asosida tadqiqot metodologiyasi sifatida sifatli va miqdoriy yondashuvlar kombinatsiyasi qo‘llandi. Avvalo, mavzu bo‘yicha mahalliy va xalqaro ilmiy maqolalar, davlat hujjatlari va strategik yo‘nalishlar tahlil qilindi. Bu bosqichda gender tenglik, ayol liderlik dasturlari, mentorlik va ijtimoiy mas’uliyat konsepsiyalari bo‘yicha adabiyotlar yig‘ildi va ularning konsepsiyaviy asoslari solishtirildi. Keyin, statistik ma’lumotlar va hukumat hujjatlari yordamida O‘zbekistondagi ayol yetakchilar salohiyati va ijtimoiy mas’uliyat darajasi tahlil qilindi.

Tadqiqot uchun asosiy metod sifatida hujjatli tahlil, taqqoslash va konseptual yondashuvlar tanlandi. Hujjatli tahlil orqali mavjud siyosatlar va adabiyotlar mazmuni o‘rganilib, ularning O‘zbekiston kontekstida lider ayollar uchun ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga ta’siri baholandi. Taqqoslash usuli orqali esa mahalliy va xalqaro tadqiqotlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlanib, samarali mexanizmlar tavsiflandi. Konseptual yondashuv esa mavzu bo‘yicha nazariy asoslarni birlashtirdi va tadqiqot shkalasini belgiladi.

Tahlil va natija. O‘zbekiston sharoitida lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish mexanizmlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari bir nechta asosiy jihatlarni ochib berdi.

Birinchidan, adabiyotlar va so‘rovlar ko‘rsatdiki, ayol yetakchilar jamiyatdagi ijtimoiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishda yuqori darajada motivatsiyaga ega. Ularning yetakchilik faoliyati nafaqat professional sohalarda, balki ijtimoiy loyihalar, ta’lim, madaniyat va biznes kabi turli sohalarda ham namoyon bo‘ladi. Bu esa shuni ko‘rsatadiki, ayol liderlarning ijtimoiy mas’uliyati jamiyat rivojiga bevosita ta’sir qiluvchi omil sifatida qaralishi mumkin.

Ikkinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ayol liderlarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishda eng samarali mexanizmlar sifatida mentorlik dasturlari, professional treninglar, davlat tomonidan yaratilgan qo‘llab-quvvatlash tizimlari va ijtimoiy faollikni rag‘batlantiruvchi siyosatlar xizmat qiladi. Ma-

salan, mentorlik tizimi ayol yetakchilarga professional ko‘nikmalarni oshirish va ijtimoiy mas’uliyatni chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, davlat va nodavlat tashkilotlarning qo‘llab-quvvatlashi ayol liderlarning jamiyatdagi roli va ishtirokini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, ayol liderlar faoliyatida yuzaga keladigan asosiy qiyinchiliklar ham aniqlangan. Ularga gender stereotiplari, sotsiokultural cheklovlar va ba’zi professional sohalarda erkaklar ustunligi kabi omillar kiradi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, bu qiyinchiliklar ayol yetakchilarning ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirish jarayoniga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Shu bois gender tenglik siyosatini kuchaytirish va jamiyatda ayollarga yetarli imkoniyat yaratish dolzarb ahamiyatga ega.

To‘rtinchidan, tadqiqot ko‘rsatdiki, ayol liderlarning ijtimoiy mas’uliyati jamiyatning turli qatlamlarida ijobiy o‘zgarishlar yaratishda samarali vosita hisoblanadi. Ayol yetakchilar nafaqat ish faoliyatida, balki ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat va ekologiya sohalarida ham o‘z rolini kuchaytiradi. Bu esa yosh avlod uchun ijtimoiy faollik va yetakchilik bo‘yicha model sifatida xizmat qiladi.

O‘zbekistonda lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish mexanizmlari samarali ishlatilsa, jamiyatning barqarorligi, gender tenglik va ijtimoiy adolatni mustahkamlash mumkin. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ayol yetakchilarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari, mentorlik va trening dasturlari, shuningdek, jamiyatdagi gender siyosati birgalikda ishlaganda ijtimoiy mas’uliyatning samarali shakllanishini ta’minlaydi. Shuningdek, tadqiqot ilmiy va amaliy tavsiyalarni ham ishlab chiqishga imkon berdi. Jumladan, ayol yetakchilarni rag‘batlantiruvchi dasturlarni kengaytirish, mentorlik tizimini takomillashtirish, gender stereotiplariga qarshi ijtimoiy kampaniyalar tashkil etish va davlat siyosatini kuchaytirish kabi chora-tadbirlar samara berishi mumkin. Shu orqali O‘zbekiston sharoitida lider ayol ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish jarayoni yanada tizimli va samarali bo‘lishi ta’minlanadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston sharoitida lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish mexanizmlarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot jarayonida ayol yetakchilarning jamiyatdagi roli, duch kelayotgan qiyinchiliklari, mavjud imkoniyatlari hamda ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirish yo‘llari chuqur tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ayol liderlar jamiyatda nafaqat professional, balki ijtimoiy va madaniy sohalarda ham muhim rol o‘ynaydi, ularning faoliyati jamiyatning barqarorligi va ijtimoiy adolatni ta’minlashga bevosita ta’sir qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishda bir qator samarali mexanizmlar mavjud. Jumladan, mentorlik dasturlari, professional treninglar, davlat va nodavlat tashkilotlarning qo‘llab-quvvatlashi hamda gender tenglikni rag‘batlantiruvchi siyosatlar bu jarayonning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Mentorlik tizimi ayol yetakchilarga nafaqat tajriba va bilim almashish imkonini beradi, balki ijtimoiy mas’uliyatni chuqurroq anglashga ham xizmat qiladi. Treninglar va malaka oshirish dasturlari esa ularning yetakchilik ko‘nikmalarini kuchaytiradi va jamiyatdagi ijtimoiy rolini mustahkamlaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, O‘zbekistonda lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish mexanizmlari jamiyat rivoji va barqarorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mentorlik, treninglar, qo‘llab-quvvatlash tizimlari va gender siyosati birgalikda ishlaganda ayol yetakchilarning ijtimoiy mas’uliyatini samarali shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, jamiyatdagi gender stereotiplari va sotsiokultural to‘sqinliklarni yengib o‘tish ham muhim vazifa sifatida qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Fayzullayeva M. Ayol liderlarning ta’lim va yetakchilik ko‘nikmalarini shakllantirishda mentorlik roli. Toshkent, “Ilm-ziyo” nashriyoti, 2024, 45–68-betlar.

(2). Soliyeva D., Karimov A. O‘zbekiston sharoitida gender stereotiplari va lider ayollar: sotsiokultural tahlil. “Ijtimoiy tadqiqotlar” jurnali, 12 (3), 2023, 25–47-betlar.

(3). Abdugaffarova N., Saidov B. Ayollar yetakchiligi va gender siyosati: milliy va xalqaro tajriba. Samarqand, “Jamiyat va taraqqiyot” nashriyoti, 2024, 102–129-betlar.

(4). Kelan E. Gender charchoqligi: tashkilotlarda gender va yetakchilik. London, Routledge. 2023, 78–112-betlar.

(5). Mirzayeva F. Gender rollarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ta’siri: ayol biznesi va faoliyati. “Iqtisodiyot va jamiyat” jurnali, 2025, 8(1), 55–76-betlar.

(6). Mirzahmedov R. Sotsiologik nuqtai nazardan ayolning jamiyatdagi roli. Buxoro, “Sotsiologiya va jamiyat” nashriyoti, 2023, 34–59-betlar.

(7). Bektoshova L. Liderlik nazariyalari va ijtimoiy mas’uliyat. “Pedagogika va ijtimoiy fanlar” jurnali, 5(4), 2024, 15–38-betlar.

Yodgorov Alisher Nurmuhammadovich (Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi; a.yodgorov@gmail.com)

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA IJTIMOIY MUNOSABATLARINING O'ZGARISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada axborotlashgan jamiyat shakllanishi sharoitida ijtimoiy munosabatlarning mazmuniy va strukturaviy o'zgarishlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji shaxslararo aloqalar, ijtimoiy institutlar faoliyati hamda jamoatchilik ongining shakllanishiga ko'rsatayotgan ta'siri yoritilgan. Shuningdek, axborot makonining kengayishi natijasida yuzaga kelayotgan yangi ijtimoiy muammolar va ularni bartaraf etish istiqbollari ilmiy asosda baholanadi.*

Kalit so'zlar: *axborotlashgan jamiyat, ijtimoiy munosabatlar, axborot texnologiyalari, ijtimoiy ong, qadriyatlar, tarmoqli jamiyat, raqamli tafovut.*

Ёдгоров Алишер Нурмухаммадович (независимый исследователь Института социально-духовных исследований; a.yodgorov@gmail.com)

ИЗМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *В статье с социально-философской точки зрения анализируются содержательные и структурные изменения социальных отношений в условиях формирования информационного общества. Рассматривается влияние стремительного развития информационно-коммуникационных технологий на межличностные связи, функционирование социальных институтов и формирование общественного сознания. Также на научной основе оцениваются новые социальные проблемы, возникающие в результате расширения информационного пространства, и перспективы их преодоления.*

Ключевые слова: *информационное общество, социальные отношения, информационные технологии, общественное сознание, ценности, сетевое общество, цифровое неравенство.*

Yodgorov Alisher Nurmuhammadovich (Independent Researcher Institute of Social and Spiritual Studies; a.yodgorov@gmail.com)

CHANGES IN SOCIAL RELATIONS IN THE INFORMATION SOCIETY

Annotation. *This article analyzes the substantive and structural changes in social relations under the conditions of the formation of the information society from a socio-philosophical perspective. The impact of the rapid development of information and communication technologies on interpersonal relations, the functioning of social institutions, and the formation of public consciousness is examined. In addition, new social problems arising from the expansion of the information space and the prospects for addressing them are scientifically assessed.*

Keywords: *information society, social relations, information technologies, social consciousness, values, network society, digital divide.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti axborot va bilimning strategik resursga aylanishi bilan xarakterlanadi. Raqamli texnologiyalar, global kommunikatsiya tarmoqlari va ommaviy axborot oqimlari jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Natijada, ijtimoiy munosabatlar tizimi ham an'anaviy shakllardan farqli ravishda, yangi mazmun kasb etmoqda.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi aloqalar qayta talqin qilinib, ijtimoiy munosabatlar ko'proq axborot almashinuvi va kommunikativ jarayonlar bilan belgilanmoqda. Shu bois mazkur maqolada axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy munosabatlarning o'zgarish jarayonini ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish dolzarb vazifa sifatida belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichi – axborotlashgan jamiyatni shakllantirdi. Ushbu jamiyatda axborot asosiy strategik resursga aylanib, ijtimoiy munosabatlar tizimining mazmuni, shakli va mexanizmlarini tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy ijtimoiy aloqalar o'rnini tobora ko'proq raqamli muloqot, tarmoqli hamkorlik va virtual ijtimoiy maydonlar egallamoqda. Axborotlashgan jamiyat sharoitida ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyasi, avvalo, shaxslararo aloqalar darajasida namoyon bo'ladi. Raqamli kommunikatsiya vositalari (ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, onlayn platformalar) insonlar o'rtasidagi masofani qisqartirib, muloqotni tezkor va ko'pkanalli holga keltirdi. Biroq bu jarayon muloqotning chuqurligi va mazmuniga ta'sir ko'rsatib, ayrim hollarda yuzma-yuz muloqotning qisqarishi, emotsional begonalashuv va individualizmning kuchayishiga olib kelmoqda.

Axborotlashgan jamiyat tushunchasi jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichini ifodalaydi. Bu bosqichda axborot ishlab chiqarish, saqlash va tarqatish jamiyat rivojining muhim omiliga aylanadi. D.Bell

ushbu jarayonni postindustrial jamiyat nazariyasi doirasida izohlab, bilim va ilmiy axborotning ijtimoiy tuzilmalardagi rolini alohida ta'kidlaydi [1].

O'z navbatida, A.Toffler axborotlashgan jamiyatni insoniyat taraqqiyotidagi "uchinchi to'lqin" sifatida baholab, texnologik yangilanishlar nafaqat iqtisodiy munosabatlarga, balki tafakkur va turmush tarziga ham bevosita ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi [2]. Ushbu yondashuvlar axborotlashgan jamiyatni faqat texnik hodisa emas, balki murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayon sifatida tushunishga asos bo'ladi.

O'zbek falsafiy tafakkurida ham axborotlashgan jamiyat masalasi jamiyat rivojining yangi sifati sifatida talqin qilinadi. Q.Nazarov ta'kidlaganidek, jamiyat taraqqiyotida axborot almashinuvi ijtimoiy ong shakllanishining asosiy shartlaridan biri bo'lib, uning rivojlanish darajasi ijtimoiy munosabatlarning mazmunini belgilaydi [3]. Demak, axborotlashgan jamiyat texnologik hodisa bo'lishi bilan birga, ijtimoiy-falsafiy mohiyatga ega murakkab tizimdir.

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi ijtimoiy munosabatlarning shakl va mexanizmlarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. An'anaviy muloqot shakllari bilan bir qatorda virtual aloqalarning kengayishi natijasida ijtimoiy makon tushunchasi yangi mazmun kasb etib, real va raqamli muhit o'rtasidagi chegaralar nisbatan xiralashmoqda. M.Kastels ushbu jarayonni "tarmoqli jamiyat" konsepsiyasi orqali izohlab, unda ijtimoiy munosabatlar moslashuvchan, ochiq va dinamik tuzilma sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [4].

Axborotlashgan jamiyatda jamoatchilik ongining shakllanishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi inson tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy ongni fragmentarlashuvi, manipulativ axborotlar va soxta xabarlar (feyk axborot) muammosini keltirib chiqarmoqda. Natijada, ijtimoiy munosabatlarda ishonch inqirozi, axborot tanlash madaniyatining yetishmasligi va raqamli tafovut (digital divide) kabi muammolar dolzarb tus olmoqda. Shu bilan birga, axborotlashgan jamiyat ijtimoiy munosabatlar rivoji uchun yangi imkoniyatlar ham yaratmoqda. Tarmoqli jamiyat sharoitida ijtimoiy hamkorlikning yangi shakllari, fuqarolik faolligi va o'zini-o'zi ifodalash mexanizmlari rivojlanmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijtimoiy tashabbuslarni ilgari surish va muammolarga jamoaviy yechim topish imkonini bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur transformatsiya jarayonini avlodlar nazariyasi doirasida tahlil qilish ijtimoiy munosabatlarning ichki mexanizmlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. X.Strauss va N.Howe tomonidan ilgari surilgan avlodlar nazariyasiga ko'ra, axborot texnologiyalarida ulg'aygan raqamli avlod (Y va Z avlodlari) ijtimoiy aloqalarni ko'proq virtual makon orqali amalga oshiradi, ularning kommunikativ xulq-atvori tezkorlik, qisqalik va vizuallikka yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bu holat turli avlodlar o'rtasida muloqot uslublari va ijtimoiy qadriyatlarda farqlanishni kuchaytirib, ijtimoiy munosabatlarning transformatsiyalanishiga olib kelmoqda.

Tahlil va Natijalar (Analysis and results). Axborotlashgan muhit ta'sirida ijtimoiy tafakkur ham transformatsiyalanmoqda. Axborot oqimlarining yuqori intensivligi tafakkurning fragmentarlashuvi, pragmatiklashuvi va ko'p vazifali (multitasking) xarakter kasb etishiga sabab bo'lmoqda. Natijada chuqur tahliliy fikrlash o'rnini tezkor qaror qabul qilish va sirtqi idrok etish jarayonlari egallay boshlamoqda. Ushbu holat ijtimoiy ong shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatib, qadriyatlar tizimining qayta talqin qilinishiga zamin yaratmoqda.

Biroq axborotlashgan jamiyatda yuz berayotgan mazkur jarayonlar ijobiy jihatlar bilan bir qatorda muayyan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Xususan, axborot resurslariga teng kirish imkoniyatining mavjud emasligi turli avlodlar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida yangi tafovutlarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu holat "raqamli tafovut" tushunchasi orqali izohlanib, zamonaviy jamiyatda ijtimoiy tengsizlikning yangi ko'rinishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Q.Nazarov ta'kidlaganidek, axborotdan foydalanish darajasidagi farqlar ijtimoiy ong va ijtimoiy munosabatlar tizimida nomutanosibliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Axborot muhitining kengayishi ijtimoiy ong shakllariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot oqimlarining ko'pligi shaxsning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini tezkor o'zgaruvchan holatga keltirmoqda. Z.Bauman bu jarayonni zamonaviy jamiyatdagi beqarorlik va o'tkinchilik bilan bog'lab, ijtimoiy munosabatlarning "suyuqlashuvi"ni ta'kidlaydi [5].

Shu bilan birga, axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy ongni shakllantirishda ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarning roli keskin ortmoqda. Bu esa axborotdan ongli foydalanish, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va axborot madaniyatini yuksaltirish zaruratini kuchaytiradi. Q.Nazarovning fikricha, axborot madaniyatining yetarli darajada shakllanmasligi jamiyat ma'naviy hayotida salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin [3].

Axborotlashgan jamiyat sharoitida ijtimoiy munosabatlarning rivoji bir qator muammolar bilan kechadi. Xususan, axborot xavfsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, fake (soxta) axborotlar va madaniy identifykatsiya masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish davlat, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi mas’uliyatli hamkorlikni taqozo etadi.

Istiqbol nuqtayi nazaridan, axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni barqaror rivojlantirish uchun:

- axborotdan ongli va mas’uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirish;
- tanqidiy va falsafiy tafakkurni rivojlantirish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash zarur.

Bu jarayon jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, inson omilining ustuvorligini saqlab qolish va ma’naviy taraqqiyotni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, axborotlashgan jamiyat sharoitida ijtimoiy munosabatlar tizimi mazmun va shakl jihatidan chuqur transformatsiyaga uchramoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji ijtimoiy aloqalarning an’anaviy mexanizmlarini qayta shakllantirib, real va virtual makon o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirmoqda. Natijada ijtimoiy munosabatlar tobora moslashuvchan, tarmoqli va dinamik xarakter kasb etmoqda.

Axborot oqimlarining intensivligi tafakkur transformatsiyasiga sabab bo‘lib, unda fragmentarlashuv, pragmatiklashuv va sirtqi idrokning kuchayishi kuzatilmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, shaxsning moslashuvchanligini oshirsa, ikkinchi tomondan, chuqur tahliliy fikrlash va ma’naviy barqarorlikka bo‘lgan ehtiyojni yanada dolzarb etmoqda. Shu bois axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy ongni rivojlantirish masalasi muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur sharoitda ijtimoiy munosabatlarning barqaror rivojini ta’minlash axborot madaniyatini yuksaltirish, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash bilan chambarchas bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. New York, 1973.

(2). Toffler A. The Third Wave. New York, 1980.

(3). Qiyom Nazarov. Jahon falsafasi qomusi. Toshkent, “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2022.

(4). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford, 1996.

(5). Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge, 2000.

Berdikulova Surayyo Aslamovna (O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti (PhD),
Xuramova Ungaloy Xolboyevna (O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti; e-mail: xurramxurramova@gmail.com)

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ILMIY MEROSIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARIDAN DAVLAT SIYOSATI VA JAMOATCHILIKDA FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlarining ilmiy-ma’naviy merosi davlat siyosati va jamoatchilik hayotida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda tutgan o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, qadimiy axloqiy tamoyillarning bugungi jamoatchilik siyosati, ijtimoiy barqarorlik va fuqarolik mas’uliyatini mustahkamlashga ta’siri empirik ma’lumotlar asosida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sharq mutafakkirlari, axloqiy qadriyatlar, davlat siyosati, jamoatchilik, ma’naviy meros, siyosiy madaniyat, ijtimoiy taraqqiyot.*

Бердикулова Сурайё Асламовна (доцент (PhD) Национального университета Узбекистана),
Хурамова Унгалой Холбоевна (магистрант Национального университета Узбекистана;
E-mail: xurramxurramova@gmail.com)

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ИЗ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. *В данной статье анализируется роль научно-духовного наследия восточных мыслителей в формировании нравственных ценностей в государственной политике и общественной жизни. Также на основе эмпирических данных раскрывается влияние древних нравственных принципов на современную общественную политику, социальную стабильность и укрепление гражданской ответственности.*

Ключевые слова: *восточные мыслители, нравственные ценности, государственная политика, общественность, духовное наследие, политическая культура, социальное развитие.*

Berdikulova Surayyo Aslamovna (Associate Professor (PhD), National University of Uzbekistan),
Khuramova Ungaloy Kholboyevna (Master's Student, National University of Uzbekistan;
E-mail: xurramxurramova@gmail.com)

THE SIGNIFICANCE OF USING MORAL VALUES FROM THE SCIENTIFIC HERITAGE OF EASTERN THINKERS IN THE STATE POLICY AND PUBLIC LIFE

Annotation. *This article analyzes the role of the scientific and spiritual heritage of Eastern thinkers in shaping moral values within state policy and public life. Based on empirical data, the study also highlights the impact of ancient moral principles on contemporary public policy, social stability, and the strengthening of civic responsibility.*

Keywords: *Eastern thinkers, moral values, state policy, public life, spiritual heritage, political culture, social development.*

Kirish (Introduction). Sharq mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ilmiy-ma'naviy merosi jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lib, nafaqat o'z davri, balki butun insoniyat tamadduni taraqqiyotiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Ilmiy meros asrlar davomida shakllangan axloqiy, ijtimoiy, siyosiy va jamiyat boshqaruvi tizimini hamda shaxs kamoloti haqidagi qarashlari bugungi globallashuv va axborot tezkor almashuvi sharoitida ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa, davlat siyosatida axloqiy qadriyatlarning o'rni kuchayib borayotgan hozirgi davrda Sharq mutafakkirlarining merosiga qaytish va undan jamoatchilik ongini shakllantirishda foydalanish zaruriyati ortib bormoqda [1].

XXI asrda davlatning barqaror rivojlanishi siyosiy mexanizmlar samaradorligidan tashqari, jamiyatda axloqiy muhitning mustahkamligi, ijtimoiy birdamlikning barqarorligi va ma'naviy qadriyatlarning hayotiy faoliyatga singdirilishi bilan ham bevosita bog'liq. Xususan, Imom Buxoriy kabi allomalarning asarlarida jamiyatdagi axloqiy kamolotni davlat barqarorligining muhim omili sifatida ko'rsatadi. Beruniy esa ilm, haqiqatparvarlik va adolatning davlat boshqaruvidagi ustuvor ahamiyatini ilmiy asoslaydi. Forobiy esa ijtimoiy adolat va odob-axloqni davlat siyosatining markaziy elementlari sifatida talqin qilgan. Ularning qarashlari nafaqat diniy-ma'naviy hayot, balki davlat siyosati va jamoatchilik uchun ham beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan konseptual asos vazifasini bajaradi [3]. Bugungi globallashuv jarayonida davlat siyosati va jamoatchilik tizimida ma'naviy qadriyatlarga tayanish, rahbarlarning axloqiy mas'uliyatlarni oshirish, jamiyatda adolat va ishonch tamoyillarini mustahkamlash dolzarb vazifalardan biridir [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Sharq mutafakkirlarining axloqiy-ma'naviy ilmiy merosi bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ular davlat siyosati va boshqaruvi, jamiyat tartibi va ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi jarayonida ma'naviy qadriyatlarning o'rni juda ahamiyatli ekanini ta'kidlaydi. Avvalo, Sharq uyg'onish davrining yirik mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy va boshqa allomalarning ilmiy merosida axloqiy fazilatlar, ijtimoiy adolat, halollik, rahbar mas'uliyati va jamiyat farovonligining dolzarbligi ma'naviy-axloqiy jihatidan yoritilgan [6]. Ayniqsa, Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asaridagi siyosiy-axloqiy qarashlari Yevropa va Osiyo tadqiqotchilari tomonidan chuqur o'rganilgan bo'lib, uni fozil jamiyat konsepsiyasining poydevoriga aylantirgan [4]. Ibn Sino asarlarida axloqshunoslik, jamoa boshqaruvi, shaxs tarbiyasi bo'yicha mulohazalar mavjud bo'lib, bu qarashlar zamonaviy siyosiy pedagogika va ijtimoiy boshqaruv nazariyalarida qo'llanmoqda. Abu Rayhon Beruniyning ilm-fan, ijtimoiy tenglik, adolat haqidagi g'oyalari bugungi davlat boshqaruvida ochiqlik, shaffoflik va ilmiy yondashuv zarurligini isbotlab beradi [5]. Alisher Navoiy asarlarida esa davlat arboblarining axloqiy javobgarligi, odil hukmdor modeli, jamoatchilik bilan muloqot madaniyatining ahamiyati ochib berilgan [4].

Sharq mutafakkirlaridan Imom Buxoriyning "Al-Jome' as-Sahih" asari axloqiy tamoyillarini yorituvchi eng muhim manbalardan biri bo'lib, unda nafaqat ibodat masalalari, balki jamiyat boshqaruvi, axloq, ijtimoiy munosabatlar va rahbarlik odobi haqida ham keng qamrovli hadislar keltirilgan. Asarda "Kitob al-Ahkom", "Kitob al-Adab", "Kitob al-Mazolim", "Kitob ar-Riqaq" kabi boblar davlat siyosati, odil boshqaruv va jamoatchilik munosabatlarning ma'naviy poydevorlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi, zamonaviy boshqaruv falsafasi bilan uyg'un keladigan boy axloqiy-siyosiy qarashlarni o'z ichiga oladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Metodologik jihatdan maqola quyidagi yondashuvlarga asoslanadi:

1. Tarixiy-komparativ tahlil – mutafakkirlar asarlarining o'zaro qiyosiy tahlili.

2. Sotsiologik yondashuv – axloqiy qadriyatlarning jamiyat hayotiga ta’siri bo‘yicha ijtimoiy tadqiqotlar ma’lumotlaridan foydalanish.

3. Kontent-tahlil – Sharq mutafakkirlarining asarlaridan axloqiy-siyosiy g‘oyalarni tematik guruhlarga ajratish.

4. Empirik tahlil – zamonaviy davlat siyosatida axloqiy qadriyatlardan foydalanish bo‘yicha mavjud statistik ma’lumotlar bilan ishlash.

Mazkur metodlar tadqiqot natijalarining izchilligini ta’minlaydi va Sharq merosining amaliy imkoniyatlarini ilmiy asosda baholashga yordam beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sharq mutafakkirlarining merosida ilgari surilgan axloqiy tamoyillar zamonaviy davlat siyosati va jamoatchilikda konseptual asos bo‘la olishi ilmiy adabiyotlarda ham yoritilgan bo‘lib, amaliy boshqaruv tajribalarida jamoat madaniyati hamda axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashdagi ahamiyati quyidagi asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

1. Davlat boshqaruvida adolat tamoyillarining mustahkamlanishi. Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida adolatni boshqaruvning eng muhim poydevori deb bilgan. Bugungi davlatchilik amaliyotida adolatning ustuvorligi inson huquqlarini ta’minlash, korrupsiyaga qarshi kurash, ijtimoiy tenglik siyosatini yuritishda o‘z aksini topmoqda.

2. Jamoatchilik ongida ma’naviy immunitetning kuchayishi. Imom Buxoriyning asarlarida ilm-fan, tafakkur, ma’naviy poklikning jamiyat barqarorligidagi rolini alohida qayd etadi. Bu qarashlar hozirgi kunda yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash, internet madaniyati, informatsion xurujlarga qarshi kurashda nihoyatda muhim.

3. Jamoatchilik qadriyatlarida odob-axloqning roli. Imom Buxoriy asarining “Kitob al-Adab” bobida mehr-shavqat, muloyimlik, hurmat, yaxshi muomala, bir-birini qo‘llab-quvvatlash kabi qadriyatlar jamiyat muvozanatining poydevori sifatida keltiriladi. “Muloyimlik har narsani ziynatlaydi” degan hadis [4] jamoatchilikda muloqot, murosaviy yondashuv va ijtimoiy uyg‘unlikning zarurligini ko‘rsatadi. Bu tamoyillar zamonaviy jamoatchilik siyosati va ijtimoiy kommunikatsiya strategiyalarida ham asosiy omillaridan biridir.

Tadqiqot davomida Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosida axloqiy g‘oyalarining asosiy yo‘nalishlaridan zamonaviy davlat siyosati va jamoatchilikda foydalanish boshqaruvnung ma’naviy mezonlarini mustahkamlab, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishi mumkin.

Mutafakkir	Asosiy axloqiy-siyosiy g‘oyalar	Zamonaviy davlat siyosatida ko‘rinishi
Forobiy	Fozil jamiyat, odil hukmdor, axloqiy boshqaruv	Adolat tamoyillari, ijtimoiy islohotlar, xalq farovonligi
Ibn Sino	Axloqiy kamolot, shaxs tarbiyasi	Ta’lim islohotlari, ma’naviy tarbiya, sog‘lom fikrlash siyosati
Beruniy	Ilm, adolat, tenglik	Ilmiy asoslangan siyosat, shaffoflik, ochiq hukumat
Buxoriy	Odob, mas’uliyat, adolat	Axloqiy siyosat, xalq bilan muloqot, odil boshqaruv

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Sharq mutafakkirlarining merosi hozirgi davlat siyosati, jamoatchilik hayoti va ma’naviy tarbiya jarayonlarida yuqori ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Sharq mutafakkirlarining ilmiy-ma’naviy merosida ilgari surilgan axloqiy qadriyatlar va ta’lim-tarbiya haqidagi g‘oyalar bugungi davlat siyosati va jamoatchilik boshqaruvi uchun ham o‘z dolzarbligini yuqotmagan bebaho boylikdir. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy kabi ulug‘ allomalar fikrlarida adolat, halollik, ilmga tayanish, ma’naviyat, poklik, xalqparvarlik g‘oyalari asosiy o‘rin tutadi va ular zamonaviy siyosiy boshqaruv tamoyillari bilan uyg‘unlashadi. Jamiyatdagi axloqiy muhitning barqarorligi, davlat boshqaruvining adolatli bo‘lishi hamda ma’naviy immunitetni mustahkamlash kabi masalalar mutafakkirlar merosidan oziqlanadi.

Allomalarning ilmiy merosi tarbiya jarayonida insonni komil qilib tarbiyalash, jamiyatni ma’naviy jihatdan mustahkamlash va yosh avlodning axloqiy yetukligini ta’minlashga xizmat qiladi. Bugungi global o‘zgarishlar davrida aynan ana shunday ma’naviy poydevorga tayanish davlat barqarorligi, ijtimoiy birdamlik va jamiyat taraqqiyotining kafolati sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, sharq mutafakkirlari merosidan foydalanish, uni davlat siyosati, ta’lim va tarbiya tizimida, jamoatchilik boshqaruvida samarali tatbiq etish davlatning ma’naviy siyosatini mustahkamlashga, jamiyatning ijtimoiy ongi va madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Xudoyberdiyev R. Davlat boshqaruvi va axloqiy qadriyatlar. Samarqand, SamDU nashriyoti, 2020.

(2). Sattorov A. Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosi. Toshkent, O'zbekiston Milliy universiteti, 2018.
(3). Imom Buxoriy. Al-Jome' as-Sahih (Sahihi al-Buxoriy). Toshkent, 1991.
(4).Forobiy A. Fozil odamlar shahri. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993, 280-bet.
(5). Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent, "Fan", 1987.
(6). Jo'rayev T. Sharq Uyg'onish davri merosi. Toshkent, "Fan", 2012.

Xolmirzaeva Jumagul Xamdamovna (Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), FarDU mustaqil izlanuvchisi; e-mail: nodirjon89.86@gmail.com)

MEHNAT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJ TAJRIBASINING O'RNI: YAPONIYA VA AQSH MISOLIDA

Annotatsiya. *Maqolada mehnat madaniyatini rivojlantirish masalasi xorijiy ilg'or tajribalar asosida tahlil qilingan. Xususan, Yaponiya va AQSHning mehnat va kasb madaniyatini shakllantirish bo'yicha amalga oshirgan samarali mexanizmlari o'rganildi. Tadqiqotda mazkur davlatlarda kasbiy ta'lim tizimi, inson resurslarini boshqarish, jamoaviy ishlash, innovatsion yondashuvlar hamda uzluksiz ta'limning ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, mehnat madaniyatini rivojlantirishda ta'lim, texnologiya va shaxsiy rivojlanishning o'zaro bog'liqligi asoslab berildi. Maqolada xorij tajribasini Yangi O'zbekiston sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari tahlil qilinib, amaliy xulosa va takliflar ilgari surildi.*

Kalit so'zlar: *mehnat madaniyati, kasb madaniyati, xorij tajribasi, Yaponiya, AQSH, inson kapitali, yoshlar, ta'lim tizimi, innovatsiya, mehnat bozori, jamoaviy ish, raqamlashuv.*

РОЛЬ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ ТРУДА: НА ПРИМЕРЕ ЯПОНИИ И США

Аннотация. *В статье анализируется вопрос развития культуры труда на основе передового зарубежного опыта. В частности, изучены эффективные механизмы, применяемые Японией и США для формирования культуры труда и профессиональной деятельности. В исследовании подчеркивается важность системы профессионального образования, управления человеческими ресурсами, командной работы, инновационных подходов и непрерывного образования в этих странах. Также обосновывается взаимосвязь образования, технологий и личностного развития в развитии культуры труда. В статье анализируются возможности адаптации зарубежного опыта к условиям Нового Узбекистана и предлагаются практические выводы и рекомендации.*

Ключевые слова: *рабочая культура, профессиональная культура, зарубежный опыт, Япония, США, человеческий капитал, молодежь, система образования, инновации, рынок труда, командная работа, цифровизация.*

THE ROLE OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF WORK CULTURE: CASE STUDY OF JAPAN AND THE USA

Annotation. *This article analyzes the development of work culture based on advanced international practices. Specifically, it examines the effective mechanisms used by Japan and the USA to foster a work culture and professional activity. The study emphasizes the importance of vocational education systems, human resource management, teamwork, innovative approaches, and continuous education in these countries. It also substantiates the relationship between education, technology, and personal development in developing a work culture. The article analyzes the possibilities of adapting international experience to the conditions of New Uzbekistan and offers practical conclusions and recommendations.*

Keywords: *work culture, professional culture, international experience, Japan, USA, human capital, youth, education system, innovation, labor market, teamwork, digitalization.*

Kirish. Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida inson kapitali, ayniqsa yoshlarning mehnatga munosabati va kasb madaniyatini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Globallashuv, raqamlashuv va mehnat bozoridagi keskin raqobat sharoitida mehnat madaniyatini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish zarurati tobora ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, rivojlangan xorijiy davlatlar, xususan, Yaponiya va AQSHning mehnat madaniyatini shakllantirish borasidagi ilg'or tajribalarini o'rganish va ularni milliy shart-sharoitlarga mos holda joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Xorij tajribasi mehnat intizomi, jamoaviy ishlash, innovatsion fikrlash hamda uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishda samarali mexanizmlarni taklif etadi. Ushbu tajribalarni Yangi O'zbekiston amaliyotiga tatbiq etish yoshlarning kasbiy faolligini oshirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mazkur tadqiqotda mehnat madaniyatini rivojlantirish masalasiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tahlil qilindi. Xususan, Yaponiya jamiyati va mehnat madaniyati xususiyatlarini o‘rganishda Y.Sugimotoning asarlari, AQSHda mehnat va kasb madaniyati masalalari bo‘yicha J.Blyusteyn, D.Broun kabi olimlarning ilmiy ishlari asos qilib olindi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida inson kapitali va yoshlar siyosatiga doir me’yoriy-huquqiy hujjatlar o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, tizimli yondashuv, mantiqiy tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali xorij tajribasining samarali jihatlari aniqlandi va ilmiy xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Mehnat madaniyatni rivojlantirish bo‘yicha xorij tajribasi xaqida so‘z yuritar ekanmiz Yaponiya tajribasiga to‘xtalib o‘tmasak bo‘lmaydi. Yaponiya tajribasida bir nechta muhim tamoyillarga e’tibor berish zarur. Yaponiyadagi kasb ta’limi davlat tomonidan yuqori darajada targ‘ib qilinadi. Maxsus mehnat maktablar, kollejlar va universitetlar taqdim etilgan mehnat xislatlar, malakalar, va yetakchilik qobiliyatlari bilan o‘quvchilarni ta’minlaydi. Yapon kompaniyalari samaradorlik va innovatsiyani yuqorisi zo‘rlash va tajriba almashish uchun barcha imkoniyatlarni yaratadilar. Ko‘plamli sifatida boshqarish va Kaizen ya’ni davomiy yaxshilanish metodlari ko‘p hollarda mehnat madaniyatni rivojlantirishda asosiy omili bo‘ladi. Yapon kompaniyalari inson resurslarini boshqarishda "topshiriqlardan" ko‘ra "jamoaviy qozonlar" konsepsiyasini qabul qiladi. Bu jamoa yaratuvchi yondashuv, ikki tomonlama aloqalarni mustahkamlashni targ‘ib etadi, bu esa mehnat samimiyligini va ijodiylikni rivojlantiradi.

Yapon kompaniyalaridagi mehnat madaniyat muvaffaqiyatli, ko‘pincha, ishchilarning o‘zini ta’riflashini, sifatni ta’minlashini va innovatsion faoliyatini davom ettirishda juda katta ahamiyatga ega. Yaponiyaning kasb va mehnat madaniyati to‘g‘risida ko‘plab asarlar mavjud bo‘lib Sugimoto Yashimotoning asari bunda alohida ahamiyatga ega. Mazkur asar “Yaponiya jamiyatining barcha jabhalarini qamrab olgan holda, u ish, ta’lim, jins ... bo‘limlarini o‘z ichiga oladi” [5]. Xulosa shuki, Yaponiyaning mehnat madaniyatni rivojlantirishdagi tajribasi, samarali amaliy usullarni, inson resurslarini samarali boshqaruvni, ta’lim va innovatsiyalarni yuqori darajada muvofiqlashtirishni o‘z ichiga oladi. Ushbu tajribalar boshqa mamlakatlarda ham mehnat madaniyatni yaxshilashda foydali bo‘lishi mumkin.

Mehnat madaniyatni rivojlantirishda AQSH tajribasi bir necha muhim usul va mexanizmlarni o‘z ichiga oladi. AQSH dunyodagi eng taraqqiy etgan iqtisodiyotga ega bo‘lgan davlatlardan biri hisoblangani uchun, bu mamlakatning mehnat madaniyatni rivojlantirish bo‘yicha tajribasi global miqyosdagi ko‘plab davlatlar uchun namuna bo‘lishi mumkin.

Mehnat madaniyatni rivojlantirishda ta’lim va o‘qitish tizimi muhim ahamiyatga ega. AQSHda mehnat ta’lim va tayyorgarlik tizimi yaxlit va ko‘p qirrali. Kasblar bo‘yicha maxsus ta’lim muassasalari, kollejlar, universitetlar, o‘quv markazlari mustaqillik, boylik va innovatsiyalarga yo‘nalgan. Ular talabalar va yoshlarga zamonaviy talablar va bozor ehtiyojlarini o‘rganish imkoniyati beradi. Mehnat madaniyatni rivojlanishiga erishishda AQSHda mehnat bozori va rivojlanishi muhim o‘rin tutadi. AQSHda mehnat rivojlanish uchun ko‘plab imkoniyatlar mavjud. Ya’ni, tashkilotlar va kompaniyalarda mehnat bozoriga moslashish va mehnat mahoratlarni rivojlantirish uchun doimiy o‘quv dasturlari tashkil etilgan.

Shaxsiy rivojlanish AQSHdagi mehnat madaniyatni rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Mehnat madaniyatni rivojlantirishda shaxsiy rivojlanishga alohida e’tibor qaratiladi. Misol uchun, odamlarga innovatsion fikrlash, liderlik va jamoaviy ishlash kabi sifatlarni rivojlantirish uchun treninglar, seminarlar va master-klasslar o‘tkaziladi. Texnologiyalarning integratsiyasi AQSHdagi mehnat madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi faktorlardan sanaladi. AQSHda texnologiyalar mehnat madaniyatni rivojlantirish uchun muhim omildir. Ya’ni, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, avtomatlashtirish va raqamlashtirish mehnat ko‘nikmalarni takomillashtirishda hamda korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

AQSHda muloqot va hamkorlik omili mehnat madaniyatni rivojlantirishda katta o‘ringa ega. Mehnat madaniyatni rivojlantirishda muloqot va hamkorlik muhim amaliyot hisoblanadi. Amerikada ijobiy mehnat muhiti, ya’ni uzoq muddatli munosabatlar, jamoaviy ishlash va samarali aloqa tajribasi amalda bo‘lib, bu natijada mehnat rivojlanishni rag‘batlantiradi. Shuningdek, mehnat uyushmalar biz fikr yuritayotgan davlatda mehnat madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi tashkilot sifatida namoyon bo‘ladi. AQSHda mehnat uyushmalar va assotsiatsiyalar mehnat madaniyatni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tashkilotlar soha muammolarini hal qilish, tijorat standartlarini belgilash va mutaxassislarning professional rivojlanishini rag‘batlantirish borasida faoliyat olib boradi. AQSHdagi mehnat va kasb madaniyati masalasida Shannan Sachman [4], J.Bledstein [1], D.Brounlarning [2] asarlari ko‘plab qiziqarli ma’lumotlarni beradi.

Kasb madaniyatini rivojlantirishning ushbu innovatsion usullar AQSHning mehnat madaniyatini rivojlantirishning muvaffaqiyatli bo‘lishiga yordam beruvchi muhim omillaridan hisoblanadi. Umuman olganda yoshlar faolligini oshirish va kasb madaniyatini rivojlantirishning innovatsion usullari bo‘yicha ko‘plab amaliy loyihalar amalga oshirilib kelinatyotgan bo‘lsada mazkur tadqiqot ishi doirasida amalga oshirilgan ishlar, o‘rganilgan xorijiy tajribalarga tayanib, quyidagi taklif va tavsiyalarni aytib o‘tish joiz, fikrimizcha.

“Mehnat madaniyatni rivojlantirish – jamiyat va millatning ichki hayoti va idrokini mujassamlashtiruvchi qudratli kuch, inson va jamiyat rivojlanishining asosi sifatida umuminsoniy madaniyatning asosiy negizi sifatida iqtisodiy-ijtimoiy hayot tizimining shakllanishi, o‘zgarishiga kuchli ta’sir etadi” [3]. Shu sababli uni rivojlantirishda innovatsion usullar bo‘lish yaxshi samara beradi. Ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlarga javoban, mehnat madaniyatni takomillashtirishda innovatsion usullarni qo‘llash yangi yondashuvlarni talab etadi. Ushbu maqsadda quyidagi taklif va tavsiyalar o‘rinli deb hisoblaymiz: virtual va internatsional ta’lim platformalarida tegishli onlayn kurslar, seminarlar, vebinarlar tashkil etish; o‘qitish modullari yaratilgan sayti yoki mobil ilovalar foydalanishini ta’minlash; mehnat madaniyatni rivojlantirish borasida samarali tadqiqotlarni amalga oshirish; ilmiy qo‘llanmalar, tadqiqot xalqlari yaratish; mutaxassislarning mehnat madaniyati bo‘yicha doimiy ravishda bilimini oshirish uchun treninglar va ko‘rsatmalar tashkil etish; keyingi avlod uchun faqat mualliflarga oid, balki ularning tajribasini inobatga olgan holda yangi o‘quv dasturlarini ishlab chiqish; jamoaviy ish, mehnat simulyatsiyalar va rol bo‘yicha o‘yinlarni aniqlashtirish; mahalliy va xalqaro tasarruflarda axborot sverkunini amalga oshirish; mehnat axborot banlarini yaratish; mehnat kengashlar va murakkab tashkilotlar bilan hamkorlik, bu vaqtda bir-birini o‘zaro o‘rganish; ularning foydalanish fursatlarini seminarlar, forumlar, konferensiyalar tashkil qilish; mehnat madaniyatni rivojlantirishda ijtimoiy media platformalarida mo‘jizalangan kontent yaratish; modernizatsiyalovchi bloglar, podkastlar va videolar orqali yoshlarni qiziqishlarni shakllantirish; mehnat rivojlanish markazlarini tashkil etish, ularda yoshlarga yangi mehnat loyihalarni amalga oshirish; mehnat rivojlanish markazlarida trenerlar va mentorlar bilan hamkorlikni rivojlantirish; ish beruvchi-mutaxassis munosabatlarini rivojlantirish; ish beruvchilar va mutaxassislarning o‘zaro aloqa va hamkorligini yaxshilash maqsadida trening va kouching dasturlarini tashkil qilish; ish beruvchilar uchun mehnat madaniyat va unga taalluqli bilimlar bo‘yicha seminarlar tashkil etish va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Xulosa o‘rnida aytish joizki, mehnat madaniyatning rivojlanishi yoshlarning faolligi, ularning bilim olishga intiluvchanligi va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish istaklarida muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion usullarni qo‘llash, faqat mehnat bozorining talablariga javob beradigan mehnat xizmatini ta’minlashga yordam beradi. Mehnat madaniyatni rivojlantirishning turli innovatsion usullarini joriy etish ish unumdorligini oshishiga ishchanlik, mas’uliyat va intizomni rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu esa samarali ishlash uchun juda muhim. Ma’naviy qadriyatlarni formallashtiradi, yoshlarning o‘ziga xosliklarini, ijodkorligini va professional etikasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bledstein J. The Culture of Professionalism: The Middle Class and the Development of Higher Education in America. Norton. W.W. Norton & Company. 1976, p. 369.

(2). Brown D. America’s Culture of Professionalism. Past, Present, and Prospects. Palgrave, 2014, p. 300.

(3). Jumayeva G. Maktab o‘qituvchilarining kasbiy madaniyatini rivojlantirish ijtimoiy zaruriyat sifatida. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023, № 3, 500-bet.

(4). Shannan C. Introduction. The Labor of Culture. https://doi.org/10.1093/oso/9780199731626.003.0001, p. 1–20

(5). Yoshio Sugimoto. An Introduction to Japanese Society. Cambridge University Press. 2010, p .359.

Nabijonov Furqatjon Valijon o‘g‘li (Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; f.nabijonov@mail.ru)

IJTIMOIY XOTIRA VA MADANIY QADRIYATLAR STRUKTURASINING JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI

Annotatsiya. *Ijtimoiy xotira jamiyatning tarixiy tajribasi, ma’naviy merosi va kollektiv ongini saqlash hamda avloddan avlodga uzatishda muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada jamiyat ijtimoiy hayotida ijtimoiy xotira va madaniy qadriyatlar strukturasining o‘rni va ahamiyati, jumladan, ijtimoiy xotira va madaniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unligi jamiyat barqarorligi, ijtimoiy birdamlik va taraqqiyotning muhim sharti ekanligi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy xotira, madaniy qadriyatlar, jamiyat hayoti, ijtimoiy ong, tarixiy xotira, madaniy meros.*

Набижонов Фуркатжон Валижон угли (независимый исследователь Наманганского государственного университета; f.nabijonov@mail.ru)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПАМЯТИ И СТРУКТУРЫ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Аннотация. *Социальная память выступает важным механизмом сохранения исторического опыта общества, духовного наследия и коллективного сознания, а также их передачи от поколения к поколению. В статье обосновывается роль и значение социальной памяти и структуры культурных ценностей в социальной жизни общества. Показано, что их взаимосогласованность является важным условием общественной стабильности, социальной солидарности и устойчивого развития.*

Ключевые слова: *социальная память, культурные ценности, жизнь общества, общественное сознание, историческая память, культурное наследие.*

Nabijonov Furqatjon Valijon ugli (Independent Researcher of Namangan State University; f.nabijonov@mail.ru)

THE ROLE OF SOCIAL MEMORY AND THE STRUCTURE OF CULTURAL VALUES IN THE LIFE OF SOCIETY

Annotation. *Social memory serves as an important mechanism for preserving the historical experience, spiritual heritage, and collective consciousness of society, as well as for transmitting them from generation to generation. This article substantiates the role and significance of social memory and the structure of cultural values in social life, demonstrating that their harmonious interaction constitutes an essential condition for social stability, social solidarity, and sustainable development.*

Keywords: *social memory, cultural values, social life, social consciousness, historical memory, cultural heritage.*

Kirish (Introduction). Jamiyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti kishilarning siyosiy-ijtimoiy hamda ma’naviy-ma’rifiy jihatdan yetuklik darajasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda jamiyatning milliy tafakkuri muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda xalqaro hamjamiyat doirasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-madaniy hamkorlik aloqalari yuqori bosqichga ko‘tarilib, ularning global miqyosdagi ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bunday globallashuv jarayonlari bir tomondan xalqlar o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirsa, ikkinchi tomondan, milliy o‘zlikni saqlab qolish masalasini dolzarb muammo sifatida kun tartibiga olib chiqmoqda. Shu bois kishilarda milliy xotirani shakllantirish va uni mustahkamlab borish davlatlararo munosabatlarda milliy o‘ziga xoslikni namoyon etish hamda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Globallashuv tendensiyalari doirasida yuzaga kelayotgan diniy radikal qarashlarning siyosiylashuvi, shuningdek, kosmopolitizm g‘oyalarining turli unsurlari kishilar tafakkuri va dunyoqarashiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, jamiyatning ma’naviy asoslarini zaiflashtirib bormoqda. Chunki “zamon o‘zgardi, yoshlar ham o‘zgardi-da yoki bunday holni “tabiiy jarayon” sifatida tahlil etishga urinishlar ham mavjudki, bu har qanday ilm ahlini tashvishga solishi tabiiy” [1;46-b.].

“Yoshlar, xususan, o‘smirlar orasida bezorilik, giyohvandlik moddalarini iste’moli kengaymoqda, an’anaviy qadriyatlarni tan olmaslik, ijtimoiy tarmoqlaning rivojlanishi oqibatida yangicha rasm-rusumlarni paydo qilmoqda. Natijada ayrim yigit-qizlar uchun mehr-oqibat, axloq-odob tushunchalari butunlay begona bo‘gonalashib, ularda befarqlik, mas’uliyatsizlik, mehnat qilmasdan kun ko‘rishga intilish kabi illatlar paydo bo‘layotgani - achchiq bo‘lsa-da, haqiqat” [2;486-b.]. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevral kuni “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-farmoni (3) ijrosi hamda 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi [4] PF-60-farmonining 5 ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish deb nomlangan bandida turli mafkuraviy xurujlarga qarshi milliy g‘oya asosida kurashish, oila, mahalla va maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yish, buyuk ajdodlarimiz merosini tadqiq etish va uni xalqimizga yetkazish kabi masalalar hamda vatamiz tarixini o‘rganish va targ‘ib qilish, tarix fanini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini [5] ishlab chiqish muhim zaruriyat sifatida qo‘yildi.

Zamonaviy o‘zbek jamiyatining asosiy xususiyatlarini bugungi kunda uning milliy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotini belgilab beruvchi omillari, ya’ni, milliy o‘zlikni anglashni rivojlantirishga qaratil-

gan islohotlar, inson kapitalini rivojlantirnishga yo‘naltirilgan qonun va qonunosti xujjatlar, ijtimoiy himoyani yanada kafolotlash va qo‘llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar tashkil etmoqda. Ushbu islohotlar milliy davlatchilikning tobora mustahkamlanishi hamda milliy iftixor tuyg‘usini tarkib toptirishda, kishilarda milliy g‘oyani yanada rivojlantirishda, fuqarolarda davlat siyosatiniga ishonchni shakllantirishda o‘z ifodasini topmoqda. “Aynan ushbu milliy istiqlol mafkurasi, milliy g‘oya, milliy falsafa shaklida paydo bo‘layotgan munosabatlarimiz butun o‘tmishimizni yangicha nazar bilan baholash, uni qaytadan ko‘rib chiqish, shu asosda tarixiy xotira va tarixiy tafakkurni shakllantirishni kuchli bir ehtiyoj darajasiga ko‘tarmoqda” [6;16-b.].

Jamiyatning o‘tmishi uni rivojlantirib borishga doir intilishlari jamiyatda yangi g‘oyani ijod etmasdan turib amalga oshirib bo‘lmaydi. Asrlar osha shakllanib, davr ruhida sayqallanib kelgan milliy qadriyatlar ma’naviy-madaniy merosni vujudga keltiradi. Madaniy meros jamiyat uzviyligini ta’minlab ijtimoiy hayotda sodir bo‘layotgan jarayonlarni hamda ijtimoiy o‘zarishlarni mazmuni anglashga yordam beradi. Shu bilan birga, millatning milliy o‘ziga xoslikni shakllantiradi. Albatta, bunda milliy tarix asosiy omil bo‘lib xizmat qilishi orqali kishilarda o‘z-o‘zini chuqurroq anglashga ko‘maklashib inson tarixiy tafakkurini mustahkamlaydi va uni barkamollik sari yetaklaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Biz o‘rganayotgan ijtimoiy xotira mavzusi hozirning dolzarb masalasi sifatida ontologik, aksiologik, tarixiy, madaniy hamda gneseologik tomondan o‘rganish ahamiyatlidir. Tadqiqotimiz markaziy nuqtasi bo‘lmish jamiyat ijtimoiy xotirasi mavzusi XVIII asrlarga kelib, Yevropaning mustamlakachilik tizimlarini kengayishi, manzilgohlarni kashf etilishi natijasida g‘arb turmush tarziga kirib kelgan yangicha yondashuvlar (biz bularni kundalik hayotda ishlatiladigan mahsulotlardan tortib, to kiyinish madaniyatidagi o‘zgarishlar va boshqa jihatlarda ko‘rishimiz mumkin) kishilar xotirasini transformatsiya bo‘lishga uchragan vaqtlardanoq tadqiqot masalasiga aylangan bo‘lsa-da, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan mustamlakachilik tizimining parchalanishi, avj olgan milliy ozodlik harakatlari, millatlar va xalqlar o‘rtasida yuz bera boshlagan assimilatsiya va marginallashuv hodisalari ushbu mavzuning dolzarbligini oshirib yubordi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mamlakatimiz xususan O‘zbekistonda ijtimoiy xotira mavzusi milliy xotira yoki tarixiy xotira nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan bo‘lsa-da, kundalik ijtimoiy munosabatlarda ushbu xotirotlarni namoyon bo‘lishi, madaniy merosdimizda tutgan o‘rni, milliy tarixni kishilar ongida sotsiallashuvi, o‘tmishga bo‘lgan neytral munosabat va qarashlarga ta’siri muammosi tadqiq etishni talab etadi. Ayniqsa, jamiyat ijtimoiy xotirasini shakllantirish va rivojlantirishda qadriyatlarning ma’naviy ahamiyatini ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatning ijtimoiy xotirasi mavjud boshqaruvning bevosita ta’sir doirasi hamda hukmron elitaning tarixiy kayfiyati, qolaversa, siyosiy liderning o‘tmishga nisbatan munosabati ta’sirida o‘zgarishi mumkin. Bunda, albatta, tarixiy xotira keskin transformatsiyaga uchraydi.

Milliy ijtimoiy xotiraning strukturasi jamiyatning barqaror rivojlanishini jamiyat hayoti uchun foydali bo‘lgan agregatlar: bilim, malaka, rag‘bat orqali rivojanadi. A.V.Sokolovning fikricha, “ijtimoiy xotira tizim sifatida o‘ziga xos tuzilishga ega bo‘lib, u ikki qatlam: ijtimoiy ongsiz va madaniy merosdan iborat” [7;56-b.]. Birinchi qatlam genetik jihatdan irsiy bo‘lib u ijtimoiy instinktlarga bo‘lgan ehtiyojlarni ifodalasa, madaniy meros til, urf-odat, bilim va ko‘nikmalar shaklida o‘tgan ajdodlardan qolgan yoki mavjud avlod tomonidan yaratilgan moddiy va nomoddiy vositalardan iborat bo‘ladi. Ijtimoiy ongsizlik qatlamini madaniy meros va urf-odatlar to‘ldiradi hamda tarix bilan to‘yintirilib milliy ijtimoiy xotirani shakllantiradi.

Milliy ijtimoiy xotira esa millatning ozod va erkin bo‘lishida ma’naviy kuch beradi. “Xalqimizning necha ming yillik tarixi mobaynida orzu-armon bo‘lib kelgan Istiqlolning ahamiyati to‘g‘risida o‘zbek olim va mutaxassislarining fikri yakdil: mustaqillik bizga bergan eng ulug‘ ne’matlardan biri bu tarixiy o‘zlikni anglashdir. O‘zlikni anglash esa tarixiy haqiqatni chuqur bilish, tarixiy xotirani avaylab-asrash, tarixiy adolatni tiklashdir [8;45-b.]. Milliy o‘zlikni anglash omili jamiyatning har qaysi bosqichida jiddiy e’tiborni talab etib, xalqni yagona mafkura atrofida birlashtiradi.

O‘zlikni anglash tufayli shaxsda o‘tmishga nisbatan ma’naviy yaqinlik tuyg‘usi shakllanadi, milliy tarixni bilishga intilish kuchayadi. Zero, “tarixiy xaqiqatni anglash uchun, ayniqsa, o‘tmishi soxtalashtirilgan, boy ma’naviy va madaniy merosidan ajratib tashlangan, zo‘ravonlik va hukmron g‘oyalarga mahkum etilgan, unga xizmat qildirilgan tarix xaqiqatini qayta tiklash uchun ana shunday ma’naviy-ruhiy yaqinlikni his etish, o‘sha jarayonlarni bevosita qalb orqali o‘tkazish zarur” [6;20-b.]. Bugungi kunda ijtimoiy xotira “o‘tmish haqidagi tasavvurlarimizni shakllantirishdagi ijtimoiy omil” bo‘lib xizmat qilmog‘i lozim.

Xulosa. Tafakkur murakkab ma’naviy tarbiya jarayonining metodologik asosi sifatida, avvalo, inson va jamiyat, o‘tmish va kelajak o‘rtasida shakllanadigan ijtimoiy munosabatlarni zamonaviy qarashlar asosi-

da anglash imkonini beradi, dunyoqarash tamoyillarini shakllantiradi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Insonning o‘z o‘tmishi va kelajagi o‘rtasida vositachi, bog‘lovchi ko‘prik vazifasini aynan tarixiy idrok va tasavvur bajaradi. Bu jarayonda tarixiy bilim, sezgi, idrok va tarixiy dunyoqarash muayyan tizim sifatida shakllanib, o‘rganilayotgan voqea-hodisalarni ongda o‘zaro bog‘liq holda tartibga solishga xizmat qiladi. Natijada mazkur omillar muayyan tarixiy hodisa va jarayonlarni inson ongida chuqur idrok etishga ko‘maklashuvchi muhim determinant sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Маврулов А. Ватанни севиш масъулияти. Тошкент, “Sano-standart”, 2015, 46-бет.

(2). Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2016, 486-бет.

(3). Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини яна-да ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-farmoni. “Халқ сўзи”, 2017 йил 8 февраль.

(4). https://lex.uz/docs/5841063#5844411

(5). https://regulation.gov.uz/uz/d/31751

(6). Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Тошкент, “Маънавият”, 2008, 16-бет.

(7). Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. Учебное пособие, СПб, изд-во Михайлова В.А., 2002, 56 с.

(8). Ҳайдаров А. Тарих – энг улуғ муаллим. Ижтимоий фикр. “Инсон ҳуқуқлари”, 1998, 4-сон, 45-бет.

Nazarov Obid Raximovich (t.f.n, dotsent, Guliston davlat universiteti; E-mail: o.nazarov@mail.ru),
Rayimjonov Ismoil Xoshimjon o‘g‘li (Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi; E-ail: ismoil90yil@gmail.com)

O‘RTA OSIYODA TIB ILMINING RIVOJLANISHI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR (IX–XII asrlar)

Аннотация. *Maqoladagi o‘rta asr olimlarining aksariyati ensiklopedik bilimga ega edilar. Ular tibbiyot kabi ko'plab fanlarni yaxshi bilishgan. Qoraxoniylar davri tibbiyot fanining namoyandalari Muhammad al-Kaloniysi, al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiy, Ar-Roziy va ushbu soha namoyandalarining asarlarida boy tarixga ega bo‘lgan tibbiyot sohasidagi ko‘plab ma’lumotlar tahlil qilingan, davolash usullari, dorivor o‘simliklardan tayyorlangan turli kasalliklarni tashxislash, jarrohlik amaliyoti va davolash bo‘yicha ma’lumotlarni tahlil qilishga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari, tibbiyot fanining tarixining turli bosqichlari, shuningdek, ilmiy tahlil bo‘yicha ko‘plab manbalar va ma’lumotlar mavjud.*

Kalit so‘zlar: *tibbiyot qonunlari, ilmiy maktablar, aniq va tabiiy fanlar, egilish, ta’lim, parvarish, farmatsevt.*

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О РАЗВИТИИ МЕДИЦИНСКОЙ НАУКИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (IX–XII веках)

Аннотация. *Большинство средневековых ученых, представленных в статье, обладали энциклопедическими знаниями. Они хорошо разбирались во многих науках, в том числе в медицине. Анализ многих данных в области медицины, имеющей богатую историю, в трудах представителей медицинской науки караханидского периода Мухаммада аль-Каланиси, Аль-Марвази, Наджибуддина Самарканди, Аль-Рази и представителей этой области. Внимание уделяется методам лечения, анализу данных по диагностике, хирургии и лечению различных заболеваний, лечебным средствам, приготовленным из лекарственных растений. Кроме того, существует множество источников и данных о различных этапах истории медицинской науки, а также научного анализа. Потому что ранняя медицина и этапы ее развития являются продуктом многовекового человеческого мышления и опыта, а также сочетания навыков.*

Ключевые слова: *каноны медицины, научные школы, точные и естественные науки, воспитание, знахарь, фармацевт.*

SOME CONSIDERATIONS ON THE DEVELOPMENT OF MEDICAL SCIENCE IN CENTRAL ASIA (IX–XII centuries)

Annotation. *Most of the medieval scholars in the article had encyclopedic knowledge. They were well versed in many sciences, including medicine. Analysis of many data in the field of medicine, which has a rich history, in the works of representatives of medical science of the Karakhanid period Muhammad al-Kaloniysi, al-Marwazi, Najibuddin Samarkandi, al-Razi and representatives of this field, methods of treatment, attention is paid to the analysis of data on the diagnosis, surgery and treatment of various diseases prepared from medicinal plants. In addition, there are many sources and data on various stages in the history of medical science, as well as scientific analysis.*

Keywords: *canons of medicine, scientific schools, exact and natural sciences, bending, education, look after, pharmacist.*

Kirish. O‘rta asrlarda yashagan olimlarning aksariyati qomusiy bilimga ega bo‘lgan. Ular ko‘pgina fanlarni shu jumladan, tibbiyot ilmini ham yaxshi bilganlar. O‘zining boy o‘tmish tarixiga ega bo‘lgan tibbiyot sohasidagi ko‘plab ma’lumotlar tahlili Qoraxoniylar davriga oid tibbiyot ilmi vakillari Muhammad Al-Kaloniysiy, Al-Marvaziy, Najiybuddin Samarqandiy, Al-Roziy va shu soha vakillarining asarlarida davolash usullari, tashxis qo‘yish, jarrohlik va dorivor o‘simliklardan tayyorlangan turli kasalliklarni davolashga doir ma’lumotlar tahliliga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari, tibbiyot ilmi tarixining turli bosqichlariga tegishli ko‘plab manba va ma’lumotlar o‘rin olgan hamda ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Zero, ilk tabobat va uning taraqqiyot bosqichlari insonlarning ko‘p asrlik tafakkuri va tajriba mahsuli hamda ko‘nikmalarning yig‘indisi hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llaniladigan metodlar. Tadqiqotchi olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX–XII va XIV–XV asrlarda bamisoli buloqdek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbayi hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalardagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan Sharq Uyg‘onish davri Sharq renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olinganligini bejiz emas.

Shu bilan birga, ko‘plab tadqiqotchilar qayd etganidek, agar Yevropa Uyg‘onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san’at asarlari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan

bo‘lsa, Sharq Uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyati shundaki, avvalo, matematika, astronomiya, fizika, ximiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning rivojlanishda namoyon bo‘lgan. Bejizga emaski, nemis faylasuf olimi G.Gerderning quyidagi fikrlari “matematika, kimyo, tibbiyot sohasida musulmonlarning xizmati buyuk. Bu fanlarda musulmonlar Yevropaning muallimlari bo‘lib qoldilar”[1] degan yorqin fikri so‘zimizning isbotidir. Shu bois O‘rta asrlar davriga kelib, aniqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo‘yish va dori-dormanlarni tayyorlash kabi muhim jarayonlar takomillashib borganligini, O‘rta asrlarda, xususan, Qoraxoniylar boshqaruvi davrida tibbiyot sohasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, hukmdor Bo‘g‘raxon davrida barpo etilgan kasalxonalar va tibbiy bilimlarni beradigan maxsus madrasalar faoliyatini o‘rta asrlarda haqli ravishda tibbiy bilim maskani deb atalishimiz bejiz emas. Qoraxoniylar boshqaruvi davrida nafaqat Samarqandda, balki ko‘pgina shaharlarda ham kasalxona va tibbiyot ilmi maskanlari mavjud bo‘lgan. Hullas faoliyat yurgizgan tibbiyot maskandarida o‘z davrining bilimdon va tajribali hakimlari hisoblangan Al-Kalonisiy, Al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiylar talabalarga tibbiyot ilmidan saboq berish bilan birga, tabiblik va dorishunoslik sohalarida ish olib borishgan. Ularning tibbiyotdan tashqari, riyoziyot va boshqa tabiiy fanlardagi tadqiqotlarini kuzatish, tahlil va qiyoslash metodlaridan foydalangan holda mavjud manbalar va ma’lumotlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Musulmonn renessansi, shuningdek, Ibn Sino kabi buyk hakim va olimlar boshlab bergan izlanishlar sulolaviy davlatlar jumladan Qoraxoniylar davrida yanada rivojlantirildi. Qoraxoniylar mamlakatni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rivojlantirishga harakat qildilar. Shaharlarda, ayniqsa davlatning poytaxti Samarqandda katta qurilish ishlari olib borildi. Boshqa binolar qatori, kasalxonalar, shifoxonalar ham qad ko‘tardi.

Masalan, o‘sha vaqtda Samarqand hukmdori Ibrohim ibn Nasr Tamg‘ach Bo‘g‘roxonning tashabbusi bilan 1066-yilda Samarqandda kasalxona barpo etildi. Kasalxona bir vaqtda tibbiy bilimlarni o‘qituvchi maxsus madrasa sifatida(maktab) ham faoliyat yurgizdi. Uni "Tibbiy bilim maskani" deb atadilar. Bu maskan va kasalxona xonning o‘ziga qarashli vaqf yerlar va korxonalardan keladigan daroamad bilan ta’minlanib turilardi. Kasalxona nizomiga binoan, u yerda faqat kasallargina emas, ular qatorida hech kimi yo‘q qariyalar va nogironlarga ham xonalar ajratilgan edi. Shunday qilib, bu kasalxona g‘aribxonalik vazifasini ham bajarardi.

Kasalxona uchun ajratilgan mablag‘ turli sohalar, masalan, umumiy mablag‘dan 10 foizi kasalxonada doimiy faoliyat olib boruvchi tabiblar uchun, 15 foizi kasallarning ovqati uchun, 5 foizi o‘tin – ko‘mir uchun, 2 foiz obdasta va sham sotib olish uchun, 3 foizi oshpaz uchun belgilab qo‘yilgan. Bundan tashqari, qon oluvchi uchun 2 foiz, go‘rkovlar uchun 3 foiz pul ajratilgan. Demak, kasalxonada maxsus qon oluvchi mutaxassislar bo‘lgan. Kasalxonada vafot etgan g‘arib, kimsasiz bemor va nogironlami dafn etish kasalxona ma’muriyati zimmasiga yuklangan [2].

Samarqand kasalxonasi va tibbiy maktabiga o‘xshash muassasalar boshqa shaharlarda ham bo‘lgan. Ularda ham bilimdon va yaxshi tajribali hakimlar talabalarga dars berganlar. Shulardan Muhammad al-Kalonisiy, Qatton al-Marvaziy, Najibuddin Samarqandiylardir.

Muhammad al-Kalonisiy (Bahriddin Muhammad ibn Bahrom Kalonisiy as-Samarqandiy) Samarqandda tavallud topib shu yerda bilim olgan. Tug‘ilgan yili ma’lum emas, vafoti 1194-yil. Kalonisiy yaxshi tajribali tabib va dorishunos bo‘ligan. U dorishunoslikga oid "Kitob al-qarobodin" ("Murakkab dorilar haqida kitob") nomli asari ham bor. Muallif kitobida murakkab dorilarni tayyorlash va ularni ishlatish usullarini bayon etgan. Xususan, kukun dori (poroshok), hab dori (tabletka), qaynatma va dimlama dori, har xil surtma dorilar tayyorlash usullarini ko‘rsatib bergan. Kalonisiyning tibga oid asari ma’lum emas. U ko‘proq dorishuncbilan shug‘ullangan.

Qatton al-Marvaziy (Ayn az-Zam on al-Qatton al-Marvaziy) o‘z zamonasining ko‘zga ko‘ringan hakimlaridan biri bo‘lgan. Qaysi yilda tug‘ilib qaysi yilda vafot etgani ma’lum emas. Manbalarda aytilishicha Marvaziy XII asrda yashagan mashhur faylasuf Abu Abbos al-Muqriy shogirdi bo‘lgan. Demak, u XII asrda yashagan. Qatton al-Marvaziy Marv shahrida tavallud topgan. Shuning uchun "Marvaziy" tahallusini olgan. Olim tibbiyotdan tashqari, astronomiya, riyoziyot va boshqa tabiiy fanlar bilan ham shug‘ullangan. Lekin, asosiy kasbi tabiblik bo‘lgan. Bizga uning tibga oid "Rasoil tib" ("Tib haqida risolalar") nomli asari ma’lum. Kitobda olim nazariy-amaliy tibbiyot haqida birmuncha qisqaroq ma’lumot bergan.

Najibuddin Samarqandiy (Najibuddin Abu Homid Muhammad Ali ibn Umar as-Samarqandiy) XII asrning oxiri va XIII asrning boshida yashagan mashhur hakimlardan biridir. Taxallusidan ma’lumki samarqandlik bo‘lgan. Ammo tavallud topgan, yili ma’lum emas. Najibuddin Samarqandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan. Najibuddin Samarqandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan yerda fojiali hajok bo‘lgan. 1222-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Marvni qamal qilib, uning devorini buzib, shaharga bostirib

kirganlar va hamma shahar aholisini qirib tashlaganlar. Shu qirg‘inda Najibuddin Samarqandiy ham halok bo‘lgan.

Najibuddin yoshligidanoq har xil bilimlarga qiziqa boshlagan. Xususan, tabiiy fanlarga oid kitoblarni juda qiziqib mutolaa qilgan. U madrasada o‘qishni tugatganidan so‘ng o‘z bilimini oshirish va kengaytirish maqsadida mustaqil ravishda bilimlami o‘rgana boshlaydi. Ayniqsa, tibbiyot ilmiga oid kitoblarni qiziqib mutolaa qilgan va bu fanni yaxshi o‘zlashtirib olgan. Bu haqda mashhur tarixchi ibn Abu Usayba shunday deb yozgan: "Najibuddin Samarqandiy tib ilmi sohasida har tomonlama chuqur bilimga ega edi. U qadimgi Yunoniston, Rum, Hindiston va boshqa buyuk mamlakatlar tib olimlarining asarlarini qunt bilan o‘rgandi va o‘zi ham buyuk hakim bo‘lib yetishdi” [3].

Ta’bir joizki, O‘zbekiston tibbiyoti tarixida Najibuddin Samarqandiy katta iz qoldirdi. U o‘zining tibga oid asarlari bilan o‘lkamizda tibbiyot ilmining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan alloma, deyishga haqlimiz.

Xulosa. Xullas, yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, xulosa qiladigan bo‘lsak, insoniyat o‘zining hayot tarzini, salomatligini va turmush ehtiyojlarini ta’minlash uchun ilk tibbiyotni tadrijiy rivojlanishiga e’tibor qarata boshlagan va shu tarzda o‘zlarining jamiyatda tutgan o‘rinlarini anglashlariga zamin tayyorlab ola bildilar. Tibbiyotning rivojlanishi, bir so‘z bilan aytganda, inson tafakkuri va mehnat mahsuli hamda ko‘nikmalari yig‘indisi hisoblanadi. Shu bois tabobat ilmi jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar tufayli, ayniqsa, o‘tmishdan avloddan avlodga o‘tib kelgan tibbiyotdagi tabiblik va davolashning xilma-xil usullari o‘rta asrlarda, ayniqsa, Qoraxoniylar bosharuvi davrida tibbiyot sohasi vakillari hisoblanmish Al-Kalonisiy, Al-Marvaziy va boshqalar aniqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo‘yish, murakkab dori-darmonlarni tayyorlash kabi jarayonlarni takomillashtirib borganliklari o‘rta asr tibbiyotida yaqqol o‘z aksini topganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu bois, haqli ravishda, o‘rta asrlar davriga oid asarlar va ilmiy meroslar faqat bir millat yoki bir xalqning emas, balki butun insoniyatning ma’naviy mulki ekanini yana bir bor e’tirof etish zarur, deb hisoblaymiz va bu merosdan butun bashariyat ravnaqi yo‘lida oqilona va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2005.
(2). A.Qodirov. Tibbiyot tarixi. T. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005, 156-bet.
(3) .A.A.Abduvaliev, I.E.Jo‘rayev. Sharq tabobati asoslari. Toshkent, Tibbiyot Akademiyasi, 2009, 49-bet.

TILSHUNOSLIK

Turayeva Dilbar Meyliyevna (f.f.f.d. (PhD), Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti; dilbarturayeva9977@gmail.com; 0009-0005-9438-1397)

YOZMA NUTQ USLUBLARIDA TINISH BELGILARINING KOMMUNIKATIV VA FUNKSIONAL TRANSFORMATSIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola yozma nutq uslublarida tinish belgilarining kommunikativ va funksional transformatsiyalarini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqot jarayonida ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy matnlar tahlil qilinib, punktuatsiya birliklarining sintaktik, semantik, pragmatik va stilistik funksiyalari aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tinish belgilarining yozma nutqdagi funksional yuklamasi matn uslubi va kommunikativ maqsadiga mos ravishda o‘zgaradi. Ilmiy va rasmiy uslublarda ular strukturaviy aniqlik va normativ me’yorlarni ta’minlasa, badiiy va publitsistik uslublarda emotsional-ekspressiv va pragmatik funksiyalarini bajarar ekan. Tadqiqot natijalari tinish belgilarining nazariy-funksional tabiatini chuqurroq anglash va ularni zamonaviy tilshunoslikda amaliy qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi.*

Kalit so‘zlar: *yozma nutq uslublari, tinish belgilari, punktuatsiya, kommunikativ funksiya, funksional transformatsiya, stilistik funksiya, pragmatik funksiya, matn tahlili.*

КОММУНИКАТИВНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ В СТИЛЯХ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Аннотация. *Данная статья посвящена исследованию коммуникативных и функциональных трансформаций знаков препинания в стилях письменной речи. В ходе исследования были проанализированы научные, художественные, публицистические и официально-деловые тексты, в результате чего определены синтаксические, семантические, прагматические и стилистические функции пунктуационных единиц. Результаты показывают, что функциональная нагрузка знаков препинания в письменной речи изменяется в зависимости от стиля текста и его коммуникативной цели. В научном и официально-деловом стилях они обеспечивают структурную чёткость и нормативность, тогда как в художественном и публицистическом стилях выполняют эмоционально-экспрессивные и прагматические функции. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию теоретико-функциональной природы знаков препинания и расширяют возможности их практического применения в современной лингвистике.*

Ключевые слова: *стили письменной речи, знаки препинания, пунктуация, коммуникативная функция, функциональная трансформация, стилистическая функция, прагматическая функция, анализ текста.*

COMMUNICATIVE AND FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS OF PUNCTUATION MARKS IN WRITTEN SPEECH STYLES

Annotation. *This article is devoted to the study of communicative and functional transformations of punctuation marks in written speech styles. During the research, scientific, literary, journalistic, and official texts were analyzed, and the syntactic, semantic, pragmatic, and stylistic functions of punctuation units were identified. The results show that the functional load of punctuation marks in written discourse varies depending on the text style and communicative purpose. In scientific and official styles, punctuation ensures structural clarity and compliance with normative standards, whereas in literary and journalistic styles it performs emotional-expressive and pragmatic functions. The findings of the study contribute to a deeper understanding of the theoretical and functional nature of punctuation marks and expand the possibilities of their practical application in modern linguistics.*

Keywords: *written speech styles, punctuation marks, punctuation, communicative function, functional transformation, stylistic function, pragmatic function, text analysis.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda yozma nutq uslublarining rivojlanishi va ularning kommunikativ xususiyatlari keng ko‘lamda o‘rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tinish belgilarining funksional va kommunikativ transformatsiyalari muhim ilmiy masala sifatida e’tiborni jalb qiladi. Tinish belgilarining yozma nutqdagi roli faqat sintaktik chegaralash bilan cheklanmaydi, balki matn mazmunini shakllantirish, muallif pozitsiyasini ifodalash, o‘quvchi e’tiborini jalb qilish va matnning stilistik xususiyatlarini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ilmiy va rasmiy uslublarda tinish belgilarining asosiy vazifasi mantiqiy aniqlik, strukturaviy izchillik va normativ me’yorlarni ta’minlashdan iborat bo‘lsa, badiiy va publitsistik matnlarda ular emotsional-eks-

pressiv, pragmatik va stilistik funksiyalarni bajaradi. Bu esa tinish belgilarining nazariy-funksional tabiati va yozma nutq uslublari taraqqiyoti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib beradi.

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, tinish belgilarining kommunikativ transformatsiyalari tilning rivojlanish jarayonini, yozma nutq uslublarining o‘ziga xos xususiyatlarini va zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarni aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, punktuatsiya birliklarining funksional yuklamasini chuqur tahlil qilish yozma nutqni yanada samarali shakllantirish, uslubiy barqarorlik va kommunikativ aniqlikni ta’minlash imkonini beradi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi yozma nutq uslublarida tinish belgilarining kommunikativ va funksional transformatsiyalarini aniqlash, ularning sintaktik, semantik, pragmatik va stilistik imkoniyatlarini tizimli tahlil qilishdir. Shu maqsadga erishish uchun ilmiy, publitsistik, badiiy va rasmiy matnlar tanlab olingan va ularning tinish belgilarining qo‘llanishi kompleks tarzda tahlil qilingan.

Ushbu tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Tinish belgilarining yozma nutq uslublarida bajaradigan asosiy funksiyalarini aniqlash.
2. Ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy matnlarda tinish belgilarining kommunikativ transformatsiyasini tahlil qilish.
3. Tinish belgilarining stilistik va pragmatik imkoniyatlarini aniqlash.
4. Olingan natijalarni zamonaviy tilshunoslik nazariyalari bilan uyg‘unlashtirib, umumiy ilmiy xulosalarni shakllantirish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, u tinish belgilarining yozma nutq uslublaridagi funksional va kommunikativ o‘zgarishlarini kompleks tarzda, nazariy va amaliy jihatdan birlashtirib tahlil qiladi. Shu orqali punktuatsiya birliklarining yozma nutqdagi nazariy-funksional tabiati va zamonaviy kommunikativ ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy jihatdan tasdiqlanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot tinish belgilarining yozma nutq uslublaridagi kommunikativ va funksional transformatsiyalarini kompleks tarzda o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy tilshunoslik nazariyalari va klassik punktuatsiya tadqiqotlari asosida shakllantirildi. Tadqiqotning nazariy asosini Halliday va Hasan (1976) tomonidan ilgari surilgan matn kohesi va funksional grammatika yondashuvlari, Peirce (1931–1958) semiotika konsepsiyalari, shuningdek, Uzoqov (2015) va Abdullayev (2018) ning punktuatsiya va yozma nutq uslublari bo‘yicha tadqiqotlari tashkil qiladi. Mazkur yondashuvlar tinish belgilarining nafaqat sintaktik, balki semantik, pragmatik va stilistik funksiyalarini bir vaqtda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot materiali sifatida ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy matnlar tanlab olindi. Har bir uslubdan 30–40 turli uzunlikdagi matn tanlandi, jami 150 ta yozma matn tahlilga jalb qilindi. Tanlangan matnlar tarixiy va zamonaviy adabiy manbalarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, turli davr va uslubiy makonlarni qamrab oladi. Bu esa tinish belgilarining vaqt o‘tishi bilan funksional transformatsiyasini aniqlash va ularni uslubiy kontekstda tahlil qilish imkonini yaratadi.

Tadqiqotda ilmiy, taqqoslovchi va diskursiyal yondashuvlar birlashtirildi. Avvalo, matnlar punktuatsiya birliklari bo‘yicha sintaktik bloklarga ajratildi, keyin har bir birlikning asosiy va qo‘shimcha funksiyalari aniqlandi. Asosiy vazifa sintaktik va strukturaviy aniqlikni ta’minlash bo‘lsa, qo‘shimcha vazifa pragmatik, emotsional yoki stilistik ta’sirni ifodalashdan iborat edi. Ushbu bosqichda kvalitativ va kvantitativ tahlil usullari birgalikda qo‘llanildi: bir tomondan, punktuatsiya birliklarining kontekstual vazifasi va matn ichidagi kommunikativ roli tahlil qilindi, boshqa tomondan, har bir funksiya foizlar bilan hisoblab chiqildi va jadval hamda diagrammalar orqali vizualizatsiya qilindi.

Shuningdek, taqqoslash metodologiyasi orqali turli yozma nutq uslublari – ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy matnlarda tinish belgilarining funksional farqlari aniqlangan. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, ilmiy va rasmiy uslublarda tinish belgilarining asosiy vazifasi mantiqiy aniqlik va strukturaviy izchillikni ta’minlash bo‘lsa, badiiy va publitsistik matnlarda ular emotsional-ekspressivlik va pragmatik ta’sirni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ushbu farqlanishlar nazariy jihatdan punktuatsiya birliklarining universal bo‘lmagan, balki kontekstga bog‘liq va dinamik tabiatini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning statistik jihatlarini mustahkamlash maqsadida quantitative analysis metodi qo‘llanildi. Har bir matn bo‘yicha tinish belgilarining turli funksiyalarga bo‘linish foizlari aniqlanib, jadval va diagrammalar yordamida tasvirlandi. Bu usul natijalarning ilmiy ishonchliligini oshirib, ularni boshqa tilshunoslik tadqiqotlari bilan solishtirish imkonini berdi. Shu bilan birga, diskurs tahlili metodlari punktuatsiya birliklarining matn mazmunini shakllantirishdagi kommunikativ vazifasini aniqlashga xizmat qildi.

Metodologiyaning ilmiy yangiligi shundaki, u tinish belgilarining funksional yuklamasini nafaqat sintaktik, balki semantik, pragmatik va stilistik nuqtai nazardan bir vaqtning o‘zida tahlil qiladi. Bu yon-

dashuv punktuatsiya tadqiqotida klassik va zamonaviy nazariyalarni uyg‘unlashtirib, yozma nutq uslublarida tinish belgilarining kommunikativ transformatsiyasini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida tahlil qilingan ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy matnlar bo‘yicha tinish belgilarining funksional va kommunikativ transformatsiyalari aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tinish belgilarining asosiy vazifasi va ularning uslubiy kontekstdagi qo‘llanishi turlicha bo‘lib, yozma nutqning kommunikativ samaradorligini bevosita ta’minlaydi.

1. Ilmiy va rasmiy matnlarda natijalar. Tahlil ko‘rsatdiki, ilmiy matnlarda nuqta va vergul eng ko‘p ishlatiladigan tinish belgilari bo‘lib, ular sintaktik aniqlik va izchillikni ta’minlashga xizmat qiladi. Jadval 1da ilmiy va rasiy matnlarda tinish belgilarining taqsimoti keltirilgan:

Tinish belgisi	Ilmiy matn (%)	Rasmiy matn (%)
Nuqta (.)	55	60
Vergul (,)	25	20
Tire (–)	10	8
Ko‘p nuqta (…)	5	2
Undov (!)	5	10

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ilmiy va rasmiy uslublarda nuqta va vergul sintaktik barqarorlikni ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi, tire esa asosan izoh yoki qo‘shimcha fikrlarni ajratishda ishlatiladi. Undov belgisi rasmiy matnlarda ko‘proq e’tibor jalb qilish uchun qo‘llaniladi.

2. Badiiy va publitsistik matnlarda natijalar. Badiiy matnlarda tinish belgilarining kommunikativ va emotsional funksiyalari kuchli namoyon bo‘ladi. Ko‘p nuqta va undov belgisi yordamida psixologik pauzalar va dramatik effektlar yaratiladi. Diagramma 1da badiiy matnlarda tinish belgilarining foiz taqsimoti keltirilgan:

- Nuqta (.) – 30%.
- Vergul (,) – 20%.
- Tire (–) – 15%
- Ko‘p nuqta (…) – 25%.
- Undov (!) – 10%.

Publitsistik matnlarda esa nuqta va vergul barqarorlikni ta’minlasa, ko‘p nuqta va undov belgisi muallif fikrini ta’kidlash va o‘quvchi e’tiborini jalb qilishda faol ishlatiladi. Ushbu funksional transformatsiya tinish belgilarining pragmatik imkoniyatlarini ochib beradi.

3. Umumiy tahlil: Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, yozma nutq uslublari taraqqiyoti bilan tinish belgilarining funksional yuklamasi kengayib bormoqda. Ilmiy va rasmiy matnlarda ular, asosan, strukturaviy va normativ vazifalarni, badiiy va publitsistik matnlarda esa emotsional, pragmatik va stilistik vazifalarni bajaradi.

2-jadval – turli yozma nutq uslublarida tinish belgilarining asosiy funksiyalarga bo‘linish foizi:

Ilmiy: Nuqta 55% | Vergul 25% | Tire 10% | Ko‘p nuqta 5% | Undov 5%

Rasmiy: Nuqta 60% | Vergul 20% | Tire 8% | Ko‘p nuqta 2% | Undov 10%

Badiiy: Nuqta 30% | Vergul 20% | Tire 15% | Ko‘p nuqta 25% | Undov 10%

Publitsistik: Nuqta 35% | Vergul 25% | Tire 10% | Ko‘p nuqta 20% | Undov 10%

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, tinish belgilarining kommunikativ va stilistik transformatsiyasi yozma nutqning turli uslublarida turlicha rivojlanadi va ularning funksiya-taqsimoti matn turiga bog‘liq. Shu bilan birga, natijalar punktuatsiya birliklarining nazariy-funksional tabiatini amaliy kontekstda isbotlaydi va ularning zamonaviy yozma nutqdagi o‘rni haqida ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari tinish belgilarining yozma nutq uslublarida kommunikativ va funksional transfor-matsiyalarining murakkab tizim ekanligini ko‘rsatdi. Tahlil shuni isbotladiki, tinish belgilarining asosiy va-zifasi yozma matnning sintaktik tuzilishini tartibga solish bo‘lsa-da, ularning stilistik va pragmatik funk-siyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy va rasmiy matnlarda nuqta va vergul asosiy strukturaviy vazifalarni bajargan holda, mantiqiy izchillikni ta’minlaydi va matnni o‘quvchi uchun tushunarli qiladi. Badiiy va publitsistik matnlarda esa ko‘p nuqta, undov va tire belgilarining qo‘llanishi matnga emotsional ton va dramatik effekt beradi, bu esa punktuatsiya birliklarining kommunikativ vazifasini kuchaytiradi.

Nazariy nuqtai nazardan, tadqiqot natijalari Halliday va Hasan (1976), Uzoqov (2015) va Abdullayev (2018)ning tinish belgilariga oid yondashuvlarini mustahkamladi va kengaytirdi. Xususan, klassik punktuatsiya konsepsiyalarida tinish belgilarining funksiyasi asosan sintaktik chegaralash bilan izohlanadigan

bo‘lsa, zamonaviy tahlil tinish belgilarining pragmatik, stilistik va diskursiv funksiyalarini ham o‘z ichiga olishini ko‘rsatdi. Bu holat, ayniqsa, badiiy va publitsistik uslublarda ko‘proq namoyon bo‘lib, tinish belgilarining kommunikativ transformatsiyasini aniqlashda muhimdir.

Tahlil shuningdek, tinish belgilarining yozma nutq uslublaridagi o‘zgaruvchan funksional yuklamasini ham ochib berdi. Ilmiy va rasmiy matnlarda ular barqaror va normativ bo‘lsa, badiiy va publitsistik matnlarda muallifning stilistik va emotsional niyatiga mos ravishda o‘zgaradi. Shu bilan birga, tinish belgilarining ushbu funksional moslashuvi yozma nutqning zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini yoritadi va ularning nazariy-funksional tabiatini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalarini diskursiyal va kontekstual tahlil bilan uyg‘unlashtirish orqali, tinish belgilarining yozma nutqdagi kommunikativ rolini yanada aniqlash mumkin bo‘ldi. Misol uchun, badiiy matnlarda ko‘p nuqta (…) va undov (!) belgilarining qo‘llanishi psixologik pauza va dramatik effekt yaratishda muhim bo‘lsa, ilmiy matnlarda nuqta va vergul mantiqiy izchillik va tushunarli struktura ta’minlash vazifasini bajaradi. Bu holat, punktuatsiya birliklarining universal bo‘lmagan, balki kontekstga bog‘liq va dinamik tabiatini ochib beradi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari stilistik rivojlanish va kommunikativ samaradorlikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar berishga imkon yaratadi. Jumladan, badiiy yozuvchilarga yoki publitsistik mualliflarga tinish belgilaridan emotsional-ekspressivlikni oshirish va o‘quvchi e’tiborini boshqarish uchun foydalanish tavsiya etiladi. Ilmiy va rasmiy matnlarni yozishda esa punktuatsiya birliklarining strukturaviy va mantiqiy izchillik vazifasiga e’tibor qaratish lozim.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tinish belgilarining kommunikativ va funksional transformatsiyasi nazariy va amaliy jihatdan bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni sistematik tahlil qilish yozma nutq uslublarining samarali rivojlanishi va zamonaviy tilshunoslik konsepsiyalarini yanada boyitishga xizmat qiladi. Shu asosda, tinish belgilarining yozma nutqdagi roli nafaqat sintaktik, balki semantik, pragmatik va stilistik kontekstlarda ham o‘rganilishi zarur.

Xulosa. Ushbu tadqiqot yozma nutq uslublarida tinish belgilarining kommunikativ va funksional transformatsiyalarini kompleks tarzda o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tinish belgilarining asosiy vazifasi – matnning sintaktik va strukturaviy aniqligini ta’minlash bo‘lishiga qaramay, ular badiiy va publitsistik matnlarda emotsional-ekspressiv va pragmatik funksiyalarni ham bajaradi. Ilmiy va rasmiy matnlarda tinish belgilarining vazifasi asosan strukturaviy va normativ bo‘lsa, badiiy va publitsistik matnlarda ular muallif niyatini ifodalash, o‘quvchi e’tiborini boshqarish va stilistik effekt yaratishda faol ishlatiladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tinish belgilarining yozma nutq uslublarida kommunikativ transformatsiyasi ularning nazariy-funksional tabiati bilan bevosita bog‘liq. Punktuatsiya birliklarining sintaktik, semantik, pragmatik va stilistik funksiyalari bir-birini to‘ldiradi, shu bilan yozma nutqni yanada samarali, tushunarli va stilistik jihatdan boy qiladi. Tadqiqot jarayonida olingan jadval va diagrammalar tinish belgilarining uslubiy farqlanishini vizual tarzda ko‘rsatib berdi va ularning yozma nutqdagi kommunikativ roli haqida aniq ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini yaratdi.

Shu asosda quyidagi ilmiy va amaliy xulosalar chiqarildi:

1. Tinish belgilarining yozma nutq uslublaridagi vazifasi matnning turiga bog‘liq bo‘lib, ularning kommunikativ va stilistik imkoniyatlari kontekstga mos ravishda o‘zgaradi.
2. Ilmiy va rasmiy matnlarda punktuatsiya birliklari strukturaviy aniqlik va mantiqiy izchillikni ta’minlasa, badiiy va publitsistik matnlarda ular emotsional-ekspressivlik va pragmatik ta’sirni kuchaytiradi.
3. Tinish belgilarining funksional transformatsiyasini tizimli tahlil qilish, yozma nutq uslublarining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash va ularni zamonaviy tilshunoslikda amaliy qo‘llash imkonini beradi.
4. Tadqiqot natijalari punktuatsiya tadqiqotlari bo‘yicha nazariy asoslarni boyitadi va kommunikativ, pragmatik hamda stilistik yondashuvlarni mustahkamlaydi.

Umuman olganda, tinish belgilarining yozma nutqdagi roli nafaqat sintaktik tartibni saqlash, balki stilistik, pragmatik va kommunikativ funksiyalarni samarali bajarishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ularni chuqur ilmiy tahlil qilish, zamonaviy yozma nutq uslublarini o‘rganish va amaliy jihatdan qo‘llash tilshunoslikda dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Halliday M.A.K., Hasan R. (1976). Cohesion in English. London, Longman.

(2). Peirce C.S. (1931–1958). Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Cambridge, MA: Harvard University Press.

(3). Uzoqov O. (2015). Punktuatsiya va yozma nutq uslublari. Tashkent, “Fan”.

(4). Abdullayev A. (2018). Yozma matnda tinish belgilarining stilistik vazifalari. Toshkent, O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
(5). Crystal D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press.
(6). Trask R.L. (1999). Language: The Basics. London, Routledge.
(7). Lyons J. (1981). Language and Linguistics: An Introduction. Cambridge, Cambridge University Press.
(8). Halliday M.A.K. (1994). An Introduction to Functional Grammar. London, Edward Arnold.
(9). Palmer F.R. (1981). Semantics. Cambridge. Cambridge University Press.
(10). Fromkin V., Rodman R., Hyams N. (2013). An Introduction to Language. Boston, Wadsworth Cengage Learning.
(11). Leech G., Svartvik J. (2002). A Communicative Grammar of English. London, Longman.
(12). Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. London, Longman.
(13). Crystal D. (1997). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford, Blackwell.
(14). Saussure F. de (1916). Course in General Linguistics. New York, McGraw-Hill.
(15). Halliday M.A.K. (2004). An Introduction to Functional Grammar (3rd ed.). London, Hodder Arnold.

Yakubova Nilufar Egamberganovna (Urganch davlat Pedagogika instituti katta o‘qituvchisi; niilufar.yakubova@gmail.com)

G‘AYRI SOLIM O‘ZAKLAR: MUZOAF (IKKILANGAN) O‘ZAKLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada arab tilidagi uch undoshli o‘zaklar tizimi, xususan, g‘ayri solim (noto‘g‘ri) o‘zaklarning asosiy turlari B.M.Grande tasnifi asosida tahlil qilingan. Unda muzoaf (ikkilangan), mahmuz (hamzali) o‘zak va mu’tal (zaif) o‘zaklarning fonetik, morfologik hamda etimologik xususiyatlari yoritilib, ushbu o‘zaklardan yasalgan so‘zlarning eski o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayoni ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Maqolada ayrim leksik birliklar misolida arab tili morfologiyasi va mumtoz o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ochib berilgan. Shuningdek, somiy tillararo qiyosiy ma’lumotlar asosida tashdid hodisasining tarixiy shakllanishi va semantik kengayish jarayonlari izohlangan.*

Kalit so‘zlar: *uch undoshli o‘zak, solim va g‘ayri solim o‘zaklar, muzoaf(ikkilangan) o‘zak, somiy tillar, eski o‘zbek tili, o‘zlashma so‘zlar, mumtoz o‘zbek adabiy tili, mahmuz (hamzali) o‘zak, mu’tal (zaif) o‘zak, fonetik moslashuv, o‘zlashma so‘zlar, B.M.Grande tasnifi, arab grammatik modeli.*

Якубова Нилуфар Эгамберганoвна (старший преподаватель, Ургенчский государственный педагогический институт; niilufar.yakubova@gmail.com)

НЕОБОСНОВАННЫЕ ОСНОВАНИЯ: АНАЛИЗ ДВОЙСТВЕННЫХ ОСНОВАНИЙ

Аннотация. *В данной статье система трехсогласных корней в арабском языке, в частности, основные типы неправильных корней, анализируются на основе классификации Б.М.Гранде. В ней освещаются фонетические, морфологические и этимологические особенности двойных корней с символом хамзы и слабых корней, а также на научной основе рассматривается процесс заимствования слов, образованных от этих корней, в староузбекский язык. В статье на примере некоторых лексических единиц раскрывается неразрывная связь между морфологией арабского языка и классическим узбекским литературным языком. Также на основе сопоставительной информации между самийскими языками объясняются процессы исторического формирования и семантического расширения феномена двойственности.*

Ключевые слова: *трёхсогласный корень, совершенные и несовершенные корни, двойной корень, семитские языки, староузбекский язык, заимствованные слова, классический узбекский литературный язык, корень с символом хамзы, слабый корень, фонетическая адаптация, заимствованные слова, классификация Б.М.Гранде, арабская грамматическая модель.*

Yakubova Nilufar Egamberganovna (Senior Lecturer Urgench state pedagogical institute; niilufar.yakubova@gmail.com)

IRREGULAR ROOTS: AN ANALYTICAL STUDY OF REDUPLICATED ROOTS

Annotation. *In this article, the system of three-consonant roots in the Arabic language, particularly the main types of irregular roots, is analyzed based on B.M.Grande’s classification. It illuminates the phonetic, morphological, and etymological features of double, hamza root, and weak roots, as well as the process of borrowing words formed from these roots into the old Uzbek language on a scientific basis. The article reveals the inseparable connection between Arabic morphology and classical Uzbek literary language through the example of some lexical units. Also, based on comparative information between Sami*

languages, the processes of historical formation and semantic expansion of the phenomenon of duality are explained.

Keywords: *three-vowel root, perfect and imperfect roots, double root, Semitic languages, Old Uzbek language, borrowed words, classical Uzbek literary language, Hamza-symbol root, weak root, phonetic adaptation, borrowed words, B.M Grande classification, Arabic grammatical model.*

Kirish (Introduction). Arab tili morfologiyasi, xususan, uch undoshli o‘zaklar tizimi somiy tillar tilshunosligining markaziy va murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tizim nafaqat arab tilining ichki grammatik tuzilishini belgilaydi, balki tarixan arab tili bilan uzviy aloqada bo‘lgan boshqa tillar, jumladan, eski o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va leksik tarkibini tadqiq etishda ham muhim metodologik asos vazifasini bajaradi. Eski o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan ko‘plab mavhum va aniq tushunchalar aynan uch undoshli o‘zaklar, xususan, solim va g‘ayri solim o‘zaklar asosida shakllangan bo‘lib, ularning fonetik qiyofasi va semantik nozikliklarini anglash arab morfologik modelini chuqur bilishni taqozo etadi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, mavjud ilmiy adabiyotlarda arabcha o‘zaklarning umumiy tavsifi yetarlicha yoritilgan bo‘lsa-da, g‘ayri solim o‘zaklarning (muzoaf, mahmuz va mu’tal) eski o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonidagi fonetik-morfologik moslashuvi tizimli ravishda kam tadqiq etilgan. Ayniqsa, muzoaf o‘zaklarning tashdid hodisasi bilan bog‘liq tarixiy-fonetik mohiyati, hamzali o‘zaklarning imloviy va talaffuzdagi tafovutlari hamda zaif o‘zaklardan yasalgan so‘zlarning mumtoz matnlardagi ma’no yuklamasi yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan.

Tadqiqot mavzusining tanlanishi arab va turkiy tillar o‘rtasidagi tarixiy-lisoniy aloqalarni chuqurroq anglash zarurati bilan izohlanadi. Bugungi kunda mumtoz o‘zbek adabiy merosini talqin qilish, tasavvufiy va falsafiy matnlardagi asosiy tushunchalarni to‘g‘ri anglash uchun ularning arabcha etimologik negizlarini ochib berish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot nafaqat tarixiy tilshunoslik, balki matnshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Arab tilidagi uch undoshli o‘zaklar tizimi va uning g‘ayri solim turlari somiy tillar morfologiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda muhim o‘rin egallab kelgan. Mazkur masala bo‘yicha shakllangan ilmiy an’ana, avvalo, klassik arab grammatik maktabi namoyandalarining asarlariga borib taqaladi. Sibavayhning “Al-Kitob” asari arab tilidagi solim va g‘ayri solim fe’llar, hamza va zaif undoshlar bilan bog‘liq fonetik-morfologik hodisalarni ilk bor nazariy jihatdan izchil bayon qilgan fundamental manba sifatida baholanadi. Unda muzoaf, mahmuz va mu’tal o‘zaklarning fe’l yasalishidagi xususiyatlari, ularning talaffuz va imlodagi o‘zgarishlari grammatik me’yorlar asosida tavsiflangan.

Yevropa sharqshunoslik maktabida ushbu masalalar XIX–XX asrlarda chuqurroq ilmiy tahlil etila boshladi. Xususan, B.M.Grande arab tili grammatikasini tarixiy-fonetik nuqtayi nazardan yoritib, g‘ayri solim o‘zaklar tizimini mukammal tasnif qilgan olimlardan biridir. Uning ishlarida muzoaf o‘zaklardagi tashdid hodisasi ikki alohida undosh emas, balki yagona “kuchaytirilgan” tovush sifatida talqin qilinishi bilan e’tiborlidir. Grande shuningdek, ikkilangan undoshlarning qadimgi somiy tillardagi sodda shakllari bilan qiyosiy tahlilini berib, tashdid hodisasining tarixiy taraqqiyot mahsuli ekanini ilmiy dalillar asosida ko‘rsatadi.

Arab leksikografiyasi sohasida Edvard Uilyam Leynning “Arabcha–inglizcha lug‘ati” alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unda uch undoshli o‘zaklarning semantik yadrosi va undan kelib chiqqan leksik birliklarning ma’no rivoji batafsil hujjatlashtirilgan. Leyn lug‘atida sunnat, sinn, sinon kabi so‘zlarning bir o‘zakdan kelib chiqishi izchil ko‘rsatilib, ularning metaforik va madaniy qatlamlari yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Arab tilidagi uch undoshli o‘zaklarning “noto‘g‘ri” (g‘ayri solim) turlari ichida muzoaf (الْمُضَعَّف), ya’ni “ikkilangan” o‘zaklar alohida o‘rin tutadi. Bunday o‘zaklarning asosiy belgisi ikkinchi va uchinchi o‘zakdosh undoshlarining bir xil bo‘lishidir. B.M. Grande bu hodisani fonetik jihatdan tahlil qilib, ikki bir xil undoshning yonma-yon kelishi aslida ikki alohida tovush emas, balki birinchisi bo‘g‘inni yopib, ikkinchisi yangi bo‘g‘inni ochuvchi yagona, ammo “kuchaytirilgan” (arab. مُشَدَّد - mushaddad) tovush ekanini ta’kidlaydi. Bu hodisa o‘zbek tiliga kirib kelgan so‘zlarda tashdid (ّ) belgisi orqali o‘z aksini topgan.

Bu turdagi o‘zaklarning asosiy morfologik xususiyati shundaki, ulardan yasalgan fe’l va otlarning ba’zi shakllarida ikkilangan undoshlar orasiga unli kiritiladi va ular ajralib keladi (masalan, arabcha *madadta* – “madad berding”), boshqa shakllarida esa unli tushib qolib, ikki undosh birlashadi va tashdidli talaffuz qilinadi (masalan, *madda* – “madad berdi”).

Eski o‘zbek tiliga aynan shu ikkilangan undoshli negizlardan yasalgan juda ko‘p muhim mavhum va aniq otlar o‘zlashgan. Bu so‘zlarning fonetik qiyofasini va ba’zan ma’no nozikliklarini tushunish uchun ularning muzoaf o‘zakka mansubligini bilish muhimdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Quyida eski o‘zbek tilida faol qo‘llangan ba’zi muzoaf o‘zaklar va ulardan yasalgan so‘zlar guruhini ko‘rib chiqamiz:

s-r-r (س-ر-ر). Bu o‘zak “yashirin bo‘lmoq”, “xursand bo‘lmoq” ma’nolarini anglatadi. Sir (سِرٌّ): O‘zbek tilida “yashirin narsa, asror” ma’nolarida o‘zlashgan. Masalan, “Kimga-kim sirridin xabar berding, Juz aning sirridin xabar berding” (Hayrat ul-abror). *Asror* (أَسْرَارٌ): “Sir” so‘zining af’ol vaznidagi siniq ko‘pligi. Masrur (مَسْرُورٌ) “Xursand, shod” ma’nosida.

m-d-d (م-د-d): O‘zagi “cho‘zmoq, yordam bermoq” ma’nolarini bildiradi.

Muddat (مُدَّةٌ): “Vaqt, muhlat” ma’nosida. Masalan, “...muddat-i madidu ahdi ba’id har-nav’ shiqq-u suvratta iqdom urdum” (“Mahbub ul-qulub”).

Madad (مَدَدٌ) – yordam, ko‘mak.

h-q-q (ح-ق-ق) o‘zagi “haqiqat, to‘g‘rilik” ma’nolarini ifodalaydi.

Haq (حَقٌّ) – “rostlik, adolat; Alloh”. Bu so‘z eski o‘zbek tilida eng ko‘p qo‘llangan leksemalardan biridir. Misalan, “Haqqa hamd, andin so‘ngra ham na’t anga...” (“Lison ut-tayr”).

Haqiqat (حَقِيقَةٌ): “Asl voqelik, chinlik”. *Istihqoq* (اِسْتِحْقَاقٌ): “Haqlilik, munosiblik”.

x-s-s (خ-ص-ص) o‘zagi “xoslash, ajratish” ma’nolarini bildiradi.

Xos (خَاصٌّ) – “Alohida, maxsus, tanlangan”.

Xusus (خُصُوصٌ): “Tegishlilik, borasida”. *Ixtisos* (اخْتِصَاصٌ): “Biror sohaga xoslanish”.

B.M.Grande bu turdagi o‘zaklarni boshqa somiy tillar bilan qiyoslab, qiziqarli kuzatish olib boradi. Uning aniqlashicha, arab tilida *sinnun* (tish), *lubbun* (mag‘iz), *dubbun* (ayiq) kabi ikkilangan undoshli so‘zlarning qadimgi efiop yoki yahudiy tillaridagi muqobillari ikkilanmagan, ya’ni sodda shaklda bo‘lgan. Bu hodisa shuni ko‘rsatadiki, ikkilanish (tashdid) hodisasi somiy tillar taraqqiyotining keyingi bosqichlarida, ehtimol, qadimgi ikki undoshli o‘zaklarni uch undoshlilik tizimiga moslashtirish uchun yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, eski o‘zbek tiliga o‘zlashgan sir, haq, xat kabi so‘zlarning tashdidli tuzilishi arab tili morfologiyasining o‘ziga xos tarixiy taraqqiyot mahsulidir.

Tilshunoslikda ba’zan shaklan o‘xshash, ammo ma’no jihatdan bir-biridan uzoq tuyulgan so‘zlarning tarixiy ildizlari umumiy bir nuqtada tutashadi. Eski o‘zbek tiliga o‘zlashgan *sinn* (tish), *sinon* (nayza uchi) va *sana* (yil) so‘zlari ana shunday chuqur mantiqiy va lisoniy bog‘liqlikka ega leksik birliklardir. Ularning o‘zaro aloqasini anglash uchun arab tilining o‘zak tizimi va qadimgi somiy tillarining tafakkur tarziga nazar solish lozim. Masalan, *sinn* va *sinon* so‘zlarining o‘zaro aloqadorligi yaqqol va shubhasizdir. Mumtoz arab leksikografiyasining eng qimmatli namunalaridan bo‘lgan Edvard Uilyam Leynning “Arabcha-inglizcha lug‘ati”ga ko‘ra, ikkala so‘z ham arab tilidagi *s-n-n* (س ن ن) o‘zagidan yasalgan. Bu muzoaf (ikkilangan) o‘zakning birlamchi ma’nosi “o‘tkirlamoq”, “charxlamoq”, “yo‘naltirmoq” kabi harakatlarni ifodalaydi [7; 1435–1437-b.].

Sinn (سِنٌّ – tish) so‘zi o‘zakning tabiiy, biologik ifodasidir. Tish o‘zining tabiatiga ko‘ra o‘tkir, kesuvchi va maydalovchi a’zodir. Shuningdek, arab tilida *sinn* so‘zi “yosh, umr” ma’nolarini ham anglatadi. Bu hodisa ko‘plab madaniyatlarda, jumladan, chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi turkiy xalqlarda ham, somiy xalqlarda ham keng qo‘llangani tarixiy haqiqatdir. Zamonaviy ilmiy adabiyotlar ham bu usulning ilmiy asoslarini tasdiqlaydi, chunki sutemizuvchilarda tishlarning chiqishi, almashinuvi va yeyilish darajasi yoshga bog‘liq qat’iy qonuniyatlarga bo‘ysunadi.

Sinon (سِنَانٌ – nayza uchi) so‘zi o‘zak ma’nosining sun’iy, ya’ni inson tomonidan yaratilgan ifodasi. Nayzaning uchi ham xuddi tish kabi o‘tkir va sanchiluvchi bo‘lishi uchun maxsus charxlanadi.

Mumtoz arab leksikografiyasiga ko‘ra, *sunnat* so‘zining birlamchi ma’nosi “aniq va takror yurilganidan silliqlashgan, charxlangan yo‘l”dir (a trodden or beaten path). Bu o‘zakning “o‘tkirlamoq, shakl bermoq” ma’nosidan kelib chiqqan mantiqiy kengayishdir: xuddi qurol o‘tkirlanganidek yoki toshga takror-takror ishlov berib silliqlanganidek, bir yo‘l ham ko‘pchilik yurganidan aniq va ravon bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, “sunnat” istilohi “an’ana, odat, avlodlar tomonidan sinalgan va qabul qilingan hayot tarzi, yo‘li” degan ko‘chma ma’noni kasb etgan [7;1438-b.].

Demak, “yaxshi charxlangan, aniq belgilangan yo‘l” va “yillar sinovidan o‘tgan” degan talqinlar so‘zning asl etimologiyasiga to‘liq mos keladi. Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridan keltirgan parcha bu so‘zlarning badiiy tildagi go‘zal qo‘llanilishiga yorqin misoldir: “...ul viloyatlarning xaloyiqi o‘zlarin qavoyidi din-u millat va rusumi shar’-u *sunnat* ihyosida *sunniyi sanaviy* va musulmoni komil va sohibi yaqin tutub,..” [1;320-b.].

Sunniy (سُنِّيٌّ) – *sunnat* so‘zidan yasalgan nisbiy sifat bo‘lib, o‘zagi *s-n-n*. Ma’nosi – “sunnatga ergashuvchi”. *Sanaviy* (سَنَوِيٌّ) – bu o‘rinda “yil” ma’nosidagi *sana* (سَنَةٌ) so‘zidan emas, balki “shu’la, nur, yuksaklik, oliyjanoblik” ma’nosidagi sano (سَنَاءٌ) so‘zidan yasalgan. Uning o‘zagi *s-n-y/v.* Ma’nosi – “nurli, yuksak, oliyjanob”. Ogahiy bu ikki so‘zni yonma-yon qo‘llab, ohangdorlik va ma’no chuqurligiga erishgan. Ya’ni, ular o‘zlarini “shunchaki sunniy emas, balki nurli, yuksak martabali sunniy” deb biladilar. Bu so‘z o‘yini o‘quvchiga kuchli ta’sir o‘tkazadi. Ogahiy nasrida saj’, ya’ni qofiyali nasr juda keng qo‘llanadi. Yuqoridagi parchada *sunniyi sanaviy, musulmoni komil, sohibi yaqin* birikmalari shaklan va mazmunan bir-biriga mos kelib, o‘ziga xos ichki qofiya va ritm hosil qilmoqda.

Sana so‘ziga oid boshqa bir qarashlarga ko‘ra, qadimgi somiy tillaridan bo‘lgan akkad tilida “yil” ma’nosini anglatuvchi *šattu* so‘zi “o‘zgarmoq, takrorlanmoq” ma’nosidagi *šanû* fe’li bilan bog‘liq ekani taxmin qilinadi [6;385–389-b.]. Arab tilidagi sana so‘zining o‘zagi s-n-y ham “o‘zgarish” ma’nosiga ega. Demak, “yil” tushunchasining asosida *fasllarning o‘zgarishi, tabiat siklining takrorlanishi* yotadi.

B.M.Grande tasnifiga ko‘ra, g‘ayri solim o‘zaklarning ikkinchi yirik turi bu mahmuz (الْمَهْمُوز), ya’ni “hamzali” o‘zaklardir [3;31-b.]. Hamza (ء) – bu bo‘g‘izda hosil bo‘luvchi, portlovchi undosh tovush bo‘lib, uning o‘zak tarkibida kelishi so‘z yasalishi va turlanishida bir qator murakkab fonetik, ayniqsa, orfografik (imloviy) qoidalarni keltirib chiqaradi. Bu qoidalarning murakkabligi arab grammatikasining eng qadimgi namoyandasi Sibavayhning “Al-Kitob” asaridan tortib, zamonaviy tadqiqotlargacha muhim tahlil obyekti bo‘lib kelgan.

Hamzaning o‘zakdagi o‘rniga qarab mahmuz o‘zaklar uch turga bo‘linadi. Bu tasnif eski o‘zbek tiliga kirib kelgan so‘zlarning shakliy xilma-xilligini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

1. *Mahmuz ul-fo* (birinchi o‘zak undoshi – hamza). Bu turda o‘zakning birinchi undoshi hamza bo‘ladi. Bunday o‘zaklardan yasalgan so‘zlar eski o‘zbek tilida juda faol qo‘llangan. *a-m-r* (أ-م-ر) – buyurmoq ⇨ *amr* (buyruq), *amir* (hukmdor), *ma’mur* (boshqaruvchi). *a-x-z* (أ-خ-ذ) – olmoq ⇨ axz (olish), *ma’xuz* (olingan). a-k-l (أ-ك-ل) – yemoq ⇨ *akl* (yeyish, ovqat).

Bu turdagi o‘zaklardan fe’l yasalganda, ayniqsa IV bobda, ikki hamzaning yonma-yon kelishi natijasida fonetik o‘zgarish yuz berib, cho‘ziq “o” tovushi hosil bo‘ladi. Masalan, *a-m-n* o‘zagidan yasalgan *a’mana* (أَأْمَنَ) fe’li omana (آمَنَ – iymon keltirdi) shaklini oladi. Bundan *imon* va *mo‘min* so‘zlari ham yasalgan.

2. *Mahmuz ul-ayn* (ikkinchi o‘zak undoshi – hamza). Bu turda o‘zakning o‘rtasida hamza keladi. Bunday o‘zakli so‘zlarning imlosi arab tilida atrofidagi unlilarga bog‘liq murakkab qoidalarga asoslanadi [4;74–76-b.]. Eski o‘zbek tili bu so‘zlarni tayyor fonetik shaklda qabul qilgan. Masalan, *s-a-l* (س-أ-ل) – so‘ramoq ⇨ savol, *mas’ala*, *mas’ul, soil*.

r-a-s (ر-أ-س) – bosh ⇨ *rais, rayosat, ra’s*.

3. Mahmuz ul-lom (uchinchi o‘zak undoshi – hamza). O‘zakning oxirgi undoshi hamza bo‘lgan bu turdagi so‘zlar ham eski o‘zbek tilida keng tarqalgan. *q-r-a* (ق-ر-أ) – o‘qimoq ⇨ *qiroat, Qur’on*, *qoriy*.

b-d-a (ب-د-أ) – boshlamoq ⇨ *ibtido, mabda’*.

j-z-a (ج-ز-أ) – bo‘lak, qism ⇨ *juz’, juz’iy*.

n-sh-a (ن-ش-أ) – o‘smoq, paydo bo‘lmoq ⇨ *nash’u (namo), mansha’*.

Hamzali o‘zaklardan yasalgan so‘zlar eski o‘zbek tiliga o‘zlashish jarayonida muhim fonetik moslashuvni boshdan kechirgan. O‘zbek tili tabiatiga yot bo‘lgan bo‘g‘iz portlovchisi – hamza tovushi aksar hollarda talaffuzda soddalashtirilgan yoki butunlay tushib qoldirilgan. Masalan, mas’ul so‘zi masul, mo‘min so‘zi momin tarzida talaffuz qilinishi shu hodisaning izlaridir [5;52–53-b.]. Shunga qaramay, bu so‘zlarning imlosida arabcha asl shakliga sodiq qolishga harakat qilingan. Bu esa, o‘z navbatida, eski o‘zbek yozuvi va talaffuzi o‘rtasidagi farqlarni keltirib chiqargan.

B.M.Grande tasnifiga ko‘ra, g‘ayri solim o‘zaklarning eng katta va murakkab guruhi bu mu’tal (الْمُعْتَلّ), ya’ni “illatli, zaif” o‘zaklardir. Bunday o‘zaklar tarkibida somiy tillar uchun “zaif” hisoblangan undoshlar – vov (و) yoki yo (ي) ishtirok etadi. Bu ikki tovush tilshunoslikda yarim unlilar (semivowels) deb ham yuritiladi, chunki ular so‘z yasalishi jarayonida goh undosh, goh esa cho‘ziq unli (o/u yoki i/ye) vazifasini bajarib, turli fonetik o‘zgarishlarga uchraydi [3;33-b.]. Aynan shu o‘zgaruvchan tabiati sababli bu o‘zaklardan yasalgan so‘zlarning shakli, ko‘pincha, asl o‘zakdan uzoqlashgandek tuyuladi. Zaif undoshning o‘zakdagi o‘rniga qarab, Grande ularni uch asosiy turga ajratadi:

1. Misol: (الْمِثَال) – birinchi undoshi zaif o‘zaklar. Bu turdagi o‘zaklarning birinchi undoshi vov (و) yoki yo (ي) bo‘ladi. Ular fe’lning o‘tgan zamon shaklida, ko‘pincha, solim o‘zaklar kabi o‘zgarishsiz saqlangani uchun “misol” (ya’ni, “solimga o‘xshash”) deb atalgan. Eski o‘zbek tiliga bu turdagi o‘zaklardan yasalgan so‘zlar juda ko‘p o‘zlashgan.

v-j-d (ج-و-d) – topmoq, mavjud bo‘lmoq: *vujud* (مَوْجُودٌ), mavjud (مَوْجُودٌ), ijod (إِيجَادٌ).

v-s-l (و-ص-ل) – yetishmoq, bog‘lanmoq: *vasl* (وَصْلٌ), *visol* (وِصَالٌ), *muttasil* (مُتَّصِلٌ), *vasila* (وَسِيلَةٌ).

v-l-d (و-ل-d) – tug‘moq: *valad* (وَلَدٌ – farzand), *avlod* (أَوْلَادٌ), *volida* (وَالِدَةٌ – ona), *mavlud* (مَوْلُودٌ).

2. Ajvaf (الْأَجْوَف) – ikkinchi undoshi zaif o‘zaklar. “Ajvaf” so‘zi “ichi bo‘sh” degan ma’noni anglatib, bu o‘zaklarning ikkinchi, ya’ni o‘rtasidagi undoshi vov (و) yoki yo (ي) ekaniga ishora qiladi. Bu zaif undosh qoliplarga tushganda, deyarli har doim cho‘ziq unliga aylanib ketadi va so‘zning o‘rtasi undoshsiz, “bo‘sh” bo‘lib qoladi.

q-v-l (ق-و-ل) – aytmoq: *qavl* (قَوْلٌ – so‘z), *qol* (قَالَ – aytdi), *maqol* (مَقَالٌ).

s-y-r (س-ي-ر) – yurmoq: *sayr* (سَيْرٌ), *sayyora* (سَيَّارَةٌ), *masir* (مَسِيرٌ – yo‘nalish).

3. Noqis (النَّاقِص) – uchinchi undoshi zaif o‘zaklar. Bu turdagi o‘zaklarning oxirgi undoshi zaif bo‘lgani uchun, ulardan yasalgan so‘zlarning oxiri turli grammatik holatlarda o‘zgarishlarga uchraydi va shu sababdan “noqis, nuqsonli” deb ataladi.

d-’-v (د-ع-و) – chaqirmoq: *duo* (دُعَاءٌ), *da’vat* (دَعْوَةٌ), *muddao* (مُدَّعَى).

r-z-y (ر-ض-ي) – rozi bo‘lmoq: *rizo* (رِضَا), *rozi* (رَاضٍ), *murtazo* (مُرْتَضَى).

Ko‘rinadiki, mu’tal (zaif) o‘zaklar arab tili morfologiyasining eng murakkab jihatlaridan biri bo‘lsada, aynan shu o‘zaklardan yasalgan so‘zlar – *vujud, visol, duo, rizo* kabilar eski o‘zbek adabiy tilining, xususan, tasavvufiy va ishqiy she’riyatning eng asosiy tushunchalarini ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu so‘zlarning etimologiyasini bilish, ularning o‘zakdoshlarini aniqlash orqali mumtoz adiblar ijodidagi ma’no nozikliklarini yanada chuqurroq anglash mumkin.

Robert Dankoff va Jeyms Kelli o‘zining “Devon”ga yozgan kirish so‘zida bu holatni alohida ta’kidlaydi: “Koshg‘ariyning turkiy tilga oid grammatik tahlili butunlay arab grammatistlarining modeliga asoslangan” [2;17-b.]. Biz yuqorida B.M.Grande tasnifi asosida ko‘rib chiqqan arabcha o‘zaklarning turlari – solim (to‘g‘ri) va g‘ayri solim (noto‘g‘ri) Mahmud Koshg‘ariy tomonidan turkiy fe’llarni tasniflash uchun mohirona qo‘llanganini ko‘rishimiz mumkin. Mahmud Koshg‘ariy turkiy fe’l o‘zaklarini arabcha qoliplarga solib, ularni quyidagicha guruhlaydi:

1. Solim (الصحيح) o‘zaklar: Bunga undosh bilan tugagan, tarkibida “illatli” tovushi bo‘lmagan aksariyat turkiy fe’llarni kiritgan. Masalan, bardi, keldi, turdi kabi.

2. G‘ayri solim (غير الصحيح) o‘zaklar: Bu guruhni Koshg‘ariy arab tilidagi kabi bir necha turga ajratadi:

muzoaf (المضعف – ikkilangan). Arab tilida ikkinchi va uchinchi o‘zagi bir xil bo‘lgan fe’llar shunday atalsa, Koshg‘ariy bu terminni oxirgi undoshi ikkilanganday tuyuladigan turkiy fe’llarga nisbatan qo‘llaydi. Masalan, ur-, ber- kabi fe’llarning ba’zi shakllarida (urar, berar) oxirgi undosh ikkilanganday eshitiladi.

Misol: (المثال – solimga o‘xshash). Arab tilida birinchi undoshi v yoki y bo‘lgan fe’llar shunday atalsa, Koshg‘ariy bu terminni y tovushi bilan boshlanuvchi turkiy fe’llarga (masalan, yetdi, yedi) nisbatan ishlatgan.

Ajvaf (الأجوف – ichi bo‘sh): Arab tilida o‘rtasida “zaif” undosh bor fe’llar shunday ataladi. Turkiy tillarda bunday hodisa bo‘lmasa-da, Koshg‘ariy ba’zi o‘rinlarda o‘rtasidagi unlisi tushib qoladigan fe’llarni shu guruhga kiritishga harakat qilgan. Bu uning arabcha tizimga naqadar sodiq qolganini ko‘rsatadi.

Noqis (الناقص – nuqsonli). Arab tilida oxirgi undoshi “zaif” bo‘lgan fe’llar shunday ataladi. Koshg‘ariy bu terminni oxiri unli bilan tugagan turkiy fe’llarga nisbatan juda o‘rinli qo‘llagan. Masalan: *ag‘ri-* (og‘rimoq), *suva-* (suvamoq), *tashi-* (tashimoq) kabi [2;17-b.].

Mahmuz (المهموز – hamzali), arab tilida hamza ishtirok etgan fe’llar. Koshg‘ariy buni hamza tovushi bilan boshlanadigan ba’zi fe’llarga nisbatan qo‘llagan. Bundan tashqari, Koshg‘ariy turkiy so‘zlarning yasalishini ko‘rsatish uchun arab grammatistlarining an’anaviy fa-’a-la (فعل) qolipidan ham foydalangan.

Mazkur tadqiqotda arab tilidagi uch undoshli o‘zaklarning g‘ayri solim turlari va ulardan yasalgan so‘zlarning eski o‘zbek tiliga o‘zlashuvi qiyosiy-tarixiy, fonetik-morfologik va etimologik tahlil usullari asosida o‘rganildi. Tahlil uchun arab grammatik manbalari, klassik leksikografik asarlar hamda mumtoz o‘zbek adabiy matnlaridan tanlab olingan leksik birliklar material sifatida jalb etildi.

Qiyosiy-tarixiy tahlil natijasida muzoaf (ikkilangan) o‘zaklarning tashdid hodisasi bilan bog‘liq fonetik tabiati aniqlandi. Eski o‘zbek tiliga o‘zlashgan sirr, haq, xos, muddat kabi so‘zlarda tashdidli tuzilish saqlangan yoki talaffuz darajasida sezilib turgan. Bu holat arabcha o‘zak tuzilishining o‘zbek tilidagi fonetik moslashuv jarayonida nisbatan barqaror bo‘lganini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mazkur tadqiqotda arab tilidagi uch undoshli o‘zaklar tizimi, xususan, g‘ayri solim o‘zaklarning asosiy turlari – muzoaf, mahmuz va mu’tal o‘zaklar B.M.Grande tasnifi asosida tahlil qilindi hamda ushbu o‘zaklardan yasalgan so‘zlarning eski o‘zbek tiliga

o‘zlashish jarayonidagi fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, eski o‘zbek adabiy tilining muhim leksik qatlamini tashkil etuvchi ko‘plab mavhum va aniq tushunchalar arab tilining aynan g‘ayri solim o‘zaklar tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot arab tili morfologiyasi bilan eski o‘zbek leksikasining shakllanishi o‘rtasidagi uzviy aloqani ochib berib, mumtoz matnlarni etimologik va semantik jihatdan chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Olingan natijalar tarixiy tilshunoslik, etimologiya, matnshunoslik hamda mumtoz adabiy merosni talqin qilishga qaratilgan keyingi tadqiqotlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Муҳаммад Ризо Огаҳий. Риёз уд-давла. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. №5364//II, 355-бет.

(2). Dankoff R., Kelly J. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Part I. Harvard University Printing Office, 198, p. 416.

(3). Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, «Восточная литература», РАН, 2001, с. 585.

(4). Wright W.A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. Cambridge University Press, 1967, vol. 1, p. 166.

(5). Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, “Фан”, 1984, 160-бет.

(6). B.lack J., George A., Postgate N.A Concise Dictionary of Akkadian. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000, p. 480.

(7). Lane E.W. An Arabic-English Lexicon. London: Williams & Norgate, 1863, Book I, Part 4, p. 1756.

(8). Usmanova S. O‘zbek tilining lug‘at sostavida tojik-forscha va arabcha so‘zlar. T., 1968.

(9). Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М., МГИМО, 1959, 414 с.

(10). Ричард Ф. Наследие Ирана (Перев. с англ. В.А.Лившица и Е.В.Зеймаля). М., 1972, с. 185.

(11). Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка (Приложение к персидско-русскому словарю в двух томах под редакцией Ю.А.Рубинчика). М., 1970, с. 806.

(12). Халидов Б.З. Арабские заимствования в современном литературном языке пушту. Дисс. … канд. фил. наук, Л., 1953, с. 195.

Rahmonova Zamira Salohiddinovna (Samarqand viloyati Urgut tumani 90-maktab o‘qituvchisi; zamiraraxmonovaa@gmail.com)

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA SO‘ZLAR BIRIKUVCHANLIGINING O‘RGANILISHI

Annotatsiya. *Maqola jahon tilshunosligida so‘z birikuvchanligi muammosining tarixiy-nazariy rivojlanishini yoritadi. Bloomfield tasnifiga kiritilgan keyingi o‘zgartirishlar – Ch.Xokketning yadro pozitsiyasiga asoslangan ichki tasnifi, parataksis va gipotaksis tushunchalarining integratsiyasi, shuningdek, terminologiya muammolari ham ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *so‘z birikuvchanligi, kollokatsiya, sintagmatika, endotsentrik birikma, ekzotsentrik birikma, gipotaksis, parataksis.*

Рахмонова Замира Салахиддиновна (учитель школы № 90 Ургутского района Самаркандской области; zamiraraxmonovaa@gmail.com)

ИЗУЧЕНИЕ СПРЯЖЕНИЯ СЛОВ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *В статье освещается историко-теоретическая разработка проблемы лексики в мировом языкознании. Дальнейшие изменения в классификации Блумфилда-гл. Рассматривается также внутренняя классификация Хокке на основе положения ядра, интеграция понятий паратаксиса и гипотаксиса, а также проблемы терминологии.*

Ключевые слова: *словосочетание, словосочетание, синтагматика, эндоцентрическое соединение, экзоцентрическое соединение, гипотаксис, паратаксис.*

Rakhmonova Zamira Salakhiddinovna (Teacher of School № 90 in the Urghut District of the Samarkand; Regionzamiraraxmonovaa@gmail.com)

STUDY OF WORD CONJUNCTION IN WORLD LINGUISTICS

Annotation. *The article highlights the historical and theoretical development of the problem of vocabulary in world linguistics. Further changes in the Bloomfield classification-chap.The internal classification of Hokke based on the position of the nucleus, the integration of the concepts of parataxis and hypotaxis, as well as the problems of terminology are also considered.*

Keywords: *phrase, collocation, syntagmatics, endocentric compound, exocentric compound, hypotaxis, parataxis.*

Kirish (Introduction). Jahon lingvistikasida asrlar davomida sintagmatik munosabatlar sohasida to‘plangan empirik va nazariy bilimlar XX asr boshlarida nazariy sintagmatika, valentlik nazariyasi hamda so‘z birikuvchanligi (kollokatsiya) nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga mustahkam asos bo‘ldi. Ayniqsa, XX asrning dastlabki o‘n yilliklarida so‘zlarning birikuvchanlik xususiyati konsepsiyasi sezilarli darajada aniqlik kasb etib, mustaqil nazariy yondashuv sifatida o‘z yechimini topa boshladi. G‘arb lingvistik maktablari vakillari orasida ushbu yo‘nalishga qiziqish XX asrning 70-yillarigacha doimiy o‘sish tendensiyasini namoyon etdi. Buning asosiy sababi lingvistikaning markaziy obyekti – leksik birlikning o‘rganilishi uning sintagmatik birikuvchanlik xossalarisiz to‘liq va mukammal bo‘lmasligidir. Shu sababli so‘z birikmalari muammosi deyarli barcha lingvistik yo‘nalishlar vakillari tomonidan tadqiq etildi. Zamonaviy lingvistikadagi paradigmatik o‘zgarishlar, xususan, antropotsentrik yondashuvning dominatsiyasi, kognitiv lingvistika tarmoqlarining (psixolingvistika, amaliy lingvistika, kompyuter lingvistikasi, lingvokulturologiya va boshqalar) jadal rivojlanishi hamda xalqlar va madaniyatlar o‘rtasidagi interkultural kommunikatsiyaning kengayishi sintagmatika, so‘z birikuvchanligi va valentlik nazariyasiga bo‘lgan e’tiborni yanada kuchaytirish zarurligini yaqqol ko‘rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). So‘z birikuvchanligi muammolarini ilk bor muntazam va nazariy asosda o‘rganishga kirishgan olimlardan biri amerikalik strukturalist Leonard Bloomfield bo‘lib, uning asarlari ushbu kontseptsiyaning ilmiy shakllanishida muhim o‘rin tutganligini alohida qayd etish lozimdir. Bloomfield so‘z birikuvini keng qamrovli tushuncha sifatida talqin qilgan va bu hodisani faqat ayrim so‘z turkumlari yoki leksik toifalar bilan chegaralamaslikni tavsiya etgan. Ushbu yondashuv XX asrning dastlabki o‘n yilliklarida g‘arb lingvistik maktablarida sintagmatik munosabatlar va so‘z birikmalari masalasiga xos bo‘lgan umumiy paradigmani to‘liq aks ettirgan. Bloomfield nazariyasida har qanday sintaktik konstruksiya – unsurlarning lineer (chiziqli) tartibiga ko‘ra tashkil topganligi sababli so‘z birikmasi sifatida qaraladi. Uning taksonomiyasiga muvofiq, tilning polileksemik birikmalari (ikkidan ortiq leksik birlikdan iborat tuzilmalar) quyidagi ikki asosiy sinfga ajratiladi:1) endotsentrik; 2) ekzotsentrik [1].

Bloomfield nazariyasida endotsentrik birikma deb, tarkibidagi bir unsurning (odatda, bosh unsurning) butun birikma o‘rnida boshqa yirikroq sintaktik kontekstda qo‘llana oladigan ko‘p unsurlik tuzilmalar ataladi. Ya’ni, birikmaning asosiy leksik-semantik yukini bir unsurning zimmasiga yuklovchi konstruksiyalar endotsentrik sifatida baholanadi. Bunda bosh unsur (birikmaning markaziy semantik mundarijasini belgilovchi komponent) birikmaning sintaktik turkumini ham aniqlab beradi. Masalan, *keng maktab* birikmasi otli birikma sifatida tasniflanishi bosh unsur – *maktab* so‘zining ot turkumiga mansubligiga bog‘liqdir. Ushbu birikmadagi *maktab* so‘zining butun birikma semantikasini ifodalash qobiliyati matnning keyingi qismlarida uning *keng maktab* ma’nosida yakkalanib qo‘llanilishi bilan tasdiqlanadi. Xuddi shunday, *kitob o‘qimoq* birikmasi fe’lli birikma hisoblanib *o‘qimoq* unsuri matn davomida butun birikmani substitutsiya qila olganligi sababli endotsentrik deb qaraladi. Bloomfield bu pozitsiyani ingliz tilidagi *poor John (kambag‘al Djon)* birikmasi misolida ham tasdiqlaydi va uni endotsentrik konstruksiya sifatida tavsiflaydi, chunki *John* unsuri boshqa sintaktik kontekstda butun birikmani almashtira oladi: *Poor John ran away – John ran away* (*kambag‘al Djon qochib ketdi – Djon qochib ketdi*). Shu bilan birga, Bloomfield teng koordinativ munosabatdagi birikmalarni (masalan, *Tom and Mary*) ham endotsentrik guruhga kiritadi. Buni u birikmani tashkil etuvchi har qanday unsurining boshqa katta sintaktik birlikda butun birikmani substitutsiya qila olishi bilan asoslaydi: *Tom and Mary read the book* (*Tom va Meri kitob o‘qidilar*) – *Tom reads the book* (*Tom kitob o‘qidi*); *Mary reads the book* (*Meri kitob o‘qidi*). Bu misolda ikki shaxs nomi birikmasining matn davomida bitta shaxs nomi bilan almashtirilishi, Bloomfield nazarida, endotsentrik tasnif uchun yetarli asosdir. Fe’ldagi shaxs-son kategoriyasining ko‘plikdan birlikka o‘tishi (read → reads) esa birikmaning endotsentrik xususiyatini o‘zgartiradigan darajada muhim omil deb hisoblanmaydi [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bloomfield nazariyasida ekzotsentrik birikma deb, tarkibidagi hech bir komponent yuqori darajali sintaktik kontekstda butun birikmani substitutsiya qila olmaydigan polileksemik tuzilmalar ataladi. Masalan, *John ran* (*Jon yugurdi*) yoki *beside John* (*Jonning yonida*) konstruksiyalari shu turga oiddir. Olim so‘z birikmalarini endotsentrik va ekzotsentrik guruhlara bo‘lishda, asosan, ularning kengroq sintaktik birliklardagi funksional statusi va semantik ekvivalentligiga tayanadi, ichki strukturasini esa asosiy mezon sifatida qabul qilmaydi. Shu sababli ichki tuzilish jihatidan farqli bo‘lishiga qaramay, *poor John* subordinativ, *Tom and Mary* koordinativ munosabatli), yuqori sintaktik darajada bir xil substitutsiya imkoniyatiga ega bo‘lganligi uchun har ikkala birikma endotsentrik sinfga kiritiladi. Ushbu farqni anglagan Bloomfield keyingi tasniflarida endotsentrik birikmalarni o‘z ichida ikki kichik turga ajratgan: subordinativ (masalan, *poor John*) va koordinativ (masalan, *Tom and Mary*).

Ekzotsentrik birikmalarning ichki tasnifida predikativ (fe'l markazli kesimli, masalan, *Tom reads the book*) va prepozitsional (ko'makchi markazli, masalan, *beside John*) turlari ajratib ko'rsatiladi. Biroq, bu ichki bo'linishning yetarlicha tizimli emasligini ta'kidlash lozim, chunki predikativ birikmalar sintaktik bog'lanishlar asosida, prepozitsional birikmalar esa morfologik ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi. Bloomfieldning izdoshlari ushbu klassifikatsiyani yanada rivojlantirib, olim tomonidan qamrab olinmagan qo'shimcha so'z birikmasi tiplarini tizimga integratsiya qilganlar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xorijiy lingvistikada so'z birikuvchanligi fenomenini ifodalovchi yagona terminologik tizimning mavjud emasligi ushbu sohaning muhim xususiyatlaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Garchi *phrase* atamasi eng keng qo'llanilgan termin bo'lsa-da, bu yo'nalishdagi barcha tadqiqotchilar undan bir xilda foydalanmagan. XVII–XIX asrlarda *phrase* so'z birikmasini bildiruvchi asosiy atama sifatida faol ishlatilgan bo'lsa, XX asrda ingliz lingvisti G.Sweet uning polisemantik tabiati (ko'p ma'noliligi) sababli terminologik aniqligini yo'qotganligini ta'kidlagan [3;18–19-b.]. Natijada XX asrning dastlabki o'n yilliklaridan boshlab *phrase* atamasi deyarli chetlashtirilib, o'rniga *word group, word cluster* kabi alternativ terminlar keng tarqaldi. Ushbu atamalar hammasi so'z birikuvchanligi konsepsiyasini ifodalashga xizmat qilgan. Shunga qaramay, L.Bloomfield o'zining yangi nazariy yondashuvida *phrase* atamasini qayta tiklab, uning oldingi terminologik mavqeini qaytargan. Rus lingvistlari nuqtai nazarida *phrase* atamasi, asosan, amerika lingvistik traditsiyasiga xos bo'lib, ingliz olimlari esa bu hodisani ifodalashda *word group* terminini afzal ko'rishadi. Bloomfield, shuningdek, endotsentrik birikmalarda yuqori darajali sintaktik kontekstda butun birikmani substitutsiya qiluvchi unsurni maxsus nomlagan: subordinativ endotsentrik birikmalarda bu unsur *head* yoki *centre* deb atalgan, koordinativ endotsentrik birikmalarda esa faqat «centre» termini qo'llanilgan. Bu borada S.Chatmanning quyidagi qayd etishi o'rinlidir: *"all heads are centres, but not all centres are heads"* (barcha bosh unsurlar markazdir, lekin hamma markazlar bosh unsur emas).

Xorijiy lingvistikada so'z birikuvchanligini tasniflashning keyingi bosqichlari haqida batafsil to'xtalmasdan, faqat eng muhim yondashuvlarni qayd etish o'rinlidir. Bu borada amerikalik lingvist Ch.Xokketning endotsentrik birikmalarni ichki turlarga ajratishga oid ishlari alohida ahamiyatga ega. Hockettning ushbu tasnifi birikma yadrosi (asosiy unsuri) qolgan komponentlarga nisbatan pozitsiyasiga asoslanadi:

1) yadro birikma oxirida joylashadi – new *books (yangi kitoblar);*

2) yadro birikma boshida joylashadi – *experiment* perilous (*xavfli tajriba*);

3) yadro birikma o'rtasida joylashadi – as *good* as that (*shunchalik xavfli*);

4) yadro birikmaning har ikki chetida joylashadi – *did* not *go* [4;186-b.] *(bormadi)*.

5) Bloomfield tomonidan taklif etilgan tasnifga kiritilgan keyingi o'zgartirishlar, asosan, so'z birikmalarining ichki bog'lanish xususiyatlariga, xususan, olim tomonidan yetarlicha e'tibor qaratilmagan erkinroq aloqalarga qaratildi. Tadqiqotlar natijasida bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan, unsurlari orasida nisbatan erkin sintaktik munosabat mavjud bo'lgan guruhlar ham so'z birikmasi sifatida qabul qilina boshladi. Bunday birikmalar parataktik munosabatlarga asoslanganligi sababli parataksis (παράταξις, *parátaxis* – "yonma-yon tizilish") [5] deb ataladi.

Parataksis murakkab sintaktik tuzilmalar qurilish usullaridan biri bo'lib, unda tarkibiy sodda gaplarni birlashtirishda maxsus bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi unsurlar ishtirok etmaydi (masalan, "Ha, marhamat" tipidagi juftliklar). Aksincha, bog'lovchi vositalar mavjud bo'lib, sodda gaplar orasidagi sintaktik bog'lanish aniq namoyon bo'lgan murakkab gaplar gipotaktik munosabatga asoslangan deb baholanadi. Gipotaksis (qad.grek. ὑπο- "ost"+τάξις "joylashish") [6] murakkab qo'shma gapning yana bir qurilish turi sifatida, tarkibiy qismlarni bog'lovchilar orqali subordinativ bog'lashni nazarda tutadi.

Parataksis va gipotaksis tushunchalarining tasnif tizimiga integratsiyasi so'z birikuvlarini klassifikatsiya qilishning klassik Bloomfield sxemasida muayyan modifikatsiyalarga olib keldi. Dastlabki darajada tilning barcha so'z birikmalari (keng ma'noda) ikki fundamental kategoriyaga bo'linadi:

1) gipotaktik bog'lanishlarga asoslangan birikmalar;

2) parataktik bog'lanishlarga asoslangan birikmalar.

Gipotaktik birikmalarning keyingi tasnifi Bloomfield yondashuviga zid emas holda endotsentrik va ekzotsentrik turlarga bo'linishni saqlab qoladi. Uchinchi darajada endotsentrik birikmalar o'z ichida koordinativ (teng darajali komponentlardan tuzilgan) va subordinativ (tobelik munosabatidagi komponentlardan tuzilgan) sinflarga ajratiladi. Ekzotsentrik birikmalar esa avval qayd etilganidek, predikativ va prepozitsional (ko'makchi markazli) turlarga taqsimlanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumiy jihatdan qaraganda, g'arb lingvistikasida so'z birikmalarini tasnif etishning har xil bosqichlarida universal yagona mezonning mavjud emas-

ligi tizimning mantiqiy izchilligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, birinchi darajada (gipotaksis va parataksis) sintaktik strukturadagi ichki bog‘lanish mexanizmi asosiy kriteriy sifatida qabul qilinsa, ikkinchi darajada (endotsentrik va ekzotsentrik) birikma komponentlari va ularning leksik-semantik yukining matn kontekstidagi funksional mavqeyi mezon hisoblanadi. Uchinchi darajada endotsentrik birikmalarni ajratishda unsurlarning koordinativ yoki subordinativ aloqasi asos qilib olingan bo‘lsa, ekzotsentrik birikmalarda tasnif sintaktik-morfologik xususiyatlarga – predikativlik yoki prepozitsionallikka – bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). https: // lawbooks.news/grammatika_948/203-uchenie-slovosochetanii-zarubejnoy-53013.html
(2). Блумфилд Л. Язык. Москва, “Прогресс”, 1968, 606 с.
(3). Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical, p.II, Oxford, 1930, p. 18–19.
(4). Hockett Ch. A Course in Modern Linguistics, N-Y., “Macmillan”, 1958, p.186.
(5). https://ru.wikipedia.org/wiki/ Parataksis.
(6). https://ru.wikipedia.org/wiki/ Gipotaksis.

Ibragimov Javlon Yormatovich (Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori)

O‘ZBEK TILINI AMALIY TADQIQ QILISH ZARURATI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI KESIMIDA

Annotatsiya. *Davr o‘zbek tilshunosligi oldiga o‘zbek tilidan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish, qo‘llanish doirasini kengaytirish muammolari bilan shug‘ullanishga jiddiy kirishish vazifasini qo‘ymoqda. Bu yangi asr tilshunosligi zimmasiga yuklatilayotgan ijtimoiy buyurtma.*

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, o‘zbek tili, buyurtma, davr, ijtimoiy amaliyot.*

Ибрагимов Жавлон Ёрматович (Университет информационных технологий и менеджмента доцент, доктор филологических наук)

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРАКТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В РАЗРЕЗЕ РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. *Период ставит перед узбекской лингвистикой задачу всерьез заняться проблемами повышения эффективности практического использования узбекского языка, расширения сферы его применения. Это социальный порядок, который возлагается на лингвистику нового времени.*

Ключевые слова: *лингвистика, узбекский язык, порядок, период, социальная практика.*

Ibragimov Javlon Yormatovich (University of Information Technology and Management Associate Professor, Doctor of Philology)

NEED FOR PRACTICAL STUDY OF THE UZBEK LANGUAGE IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK LINGUISTICS

Annotation. *The period sets the Uzbek linguistics the task of seriously dealing with the problems of increasing the effectiveness of the practical use of the Uzbek language, expanding the scope of its application. This is a social order that is imposed on the linguistics of the new time.*

Keywords: *Linguistics, Uzbek language, order, period, social practice.*

Kirish (Introduction). Tilshunoslik fani XIX asrda mustaqil fan sifatida shakllanib, davr talablariga o‘z muammolari doirasida javob bera boshlagan bo‘lsa-da, undan avvalgi davrlarda boshqa fanlar tarkibida mavjud bo‘lib, jamiyatning ijtimoiy buyurtmalarini qabul qilib, ularni amalga oshirish bilan shug‘ullangan edi.

X–XI asrlar o‘zbek xalqi tarixida o‘ziga xos taraqqiyot tendensiyalari bilan ajralib turadi. X asrning birinchi yarmida Yettisuv va Qo‘shg‘ar mintaqalarida yashovchi qarluq, chig‘il va yag‘mo qabilalari ijtimoiy-iqtisodiy hayotda yangi rivojlanish bosqichiga o‘tdi. Iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlar quyidagicha namoyon bo‘ldi: ko‘chmanchi turmush tarzi o‘troq hayotga aylandi, o‘troqlashuv dehqonchilikning kuchayishiga olib keldi, bu esa, o‘z navbatida, shaharlarning vujudga kelishiga va savdo-sotiq faoliyatining rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, ushbu hududdan o‘tgan qadimiy karvon savdo yo‘lining mavjudligi ishlab chiqarish va tijoratning yuksalishiga muhim ta’sir ko‘rsatdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Iqtisodiy o‘zgarishlar ijtimoiy taraqqiyot bilan parallel ravishda kechdi. O‘troqlashuv natijasida dehqonchilikning yangi sifat bosqichiga o‘tishi feodal yer egaligi tizimining har tomonlama rivojlanishiga turtki berdi. Mulkiy va sinfiy tabaqalanish jarayonlari kuchaydi. Xulosa qilib aytganda, “murakkab ichki jarayonlar, feodal dehqonchilik dunyosi va karvon yo‘lidagi boy savdo-hunarmandchilik shaharlarining bevosita ta’siri chorvador turk qabilalarining

ijtimoiy hayotida ilk feodal munosabatlarning shakllanishida asosiy omil bo‘ldi. Buning oqibatida bu hududlarda siyosiy vaziyat nihoyatda keskinlashib ketdi” [1;109-b.].

Qoraxoniylar davlatining tashkil etilishida qarluq va chig‘il qabilalari, xususan, qarluqlar muhim rol o‘ynadi. Ushbu davr madaniy rivojlanishida o‘ziga xos “kichik ellinizm” kuzatiladi. “Qoraxoniylar davlatiga madaniy jihatdan rivojlangan ikki xalq – Sharqda uyg‘urlar va G‘arbda turk-eronlar birlashdi. Ular madaniyati birlashib, o‘sha davr tiliga ham kuchli ta’sir qildi. Natijada Sharqda qarluq-chigil-uyg‘ur dialekti asosida sharqiy adabiy til rivojlandi” [2;34-b.]. Bu lahja tarkibida qarluq unsuri ustun mavqega ega edi. Mahmud Koshg‘ariy tilshunoslik dalillari orqali qabilalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar, lahjalarning birbiriga ta’siri hamda ularga asos bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillarning o‘rni va ahamiyatini keng qamrovli va chuqur tahlil qilib ochib bergan [3;34-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Turk xoqonligida urug‘ va qabilalarning xalq bo‘lib shakllanishi uchun ijtimoiy-siyosiy imkoniyat vujudga keladi. “Bu vaqtda g‘arbiy xoqonlikda qarluq, qang‘li, turgesh, chigil, uyg‘ur urug‘lari birlashgan edi. Bular orasida qarluqlar katta o‘rinni egallaydi (ajratish bizniki – J.I.). Bu urug‘lar qadimda Oltoyning g‘arbiy qismidan kelib, Farg‘ona va Toshkent havzasiga joylashadi. Xalaj va qarluq urug‘lari, avvalo, Yettisuvda, qang‘lilar Qozog‘iston va Qirg‘iziston yerlarida, yag‘molar Issiqko‘lning janubi va Sharqiy Turkistonda, turgeshlar Balxash ko‘lining janubida, chigil (chigli)lar esa Issiqko‘l atrofida yashab, keyinroq O‘zbekiston hududiga ham ko‘chadi va mahalliy urug‘lar bilan qo‘shilib ketadi. Turkiy urug‘ va qabilalarning o‘troqlashishi katta shaharlarning paydo bo‘lishi turk xalqi hamda umumturkiy xalq tilining shakllanishida katta rol o‘ynadi. Bu vaqtda uch xil yozuv (xorazm, so‘g‘d, run yozuvlari) mavjud edi” [4;13–14-b.].

Qabilalar orasida madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan yetakchi bo‘lgan qarluq qabilasi turkiy yag‘mo, chig‘il, uyg‘ur, qipchoq hamda noturkiy eroniy va arabiy xalqlar tillarining xususiyatlari bilan uyg‘unlashib, strukturaviy jihatdan o‘ziga xos dialekt shakllantira boshladi. Ayniqsa, X asr oxirlarida Yettisuv va Qashqar mintaqasida Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi, bu davlatning, asosan, qarluq va chig‘il urug‘laridan iborat bo‘lishi [4;14-b.] va unda qarluqlarning ustunligi qarluq dialektining o‘ziga xos xususiyatlarga ega turkiy til darajasiga ko‘tarilishida hal qiluvchi omil bo‘ldi. Natijada lahja mustaqil til maqomiga qarab rivojlana boshladi. “Bu bosqichda o‘zbek xalqi va uning umum tilining shakllanishiga zamin tayyorlana boshlaydi. Boshqa qardosh turkiy xalq va tillarning shakllanishi ham shu davrga to‘g‘ri keladi” [4;20-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Qoraxoniylar davlatida qarluq lahjasi turli manbalarda turlicha nomlar bilan yuritilgan. Zamonaviy ilmda eski turkiy til atamasi bilan belgilanuvchi qarluq turkiysi “turkiy”, “sharqiy turkiy”, “chig‘atoy tili” kabi nomlar bilan ham atalgan [5;37-b.].

Manbalarda Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asariga lingvistik va ensiklopedik manba sifatida qaralganda, uning tarixiy va ilmiy ahamiyati haqida so‘z borganda, quyidagi fikrlar tez-tez uchraydi: “XI asrga kelib shahar va qishloqlardagi qabilalar o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi natijasida tilda xilma-xil formalar qo‘llandi. Bu esa tilda ma’lum normalar yaratishga ehtiyoj tug‘dirdi. Shu ehtiyoj Mahmud Koshg‘ariyni “Devoni lug‘otit turk” asarini yozishga da’vat etdi” tarzidagi e’tiroflar ko‘p uqtiriladi” [2;34–35-b.].

Mahmud Koshg‘ariyda aloqa va muomala jarayonidagi turkiy qavmlarning tillari uchun me’yorlar yaratish istagi shakllanayotgan tilning umumturkiy tildan ajralib, mustaqil rivojlanish yo‘liga o‘tganligini, uning alohida til ekanligini ko‘rsatuvchi fonetik, leksik-grammatik xususiyatlarini o‘rganish va ilmiy asoslash ijtimoiy-ma’naviy jihatdan muhim bo‘lib, Qoraxoniylar davlatining mafkuraviy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Bu davr talabi, ijtimoiy ehtiyoj va sosial buyurtma edi. Shu sababli Mahmud Koshg‘ariyning ushbu asari hamda topilgan boshqa bir asari – “Javohir un-nahv”ni yozishdagi maqsad va vazifalarini ijtimoiy ehtiyoj va davr talabi kontekstida quyidagicha baholash mumkin: ijtimoiy nuqtayi nazardan, xoqonlikdagi xalqlarning jipsligini mustahkamlash, mafkuraviy jihatdan xoqonlikdagi yetakchi xalqning madaniy saviyasini yoritish, lingvistik jihatdan eski o‘zbek tilining lingvistik bahosini berish kabi bir-birini kuchaytiruvchi zaruratlar ijtimoiy ehtiyoj sifatida namoyon bo‘lgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ijtimoiy buyurtma o‘sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy-mafkuraviy yuksalish asosida shakllanganligi bilan birga, fan va madaniyatning rivojlanish darajasi ham turkiylar tilining lingvistik xususiyatlarini o‘rganishga muhim turtki bo‘lib xizmat qilgan edi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Balx, Nishapur kabi markaziy shaharlar gullab-yashnagan bu davrda kitobat va kitob savdosi, o‘z navbatida, kitobxonlik misli ko‘rilmagan darajada rivojlangan. Kitob rastalarida diniy va dunyoviy ilmlarga oid nodir asarlar sotilgan. Ibn Sinoning Buxoro bozoridan Abu Nasr Forobiy qalamiga mansub “Arastu “Metafizika”siga sharhlar” kitobini uch dirhamga sotib olganligi

haqidagi xotiralari uning asarlarida saqlanib qolgan. Qoraxoniylar davriga qadar hukm surgan Somoniylar saltanati davridagi siyosiy barqarorlik va iqtisodiy yuksalish sharoitida fan va madaniyat gullab-yashnagan. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Muhammad Narshaxiy kabi o‘z davrining buyuk allomalari qoldirgan boy va nodir ilmiy meros keyingi davrlarda fanlarning rivojlanishiga kuchli turtki berganligi yaqqol namoyondir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. 6-синф тарихи ўқитувчилари учун қўлланма. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1994, 109-бет.

(2). Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун қўлланма. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1982, 34-бет.

(3). Кошғарий М. Девони луғотит турк. I том, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960, 34-бет.

(4). Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Морфология ва синтаксис, университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари учун қўлланма, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1973, 13–14-бетлар.

(5). Сайфуллаева Р., Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик, Тошкент, “Фан ва технологиялар”, 2010, 37-бет.

(6). Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Педагогика институтларининг филология факуль-тетлари студентлари учун қўлланма, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1982, 34–35-бетлар.

Abdug‘aniyeva Mohibonu Norbobo qizi (Guliston davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi;
E-mail: mamasogliyevamohibonu@gmail.com

MULTIMODAL VOSITALARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillari materiallari asosida multimodal vositalarning qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqot verbal va noverbal birliklar nisbatini aniqlash hamda multimodal strategiyalarning madaniy va kommunikativ xususiyatlarini yoritishga qaratilgan. Sifatli va qiyosiy metodologiya asosida reklama, ijtimoiy axborot va raqamli mediamatnlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi multimodal matnlarda vizual minimalizm va individual murojaat ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilidagi matnlarda verbal birliklarning keng qo‘llanilishi hamda emotsional va kollektiv qadriyatlarga yo‘naltirilgan strategiyalar yetakchi o‘rin egallaydi. Tadqiqot xulosalari multimodal diskurs tahlili va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *multimodal diskurs, verbal va noverbal birliklar, qiyosiy tahlil, multimodal strategiyalar, madaniyatlararo kommunikatsiya.*

Абудганиева Мохибону (независимый исследователь Гулистанский государственный педагогический институт; E-mail: mamasoliyevamohibonu@gmail.com)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МУЛЬТИМОДАЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ мультимодальных средств на материале английского и узбекского языков. Исследование направлено на выявление соотношения вербальных и невербальных единиц, а также на анализ мультимодальных стратегий с учетом культурных и коммуникативных факторов. На основе качественной и сопоставительной методологии анализируются рекламные, социальные и цифровые медиатексты. Результаты показывают, что в англоязычных мультимодальных текстах преобладают визуальный минимализм и индивидуально ориентированные стратегии, тогда как в узбекоязычных текстах доминируют развернутые вербальные средства и эмоционально насыщенные, коллективно ориентированные модели коммуникации. Полученные выводы имеют теоретическое и прикладное значение для исследований мультимодального дискурса и межкультурной коммуникации.*

Ключевые слова: *мультимодальный дискурс, вербальные и невербальные средства, сравнительный анализ, мультимодальные стратегии, межкультурная коммуникация.*

Abdug‘aniyeva Mohibonu (Independent researcher at Gulistan State Pedagogical Institute;
E-mail: mamasoliyevamohibonu@gmail.com)

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MULTIMODAL RESOURCES

Annotation. *This article presents a comparative analysis of multimodal resources based on English and Uzbek language data. The study focuses on the ratio of verbal and non-verbal elements and examines multimodal strategies from cultural and communicative perspectives. Using qualitative and comparative methodology, advertising, social, and digital media texts are analyzed. The findings indicate that English*

multimodal texts tend to prioritize visual minimalism and individually oriented strategies, whereas Uzbek texts rely more heavily on expanded verbal elements and emotionally rich, collectively oriented modes of communication. The results contribute to multimodal discourse analysis and intercultural communication by highlighting the role of cultural context in multimodal meaning-making.

Keywords: *multimodal discourse, verbal and non-verbal elements, comparative analysis, multimodal strategies, intercultural communication.*

Kirish. Zamonaviy kommunikatsiya jarayonlari tobora murakkablashib, faqat verbal til vositalari bilan chegaralanmay, balki turli noverbal semiotik resurslarni ham o‘z ichiga olmoqda. Ayniqsa, raqamli media, reklama, ijtimoiy kampaniyalar va ommaviy axborot vositalarida multimodal kommunikatsiya ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Multimodal yondashuv til, tasvir, rang, grafik dizayn, tipografiya va boshqa vizual vositalarning o‘zaro uyg‘unligi orqali ma’no yaratish jarayonini tahlil qilish imkonini beradi. Turli tillar va madaniyatlarda multimodal vositalarning qo‘llanishi bir xil emas. Ingliz va o‘zbek tillari misolida multimodal kommunikatsiyani qiyosiy o‘rganish verbal va noverbal birliklar nisbati, shuningdek, multimodal strategiyalarning madaniy jihatdan shartlanganligini aniqlash imkonini beradi. Ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida multimodal vositalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirish, verbal va noverbal birliklar nisbatini aniqlash hamda qo‘llaniladigan multimodal strategiyalarni tavsiflashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda multimodal kommunikatsiya masalalari tilshunoslik, semiotika va diskurs tahlilining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida faol o‘rganilmoqda. Multimodallik nazariyasining asosiy tamoyillari Kress, Bateman, Wildfeuer va Hiippala, shuningdek Jewitt tadqiqotlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, mualliflar ma’no yaratish jarayonida verbal va noverbal semiotik resurslarning o‘zaro integratsiyasiga alohida e’tibor qaratadilar. Ushbu yondashuv kommunikatsiyani faqat lingvistik tizim bilan cheklamasdan, tasvir, rang, dizayn va boshqa vizual omillarni ham muhim ma’no tashuvchilar sifatida talqin qiladi. Madaniyatlararo kommunikatsiya doirasida multimodal vositalarning qo‘llanishi Piller, Halkier, Lee va Basnyat hamda Kulyk tadqiqotlarida keng yoritilgan. Mualliflar multimodal strategiyalarning individualizm va kollektivizm kabi madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydilar. Ingliz tilidagi multimodal diskurslarda vizual minimalizm va individual murojaat ustuvor bo‘lsa, boshqa madaniy kontekstlarda, jumladan, o‘zbek kommunikativ muhitida, emotsional va ijtimoiy jihatdan boy strategiyalar ustun kelishi qayd etiladi.

O‘zbek tilshunosligida multimodal diskurs masalalari hali yangi tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi. Abdullayeva, Islomov, Karimov va Rahmonova ishlarida multimodal vositalarning reklama va mediamatnlardagi o‘rni o‘rganilgan bo‘lsa-da, ingliz va o‘zbek tillari asosida amalga oshirilgan tizimli qiyosiy tadqiqotlar yetarli darajada emas. Shu bois mazkur maqola multimodal vositalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirish orqali mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishni va verbal hamda noverbal birliklar nisbatini madaniy kontekstda ochib berishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifatli va qiyosiy metodologiyaga asoslangan. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi reklama matnlari, ijtimoiy axborot kampaniyalari, veb-sahifalar va plakatlar tanlab olindi.

Tahlil jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

•multimodal diskurs tahlili verbal va noverbal semiotik resurslarning o‘zaro munosabatini aniqlash;

•pragmatik tahlil – murojaat shakllari va kommunikativ maqsadlarni o‘rganish;

•vizual-semiotik tahlil – tasvir, rang, ikonalar va grafik elementlarning funksiyasini aniqlash;

•qiyosiy tahlil – ingliz va o‘zbek tillaridagi umumiy va farqli jihatlarni solishtirish.

Natijalar. Verbal va noverbal birliklar nisbati. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi multimodal matnlarda verbal birliklar qisqa, lo‘nda va aniq bo‘lib, ko‘pincha, noverbal vositalar bilan teng yoki hatto kamroq hajmni egallaydi. Tasvir, grafik belgilar va ranglar asosiy ma’no tashuvchiga aylanadi.

O‘zbek tilidagi multimodal matnlarda esa verbal birliklar ko‘proq axborot yuklamasiga ega bo‘lib, tushuntiruvchi va izohlovchi xarakter kasb etadi. Noverbal vositalar esa asosan emotsional ta’sirni kuchaytirish va madaniy qadriyatlarni aks ettirish vazifasini bajaradi. Bu holat o‘zbek kommunikativ an’analarida so‘zning yetakchi o‘rinni egallashi bilan izohlanadi.

Multimodal strategiyalar. Ingliz tilidagi multimodal strategiyalar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

•vizual minimalizm;

•aniq strukturaga ega dizayn;

•individual murojaat va tezkor qabul qilinadigan xabarlar.

O‘zbek tilidagi multimodal strategiyalarda esa:

•emotsional rang-baranglik;
•ijtimoiy va oilaviy qadriyatlarga murojaat;
•kollektiv auditoriyaga yo‘naltirilgan ifodalar ustunlik qiladi.

Muhokama. Olingan natijalar multimodal vositalarning tanlanishi madaniy va ijtimoiy omillar bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi multimodal kommunikatsiyada individualizm va ratsional yondashuv ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilidagi matnlarda kollektivizm va hissiy ta’sir kuchliroq namoyon bo‘ladi. Verbal va noverbal birliklar nisbatidagi farqlar multimodal strategiyalarning auditoriya ehtiyojlariga moslashtirilganligini tasdiqlaydi. Shu sababli multimodal matnlarni tarjima qilish va moslashtirish jarayonida faqat lingvistik emas, balki vizual va pragmatik omillarni ham hisobga olish zarur.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida multimodal vositalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirdi. Natijalar verbal va noverbal birliklar nisbatining hamda multimodal strategiyalarning madaniy jihatdan shartlanganligini ko‘rsatdi. Tadqiqot xulosalari multimodal diskurs tahlili, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdullayeva M. Multimodal diskurs asoslari. Toshkent, “Fan”, 2021.
(2). Islomov B. Raqamli kommunikatsiyada vizual semiotika. “Til va adabiyot”, 2, 45–52, 2022.
(3). Karimov D. Mediamatnlarda multimodallik. Toshkent, “Innovatsiya”, 2023.
(4). Qodirova N. Diskurs va madaniyat. Toshkent, “Universitet”, 2020.
(5). Rahmonova S. Zamonaviy reklama diskursida multimodal strategiyalar. “Filologiya masalalari”, 1, 66–73, 2024.
(6). Анисимова Е.Е. Мультимодальный текст и коммуникация. Москва, “Флинта”, 2020.
(7). Борисова Т.Н. Визуальная семиотика в медиадискурсе. “Вопросы языкознания”, №3, с. 88–97, 2021.
(8). Кибрик А.А. Мультимодальность и дискурс. Москва, ЯСК, 2022.
(9). Кузьмина О.Д. Прагматика мультимодальных текстов. Санкт-Петербург, “Наука”, 2023.
(10). Чернявская В.Е. Медийная коммуникация и культура. Москва, URSS, 2024.
(11). Bateman S., Wildfeuer J., Hiippala T. Multimodality. Berlin, De Gruyter, 2020.
(12). Bezemer J., Kress G. Multimodality, learning and communication. London, Routledge, 2020.
(13). Forceville C. Visual and multimodal metaphor. Metaphor and Symbol, 35 (2), p. 75–91, 2020.
(14). Halliday M.A.K., Hasan R. Language, context and text. London, Bloomsbury, 2021.
(15). Jewitt C. The Routledge handbook of multimodal analysis. London, Routledge, 2021.
(16). Kress G. Multimodality and meaning-making. Visual Communication, 19(2), p. 183–198, 2020.
(17). Ledin P., Machin D. Introduction to multimodal analysis. London, Bloomsbury, 2020.
(18). Lupton D. Digital media and communication. Sociology of Health & Illness, 43(1), p. 1–15, 2021.
(19). O‘Halloran K.L. Multimodal discourse analysis. Text & Talk, 41(1), p. 1–24, 2021.
(20). Piller I. Intercultural communication. Journal of Multicultural Discourses, 16(2), p. 99–115, 2021.

Sultonova Dilnoza Sohibjonovna (Namangan davlat universiteti doktoranti;dilnozasultonova@748gmail.com)

KRIMINAL BADIIY ASARLARNI QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL QILISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kriminal badiiy asarlarni qiyosiy-tipologik tahlil qilishning nazariy va metodologik asoslari, adabiyotshunoslikda kriminal janrning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda turli milliy adabiyotlarda namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar*: kriminal adabiyot, qiyosiy tahlil, tipologiya, janr, obrazlar tizimi, konflikt, estetik xususiyat.*

Султонова Дилноза Сохибжоновна (докторант Наманганского государственного университета; e-mail: dilnozasultonova@748gmail.com)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КРИМИНАЛЬНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические и методологические основы сравнительно-типологического анализа криминальных художественных произведений, процесс формирования криминального жанра в литературоведении, этапы его развития, а также особенности его проявления в различных национальных литературах.*

Ключевые слова: *криминальная литература, сравнительный анализ, типология, жанр, система образов, конфликт, эстетические особенности*.

Sultonova Dilnoza Sohibjonovna (Doctoral Student, Namangan State University; e-mail: dilnozasultonova@748gmail.com)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF CRIME FICTION

Annotation. *This article examines the theoretical and methodological foundations of the comparative-typological analysis of crime fiction, the formation of the crime genre in literary studies, its stages of development, and the specific features of its representation in various national literatures.*

Keywords: *crime fiction, comparative analysis, typology, genre, system of characters, conflict, aesthetic features.*

Kirish (Introduction). Kriminal badiiy adabiyot inson psixologiyasi, jinoyatning sabablari, jamiyatdagi adolat va jinoyatga qarshi kurash masalalarini yoritishda muhim o'rin egallaydi. Ushbu mavzudagi asarlar o'zining murakkab kompozitsion qurilishi, syujet dinamikasi va qahramonlar xarakterining chuqur tahlili bilan ajralib turadi. Ushbu tadqiqot mavzusi doirasida kriminal badiiy asarlarni qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganishning nazariy-metodologik asoslarini biz bevosita qiyosiy adabiyotshunoslik va uning tahlil metodlarini tadqiq etgan olimlarning asarlaridan qidirishimiz zarur bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). "Qiyosiy adabiyotshunoslik yoki adabiy komparativistika ikki va undan ortiq adabiy hodisaning qiyoslanishiga asoslangan fan yo'nalishidir... Har qanday qiyosiy tadqiqotda adabiy hodisalarning mushtarak va o'ziga xos jihatlari aniqlanadi. Bu esa adabiyotlararo umumiy nazariy qonuniyatlarning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qiladi" [1]. Shu o'rinda, qayd etish kerakki, G'arbda qiyosiy adabiyotshunoslik tarixidagi ilk tajribalar XVIII asrda Germaniyada amalga oshirilgan [2].

Jamiyatdagi globallashuv zamonaviy jahon adabiyoti va madaniyatidagi integratsiyalashuv jarayonlari qiyosiy adabiyotshunoslikni hozirda filologiyaning yetakchi sohalaridan biriga aylantirdi. A.N.Veselovskiy, F.I.Buslayev, V.M.Jirmunskiy, M.P.Alekseyev, N.I.Konrad, I.G.Neupokoyeva, P.van Tigem, P.Azar, F.Baldansperje, R.Uellek, E.Kurtsius, D.Dyurishin, A.Dima singari dunyo ilmiy jamoatchiligi tan olgan olimlar esa ushbu soha nazariy va amaliy asoslarining shakllanishiga munosib hissa qo'shdilar [2]. O'zbek adabiyotshunosligida D.Quronov, G.Xalliyeva, A.Qosimov, A.Hamroqulov, S.Xo'jayev va boshqa olimlarning qiyosiy adabiyotshunoslik bo'yicha shuqur tadqiqotlar, ilmiy maqola va qo'llanmalar chop ettirishdi. Shuningdek, O'zDJTU "Jahon adabiyoti" kafedrasi qoshida tashkil etilgan "Komparativistika" jurnali ham so'nggi davrda sohada amalga oshirilgan yangi qarashlarni e'lon qilish orqali bu sohaga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda. Aytish kerakki, mazkur olimlar va ularning ilmiy yutuqlari ushbu ishda kriminal asarlarni nazariy va tipologik jihatdan o'rganishimizda o'ziga xos muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanganidek, asarning sujeti va kompozitsiyasi, asar tili, motivlar, tarjima, asar poetikasi, yozuvchi mahorati, o‘zga xalqning boshqa bir xalq adabiyoti haqidagi qarashlari, ya’ni, adabiy retsepsiyasi (o‘zga xalq adabiyotini qabul qilish jarayoni) qiyosiy adabiyotshunoslik obyekti bo‘lishi mumkin [1]. Bundan tashqari komparativistika nazariyasiga ko‘ra adabiy jarayonni ikki xil yondashuv orqali qiyoslash mumkin:

1. Adabiy jarayonga tarixiy genetik yondashuv (kelib chiqishi jihatidan bir xil yoki yaqin xalqlar adabiyoti).

2. Adabiy jarayonga qiyosiy-tipologik yondashuv (kelib chiqishidan qat’iy nazar, umumiy tomonlarga ega bo‘lgan xalqlar adabiyoti) [1].

Masalan, turli xalqlar adabiyotidagi abadiy mavzular, an’anaviy qahramonlar, janrlar, adabiy yo‘nalishlarni o‘rganish masalasi.

Adabiyotni qiyosan o‘rganish jihatdan komparativistika ikkita katta guruhga bo‘linadi [1]:

1. Makrokomparativistika – genetik jihatdan bog‘lanmagan turli millat doirasidagi adabiy hodisalarning qiyosiy tahlili. Ushbu tadqiqotda tahlil qilinadigan ingliz adiblari A.Kristi, J.Grisham, Stiven King kriminal asarlari bilan o‘zbek adabiyotidagi T.Malik, N.Ismoil, I.Nishonovlar asarlarida detektiv, jinoyat unsurlarining qo‘llanilishini tahlil qilish bevosita qiyosiy adabiyotshunoslikning shu turiga kiradi.

2. Mikrokomparativistika – bir millatga yoki hududga (region) mansub adabiy hodisalarning qiyosiy tahlili. Ingliz adiblari Jon Grisham hamda Stiven King bir makon va bir zamonda faoliyat yuritayotgan ingliz adabiyotining ikki yirik namoyandasi bo‘lsa-da, ularning kriminal asar yozishdagi uslublarida o‘ziga xosliklar mavjud. Tadqiqot jarayonida mazkur ikki adab ijodidagi mushtarak jihatlar bilan birga ana shu o‘ziga xosliklarni tahlil etish qiyosiy adabiyotshunoslikning mazkur yo‘nalishida yangiliklar qilishga asos bo‘ladi.

Tabiat va jamiyatda, asosan, takrorlanuvchi, bir-biriga o‘xshash yoki o‘z tabiati, tuzilishi, mohiyati bilan bir-biriga zid bo‘lgan narsa, hodisalar qiyoslash ob’ekti bo‘lib hizmat qiladi. Bu hol adabiyotshunoslik fani, xususan, qiyosiy adabiyotshunoslik uchun ham badiiy-estetik metod vazifasini bajaradi [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Adabiyotshunoslikda ma’lum bir yozuvchi yoki shoir ijodini milliy va xalqaro adabiy an’analar bilan qiyoslab o‘rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega. Chunki shunday qiyoslashlar orqali yozuvchining ijodiy mustaqilligi va uning milliy, jahon adabiyoti rivojidagi o‘rni belgilanadi. Yozuvchi ijodining o‘ziga xos qirralarini o‘rganishda va anglab yetishda uni boshqa bir ijodkorning o‘xshash asarlari bilan qiyoslab tahlil qilish muhimdir. Tadqiqotchilar so‘nggi yillarda o‘xshashliklarni tipologik birlik asosida o‘rganishga katta qiziqish bilan qaramoqdalar. Shunga qaramay, komparativistikaning tipologik o‘xshashliklar deb ataluvchi bu qismi nazariy jihatdan genetik aloqalarga nisbatan chuqur tadqiq etilmagan [2].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbek adabiyotshunoslari sanab o‘tgan adabiyotni qiyosan o‘rganishning ushbu asosiy to‘rt muammosini kriminal mavzudagi asarlar misolida ko‘rib chiqamiz.

Ijodiy metod, adabiy oqim, yo‘nalishlar va adabiy jarayonlar – Agata Kristining klassik detektiv uslubi, Stiven Kingning psixologik-triller yondashuvi, Grishamning yuridik kriminal sujeti, Tohir Malik va Nuriddin Ismoilning ijtimoiy-siyosiy jinoyatni tasvirlashdagi yondashuvlari buning yorqin misollaridir.

Adabiy tur va janrlar masalasi – kriminal asarning detektiv, triller, sarguzasht, sud-protsess janri kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi.

Ijodkorning uslubiy mahorati – bu jihatdan Agata Kristining mantiqiy syujet qurish mahorati bilan Nuriddin Ismoilning obrazlar orqali murakkab ijtimoiy muammolarni ko‘rsatish uslubi bir-biriga qarama-qarshi tursa-da, har ikkisining badiiy tasvir usuli yuqori darajada.

Badiiy asarning estetik va ijtimoiy qiymati – o‘quvchi ongiga ta’sir qilish, voqealarning hayotiyligi, axloqiy baho va jinoyatga bo‘lgan munosabatda aks etadi.

Endi bevosita kriminal adabiyotni qiyosan o‘rganishda nazariy va metodologik yondashuvlar masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, adabiyotshunoslikda badiiy asarlarni qiyosan o‘rganish masalasi chuqur ilmiy tahlil va asosli metodologiyani talab etadi. Xususan, kriminal adabiyotga oid badiiy asarlarni o‘zaro solishtirishda nafaqat mazmuniy va shakliy unsurlar, balki tarixiy, ijtimoiy, madaniy kontekstlar ham hisobga olinadi. Bu borada taniqli adabiyotshunos olim D.Dyurishinning adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish haqidagi qarashlari alohida e’tiborga molikdir [3].

Kriminal asarlarni taqqoslashda mualliflar, sujetlar, jinoyat turlari yoki adabiy maktablar qanchalik o‘zaro mos kelishini aniqlash zarur. Masalan, Agata Kristi va Tohir Malik asarlari ikkisida ham jinoyat markazda tursa-da, ularning jinoyatga yondashuvi, madaniy konteksti va sujet qurilishi turlicha. Qiyosiy

tahlil uchun aynan qanday jihatlar – sujet tuzilishi, qahramon arxetiplari, jinoyat sabablari asos bo‘lishi kerakligi avvaldan belgilanishi zarur.

O‘zbek adabiyotshunoslari qayd etishganidek, “qiyoslash obyektlari tanlovi tasodifiy bo‘lmay, sohadagi mavjud bilimlar zairasiga tayangan holga amalga oshiriladi. Bunda deduksiya metodiga tayaniladi. Qiyoslash jarayonining o‘zi induktiv xarakterga egadir” [2]. Bu borada amaliy misol sifatida Agata Kristining “The Murder of Roger Ackroyd” asari va Tohir Malikning “Shaytanat” romanini qiyoslash mumkin, chunki ikkalasida ham murakkab jinoyat, tergov jarayoni va jinoyatchining asl shaxsini aniqlash markaziy syujetni tashkil qiladi.

Kriminal adabiyotning taraqqiyot bosqichlarini davrlar bo‘yicha ajratish, ularni mualliflarning adabiy faoliyati bilan bog‘lash orqali aniqlik kiritiladi. Masalan, Kristi romanlari XX asr boshlarida klassik detektiv janrining yuksalish davrini ifodalasa, Grisham asarlari postmodern huquqiy trillerlar davrini aks ettiradi. O‘zbek adabiyotida esa Tohir Malik 1980–1990-yillardagi ijtimoiy o‘zgarishlar fonida jinoyatga yondashadi. Shunday qilib, har bir muallif o‘z davrining jinoyat, adolat va axloqiy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini ifoda etadi.

Fikrimizni yanada aniqroq bayon etsak, A.Kristida bu 1920-yillarda Angliyadagi hayot – postimperial, jazolash va adolat yondashuvi aks etsa, Tohir Malikning 1990-yillarda yaratilgan asarlarida O‘zbekistonda – mustaqillik boshlanishi yoki sobiq sho‘rolar tuzumi davridagi turli jinoiy guruhlar avj olgan payt tasvirlari gavdalantiriladi. Bu yondashuv asarlarning ijtimoiy kontekstini tushunishga yordam beradi.

D.Dyurishinning metodologik komponentlari kriminal adabiyotning qiyosiy-tipologik tahliliga ham to‘liq tatbiq etilishi mumkin. Sujet strukturasidan tortib qahramonlarning tipologiyasigacha, madaniyatlararo retseptsiya va davriylik masalalarigacha bo‘lgan har bir omil jinoyat adabiyotini chuqur tahlil qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shunday yondashuvlar orqali kriminal janrning milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bog‘liqligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, kriminal badiiy asarlarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish ularning janr xususiyatlarini chuqur anglash, turli adabiyotlarda jinoyat va adolat muammosining badiiy talqinini aniqlash imkonini beradi. Ushbu yondashuv orqali o‘zbek va jahon adabiyotidagi kriminal motivlar, syujet qurilishi, obrazlar tizimi hamda axloqiy-estetik masalalarning o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari ochib beriladi. Natijada kriminal janrning milliy adabiyotdagi o‘rni, ijtimoiy-badiiy ahamiyati va ma’naviy-estetik vazifasi ilmiy asosda yoritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Xalliyeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. T., “Akademnashr”, 2020.
(2). Qosimov A., Hamroqulov A., Xo‘jayev S. Qiyosiy adabiyotshunoslik. T., “Akademnashr”, 2019.
(3). Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М., “Прогресс”, 1979, с. 183.

Alqarov Nazarbek Alisher o‘g‘li (University of Innovation Technologies o‘qituvchisi; alkarovnazarbek@gmail.com)

HAYVONLAR OBRAZI VA UNING BADIIY ADABIYOTDA RAMZLASHTIRILISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy adabiyotda hayvon obrazlarining ramziy talqini va ularning estetik hamda madaniy funksiyalari tahlil qilinadi. Biz tadqiqotda ot, bo‘ri va mushuk obrazlari misolida turli madaniyatlarda shakllangan ramziy ma’nolar, totemistik qarashlar va badiiy transformatsiyalar ochib berishga harakat qildik. Jahon va o‘zbek adabiyoti namunalariga tayangan holda, hayvon obrazlari inson ruhiyati, ijtimoiy munosabatlar hamda axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi semantik birlik sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy obraz, ramz, totemizm, ot timsoli, bo‘ri obrazi, mushuk ramzi, madaniy semantika, folklor, mifologiya, psixologik talqin, estetik funksiya, adabiy transformatsiya.*

ОБРАЗЫ ЖИВОТНЫХ И ИХ СИМВОЛИЗАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В данной статье анализируется символическое осмысление образов животных в художественной литературе, а также их эстетические и культурные функции. В исследовании на примере образов коня, волка и кошки предпринята попытка раскрыть символические значения, сформировавшиеся в различных культурах, тотемистические представления и художественные трансформации. На материале произведений мировой и узбекской литературы образы животных интерпретируются как семантические единицы, отражающие психологию человека, социальные отношения и нравственные ценности.*

Ключевые слова: *художественный образ, символ, тотемизм, образ коня, образ волка, образ кошки, культурная семантика, фольклор, мифология, психологическая интерпретация, эстетическая функция, художественная трансформация.*

ANIMAL IMAGERY AND ITS SYMBOLIC REPRESENTATION IN FICTION

Annotation. *In this article, the symbolic interpretation of animal images in fiction and their aesthetic and cultural functions are analyzed. In the study, using the images of the horse, wolf, and cat as examples, we attempt to reveal the symbolic meanings formed in different cultures, totemistic views, and artistic transformations. Based on examples from world and Uzbek literature, animal images are interpreted as semantic units that express human psychology, social relations, and moral values.*

Keywords: *artistic image, symbol, totemism, horse image, wolf image, cat symbol, cultural semantics, folklore, mythology, psychological interpretation, aesthetic function, literary transformation*.

Kirish. Adabiyot va san’at inson tafakkuri hamda ruhiy olamining ifodasi sifatida, avvalo, badiiy asar orqali namoyon bo‘ladi. Badiiy asar esa voqelikni bevosita emas, balki turli obrazlar orqali aks ettiradi. Shu sababli unda ijodkorning hayotni qanday idrok etgani, voqea-hodisalarga bo‘lgan munosabati, estetik qarashlari hamda kitobxonga yetkazmoqchi bo‘lgan asosiy g‘oya va fikrlari mujassam bo‘ladi. Ijodkor real hayotdan ilhom olgan holda uni badiiy qayta ishlaydi va obrazlar vositasida umumlashtiradi.

Jahon adabiyotshunosligida badiiy obrazlar turli ko‘rinishlarga ega bo‘lib, ular orasida realistik, romantik, fantastik va ramziy obrazlar alohida ajratib ko‘rsatiladi. Bu obrazlar adabiy asarning mazmuni va badiiy qiymatini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, obraz – timsol tushunchasining keng va tor ma’nolari mavjud. Keng ma’nodagi timsol tushunchasi ijodkorning fikr-tuyg‘ulari singdirilgan hayot manzarasini anglatsa, tor ma’noda badiiy asarda aks ettirilgan predmetlarni ifodalaydi.

Badiiy adabiyotda asar mazmunini boyitish va kitobxonni jalb etish maqsadida turli hayvon obrazlari va ularning nomlaridan keng foydalaniladi. Odatda, ayyor kishilar tulkiga, nodon yoki beparvo odamlar bo‘riga, bir vaqtning o‘zida ham ayyor, ham dono insonlar esa ilonga qiyos qilinadi. Hayotdan lazzatlanib, tashvishsiz yashaydiganlar esa ayiqqa o‘xshatilib tasvirlanadi. Bu kabi hayvon timsollari asar matnida o‘ziga xos badiiy, uslubiy va ramziy vazifa bajaradi.

Yozuvchining ishi nimadan iborat, u xayol qiladi, o‘zining mushohadalari, taassurotlari, fikrlari va hayot tajribasini obrazlar, kartinalar va xarakterlarda mujassamlashtiradi. Darhaqiqat, yozuvchining ishi shunchaki voqealarni bayon qilish emas, balki hayotni badiiy tafakkur orqali qayta yaratishdir. Yozuvchi hayotni shunchaki ko‘chirmaydi, balki uni badiiy qayta ishlaydi, umumlashtiradi va o‘quvchiga ta’sir eta oladigan shaklga soladi.

Adabiyotlar tahlili. Qadim zamonlardan boshlab, hayvonlar inson tafakkurida nafaqat real hayotiy mavjudotlar, balki ramziy va madaniy timsollar sifatida ham mujassamlangan. Turli hayvonlar turli xususiyatlar, fazilatlar va insoniy his-tuyg‘ular bilan bog‘lanib, ular orqali jamiyatlar o‘z qadriyatlari, e’tiqodlari va axloqiy me’yorlarini ifodalagan. Shu sababli hayvon obrazlari folklor, mifologiya va yozma adabiyotda muhim semantik yuklama bilan namoyon bo‘ladi.

A.Tilavovning ta’kidlashicha, ot boshqa hayvonlardan egasiga sodiqligi, aqlliligi va nihoyat, o‘zining noyob xislatlari bilan ajralib turadi [9]. Ot inson bilan chuqur psixologik va emotsional bog‘lanish qila oladigan hayvonlardan biri hisoblanadi. U insonning ichki his-tuyg‘ularini sezishi, egasining kayfiyati va holatini idrok etishi mumkin. Shu jihatlar ot obrazining adabiyotda do‘stlik va vafodorlik timsoliga aylanishiga sabab bo‘lgan.

Artur Vernon otning jamiyatdagi rivoji haqida urush va savdo, kontinental ekspansiya va sportning barcha sohalarida otsiz dunyoda insoniyat tarixi qanday rivojlanar edi, degan savolni ilgari suradi [12]. Bu fikr otning insoniyat sivilizatsiyasidagi strategik va funksional rolini ko‘rsatadi hamda tarixiy jarayonlarni hayvon resurslari bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotshunos olim R.Lipets turk-mo‘g‘ul xalqlari dostonlaridagi ot obrazini o‘rganar ekan, xalq eposlarida chavandoz va uning jangovar oti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik borligini, aqli, fidoyi va go‘zal hayvonning epik qahramon hayotida muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi [4]. U bu munosabatlarni totemistik qarashlarga bog‘lab talqin qiladi hamda epik ot obrazida arxaik an’analar va mifologik qatlamlar mavjudligini qayd etadi.

Mashhur etnograf va kulturolog E.Teylor totemizm va animizm ibtidoiy jamiyatlarning hayot falsafasi bo‘lganini ta’kidlaydi [15]. Bu falsafa totem obrazida ifodalangan bo‘lib, masalan, turkiy xalqlarda bunday totem bo‘ri bo‘lgan. Shu sababli bo‘ri obrazi faqat hayvon sifatida emas, balki urug‘, nasl va himoya timsoli sifatida ham talqin qilingan.

Shuningdek, ko‘plab xalqlar mifologiyasida bo‘ri urush, jasorat va sardorlik bilan bog‘langan. Rim va Misr madaniyatlarida bo‘ri urush xudolari bilan aloqador timsol sifatida qaralgan. Yunonlarda Luperkaliya bayrami bo‘ri bilan bog‘liq poklanish va serhosillik marosimi sifatida e’tirof etilgan [14].

Mushuk obrazi bo‘yicha esa adabiyotshunoslikda uni sirli, mustaqil va inson ruhiyatiga yaqin timsol sifatida talqin qilish an’anasi shakllangan. XIX asr adabiyotida mushuk obrazi gotik va romantik estetikada alohida o‘rin egallab, noaniqlik va ichki qo‘rquv ramzi sifatida ishlatilgan.

Asosiy qism. Ot inson hayotida nafaqat transport vositasi yoki minadigan ulov sifatida qimmatli bo‘lgan, balki u turkiy va boshqa ko‘plab xalqlarning madaniy va ramziy tafakkurida sadoqat va vafo timsoli sifatida ham qadrlangan. Tadqiqotlarga ko‘ra, ot inson bilan emotsional aloqa o‘rnatishi va egasining holatini sezishi mumkin bo‘lgan hayvon sifatida baholanadi.

Ba’zi tarixiy va folkloriy manbalarda otlar egalariga shunchalik sadoqat bilan bog‘langanki, hatto egasi vafot etganida, o‘zi ham bir necha kun ichida yoki egasi qabri yonida hayotdan ko‘z yumgan holatlar qayd etiladi. Bu hodisalar antropologik va etnologik nuqtai nazardan inson va hayvon o‘rtasidagi hissiy aloqaning madaniy talqinini ko‘rsatadi.

Ot obrazining Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotida muhim o‘rin egallashi Chingiz Aytmatovning “Jamila”, “Alvido, Gulsari”, “Birinchi muallim”, “Bo‘tako‘z” qissalari hamda Qulayotgan tog‘lar romanlari misolida yaqqol namoyon bo‘ladi [1]. Mazkur asarlarda ot insonning sodiq hamrohi, ichki kechinmalarining guvohi va ba’zan qahramon taqdirining ramziy ifodasi sifatida tasvirlanadi.

O‘zbek adabiyotida A.Qodiriyning “Uloqda” hikoyasida xalqimizning ko‘p asrlik udumlaridan biri bo‘lgan uloq o‘yini tasviri orqali qahramonning chavandoz bo‘lish orzusi ochib beriladi [1]. Asarda uloq otlariga xos xalqona tasniflar va ot zotlari tilga olinib, yozuvchining otga bo‘lgan iliq munosabati seziladi.

Shukur Xolmirzayevning “Otning egasi” hikoyasida qorabayir ot haqidagi lavhalar orqali otning avlodlari ilgari qahramon otasiga xizmat qilgani va uni janglardan omon olib o‘tgani ta’kidlanadi [1]. Bu esa ot obrazining tarixiy xotira va nasliy sadoqat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

T.Murodning “Ot kishnagan oqshom” asarida esa qulun, toy, g‘o‘non, do‘non, baytal va ayg‘ir kabi ot turlarining aniq farqlanishi tasvirning hayotiyligini oshiradi va ot obrazining jonlantirilgan badiiy qiyofasini yaratadi.

Bo‘ri qadimdan turkiy xalqlarning totemi sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, u erkinlik, jasorat va kurash timsoli sifatida qaralgan. Ko‘k bo‘ri timsoli Ko‘k Tangri bilan bog‘lanib, xalqlar kelib chiqishi haqidagi afsonalarda muhim o‘rin egallagan [3].

Ko‘plab arxaik madaniyatlarda bo‘ri dushmanona obraz sifatida ham talqin etilgan. Bo‘ri va it yaqin qarindosh bo‘lgani sababli, qorong‘i tomon bo‘riga, yorug‘ tomon esa itga nisbat beriladi. Shu sababli bo‘ri ba’zan yovuzlik va xavf timsoli sifatida ham tasvirlanadi.

Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romanida bo‘ri insonning ichki tabiatidagi zo‘ravonlik va qo‘rquv ramzi sifatida talqin qilinadi. Akbara obrazi orqali muallif jamiyatdagi agressiya va tabiat bilan inson o‘rtasidagi ziddiyatni ko‘rsatadi.

Ezopning Bo‘ri va it masalida bo‘ri tobelikka bo‘ysunmas, erkinlikni tanlovchi mavjudot sifatida tasvirlanib, inson xarakteridagi mustaqillik g‘oyasi ifodalanadi.

Mushuk obrazi XIX asr adabiyotida alohida ramziy ahamiyat kasb etgan. Edgar Allan Poning Qora mushuk hikoyasida mushuk vijdon azobi va yashirin jinoyat bilan bog‘liq ramziy vosita sifatida ishlatiladi.

Sharl Bodlerning “Mushuklar” she’rida mushuklar insondan ustun bo‘lgan, sirli va tush ko‘ra oladigan mavjudot sifatida talqin qilinadi [7].

Takashi Xiraidening “Osmondan kelgan mushuk” romanida mushuk inson hayotiga sokinlik, vaqtning o‘tkinchiligi va ichki uyg‘unlik timsoli sifatida kirib keladi [5].

O‘zbek adabiyotida mushuk obrazi maishiy detal sifatida ishlatilgan bo‘lsa-da, u qahramon ruhiy holatini aks ettiruvchi ramziy unsur vazifasini ham bajaradi.

Natijalar. Badiiy adabiyotda ot obrazi inson va hayvon o‘rtasidagi ruhiy, emotsional hamda psixologik bog‘liqlikni ochib beradi. Ot obrazi nafaqat inson faoliyatining amaliy hamrohi sifatida, balki uning ichki kechinmalari, sadoqat, ishonch va vafoning badiiy timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

Bo‘ri obrazi adabiy va falsafiy talqinda erkinlikka intilish, mustaqil yashash va tabiat qonunlariga bo‘ysungan holda hayot kechirish g‘oyalarini mujassamlashtiradi. U hech qachon bo‘ysunishni qabul qilmaydigan, o‘z hududi va erkinligini har qanday sharoitda himoya qiladigan mavjudot sifatida tasvirlanadi.

Mushuk obrazi jahon adabiyotida ko‘pincha insonning yolg‘izlikdagi hamrohi, ichki dunyo bilan muloqot qiluvchi kuzatuvchi sifatida talqin qilinadi. O‘zbek adabiyotida esa mushuk obrazi ko‘proq sokinlik, iliqlik va maishiy muhitning jonlanishi timsoli sifatida ko‘rinadi.

Xulosa. Badiiy adabiyotda hayvon obrazining ramziy darajada talqin etilishi inson va hayvon o‘rtasidagi murakkab va ko‘p qirrali munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Bu ramziylashuv orqali muallif inson va hayvon o‘rtasida shakllangan ruhiy, emotsional hamda psixologik bog‘liqlikni ochib beradi. Shuningdek, bo‘ri va mushuk obrazlari orqali jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, insonning ichki kechinmalari va axloqiy tanlovlari bilvosita, ammo ta’sirchan tarzda ifodalanadi. Shu sababli hayvon obrazlari adabiy matnda muhim semantik va estetik birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ашурова Ш.А. Инглиз адабиёти ва ўзбек адабиётида анималистика жанри хусусиятлари (Э.Сетон-Томпсон ва Н.Норқобилов ижоди мисолида). Филс. докт. (PhD) дисс., Тошкент, 2020, 30-бет.

(2). Горький М. Адабиёт ҳақида. Тошкент, 1962, 10-бет.

(3). Худойбердиева М.А. Сравнительный этнолингвокультурологический анализ концепта «волк» в среднеазиатском информационном пространстве. Магистр. дисс., Джизак, 2023, 53 с.

(4). Липец Р. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М., “Наука”, 1984, 124 с.

(5). López E. Aquí hay gato encerrado: Intertextualidad entre Takashi Hiraide y Juan García Ponce. Enunciación. 2025, vol. 30, № 1, p. 45–60. DOI: 10.14483/22486798.22817.

(6). Ochilova N.O. Inglizzabon g‘arb va o‘zbek nasrida ot obrazi talqini (Seton Thompson, Anna Syuvell, Tog‘ay Murod, Turob To‘la asarlari asosida): filol. fan. bo‘yicha PhD diss., Buxoro, 2022, 26-bet.

(7). Poe E. Cuentos. Tarj. G.Martínez, D.Martín. Barcelona, Planeta, 2007.

(8).Rajabov E. Obraz tushunchasining badiiy talqini (“Haj daftari” misolida). Теоретические аспекты становления педагогических наук. 2025. № 4 (13), с. 28–32. URL: https://inlibrary.uz/index.php/tafps/article/view/98800

(9). Tilavov A. O‘zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqini. Filol. fan. nomz. diss. Toshkent, 2000, 14-bet.

(10). Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2000, 1-жилд, 345-бет.

(11). Улджаева Ш. Тотем волка [электрон манба]. URL:https://sw-ke.facebook.com (мурожаат санаси: 20.01.2026).

(12). Wallner A. The role of fox, lynx and wolf in mythology. Workshop on Human Dimension in Large Carnivore Conservation: Contributions to the Workshop, 26.11.1997, Landshut, Switzerland (KORA Bericht Nr. 3). 1998.

(13). Bukowick K.E. Truth and symbolism: Mythological perspectives of the wolf and crow: Electronic thesis or dissertation. Boston College, 2004, 61 p. URL:http://hdl.handle.net/2345/489

(14). Wolf as a symbol in the cultures of the world [Electronic resource]. URL: https://wolf.ua/ru/blog/volk-kak-simvol-v-kulturah-raznyh-narodov-mira/ (date of access: 20.01. 2026).

(15). Tylor E.B. Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. London, John Murray, 1871, 2 vols.

Mallayeva Mamura Abduraxmanovna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti “Hozirgi zamon rus tili” kafedrasi o‘qituvchisi; mamurmallayeva@mail.com)

ADABIYOTSHUNOSLIKDA “KICHKINA ODAM” TUSHUNCHASINING SHAKLLANISH TARIXI

Annotatsiya. *Maqolada “kichkina odam” tushunchasining adabiyotshunoslikdagi nazariy asoslari va adabiy talqinlari tahlil qilinadi. Rus, ingliz va o‘zbek adabiyotlarida bu obrazning shakllanish bosqichlari, ijtimoiy va psixologik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Pushkin, Gogol, Chexov, Dostoyevskiy, Mansfield va Qahhor asarlarida “kichkina odam”ning fojiaviy taqdiri, ijtimoiy tengsizlik va insoniy fazilatlar bilan kurashi yoritiladi. Obraz adabiyotda insonparvarlik, ijtimoiy tanqid va axloqiy qadriyatlar ifodasi sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *kichkina odam, adabiy tip, rus realizmi, ijtimoiy tengsizlik, psixologik tahlil, estetik funksiya, G‘arb adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, insonparvarlik, axloqiy konflikt, ekzistensial iztirob, ijtimoiy ong, adabiy tipologiya.*

Маллаева Мамура Абдурахмановна (преподаватель кафедры современного русского языка Узбекского государственного университета мировых языков; mamurmallayeva@mail.com)

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЯ «МАЛЕНЬКИЙ ЧЕЛОВЕК» В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация*. В статье анализируются теоретические основы и литературные интерпретации понятия «маленький человек» в литературоведении. Рассматриваются этапы формирования, социальные и психологические характеристики данного образа в русской, английской и узбекской*

литературе. В произведениях Пушкина, Гоголя, Чехова, Достоевского, Мэнсфилд и Каххара изображается трагическая судьба «маленького человека», его борьба с социальной несправедливостью и моральными испытаниями. Образ трактуется как символ гуманизма, социальной критики и нравственных ценностей.

Ключевые слова: *маленький человек, литературная типология, русский реализм, социальное неравенство, психологические страдания, гуманизм, нравственный конфликт, экзистенциальная критика, образ в литературе, моральные ценности.*

Mallayeva Mamura Abduraxmanovna (Teacher at the Department of Modern Russian Language, Uzbek State University of World Languages; mamurmallayeva@mail.com)

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF THE "LITTLE MAN" IN LITERARY STUDIES

Annotation. *The article analyzes the theoretical foundations and literary interpretations of the concept of the "little man" in literary studies. The formation stages, social and psychological characterristics of this image in Russian, English, and Uzbek literature are examined. In the works of Pushkin, Gogol, Chekhov, Dostoevsky, Mansfield, and Qahhor, the tragic fate, social inequality, and moral struggle of the "little man" are portrayed. This image is interpreted in literature as a symbol of humanism, social criticism, and ethical values.*

Keywords: *little man, literary typology, Russian realism, psychological suffering, social inequality, human dignity, realism, existential criticism, moral conflict, artistic image, socio-historical context.*

Kirish. "Kichkina odam" tushunchasi adabiyotshunoslikda muhim ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida qaraladi. U XIX asr rus realizmida shakllanib, keyinchalik jahon adabiyoti doirasida ham keng miqyosda qabul qilingan. Ushbu tushuncha asosan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy iyerarxiyada past pog'onada turgan, hayotda o'z o'rnini topa olmaydigan, biroq ichki dunyosi boy, hissiyotlarga boy shaxslarni ifodalaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarixiy-estetik manbalar oladigan bo'lsak "Kichkina odam" obrazi dastlab rus adabiyotida – A.S.Pushkinning "Stansiyona nadziratel" (1831) va N.V.Gogolning "Shinel" (1842) asarlarida nazariy jihatdan asoslanadi. Bu obrazlar orqali yozuvchilar past tabaqaning ichki dunyosini, uning jamiyatdagi beqaror va zaif mavqeyini ochib beradi.

Nazariy jihat qaraganda, adabiyotshunoslikda "kichkina odam" (рус. маленький человек) degan ibora XIX asr rus realizmi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy pog'onaning quyi qatlamlariga mansub, ijtimoiy tengsizlik, xo'rlik, jamiyatdagi adolatsizlik qurboni sifatida tasvirlangan obrazni anglatadi. Bu obraz o'ziga xos ijtimoiy-psixologik fenomen bo'lib, realizmning insonparvarlik ruhini yuksaltiruvchi vositasi hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda qahramonlarning tipologiyasi bu asardagi obrazlarning ijtimoiy, axloqiy va estetik funksiyalarini aniqlashga yordam beradigan konseptual vositadir. "Kichkina odam" obrazi ham aynan shunday ijtimoiy-tarixiy zarurat asosida shakllanadi. Bu obraz, ko'pincha, pastki ijtimoiy qatlamlarga mansub, mansab, boylik yoki ta'sir kuchiga ega bo'lmagan, biroq ruhiy olami boy, murakkab ichki kechinmalar dunyosiga ega qahramon sifatida namoyon bo'ladi.

Tushunchaning sotsiologik qirralari ijtimoiy tengsizlik sharoitida inson shaxsining dehumanizatsiya jarayonini ko'rsatadi. Psixologik yondashuvda esa "kichkina odam" ichki iztirob, ikkilanish, xoru zorlik holatlari bilan namoyon bo'ladi. Adabiy tip sifatida esa u yozuvchining insonparvarlik, adolat, rahm-shafqat g'oyalarini yetkazish vositasiga aylanadi. Bu ijtimoiy tip, odatda, quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

- past ijtimoiy mavqe (xizmatchi, muallim, kichik amaldor va h.k.);
- jamiyatning zo'ravonlik, befarqlik va loqaydligiga uchrashi;
- ichki axloqiy fazilatlarning ustunligi (mehribonlik, sadoqat, kamtarlik);
- fojiaviy taqdirning muqarrarligi.

Adabiyotshunoslikda ijtimoiy tip tushunchasi bu muayyan tarixiy davr, sinfiy tuzilma va madaniy kontekst bilan bog'liq holda vujudga kelgan obrazlardir. V.Belinskiy va G.Plexanov ijtimoiy tipni real voqelikning badiiy umumlashmasi sifatida ko'rsatganlar.

"Kichkina odam" bu passiv, jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etmaydigan, biroq bu passivligi orqali jamiyatdagi bevosita adolatsizlikni ko'rsatadigan obrazdir. U ijtimoiy kritikani kuchaytiradi.

Estetik va ideologik vazifalari orqali yozuvchilar muayyan davr jamiyatining axloqiy, siyosiy va ijtimoiy kamchiliklarini fosh qilganlar. Obraz, bir tomondan, achinish uyg'otsa, ikkinchi tomondan, tizim tanqidini kuchaytiradi.

“Kichkina odam” tushunchasi bu faqat adabiy obraz emas, balki ijtimoiy ongda chuqur ildiz otgan, realizm estetikasida muhim o‘rin egallagan ijtimoiy tipdir. U orqali yozuvchi jamiyatdagi tengsizlik, adolatsizlik va insoniylik masalalarini ochib beradi. Ushbu tipning nazariy asoslari ijtimoiy strukturaviy farqlar, sinfiy ong va psixologik reallik bilan bevosita bog‘liqdir.

Nazariy izoh beradigan bo‘lsak, bu bosqichda “kichkina odam” hali to‘la ijtimoiy tip darajasiga ko‘tarilmagan, ammo u ilk bor markaziy obraz sifatida tasvirlana boshlagan. Asosan, insoniy fazilatlar, axloqiy tozalik va fojiali taqdirga urg‘u berilgan.

Rus adabiyoti kontekstida “маленький человек” atamasi allaqachon klassik termin sifatida tan olingan. XVIII asr sentimentalizmidagi ilk shakllanishlarni biz “Kichkina odam” obrazi sifatida birinchi namunalarni N.M.Karamzinning “Bechora Liza” (1792) qissasida ko‘rishimiz mumkin. Liza – oddiy dehqon qizi, ijtimoiy tengsizlik qurboni bo‘lib, uning fojiasi jamiyatdagi axloqiy me’yorlarning buzilishi natijasidir. Agar A.S.Pushkinning – “Stansioniy nadziratel” (1831) asarini oladigan bo‘lsak, bu asarda Samson Virin o‘z zamonasining ko‘plab oddiy, e’tiborsiz qolgan, huquqsiz kishilarining umumlashgan timsolidir. Pushkin uni alohida fojiali holatda emas, balki real ijtimoiy holatning mahsuli sifatida tasvirlaydi. «Men oddiy stansioniy nadziratel’man, mening qadrim yo‘q, meni urishadi, haqorat qilishadi…». Bu asar orqali Pushkin, keyinchalik, Gogol, Dostoyevskiy, Chexov asarlarida mukammal darajada shakllanadigan ijtimoiy zaif, huquqsiz, biroq chuqur insoniy fazilatlarga ega bo‘lgan qahramon tipini maydonga olib chiqadi. “Kichkina odam” bu yerda real ijtimoiy qatlamning badiiy tipik ifodasidir.

Yozuvchilarning ijodiga nazar soladigan bo‘lsak N.V.Gogol – “kichkina odam” tipining tiplashuv bosqichi bo‘laoldi. Nikolay Gogolning “Shinel” (1842) asarida Akakiy Akakiyevich obrazi klassik “kichkina odam”ning timsoliga aylangan. Uning hayoti va fojiasi nafaqat ijtimoiy tengsizlik, balki befarqlik, sovuq byurokratiya va insoniylikning yo‘qolgan muhitini ochib beradi.

“**Kichkina odam**” obrazi XIX asrning ikkinchi yarmida ham adabiyotdan yo‘qolib ketmadi, u Chexov qahramonining asosiy tipi bo‘lib qoldi. A.P.Chexov “kichkina odam” konsepsiyasini yanada chuqur psixologik hamda ekzistensial darajaga ko‘tardi. Chexov ijodida “kichkina odam” psixologik, ekzistensial mazmunga ega bo‘laoldi. “Qo‘rqoqlar”, “Zamena”, “Yangi lavozimda” kabi hikoyalarda Chexov qahramonlari jamiyatda o‘z o‘rnini topa olmaydigan, ichki va tashqi iztiroblar bilan kurashayotgan, biroq tub mohiyatida insoniy fazilatlarini yo‘qotmagan oddiy shaxslardir. Chexov ijodida “kichkina odam” endi ijtimoiy tipdan ko‘ra ko‘proq psixologik tipga aylanadi. Dramaturg shuni ko‘rsatishga intiladiki, bu tor doirada fikrlovchi odamlar jamiyatning har xil tabaqalarida mavjud. Chexov maktabi “kichkina odam” ni faqat ijtimoiy emas, balki ma’naviy va axloqiy inqirozda ham ko‘rsatdi.

XX asr G‘arb adabiyotida Katherine Mansfield tomonidan ham “kichkina odam” obrazi tasvirlangan. Katherine Mansfieldning “The Life of Ma Parker” (1921) hikoyasi XX asr boshidagi ingliz adabiyotida “kichkina odam” obrazining psixologik chuqurlikda talqin etilgan yorqin namunalaridan biridir. Bu hikoya shahar proletariatining eng zaif qatlamiga mansub, kundalik hayotda ko‘zga tashlanmaydigan, biroq murakkab ichki hayot kechirayotgan qahramon Ma Parkerning taqdirini tasvirlaydi. Xususan, Mansfieldning “Ma Parker hayoti” hikoyasida befarqlik, beparvolik muhitida yashayotgan keksa xizmatchi ayolning iztiroblari ruhiy chuqurlikda aks ettiriladi.

O‘zbek adabiyotida A.Qahhor ijodida milliy mentalitetga moslashtirilgan “kichkina odam” obrazlari mavjud. Qahhorning “Qo‘shni” hikoyalaridagi qahramonlar befarqlik, qo‘rqoqona murosa va jamiyatdagi urf-odatlarning bosimiga tushgan oddiy insonlardir. A.Qahhor o‘zining ijtimoiy-psixologik hikoyalarida xalqning oddiy vakillarini – hayot tashvishlari, ma’naviy iztiroblari, jamiyatdagi zaif mavqelari bilan ko‘rsatish orqali o‘zbek adabiyotida “kichkina odam” obrazini shakllantirgan yozuvchilardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola adabiyotshunoslikning zamonaviy metodologik tamoyillariga tayangan holda olib borildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida tarixiylik, tizimlilik va insonparvarlik prinsiplari qabul qilindi. “Kichkina odam” tushunchasi ijtimoiy-psixologik va estetik fenomen sifatida dialektik yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida umumilmiy metodlar – tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish va tasniflash usullaridan keng foydalanildi. Ushbu metodlar “kichkina odam” obrazining shakllanish jarayoni, rivojlanish bosqichlari va uning adabiy tip sifatida mustahkamlanishini aniqlashga xizmat qildi.

Maqolaning asosiy metodologik yadrosini xususiy adabiyotshunoslik metodlari tashkil etadi. Xususan,

– tarixiy-adabiy metod orqali “kichkina odam” obrazining XVIII–XIX asr rus adabiyotidagi paydo bo‘lishi va keyingi evolutsiyasi o‘rganildi;

– qiyosiy-tipologik metod yordamida rus (Pushkin, Gogol, Chexov), ingliz (K.Mansfield) va o‘zbek (A.Qahhor) adabiyotlaridagi “kichkina odam” obrazining umumiy va milliy xususiyatlari taqqoslab tahlil qilindi;

– strukturaviy-semantik tahlil asosida obrazlarning ijtimoiy mavqeyi, psixologik holati va badiiy funksiyasi ochib berildi.

Shuningdek, tadqiqotda sotsiologik va psixologik yondashuvlardan foydalanildi. Sotsiologik yondashuv “kichkina odam” obrazining ijtimoiy tengsizlik, sinfiy tafovut va degumanizatsiya jarayonlari bilan bog‘liqligini yoritishga imkon berdi. Psixologik yondashuv esa qahramonlarning ichki iztiroblari, ruhiy kechinmalari va ekzistensial holatlarini tahlil qilishda qo‘llanildi.

Nazariy asos sifatida V.Belinskiy, G.Plexanov, rus realizmi va zamonaviy adabiyotshunoslik konsepsiyalariga tayanildi. Badiiy matnlar kontekstual tahlil asosida o‘rganilib, ularning tarixiy, madaniy va estetik muhit bilan aloqadorligi izohlandi.

Xulosa qilib aytganda, “Kichkina odam” obrazi adabiyotshunoslikda faqatgina ijtimoiy tip emas, balki insonparvarlik g‘oyalarining badiiy timsolidir. U jamiyatning chekka qatlamlarida yashab, ko‘r-ko‘rona toqat bilan emas, balki ichki iztirob va botiniy kurash orqali o‘z qadriyatini saqlab qolishga urinadigan inson timsolidir. Mazkur obrazning adabiy tahlili orqali nafaqat tarixiy-ijtimoiy o‘zgarishlar, balki insoniyatning ruhiy qiyofasi ham ochib beriladi. Shu bois “kichkina odam” konsepsiyasi zamonaviy adabiy tafakkurda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Карамзин Н.М. Бедная Лиза. М., “Эксмо”, 2007, 5–25-бетлар.

(2). Достоевский Ф.М. Бедные люди. СПб., Лениздат, 1986, 7–98-бетлар.

(3). Mansfield K. The Life of Ma Parker. The Garden Party and Other Stories. London, Penguin Classics, 2007, 72–79-betlar.

(4). Qahhor A. Qo‘shni. Tanlangan asarlar. 3-jild, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1980, 85–96-betlar.

(5). Поспелов Г.Н. Теория литературы. М., “Просвещение”, 1978, 132–145-бетлар.

(6). Назаров К. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2002, 47–62-бетлар.

(7). Эргашев Ш. Адабиётшунослик назарияси. Тошкент, “Fan”, 2008, 88–104-бетлар.

(8). Mambetov T. “Kichkina odam” obrazining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. “Filologiya” ilmiy jurnali, 2022, 3-son, 23–30-бетлар.

Ibragimov Xayrulla Hamdamovich (O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti, f.f.f.d. (PhD); xayrullaibragimov773@gmail.com)

ESHQOBIL SHUKUR IJODIDA FOLKLOR VA ZAMONAVIYLIK UYG‘UNLIGIDA YANGI BIRLIKLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Eshqobil Shukur ijodida folklor an’analari va zamonaviy badiiy tafakkur uyg‘unlashuvi natijasida yaratilgan yangi poetik birliklarning estetik mohiyati tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy til, estetika, ta’sirchanlik, xalqona ruh, falsafiy tafakkur, semantika, mifologik obrazlar, metafora, folklor, doston, qo‘shiq, ertak, maqol.*

Ибрагимов Хайрулла Хамдамович (доцент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана, доктор философии (PhD)

НОВОЕ ЕДИНСТВО В ГАРМОНИИ ФОЛЬКЛОРА И СОВРЕМЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЭШКОБИЛА ШУКУРА

Аннотация. *В данной статье анализируется эстетическая сущность новых поэтических единиц, созданных в результате сочетания фольклорных традиций и современной художественной мысли в творчестве Эшкобила Шукура.*

Ключевые слова: *художественный язык, эстетика, выразительность, народный дух, философская мысль, семантика, мифологические образы, метафора, фольклор, эпос, песня, сказка, пословица.*

Ibragimov Khayrulla Hamdamovich (Associate Professor, Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD)

NEW UNITY IN THE HARMONY OF FOLKLORE AND MODERNITY IN THE WORK OF ESHQOBIL SHUKUR

Annotation. *This article analyzes the aesthetic essence of new poetic units created as a result of the combination of folklore traditions and modern artistic thinking in the work of Eshqobil Shukur.*

Keywords: *Artistic language, aesthetics, expressiveness, folk spirit, philosophical thought, semantics, mythological images, metaphor, folklore, epic, song, fairy tale, proverb.*

Kirish. O‘zbek adabiy tafakkuri tarixan xalq og‘zaki ijodi an’analari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib kelgan. Xalq dostonlari, qo‘shiqlari, ertaklari va maqollarida jamlangan ma’naviy boylik milliy adabiyotning ildizini tashkil etadi. Har bir davr yozuvchisi yoki shoiri ana shu ildizlardan oziqlanib, o‘z zamonining ruhi, g‘oyasi va estetik ehtiyojlarini ifoda etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tahlil jarayonida adabiyotshunoslar R.Yakobson, V.Tomasheskiy, Q.Yo‘ldoshev, A.Norqulov, N.Karimov, D.Quronov va M.Qo‘shjonov kabi olimlarning nazariy qarashlariga hamda mustaqillik davri o‘zbek shoirlarining ijodiga tayanildi. Jumladan, Nayim Karimovning “Adabiy jarayon va milliy o‘zlik”, Qozoqboy Yo‘ldoshevning “Zamonaviy o‘zbek she’riyati poetikasi” va M.Qo‘shjonovning “Eshqobil Shukur ijodi va poetik innovatsiya” kabi kabi tadqiqotlarda o‘zbek she’riyati, ayniqsa mustaqillikdan so‘ng o‘zbek shoirlari, shu jumladan, Eshqobil Shukur ijodi orqali so‘zning musiqiy va estetik imkoniyatlari kengayib, poetik tilga yangicha badiiy joziba bag‘ishlashi va o‘zbek she’riyatining xalqona ruhi, falsafiy tafakkuri va modern poetik izlanishlari o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda tavsiflash, qiyoslash, lingvopoetik, uslubiy, matniy tahlil, struktur-semantik, poetik va lingvopoetik yondashuv usullaridan foydalanildi.ba’zi hollarda statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida o‘zbek adabiyotida folkloriy tafakkurni zamonaviy shakl va mazmunda ifodalash jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu jarayonda Eshqobil Shukur nomi alohida tilga olinadi.

Eshqobil Shukur – xalqona ruhi, falsafiy tafakkuri va modern poetik izlanishlari bilan ajralib turuvchi ijodkor. Uning she’riyatida xalq og‘zaki ijodi obrazlari zamonaviy inson tafakkuri, ruhiy izlanishlari bilan uyg‘unlashadi. Shoir xalqona soddalikni saqlagan holda, falsafiylik va psixologik chuqurlikka erishadi.

Bugungi kunda Eshqobil Shukur ijodida folklor an’analari va zamonaviy badiiy tafakkur uyg‘unlashuvi jarayonini tahlil qilish va u orqali yaratilgan yangi poetik birliklarning estetik mohiyatini ochish imkonini beradi. Buning uchun esa quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

•Eshqobil Shukur ijodining manbalarini o‘rganish.

•Uning asarlaridagi folklor unsurlarini aniqlash.

•Folklor obrazlarining zamonaviy talqinini tahlil qilish.

Shoir ijodidagi folklor zamonaviylik sintezi asosida vujudga kelgan yangi badiiy birliklarni belgilash muhim hisoblanadi.

Zamonaviy adabiyotda milliylik va modernlik uyg‘unligini aniqlash adabiyotshunoslikda muhim yo‘nalishdir. Eshqobil Shukur ijodi bu jihatdan o‘zbek adabiyotining yangi bosqichini ifodalaydi va bu jarayonda shoirning ijodiy shakllanishi va dunyoqarashi muhim rol o‘ynaydi.

Eshqobil Shukur (1950-yillar oxiri – hozirgi davr) o‘z ijodini mustaqillik davrida yetuklashtirgan shoirdir. Uning she’riyatida insoniylik, tabiat, Vatan, vaqt, e’tiqod va ruhiy erkinlik mavzulari markaziy o‘rinda turadi. Shoirning poetik qarashlari Sharq adabiy-falsafiy merosi (Navoiy, Attor, Rumiy), xalq og‘zaki ijodi hamda G‘arb modernizmi (Eliot, Lorca, Paz) ta’siri ostida shakllangan. Shu bois uning asarlarida sharqona ruh, xalqona ifoda va zamonaviy falsafa uyg‘unlashgan.

Eshqobil Shukur ijodining asosiy manbai xalq ruhiyatidir. U xalqning so‘z boyligini, obraz tizimini, og‘zaki ifoda uslubini chuqur bilgan va buni o‘z she’riyatida badiiy qurolga aylantirgan. Masalan, xalq dostonlarida uchraydigan *ona yer, yel, shamol, qush, yo‘l* timsollari shoir ijodida falsafiy mazmun kasb etadi.

Yashillangan tomlar ustida
Kelinlarday titrar qizg‘aldoq.
Singillarning sochini o‘ynab,
Yengil-yengil yelar shamollar. [3;9-b.]

Bu misralarda shamol – xalqona tasvirdagi tabiiy hodisa emas, balki hayotning davomiyligi, «o‘tgan va kelajak avlodlar orasidagi ko‘prik» sifatida jonlanadi. Shunday qilib, Eshqobil Shukur folklor obrazlarini falsafiy tuyg‘u, mazmun bilan boyitadi. Shuningdek, Eshqobil Shukur o‘z she’rlarida yer timsoliga juda ko‘p murojaat qiladi. Yer xalq folklorida ona, boshpana, muqaddas maskan sifatida talqin qilinsa, shoir buni yanada teranlashtiradi.

Gul bo‘lar yerlarim kul bo‘ldi
Toptaldi, xo‘rlandi otalar yeri.
Yer topmay ko‘nglimga ko‘mildim,
Vo-o, sho‘rim! Vo-o, sho‘rim! [3;162-b.]

Bu yerda “yer” millatning boshidan kechirgan fojiaviy taqdirini o‘zida ifodalovchi ramziy maydonga aylanadi. Shu tarzda, shoir xalqona tasvirni falsafiy ma’noga ko‘taradi. Folklor unsurlarining Eshqobil Shukur ijodidagi talqinini quyidagicha tasnif qilishimiz mumkin: 1. Folklor obrazlari tizimi va ularning badiiy transformatsiyasi. Eshqobil Shukur asarlarida folklor obrazlari faqat xalqona tasvir sifatida emas, balki metaforik-falsafiy struktura sifatida ishlaydi. U xalq obrazlarini o‘z she’rlarining markaziy g‘oyasiga singdiradi:

Folklor obrazlari	Zamonaviy ma’nodagi talqin	Shoir talqinida ifodalanishi
Ona yer	Vatanning hayotiy, ma’naviy asosi	“Ona yer” she’rida insonning ildizi, ruhiy ona manbai sifatida
Yel	Harakat, o‘zgarish, zamon	“Yel bilan suhbat”da inson va tabiat muloqotining ramzi
Suv	Poklik, hayot	“Suv nidosi” she’rida ruhiy tozalanish manbayi
Qush	Ozodlik, orzu, ruh	“Qushlar orzusi”da inson ruhining parvozi

Bu obrazlarning barchasi xalq og‘zaki ijodida mavjud bo‘lgan qadimiy arxetiplar bo‘lib, shoir ularni zamonaviy insoniy muammolarga moslashtirgan.

2. Ritm, ohang va til poetikasi. Eshqobil Shukur xalq qo‘shiqlarining ohangdorligini zamonaviy erkin she’r shaklida qayta yaratadi. U takrorlar, intonatsion o‘tishlar orqali musiqiylikni saqlab qoladi:

Yer yig‘lar, osmon yig‘lar, Ko‘ksimda to‘nar ohim.
Ko‘z – do‘zax, rizvon yig‘lar
Yig‘laydi siniq mohim.
Dil – ikki jahon yig‘lar: [3; 107-b.]

Bu kabi takrorlar xalq allalari, marsiya yoki dostonlaridagi musiqiylikni eslatadi, lekin Eshqobil Shukur ijodida bu zamonaviy semantik yuk bilan boyitilgan. Til jihatidan shoir xalqona so‘zlarni zamonaviy badiiy kontekstga moslashtiradi. Masalan: *zor, tong nafasi, so‘fi, beshik, ko‘hna* kabi so‘zlar o‘zining tarixiy ohangini saqlab, poetik obrazni chuqurlashtiradi.

3. Mifologik qatlam va falsafiy ma’no.

Eshqobil Shukur ijodida folklor unsurlari ko‘pincha mifologik obrazlar shaklida namoyon bo‘ladi. Bu usul adabiyotshunoslikda mifopoetik tafakkur deb yuritiladi. Masalan, “Oq qushlar, qora so‘zlar” she’rida qush obrazlari orqali *nur va zulmat, yaxshilik va yomonlik, ruh va jism* qarama-qarshiligi ifodalanadi. Shunday qilib, shoir folklorni zamonaviy mifologiyaga aylantirgan, ya’ni xalq obrazlarini falsafiy darajaga ko‘targan.

Eshqobil Shukur asarlarida folklor va zamonaviylik uyg‘unligida yangi badiiy birliklar xalqona va modern unsurlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Bu uyg‘unlik yangi badiiy birliklarni yaratgan:

Folklor ildizi	Zamonaviy ifoda shakli	Hosil bo‘lgan birlik
Xalqona obrazlar	Falsafiy mazmun	Milliy-falsafiy metafora
Qofiyali ritm	Erkin she’r	Ichki musiqiylik
Eposona qahramon	Ruhiy kechinmali shaxs	Psixologik lirika
Mifologik timsol	Ontologik tahlil	Milliy-modern sintez

Bu jarayonda shoir xalq og‘zaki ijodi unsurlarini badiiy tilda qayta kashf etib, milliy ruhni zamonaviy poetika bilan uyg‘unlashtira olgan. Bu jarayonda esa, albatta, shoir ijodining milliy adabiyotdagi o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Eshqobil Shukur ijodi o‘zbek adabiyotida milliy modernizm yo‘nalishini shakllantirgan maktab sifatida baholanadi. Q.Yo‘ldoshev, A.Norqulov, H.Karimov kabi adabiyotshunoslar ta’kidlaganidek, u folklor unsurlarini saqlagan holda, modern poetik tildan foydalanib, milliy o‘zlikni global falsafiy tafakkur darajasiga ko‘tardi.

Shoir ijodi orqali o‘zbek she’riyati milliy qadriyatlarni yo‘qotmasdan yangilanish, xalqona timsollarni falsafiy talqin qilish, badiiy tilda milliylik va zamonaviylik uyg‘unligini ifodalash imkoniga ega bo‘ldi.

Xulosa. Shunday qilib, Eshqobil Shukur ijodi o‘zbek adabiyotida folklor va zamonaviylik uyg‘unligining yorqin namunasi bo‘lib, u milliy ruhiyatni zamonaviy tafakkur bilan sintez qilgan ijodkordir.

Shoir xalq og‘zaki ijodidagi obrazlarni, ohangni va ritmni zamonaviy badiiy shaklda qayta talqin etib, yangi poetik birliklarni yaratgan. Uning ijodida folklor unsurlari faqat an’anaviy esdalik emas, balki badiiy tafakkur mexanizmi sifatida ishlaydi. Eshqobil Shukur milliy adabiy tafakkurda folklor-mifologik asosli zamonaviy poetikani shakllantirgan, shuning uchun ham uning asarlari hozirgi o‘zbek she’riyatining eng muhim bosqichini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:
(1). Karimov H. Adabiy jarayon va milliy o‘zlik. Toshkent, “Akademnashr”, 2018.
(2). Qo‘shjonov M. Eshqobil Shukur ijodi va poetik innovatsiya. “Adabiyot”, Toshkent, 2015.
(3). Yo‘ldoshev Q. Zamonaviy o‘zbek she’riyati poetikasi. Toshkent, “Fan”, 2019.
(4). Eshqobil Shukur. “Hamal ayvoni”. Toshkent, 2002, “Sharq” nashriyoti.
(5). Eshqobil Shukur. Yurak daftari. Toshkent, 2010, G‘afur G‘ulom nashriyoti.
(6). Eshqobil Shukur. Sukutning kuyi. Toshkent, 2014, “Adabiyot” nashriyoti.
(7). Eshqobil Shukur. So‘z va sukunat. Toshkent 2018, “Sharq” nashriyoti.

Zokirova Barchinoy Maxmud qizi (Toshkent davlat Transport universiteti tayanch doktoranti; keldiyorovab@gmail.com)

ABDULLA QAHHOR VA RAYMOND KARVER ASARLARIDA G‘OYAVIY-BADIIY MAZMUN

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy asar qurilishida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan g‘oya hamda mazmun borasidagi asosli fikr-mulohazalar keltiriladi va ikki yirik yozuvchilarning hikoyalari misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Xususan, o‘zbek adabiyoti sahnasida yorqin iz qoldirgan ijodkor Abdulla Qahhor va Amerikaning mashhur hikoyanavisi Raymond Karver asarlaridagi o‘zaro g‘oyaviy yaqinlik, sermazmunlik va ixchamlik masalalaridagi universallik turli xil nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Ushbu ijodkorlar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar o‘zining dolzarbligi, umumbashariy va umuminsoniyligi bilan alohida xarakterga ega ekanligi tahlil ostiga olingan hikoyalari asosida qiyosiy talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: badiiy g‘oya, muallif g‘oyasi, lakonik uslub, g‘oyaviy-badiiy mazmun, g‘oyaviy positsiya, bosh g‘oya, yordamchi g‘oya.*

Закирова Барчиной Махмуд кизи (докторант (PhD) Ташкентский государственный транспортный университет; keldiyorovab@gmail.com)

ТВОРЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ В РАБОТАХ АБДУЛЛЫ КАХХОРА И РЭЙМОНДА КАРВЕРА

Аннотация. *В данной статье представлены обоснованные мнения об идее и содержании, имеющих особое значение при создании произведения искусства и проведен сравнительный анализ на примере рассказов двух великих писателей. В частности, рассматривается универсальность в вопросах идеологической близости, содержания и лаконичности в произведениях писателя Абдуллы Каххора, оставившего яркий след на сцене узбекской литературы, и известного американского писателя-новеллиста Раймонда Карвера, с разных точек зрения. Выдвинутые этими писателями идеи отличаются актуальностью, универсальностью и всеобъемлющим смыслом и интерпретируются сравнительно на основе анализируемых рассказов.*

Ключевые слова: *художественная идея, авторская идея, лаконичный стиль, идеологическое и художественное содержание, идеологическая позиция, главная идея, вспомогательная идея.*

Zokirova Barchinoy Makhmud qizi (PhD student Tashkent State Transport University; keldiyorovab@gmail.com)

IMAGINATIVE-ARTISTIC CONTENT IN THE WORKS OF ABDULLA QAHHOR AND RAYMOND CARVER

Annotation. *This article presents well-founded opinions on the idea and content, which are of particular importance in the construction of a work of art, and a comparative analysis is made using the example of the stories of two great writers. In particular, the universality in the issues of ideological proximity, content and conciseness in the works of the creator Abdulla Qahhor, who left a bright mark on the stage of Uzbek literature, and the famous American short story writer Raymond Carver, is considered from different points of view. The ideas put forward by these creators are distinguished by their relevance, universality and universality, and are interpreted comparatively on the basis of the stories under analysis.*

Keywords: *artistic idea, author’s idea, laconic style, ideological and artistic content, ideological position, main idea, auxiliary idea.*

Kirish. Badiiy asar qurilishi, shakli nechog‘lik muhim bo‘lsa, yozuvchi ifodalashni maqsad qilgan fikr ham shu qadar ahamiyatli va birlamchidir. Asarda keltirilgan tavsiflar, predmetlar, obrazlar asarning go‘yasini vujudga keltiradi. Yozuvchi tomonidan ilgari surilgan g‘oya esa qahramonlar psixologiyasi, ularning taqdiri, boshidan o‘tkazgan sinovlari ichiga singib ketadi va sujetni harakatga keltiradi. Shu darajada yaxlitlashib ketganidan muallif asar g‘oyasiga alohida to‘xtamay yo ishora qilmay turib, o‘qish jarayonida kitobxonning o‘zi anglab yetadi. Tadqiqotimiz davomida tahlilga olingan adiblar ijodida ham o‘ziga xos

g‘oyaviy-badiiy mazmunni talqin qilish mumkin. Raymond Karver va Abdulla Qahhor hikoyalarida turli-tuman muammolar alohida sujetlar orqali atroflicha muhokama qilingan. Masalan, Raymon Karver o‘z asarlarida kunalik hayotda oddiy insonlar boshdan kechiradigan mayda muammolar, ba’zi shaxslar orasidagi muloqotlarning samarasizligi, yolg‘izlik, izolatsiya, fojiaviy aloqalar, umidsiz insonlar taqdiri, ruhiy uyg‘onish va ba’zi hollarda qalb ko‘zining ochilishi kabi g‘arb madaniyatiga xos masalalar to‘g‘risida yozgan bo‘lsa, Abdulla Qahhor insoniy qadr-qimmat, jaholat, mutelik, tobelik, huquqsizlik va qashshoqlik kabi mavzularni o‘tkir jumlalar bilan ochib berishga intilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Har qanday badiiy asar qaysidir ma’noda real hayotning kichik bir manzarasi hisoblanadi. Turmushning chigal, murakkab jarayonlarida turli-tuman g‘oyalar paydo bo‘ladi va badiiy asarlarga ko‘chganda esa g‘oyaviy mazmunning vujudga kelishiga sabab bo‘ladi. Tolstoy shunday deydi: “Har qanday asar faqat hayotning yangi tomonini ochib bersagina san’at asaridir” [1;292-b.]. A.Chexov “Xat” hikoyasida Tolstoy asarini ko‘zda tutib yozgan edi: “Men bu kitobni butun kun bo‘yi o‘qidim, meni qattiq hayajon chulg‘ab oldi va men hayotning avval bilmaganim yangi unsurlari qalbimning tub -tubidan joy olayotganini sezib turdim. Har yangi sahifani o‘qiganim sari men yana boyroq, kuchliroq, yuksakroq bo‘la bordim” [2;476-b.]. Shunday qilib, badiiy asardagi g‘oya turmush hodisalari ustidan chiqariladigan oddiy mantiqiy xulosa emas, balki hayotni bevosita mushohada qilish, sinchiklab tadqiq etish va obrazli, emotsional ifodalash yakunidir [3;100-b.].

Xususan, Hotam Umurovning “Adabiyot qoidalari”, To‘xta Boboyevning “Adabiyotshunoslik asoslari” hamda Dilmurod Quronov va Izzat Sultonning adabiyot nazariyasiga bag‘ishlangan asarlarida ham g‘oya, mazmun va uning turlari va mavzu to‘g‘risida batafsil ma’lumotlar keltiriladi. G‘oyaviy mazmun nuqtayi nazaridan tahlil qilingan hikoylar esa Abdulla Qahhorning “Anor” va Raymond Karverning “Hikoyalar to‘plami” asarlariga mansubdir.

Tadqiqot metodolgiyasi. Tadqiqot davomida psixologik, biografik, sotsiologik va qiyosiy-tarixiy metodlardan samarali foydalanilgan. Tadqiqotni amalga oshirish uchun ijodkorlar biografiyasi va ijodi bilan yaqindan o‘rganilgan. Tadqiqot obyekti sifatida Abdulla Qahhorning “Boshsiz odam” hamda Raymond Karverning “Ular sening ering emas” (They are not your husband) hikoyasi tanlab olingan.

Tahlil va natijalar. Raymond Karver o‘z hikoyalarida kundalik turmushda kuzatiladigan vaziyatlar nozik munosabatlarga alohida e’tibor qaratgan. Hikoyada jumlalar siyrak, ba’zida uzuq-yuluq suhbatlar asosida shakllantirilgan, bu orqali asarni o‘qish orqali real hayotga sho‘ng‘ib ketish mumkin. Undagi sodalik, kichik-kichik lavhalarning qamrab olinishi, detallardan mohirona foydalanilishi va murakkablikdan chekinish orqali badiiy g‘oyani ifodalay olishi tahsinga sazovordir. Karver kichik odamlar haqida kichik hikoyalar yozadigan kichik rassom sifatida tanilgan. Karverning aksariyat qahramonlari ishchi sinfiga mansub ekanligi rost bo‘lsa-da, ularning muammolari universaldir. Karver ajralish, xiyonat, ma’naviy begonalashuv, alkogolizm, bankrotlik, ildizsizlik va mavjudlik qo‘rquvi haqida yozadi. Bu azoblarning hech biri ishchi sinfiga xos emas va aslida ularning barchasi bir vaqtlar yuqori ijtimoiy tabaqa a’zolari uchun odatiy hol bo‘lgan [4].

Agar yozuvchi o‘z asarida masalani to‘g‘ri qo‘ya olgan bo‘lsa, undan kitobxon ham to‘g‘ri xulosa keltirib chiqaradi. Bundan, badiiy ijodda g‘oyasiz asar ham bo‘lishi mumkin ekan-da, degan yanglish xulosaga kelmaslik kerak. Biz bilamizki, asarda u yoki bu masalaning qo‘yilishining o‘ziyoq muallifning shu masalaga bo‘lgan g‘oyaviy pozitsiyasini belgilaydi-yozuvchi hayotdagi nimaiki narsani muhim–tipik deb hisoblasa, shu narsani asarida tasvirlaydi. Shu sababli asarda muallif g‘oyasi aniq bayon qilinishi yoki qilinmasligidan qat’iy nazar, kitobxon voqealar talqinidan asar g‘oyasini aniq tasavvur qila oladi [5;105–106-b.].

Raymon Karverning navbatdagi “Ular sening ering emas” (They aren’t your husband) deb nomlangan hikoyasi ham g‘oyaviy mazmun jihatidan chuqur va serqirra asarlar sirasiga kiradi. Hikoyaning asosiy g‘oyasi orqali ma’nan qashshoq, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lmagan, erkaklik g‘ururi inqirozga yuz tutgan, hattoki o‘zligiga ham begona bo‘lgan, jamiyatning shaxsiyatiga ta’sir ko‘rsatishiga yo‘l qo‘yib bergan insonning xudbinlik harakatlari ochib berilgan. Shuningdek, o‘sha davrning dolzarb muammolaridan bo‘lgan odamlar o‘rtasidagi raqobat, yaxshiroq yashash uchun har qanday yo‘ldan yurib ko‘rish, jamiyat fikri bilan barcha narsalar va hattoki insonlarga ham baho berish kabi masalalarga urg‘u berilgan. Hikoya qahramonlari vaqtincha ishsiz sotuvchi Erl va tun-u kun ofitsant bo‘lib ishlaydigan rafiqasi Dorin bo‘lib, asar Erlning rafiqasi ishlaydigan qahvaxonaga kelishi bilan boshlanadi. Ayoliga taom buyurtma qilib bo‘lgach, ro‘parasida o‘tirgan ikki erakakning qay tarzda Dorinni haqoratlab, muhokama qilishayotganligi va unga qarata “semiz” deb ta’rif berishganligi Erlning qulog‘iga chalinadi. Erl bu so‘zlardan g‘azablangan bo‘lsa-da, hech narsa deyolmaydi, aksincha, ularning kamsitishlarini “to‘g‘ri” qabul qiladi. Rafiqasi uyga kelgach esa unga

vazn yo‘qotishi u uchun manfaatli bo‘lishini uqdiradi, hatto uyga tarozi ham olib keladi. Tashqi ko‘rinishi haqidagi bunday tanqiddan keyin Dorin ham parhez qilib, mashq qilishni boshlaydi. Oqibatda u haddan tashqari ozib, rangsiz va kuchsiz bo‘lib borar, bu ahvolini ko‘rgach, atrofdagilarda ham e’tiroz paydo bo‘ladi. Dorin Erlga bu holatni tushuntirmoqchi bo‘lganda esa “Ular sening ering emas” degan keskin javobni oladi. Oradan kunlar o‘tib, endi qanday gaplarni eshitishga qiziqqan Erl yana qahvaxonaga boradi va kim xotini haqida biror fikr bildirar ekan deb, kutib o‘tiradi, hatto yonida o‘tirgan notanish erkakka qarata, bu ayol qanday? Nima deysiz? deb so‘rashdan ham uyalamaydi. Erkak esa gaplariga parvo ham qilmaydi. Shunday qilib, “uddaburon” sotuvchining bu safar omadi kelmaydi, ayolini munosib “baholatishni” uddalay olmaydi. Erlning qiliqlarini ko‘rib turgan ofitsantlar bu “mazxaraboz”ning kimligi so‘rashganda, ming afsus bilan “Bu mening erim” deb javob beradi Dorin. Asarda faqatgina mustaqil fikriga ega bo‘lmagan, rafiqasiga jismdek qaraydigan erkak va o‘z qadrini anglamay, unga mulkdek munosabatda bo‘lishiga yo‘l qo‘yib bergan ayolgina emas, butun oiladagi o‘zaro sovuqqonlik, begonalashuv masalasi ham qamrab olingan. Erlning shafqatsiz tanqidiy fikrlari tufayli, Dorin o‘ziga bo‘lgan ishonchidan ayriladi, ruhiy tushkunlikka tushadi va sog‘ligiga putur yetkazadi: *“I hate to say anything, Earl said, “but I think you better give a diet some thought. I mean it. I’m serious”* [6;19-b.]. Yana bir holat orqali muallif Erldagi yashirin xudbinlikni ham fosh etadi. Erl ishlamas, oilani ta’minlamas, ammo ayolining pullarini hisoblab, ishlatishdan hijolat bo‘lmaydigan darajada xudbin edi. “*Every three or four days he drove someplace for an interview, and at night he counted her tips. He smoothed out the dollar bills on the table and stacked the nickels, dimes, and quarters in piles of one dollar*”. Xullas, hikoyada yozuvchining g‘oyaviy niyati, taqdirning aniq manzaralari-obrazlar orqali ixcham va sodda shaklda gavdalanadi. Undagi umuminsoniy g‘oyalar esa asar to‘qimasiga chuqur singdirib yuborilgan. O‘quvchi asarni o‘qib, voqealarning talqinidan, xaraterlarning mantiqiy ketm-ketligidan g‘oyani anglab oladi va mustaqil tahlil qilishga harakat qiladi. Zero, Karver hikoyalarining asl g‘oyaviy-badiiy mazmuni va yashirin maqsadini tushunish uchun bir marotaba o‘qish yetarli emas.

Kuchsiz hikoyaning asosiy kasali g‘oyaning noaniqligidir. Noaniq g‘oya-kuchsiz hikoya demakdir. Hikoyada bir necha personaj bo‘lishi mumkin. Ular har xil gapiradilar, har xil harakat qiladilar, ya’ni ular har xil xarakterlardir. Biroq xarakterlar turli bo‘lishidan qat’iy nazar, ularning har bir harakati asosiy go‘yani ochish uchun xizmat qilishi kerak [7;76-b.]. Abdulla Qahhor tomonidan yaratilgan hikoyalarda ilgari surilgan g‘oyalar ham xarakterlar, detallar va voqealar orqali o‘z aksini topadi. Xususan, yozuvchining “Boshsiz odam” hikoyasidagi birlamchi masala erksizlik, irodasizlik, mutelik, johillik va mustaqil fikrsizlik kabli jamiyatda uchraydigan illatlarning qay darajada inson shaxsiyatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatib berishdan iboratdir. Asar qahramoni usta Abdurahmonning qay darajada johil va beshavqat ekanligini eri o‘lib, ikkinchi marta u bilan turmush qilgan Niso buvi va uning qizlariga qilgan ayovsiz munosabatidan ko‘rish mumkin. Qahramonning asl xarakteristikasini ochib berish uchun bir nechta jumlaning o‘zi kifoya bo‘lgan, ortiq tavsiflar va ta’riflarga hojat yo‘q: “*Usta Abdurahmon qizlarni ko‘p uradi. Bir kuni Niso buvi: «Ursangiz o‘sha do‘koningizga olib borib uring», deganida usta: “Ha, joning achiydimi, bundan keyin men urayotganda kulib turmasang, uch taloqsan…” deb yubordi. Shundan keyin Niso buvi ko‘p martalab “kuldi”* [8;152–153-b.]. Otasining gapidan chiqmaydigan, o‘z erkin fikri va dunyoqarashiga ega bo‘lmagan Abdurahmonning o‘g‘i Faxriddin esa asar g‘oyasini yuzaga chiqarishda alohida o‘rin egallaydigan qiyofa bo‘lib, hikoyaga hajviylik tusini beradi. U otasining xohishi bilan Nazira buvining qizi Mehriga uylanadi, ammo hech narsa o‘zgarmaydi, irodasiz va noshudligicha qoladi. Faxriddinning bunday irodasiz va kuchsiz bo‘lib voyaga yetishida johil otaning hissasi beqiyos, albatta. Qahramondagi bu qadar ojizlik, tor dunyoqarash, fahm-farosatning tanqisligiga urg‘u berish orqali muallif faqatgina biror shaxsni tipiklashtiribgina qolmay, jamiyatda uchraydigan shunday “boshsiz”, “mustaqil fikrsiz”, “kim nima desa o‘ylamay bo‘ysunadigan”, “faqatgina buyruqqa bo‘ysunadigan” insonlar ustidan keskin kuladi va ularning ongsiz harakatlarini tanqid qiladi. Hatto farzandidan judo bo‘lib, bemor ayolini ko‘rish uchun borganda ham, Faxriddin so‘zidan biror so‘z qo‘sholmas, otasining gaplarini qaytarardi:

– Yaxshimisan...uyda sen yo‘q, dadam qiynalib qoldilar. Yomon bo‘lar ekan...

– Kundan kun battar bo‘lgan edim, olib tashlashdi... Naq o‘layozdim...

– Xavriyat.

Biroz avval otasi aytgan “xayriyat” so‘zi ham Faxriddin tomonidan tilga olinadi, ammo qay o‘rinda ishlatishning esa ahamiyati yo‘q edi. Yon-atrofdagi voqea-hodisalarga loqayd, ma’nan qashshoq, majruh insonlar haqida so‘z borganda, “Faxriddin”ning qiyofasi ko‘z oldimizda gavdalandi. Quyidagi gap orqali esa qahramonning chindan ham “boshsiz odam” eknaligi yaqqol ko‘rsatib beradi:

– Ko‘rdim, boshi yo‘q. –iye!.. –dedi Faxriddin og‘zini va ko‘zlarini katta ochib, –bolaning ham boshi bo‘maydimi!.. Dadamdan so‘ray-chi...

Asarning bunday kutilmagan yechim bilan nihoyalanishi hikoyadagi asl mazmunni xulosalaydi. Abdulla Qahhor tomonidan ixcham shaklda yaratilgan ushbu hikoyada g‘oya va mazmun voqealar va personajlar xarakteristikasiga singib ketgan. Asardagi bosh g‘oya–shaxsiyat va o‘zlikning yo‘qolish fojiasini tanqid qilish bo‘lsa, yordamchi g‘oyalar esa ayol huquqlarining poymol bo‘lishi, jaholatning qay tarzda insonlarga ozor berishi kabi masalalar atrofida umumlashadi. Raymon Karverning “Ular sening ering emas” va Abdulla Qahhorning “Boshsiz odam” hikoyasidagi qahramonlarning qanday vazifani bajarishi va qanday go‘yani ochib berishga xizmat qilishi nuqtayi nazaridan ham bir qadar umumiylikni aniqlashimiz mumkin.

“Ular sening ering emas” (They aren’t your husband) va Abdulla Qahhorning “Boshsiz odam” hikoyasidagi qahramonlarning umumiy jihatlari

T/r	Personajlar	Johil	Erksiz	Mustaqil fikrsiz
1	Dorin		O‘z jismiga, puliga egalik qilolmaydi, erining buyruqlarini bajarishdan tonmaydi. Uning gaplariga hamisha quloq soladi, ustidan nazorat qilishiga qo‘yib beradi.	
2	Erl	Ayoliga beshavqat, sovuq munosabatda bo‘ladi, unga obyekt sifatida qaraydi, har tomonlama nazorat qilishga harakat qiladi, ovqat yeyishni to‘xtatishini so‘rashdan ham andisha qilmaydi.		O‘zining erkaklik hamiyatini yo‘qotgan, jamiyatning va atrofdagilarning fikriga qarab ish ko‘radi, begona odamlarning o‘rinsiz gaplari va tanqidlari tufayli rafiqasini vazn tashlashga majbur qiladi, ijtimoiy fikr ortidan ergashadi.
3	Faxriddin		Hattoki kimga uylanishini ham otasi belgilab beradi, kasal xotinini ko‘rish uchun ham undan ruxsat oladi, ayoli og‘riqdan to‘lg‘onib chiqqanda ham, otasi izn bermaguncha uni kasalxonaga olib bormaydi, kaklikka suv qo‘yib o‘tiradi.	O‘zi mustaqil qaror qabul qilolmaydi, bir so‘zni ham ongli ravishda aytmaydi, farzandli bo‘lish masalasida ham otasi bilan maslahatlashishni niyat qiladi, xotiniga aytishi kerak bo‘lgan gaplarni ham otasining so‘zlari bilan ifodalaydi.
4	Abdurahmon	Ayoli va uning bolalarini haqoratlaydi, qo‘l ko‘taradi, birovning fikri bilan hisoblashmaydi, Nazira buvining qizlarini urayotganda uni “kulib” turishga majbur qiladi. O‘g‘lini “boshsiz” qilib tarbiyalaydi.		

Xulosa va takliflar. Xullas, Raymond Karver va Abdulla Qahhor tomonidan yaratilgan hikoyalarda g‘oyaviy, mazmuniy, qahramonlarning xarakteristikasi jihatidan qisman yaqinlik kuzatiladi. Ikkala adibning ham ijodiga mansub asarlarda chuqur umuminsoniy hamda umumbashariy g‘oyalar jam bo‘lgan bo‘lib, rang-barang obrazlar va tugal voqealar orqali sodda shaklda o‘quvchiga tuhfa etilgan. Asarlarni o‘qish davomida undagi g‘oya va mazmunni sekinasta anglab yetamiz va ijtimoiy tuzum, jamiyat ahvoli, insonlar dunyoqarashi, davr talabi kabi masalalar yuzasidan tanqidiy fikr yuritamiz.

Foydalanilgan aqdabiyotlar ro‘yxati:

(1). Толстой Л. Н. О литературе // Собрание сочинений: в 22 т. Москва. Художественная литература, 1983. Т. 15. С. 292.

(2). А.Чехов. Собр. соч. в двенадцати томах. Т. 8, М., 1962, с. 476.
(3). Sulton I. Adabiyot nazariyasi. T., “O‘qituvchi”, 2005, 100-bet.
(4). Analysis of Raymond Carver’s Short Stories – Literary Theory and Criticism.
(5). Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2002, 105–106-betlar.
(6). Carver.R. Collected Stories. The Library of America. New York, NY I0022, 2009, p. 19.
(7). Nazarov B. Adabiy turlar va janrlar. 1-jild, T., “Fan” nashriyoti, 1991, 76-bet.
(8). Qahhor A. Anor. T., G‘.G‘ulom nashriyoti-matbaa ijodiy uyi, 2024, 152–153-betlar.

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna (Urganch davlat Pedagogika unstituti dotsenti v.b.; askarovazulayxo@gmail.com)

MASNAVIY JANRI POETIKASI VA UNING OGAHIYNING BADIIY MEROSIDAGI TADRIJI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotida muhim o‘rin tutgan masnaviy janrining poetik tabiati, shakliy va funksional xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida Muhammad Rizo Ogahiyning tarixiy-badiiy merosi, xususan,“Riyoz ud-davla” asari tarkibidagi masnaviylar turadi. Maqolada masnaviy janrining tor va keng ma’nodagi talqinlari, uning epik va lirik imkoniyatlari yoritilib, Ogahiy ijodida mazkur janrning tutgan o‘rni va tadrijiy rivoji ochib beriladi. Asar tarkibidagi masnaviylar miqdori aniqlanib, ular mazmun-mohiyati va funksional vazifasiga ko‘ra tavsifiy, voqeaband, panegirik hamda lirik-falsafiy guruhlarga ajratiladi. Tadqiqot natijalari Ogahiy tarixiy asarlarida masnaviy janri nasriy bayonni badiiy jihatdan boyituvchi, tarixiy haqiqatni emotsional va estetik ranglar bilan yorituvchi muhim poetik vosita ekanini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *masnaviy janri, o‘zbek mumtoz adabiyoti, Ogahiy,“Riyoz ud-davla”, poetika, tarixiy asar, liro-epik janr, voqeaband masnaviy, tavsifiy masnaviy, panegirik, didaktik chekinish.*

Аскарова Зулайхо Янгибоевна (и.о. доцента Ургенчского государственного педагогического института; askarovazulayxo@gmail.com)

ПОЭТИКА ЖАНРА МАСНАВИ И ЕГО РАЗВИТИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ ОГАХИ

Аннотация. *В данной статье научно-теоретически анализируется поэтическая природа, формальные и функциональные особенности жанра маснави, занимающего важное место в узбекской классической литературе. В центре исследования находится историко-художественное наследие Мухаммада Ризы Огахи, в частности, маснави в произведении "Рияз уд-давла”. В статье освещаются узкие и широкие толкования жанра маснави, его эпические и лирические возможности, раскрывается роль и постепенное развитие этого жанра в творчестве Огахи. Количество маснави в произведении определяется, они делятся на описательные, повествовательные, панегирические и лирико-философские группы в соответствии с их содержанием и функциональной задачей. Результаты исследования показывают, что жанр маснави в исторических произведениях Огахи является важным поэтическим средством, художественно обогащающим прозаическое повествование, освещающим историческую правду эмоциональными и эстетическими красками.*

Ключевые слова: *жанр маснави, узбекская классическая литература, Огахи, "Рияз уд-давла," поэтика, историческое произведение, лиро-эпический жанр, повествовательный маснави, описательный маснави, панегирик, дидактическое отступление.*

Asqarova Zulayho Yangiboyevna (Acting Associate Professor of Urgench State Pedagogical Institute; askarovazulayxo@gmail.com)

THE POETICS OF THE MASNAWI GENRE AND ITS EVOLUTION IN OGAHI'S ARTISTIC HERITAGE

Annotation. *In this article, the poetic nature, formal and functional features of the masnavi genre, which occupies an important place in Uzbek classical literature, are analyzed from a scientific and theoretical point of view. At the center of the research is the historical and artistic heritage of Muhammad Rizo Ogahi, in particular, the masnavis in the work "Riyaz ud-davla”. The article highlights the narrow and broad interpretations of the masnavi genre, its epic and lyrical possibilities, and reveals the role and gradual development of this genre in Ogahi's work. The number of masnavis in the work is determined, and they are divided into descriptive, narrative, panegyric, and lyrical-philosophical groups according to their content and functional purpose. The results of the research show that the masnavi genre in Ogahi's historical works is an important poetic tool that artistically enriches the prose narrative, illuminating historical truth with emotional and aesthetic colors.*

Keywords: *masnavi genre, Uzbek classical literature, Ogahiy, "Riyoz ud-davla", poetics, historical work, lyrical-epic genre, narrative masnavi, descriptive masnavi, panegyric, didactic digression.*

Kirish (Introduction). O‘zbek mumtoz adabiyotida masnaviy janri shakliy qulayligi va keng badiiy imkoniyatlari bilan ajralib turib, ayniqsa, tarixiy-adabiy asarlar tarkibida nasriy bayonni badiiy jihatdan boyituvchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Xorazm tarixnavislik maktabining yetuk vakili Muhammad Rizo Ogahiy o‘zining tarixiy asarlarida, jumladan, “Riyoz ud-davla”da masnaviy janridan samarali foydalangan. Mavjud tadqiqotlarda Ogahiy tarixiy asarlari tarkibidagi masnaviylar umumiy tarzda tilga olinib, ularning janriy mohiyati, funksional vazifalari hamda tarixiy matn tuzilishidagi o‘rni tizimli ravishda yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, “Riyoz ud-davla” asaridagi masnaviylarning miqdori va tasnifi borasidagi ilmiy qarashlarning turlicha ekanligi mazkur masalaning dolzarbligini belgilaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi “Riyoz ud-davla” asari tarkibidagi masnaviylarni janr va shakl nuqtayi nazaridan tahlil qilish, ularning mazmuniy-funksional xususiyatlarini aniqlash hamda Ogahiy ijodida masnaviy janrining o‘rnini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun masnaviy janrining nazariy asoslarini ko‘rib chiqish, asardagi masnaviylarni aniqlash, ularni funksional vazifalariga ko‘ra tasniflash hamda tarixiy voqelikni badiiy ifodalashdagi ahamiyatini asoslash vazifalari belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ogahiyning tarixiy asarlari, xususan, “Riyoz ud-davla” tarkibidagi masnaviylarning janriy va poetik xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida mumtoz Sharq adabiyotshunosligi hamda o‘zbek adabiy-nazariy tafakkurida shakllangan muhim ilmiy manbalarga tayangan holda yondashildi. Avvalo, masnaviy janrining tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari va badiiy-estetik xususiyatlarini aniqlashda Shams Qays Roziyning mashhur “Al-mo‘jam fi maoyiri ash’or ul-ajam” asarida bayon etilgan nazariy qarashlar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. Mazkur asarda masnaviyning aruz vaznidagi o‘ziga xos qofiyalanish tizimi, bayt mustaqilligi, epik voqeani keng miqyosda tasvirlash imkoniyatlari hamda didaktik va tarixiy mazmunni ifodalashdagi qulayligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Shuningdek, masnaviy janrining o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni va nazariy xususiyatlarini yoritishda Abdurauf Fitratning “Adabiyot qoidalari” hamda “O‘zbek klassik she’riyati janrlari” nomli o‘quv qo‘llanmalarda ilgari surilgan ilmiy qarashlardan keng foydalanildi. Tadqiqot jarayonida Alisher Navoiyning “Mukammal asarlar to‘plami”da jamlangan masnaviy asarlari bilan Ogahiy ijodi o‘rtasidagi an’anaviylik va yangilanish masalalari ham qiyosiy tahlil qilindi. Navoiy masnaviylarida shakllangan epik tafakkur, obrazlar tizimi va mualliflik pozitsiyasi Ogahiy tarixiy masnaviylarining poetik tabiatini aniqlashda muhim mezon sifatida qaraldi. Izzat Sultonning “Adabiyot nazariyasi” asarida bayon etilgan janr, syujet, kompozitsiya va badiiy tasvir vositalari haqidagi nazariy mulohazalar Ogahiy masnaviylarining strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilishda asos bo‘ldi. F.G‘anixo‘jayev hamda A.Pirimqulovlarning mumtoz adabiyot va tarixiy-badiiy asarlar poetikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlari esa Ogahiy masnaviylarida tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabatini aniqlash, muarrix-shoir shaxsiyatining matnda aks etish darajasini belgilashda muhim ilmiy manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida masnaviy janri o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, u asrlar davomida ham epik ko‘lamdagi voqealarni, ham lirik kechinmalarni ifodalashda eng qulay shakl sifatida xizmat qilgan. Ogahiyning tarixiy asarlari, xususan, “Riyoz ud-davla” tarkibidagi masnaviylarni tadqiq etishdan avval, ushbu janrning nazariy chegaralarini aniqlab olish lozim. Adabiyotshunoslikka oid manbalarda masnaviy atamasiga turlicha, ammo mazmunan yaqin ta’riflar berilgan. Jumladan, “O‘zbek klassik she’riyati janrlari” kitobida shunday deyiladi: “Masnaviy arabcha so‘z bo‘lib, ikkilik degan ma’noni bildiradi. She’riy terminologiyada esa har ikki misrasi alohida-alohida qofiyalanib boradigan she’rlar masnaviydir” [1;125–127-b.].

Bu ta’rif masnaviyning eng asosiy shakliy belgisi – qofiya tizimiga (aa, bb, cc, dd...) urg‘u beradi.

Ushbu janrning tarixiy ildizlari va shakllanish xususiyatlari haqida Shams Qays Roziy o‘zining mashhur “Al-mo‘jam fi maoyiri ash’or ul-ajam” asarida shunday yozadi: “...Ajam shoirlari har bir baytdagi misralarning o‘zaro qofiyadosh bo‘lishi nuqtayi nazaridan uni masnaviy deb ataydilar” [8]. Demak, masnaviyning dastlabki va eng barqaror belgisi har bir baytning mustaqil qofiyaga ega ekanligidir. Bu xususiyat shoirga qofiya tanqisligiga uchramasdan, fikrni uzundan uzoq davom ettirish imkonini bergan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Asrimizning 20-yillarida professor Abdurauf Fitrat masnaviyga ixcham va lo‘nda ta’rif berib, uning janr ko‘lamini kengroq olgan: “...Har baytning ikki misrasi o‘ziga maxsus qofiyasi bo‘lgan tizmalarga masnaviy (ikkilik) deyiladir. Dostonlar, maktublar (ko‘proq sevgi maktublari) masnaviy yo‘sinida yoziladir” [1;51-b.].

Fitratning bu ta’rifidan anglashiladiki, masnaviy faqat shakl emas, balki katta epik polotnolar – dostonlarning asosiy qurilish vositasidir. Adabiyotshunoslikda masnaviy atamasi ikki xil ma’noda qo‘llaniladi:

1. Tor ma’noda liro-epik tur janrlaridan biri. Izzat Sulton ta’kidlaganidek, “Voqeaviylik – masnaviyning xarakterli xususiyatidir” [7;266-b.]. Bunda muayyan sujetga ega bo‘lgan kichik hajmli asarlar nazarda tutiladi.

2. Keng ma’noda har bir baytining misralari o‘zaro qofiyadosh bo‘lgan har qanday she’riy shakl. Bunga dostonlar, tarixiy asarlar ichidagi she’riy parchalar, soqiynomalar kiradi.

Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridagi masnaviylar masalasida A.Pirimqulovning kuzatishlari muhim ahamiyatga ega. Olimning ta’kidlashicha, “Biz o‘ziga xos syujet yo‘nalishiga ega bo‘lib, tugal voqelikni to‘liq ifoda qiladigan voqeaband asarlarni – masnaviylar, lirik qahramonning oni lahzasi, ichki kechinmasi ifodalangan parchalarni esa masnaviy shaklidagi she’rlar deb atash tarafdorimiz” [6.14-b.]. Bu tasnif biz uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki “Riyoz ud-davla”da ham mustaqil syujetli “To‘ynoma” kabi masnaviylar bilan birga, shunchaki hissiy holatni ifodalovchi masnaviy shaklidagi parchalar ham mavjud.

Muhammad Rizo Ogahiy o‘zbek mumtoz adabiyotida masnaviy janri imkoniyatlaridan eng samarali foydalangan ijodkorlardan biridir. U nafaqat “Ta’viz ul-oshiqin” devonida, balki o‘zining beshta tarixiy asarida, jumladan, “Riyoz ud-davla”da ham nasriy bayonni jonlantirish uchun masnaviyga murojaat qilgan.

Ogahiy masnaviylarining o‘rganilishi tarixiga nazar tashlasak, F.G‘anixo‘jayev va A.Pirimqulovlarning tadqiqotlarini alohida qayd etish lozim. F.G‘anixo‘jayev shoirning tarixiy asarlaridagi she’riy par-chalar, xususan, masnaviylar tarixiy voqelikni badiiylashtirishda muhim rol o‘ynaganini ta’kidlaydi [6;74–75-b.].

Ogahiy masnaviy yozishda, shubhasiz, Alisher Navoiy an’analariga tayangan. Navoiyning masnaviy uslubi haqidagi quyidagi mashhur bayti Ogahiy uchun ham dasturilamal bo‘lgan, deyish mumkin:

“...Masnaviykim, burun dedim oni,
So‘zg‘a keldi vase’ maydoni.
Vus’atida kezib o‘lsa ma’rakagir,
Ko‘rg‘azur san’atin bari bir-bir...”[2;36-b.]

Darhaqiqat, Ogahiy “Riyoz ud-davla”da tarixiy voqealarni tasvirlashda nasr imkoniyatlari cheklangan nuqtalarda – jang lavhalari, tantanali qabullar, tabiat tasvirlarida “so‘z maydoni vase’” bo‘lgan masnaviyga o‘tadi. Bu esa asardagi “epik voqelikni qator personajlar ishtirokida aks ettirish yoki lirik qahramon faoliyati, ichki kechinmalarini” [6;14-b.] yorqin ifodalashga xizmat qiladi.

“Riyoz-u-d-davla” asaridagi masnaviylar shunchaki kichik she’riy parchalar emas, balki asarning g‘oyaviy-badiiy yaxlitligini ta’minlovchi, tarixiy haqiqatga emotsional bo‘yoq beruvchi muhim adabiy unsurlardir. Ularni tadqiq etishda masnaviyning ham janr (sujetli asar), ham shakl (qofiyalanish tizimi) sifatidagi xususiyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlari, xususan, “Riyoz ud-davla”dagi she’riy parchalar orasida masnaviylar salmoqli o‘rin tutadi. Mavjud ilmiy adabiyotlarda ushbu asar tarkibidagi masnaviylar miqdori turlicha ko‘rsatilgan. Xususan, A.Pirimqulov o‘z tadqiqotlarida shunday yozadi:

“Xorazmda Olloqulixon hukmronlik qilgan yillar (1825–1842) voqealarini hikoya qiluvchi 1844-yilda turkiy tilda yozilgan “Riyoz ud-davla” (Saodat bo‘stonlari) nomli ilk tarixiy kitob tarkibida ikki baytdan 278 baytgacha bo‘lgan 91 ta masnaviy va masnaviy-parchalar mavjud. Ularning umumiy hajmi 1497 baytdan iborat” [6;19-b.]. Lekin bizning “Riyoz ud-davla” qo‘lyozma matni ustida olib borgan qiyosiy o‘rganishlarimiz va yangi hisob-kitoblarimiz natijasida asarda jami 110 ta masnaviy (va ayni masnaviy deb nomlangan) shaklidagi she’riy parcha mavjudligi aniqlandi.

“Riyoz ud-davla” asaridagi 110 ta masnaviyni funksional vazifasi va mazmun-mohiyatiga ko‘ra quyidagi 4 ta asosiy guruhga tasniflashni taklif etamiz:

1. Tavsifiy (deskriptiv) masnaviylar. Bu guruhga tabiat manzaralari, me’moriy obidalar va yil fasllari tasviriga bag‘ishlangan she’rlar kiradi. Ogahiy nasriy bayon jarayonida o‘quvchiga estetik zavq berish va tarixiy manzilni ko‘z oldida gavdalantirish maqsadida ushbu usuldan foydalangan. Misollar: “Toshhovli ta’rifi”, “Bog‘ tasviri”, “Bahor tasviri” [4]. Adabiyotshunoslikda qayd etilganidek, “Epik voqelikni tafsiliy lirik bayon qilish bu janrning (masnaviyning) asosiy xususiyatidir” [5;125-b.]. Ogahiy ham aynan tavsiflash jarayonida masnaviyning keng imkoniyatlaridan (qofiya erkinligidan) foydalangan.

2. Voqeaband (syujetli) masnaviylar. Bunday masnaviylar asar syujetining ajralmas qismi bo‘lib, tarixiy voqealar rivojini she’riy yo‘sinda davom ettiradi. Ular, ko‘pincha, jang lavhalari, safar tafsilotlari va ov jarayonlarini ifodalaydi. Bu turdagi masnaviylarda harakat (dinamika) kuchli bo‘ladi. A.Primqulov

ularni "...tugal voqelikni to'liq ifoda qiladigan voqeaband asarlarni – masnaviylar... deb atash tarafdorimiz"[6;12-b.] deyishi asossiz emas, albatta. "Riyoz ud-davla"dagi "To'ynoma" (to'y tasviri) va harbiy yurishlar tasviri aynan shu guruhga mansub.

3. Panegirik (madhiya) xarakteridagi masnaviylar. Ogahiy saroy tarixchisi sifatida xon va shahzodalar faoliyatini ulug'lash, ularning g'alabalarini madh etish uchun masnaviy shakliga murojaat qilgan. Masalan, Allohqulixonning taxtga o'tirishi, g'alabalari yoki bino qildirgan inshootlari madhi. "Ogahiy asarlari tarkibida hajm jihatdan ham, mavzu va g'oya xilma-xilligi jihatidan ham va nihoyat she'riy namunalarning hajmi jihatdan ham eng ko'p uchraydigani masnaviydir" [6;19-b.].Bu masnaviylarning aksariyati an'anaviy madh yo'nalishidadir.

4. Lirik-falsafiy va didaktik chekinishlar. Bu turdagi masnaviylarda muallif tarixiy voqeadan to'xtab, dunyoning o'tkinchiligi, vafo va sadoqat, davlat boshqaruvidagi hikmatlar haqida xulosa chiqaradi.

Tadqiqot doirasida Ogahiy masnaviylarining poetik tuzilishi va janr xususiyatlari qiyosiy-tahliliy, matnshunoslik hamda tarixiy-adabiy usullar asosida o'rganildi. Tahlil uchun shoirning yetuk masnaviy namunalaridan tanlangan matnlar asos qilib olindi. Matnshunoslik tahlili natijasida Ogahiy masnaviylarida an'anaviy aruz vazni va bayt tizimi qat'iy saqlanganligi aniqlandi. Qofiya va radifning barqaror qo'llanishi masnaviyning janr talablari bilan mos keladi. Biroq ayrim baytlarda qofiya erkinligining kuzatilishi shoirning ijodiy yondashuvini namoyon etadi. Qiyosiy tahlil Ogahiy masnaviylarida Alisher Navoiy ijodiga xos janr me'yorlari davom ettirilganini ko'rsatdi. Xususan, sujetning izchil rivoji, didaktik mazmun va tasviriy vositalarning muvozanatli qo'llanishi umumiylik sifatida aniqlangan. Shu bilan birga, Ogahiy asarlarida tarixiy voqealarning kengroq yoritilishi va real shaxslar tasvirini kuzatish mumkin. Tarixiy-adabiy tahlil natijalari Ogahiy masnaviylarida ijtimoiy-siyosiy muhitning bevosita aks etganini ko'rsatadi. Matnlarda muallifning davr voqealariga munosabati, tarixiy tafakkuri va badiiy umumlashmalar aniqlangan.

Umuman, amalga oshirilgan tahlillar natijasida Ogahiy masnaviylari janr jihatidan mumtoz an'anaga tayangan holda, mazmun va tasvir vositalari nuqtayi nazaridan nisbatan mustaqil va o'ziga xos badiiy tizimga ega ekanligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, masnaviy janri o'zbek mumtoz adabiyotida nafaqat shakliy qulayligi, balki keng badiiy va mazmuniy imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Muhammad Rizo Ogahiy ushbu janr an'analarini ijodiy rivojlantirib, uni tarixiy asarlar tarkibida samarali qo'llagan adiblardan biridir. "Riyoz ud-davla" asaridagi masnaviylar nasriy tarixiy bayonni jonlantirish, muhim voqealarga emotsional va estetik ta'sir kuchi berish, shuningdek, muallifning lirik-falsafiy qarashlarini ifodalashda muhim vazifani bajaradi.

Tadqiqot jarayonida aniqlangan 110 ta masnaviy mazmuni va vazifasiga ko'ra bir necha guruhlarga ajratilishi Ogahiy ijodida masnaviy janrining serqirraligini yaqqol namoyon etadi. Ayniqsa, tavsifiy va voqeaband masnaviylarning tarixiy makon va zamonni badiiy tasvirlashdagi o'rni, panegirik hamda didaktik masnaviylarning esa asarning mafkuraviy va tarbiyaviy yo'nalishini belgilashdagi ahamiyati katta ekanligi ko'rinadi. Umuman olganda, Ogahiy masnaviylari o'zbek tarixiy-adabiy tafakkurining muhim bosqichini aks ettirib, masnaviy janrining poetik imkoniyatlarini yangi bosqichga ko'targanini tasdiqlaydi. Bu holat shoir ijodining ko'p qirrali tabiati va uning Xorazm adabiy muhitidagi o'rnini yanada aniqlashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. Тошкент, "Ўқитувчи", 1995, 112-бет.

(2). Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Тошкент, "Фан", 1992.

(3). Ғанихўжаев Ф. Огаҳий маснавийлари. Адабий мерос. Тошкент, Х.С.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти, 1984, 2-сон (30).

(4). Муҳаммад Ризо Огаҳий. Риёз уд-давла. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, № 5364, II, 355-бет.

(5). Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1979, 184-бет.

(6). Пиримқулов А.Э. Огаҳий маснавийлари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, ЎзР ФА А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, 1998.

(7). Султон И. Адабиёт назарияси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1986, 408-бет.

(8). Шамс Қайс Розий. Ал-муъжам фи маойири ашъор ул-ажам. Назарий манба (қўлёзма ва нашрлар асосида).

Artikova Yulduz Akmalovna (filologiya fanlari doktori, Xalqaro Nordik universiteti, Toshkent, "O'zbekiston Ijtimoiy fanlar va jurnalistika" kafedrasi professori v.b.; E-mail: ortiqovayulduz@gmail.com)

OAVDA MILLIY IDENTIVLIKNING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ommaviy axborot vositalarida milliy identivlikning namoyon bo'lishi va shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Izlanishda medianing jamiyatda milliy o'zlikni anglashga ko'rsatadigan ta'siri tarixiy va zamonaviy nuqtai nazardan yoritilgan. Globallashuv va raqamlashuv sharoitida milliy qadriyatlarni saqlab qolish, til, urf-odatlar va madaniy merosning mediada ifodalanish xususiyatlari muhokama qilinadi. Shuningdek, sovet davri va mustaqillik yillarida OAVning milliy identivlikni tiklashdagi o'rni tahlil etilib, zamonaviy mediada yuzaga kelayotgan muammolar va tahdidlar ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *ommaviy axborot vositalari, milliy identivlik, milliy o'zlikni anglash, globallashuv, media madaniyati, milliy qadriyatlar, jurnalistika.*

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются процессы проявления и формирования национальной идентичности в средствах массовой информации. Анализируется роль печатных изданий, радио, телевидения и цифровых медиа в формировании общественного сознания и национального самосознания с исторической и современной точек зрения. Особое внимание уделяется влиянию глобализации и цифровизации на сохранение национальных ценностей, языка, традиций и культурного наследия в медиапространстве. Также исследуется роль СМИ в советский период и годы независимости в восстановлении национальной идентичности, а также выявляются современные проблемы и угрозы.*

Ключевые слова: *средства массовой информации, национальная идентичность, национальное самосознание, глобализация, медиакультура, национальные ценности, журналистика.*

REPRESENTATION OF NATIONAL IDENTITY IN THE MEDIA

Annotation. *This article examines the representation and formation of national identity in mass media. The role of print media, radio, television, and digital platforms in shaping public consciousness and national self-identification is analyzed from historical and contemporary perspectives. Particular attention is paid to the impact of globalization and digitalization on the preservation of national values, language, traditions, and cultural heritage in the media space. The article also explores the role of the media during the Soviet period and the years of independence in restoring national identity, highlighting current challenges and threats related to globalization and information influence.*

Key words: *mass media, national identity, self-identification, globalization, media culture, national values, journalism.*

Kirish (Introduction). Ommaviy axborot vositalari paydo bo'lganidan beri milliy identivlik masalasi dolzarb bo'lib kelgan. OAV doimo bu mavzuga aloqador bo'lib kelganligini ta'kidlash kerak. O'rta asrlarda matbaaning paydo bo'lishi, keyinchalik, gazeta va jurnallarning ommalashuvi millat, til va madaniyat borasidagi g'oyalar tarqalishiga poydevor bo'ladi. Bosma ommaviy axborot vositalari milliy tillardan foydalanish ko'lamini oshirib, lingvistik o'ziga xoslik va madaniy ong shakllanishiga turtki bo'ldi. Turli tarixiy evrilishlar davrida matbuot aholida milliy g'oyani shakllantirish, vatanparvarlik tuyg'ularini oshirishga xizmat qildi. "Milliy identivlik – vataniga muhabbat, boshqa fuqarolar oldidagi burch kabi tuyg'ularni ham paydo qiladi. Milliy g'urur va o'z mamlakatining o'ziga xosligini anglash etnik guruhlar o'rtasidagi totuvlikka turtki bo'ladi".[1]

Taraqqiyoti davrida ommaviy axborot vositalari auditoriyaning milliy dunyoqarashini shakllantirish, tarixiy ma'lumotlarni yetkazishda muhim o'rin tutdi. "Asrlar osha kelayotgan o'ziga xos an'analarni davom ettirish, avlodlar o'rtasidagi mehr-oqibatni asrab-avaylash o'zbek xalqiga xos xususiyatlardan hisoblanadi. Ming yillar davomida saqlanib kelayotgan tarixiy va milliy qadriyatlarni oqilona va ilmiy targ'ib qilish milliy o'zlikni saqlab qolishning muhim shartlaridandir".[2]

[1] Artikova Y.A. Milliy o'zlikni anglash: tarix, mohiyat va asosiy tushunchalar. "Ilm sarchashmalari", 10-son (oktabr 2025), 123-bet.

[2] Алимов Б.С. Медиа маконда миллий манфаатлар. Т., Talim–media nashriyoti. 2019, 73-бет.

XX asrda elektron ommaviy axborot vositalari bo‘lgan radio va televideniyaning rivojlanishi hammabop mediani auditoriya e’tiboriga taqdim etdi. Radioda so‘zning jonlanishi, televideniyadagi jonli efirlar ommaning ijtimoiy ongiga ta’sir etuvchi eng samarali vosita bo‘lib xizmat qildi. Bunda madaniyat, tarix, urf-odatlarga bag‘ishlangan ko‘rsatuv va eshittirishlar aholida milliy identivlik g‘oyalarini mustahkalaniishiga turtki bo‘ldi. “Mentalitet televideniya mavjudligining ko‘plab jihatlariga, masalan, madaniy qadriyatlar va an’analarga sadoqat, umumqabul qilingan qoidalar va xulq-atvorga rioya qilish, ijtimoiy hayot normalari, albatta, jurnalistning televideniya nutqining lingvistik va stilistik xususiyatlariga ta’sir qiladi”.[1]

Asosiy qism (Main part). Yigirmanchi asr oxirida internetning paydo bo‘lishi va keng tarqalishi postmodernizm davri va globallashuv jarayonida milliy o‘ziga xosliklar xalqaro madaniyat ta’siriga tushishiga sabab bo‘ldi. Madaniyatlar almashinuvi milliy identivlikka havf soladi. Shu bilan birga, mediada turli etnik o‘ziga xosliklarni ifodalash uchun imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Bu jarayonlarni Fotima Muminova quyidagicha ta’riflaydi: “Butun dunyo bo‘ylab axborot tarqatayotgan yangi ommaviy axborot vositalari, aslida, milliy chegaralarni yo‘q qilmoqda. Bu milliy o‘ziga xoslik ayrim jihatlari zamonaviy sharoitlarga to‘g‘ri kelmasligini olib keladi. Umuminsoniy tushunchalar bo‘lgan: inson huquqlari, turmush tarzi, axborot uzatish vositalari va boshqalar tez tarqalmoqda. Zamonaviy dunyoda jurnalistlar ko‘p xususiyatlarni qayta tahlil qilishlari kerak”.[2]

Yigirma birinchi asrdagi raqamlashuv jarayonlari auditoriyaning axborot qabul qilish uslubini o‘zgartirdi. Ijtimoiy tarmoqlarda fuqarolik jurnalistikasi ommalashib, har bir individ uchun shaxsiy o‘ziga xosligini namoish qilishga sharoit yaratdi. Zamonaviy media madaniyatlararo kommunikatsiya rivojlanishi va takomillashishi uchun platforma vazifasini o‘tadi. Umuman olganda, ommaviy axborot vositalarining shakllanishi va rivojlanish evolyusiyasi tarixiy jarayonida auditoriyaning ijtimoiy ongini shakllantirish, mentalitet, milliy o‘ziga xoslik masalalarining yoritilshi, madaniyataro muloqotning o‘rnatilishi kabi ijobiy xususiyatlar paydo bo‘ldi. So‘nggi davrda esa xalqaro madaniyat, global madaniyat kabi tushunchalar milliy indentivlik chegaralariga xafv soluvchi tahdidlar ekanini kuzatdik.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining milliy identivlikni namoyon etishi qator xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Medida turli urf-odatlar, qadriyatlar namoish etilishi, tahlilga tortib, millatning ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiradi. Ma’lum bir millatga xos bo‘lgan tilda tayyorlangan materiallar o‘sha tilni ommalashuvi, uning keng yoyilishiga xizmat qiladi. Shu o‘rinda etnik o‘ziga xoslikni ifodalashda turli sheva, lahjalardan foydalanish hududiy madaniy o‘ziga xoslikni tarannumi uchun xizmat qilishi mumkin. Bu xalq og‘zaki ijod namunalari, qo‘shiqlari, maqol va matallar shaklida bo‘lishi mumkin. OAVdagi gerb, bayroq kabi davlatning milliy ramzlarining namoishi ham, ma’lum bir millatga nisbatan daxldorlik, mansublik tuyg‘usin shakllanishiga turtki bo‘ladi.

OAVlagi ta’limiy dasturlar va hujjatli filmlar auditoriyaga millat tarixi, madaniyatidan xabardorlikni oshiradi. Shu bilan birga, migratsiya va millatlararo nizolar kabi muammolarni yoritish orqali milliy tushunchalarni kuchaytirish yoki bu masalalarni yanda chuqurlashtirishi mumkin. Globallashuv sharoitida milliy o‘ziga xoslikni saqlab qolish uchun turli davlatlarda qator chora-tadbirlar amaliyotga tatbiq etildi. Bu jarayonning siyosiy ahamiyatini professor Fotima Muminova quyidagicha izohlaydi: “Identivlik xorijiy ommaviy axborot vositalarining ta’siri bilan millatni mafkuraviy boshqarishning zamonaviy shakliga aylandi. Axborotning chegarasizligi millatga begona ta’sirni cheklashning asosiy usuli bo‘ldi. Xalqaro ma’lumotlar ommaviy, ammo qat’iy tanlangan va sifat jihatidan tugallangan maxsus xarakterga ega ichki ma’lumotlar bilan to‘sildi”.[3]

Internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi axborotning cheklash imkoniyatini kamaytirdi. Ijtimoiy tarmoqlarda har bir foydalanuvchi o‘zining kontentini yarata boshladi. Fuqarolik jurnalistikasining bu ko‘rinishi foydalanuvchilarning har biri o‘zining identivligini namoish qilish, uni tarqatish va ommalashtirish uchun ham imkoniyat yaratdi. Zamonaviy texnologiyalar millliy identivlikni boshqarish va uni yakka tartibda ifodalash usullarini o‘zgartirdi. Ular auditoriyada tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zaruratini, katta axborot xajmini saralash ehtiyojini ham paydo qildi. Shuning uchun axborot vositalari orqali be-

---

[1] Мирзаева Е.С. Влияние ментальности на язык СМИ (на примере телевидения Узбекистана) Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020, № 2 (31), зю 216–224 https://journal.fledu.uz ISSN: 2181-8215 (online)

[2] Муминова Ф. Национальная идентичность, менталитет и СМИ. https://ca- .org.ru/journal/2002/ journal_rus /cac-05/18.memrus.shtml

[3] Муминова Ф. Национальная идентичность, менталитет и СМИ. https://ca- .org.ru/journal/2002/journal_rus/cac-05/18.memrus.shtml

rilayotgan har qanday material milliy identivlikni saqlab qolishi barobarida, uni parchalashi yoki noto‘g‘ri tushunchalarni shakllantirishi mumkinligini unutmaslik kerak.

Ommaviy axborot vositalarida milliy o‘zlikni anglash muammolari ham mavjud. Masalan, OAV madaniyat va tarix voqealarini bir tomonlama, subyektiv yoritilishi mumkin. Shuningdek, turli etnik yoki madaniy guruhlar haqidagi stereotiplar orqali noxolis fikrlarning shakllanishiga ham olib keladi. Bu millatlararo munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, xorijiy OAV milliy identivlikning o‘ziga xos xususiyatlariga ta’sir qilib, an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy tendensiyalar o‘rtasida ziddiyat vujudga keltiradi. Professor Fotima Mo‘minova globallashuv sharoitida milliy identivlik masalalariga tahliliy yondashib, davlat chegaralari axborot tarqatishda jiddiy muammo bo‘lmasligini, ommaviy axborot vositalari tabiatiga axborotning cheksiziligi xosligini ta’kidlaydi: “...tahririyat, studiya yoki kompaniya o‘z auditoriyasiga, iloji boricha, ko‘proq odamlarni jalb qilishga intiladi. Ommaviy axborot vositalarining vazifalari, jumladan, axborot berish, tarbiyalash, madaniy xizmat ko‘rsatishdir. Agar milliy identivlikning asosiy mazmuni sifatida milliy chegaralarni nazarda tutsa, u xalqaro g‘oyalarga qarshi chiqolmaydi”.[1]

Siyosiy kuchlar ommaviy axborot vositalaridan milliy o‘ziga xoslikning ma’lum qiyofasini shakllantirish uchun o‘z manfaati yo‘lida foydalanib, jamoatchilik fikrini manipulyasiya qiladi. Dezinformatsiya va soxta xabarlar tarqalishi bilan ommaviy axborot vositalariga ishonch kamayadi. Ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo‘lishi milliy o‘zlikni shakllantirishda yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Noto‘g‘ri ma’lumotlarning tarqalishi, fikrlarning trollanishi va qutblanishi jamiyat ichidagi nizolarni ko‘paytiradi. Ko‘p millatli mamlakatlarda media turli madaniy guruhlarning integratsiyasi bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqda. Integratsiya masalalarining noto‘g‘ri, yoki yetarli darajada yoritilmasligi tushunmovchiliklarga olib keladi. Bu masalalar jurnalist va mutaxassislar tomonidan milliy identivlikni aks ettirishda ilmiy yondashuvni talab qiladi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, globallashuv jarayonida Osiyo mamlakatlarida zamonaviy taraqqiyotni qo‘llab-quvvatlash, texnik yangilanishlarni o‘zlashtirish barobarida, hayotning turli jabhalarida milliy identivlikni saqlab qolishga alohida e’tibor qaratildi. Bu o‘ziga xoslik OAV tabiatida, faoliyatida ham aks etdi. Mavzuni chuqur tadqiq etgan Fotima Mo‘minova sharq xalqlariga xos bo‘lgan millliy identivlik bozor iqtisodiyoti sharoitidagi OAV rivojlanishiga mustahkam zamin bo‘la olishini ta’kidlaydi: “XX asrning so‘nggi choragi ishlab chiqarishning Osiyo usuli, shubhasiz, Yevropa yoki Amerikanikiga qaraganda ancha istiqbolli ekanligini ko‘rsatdi (Yaponiya, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi, Xitoy va boshqalar). Yevropa Ittifoqi va Amerika korporatsiyalarga raqobatbardosh bo‘la oldi. Aynan milliy o‘ziga xoslik raqobatning yangi shakllari asos bo‘lgan muhim madaniy va ijtimoiy institut bo‘lib xizmat qildi. Shunday qilib, hozirgi rivojlangan Osiyo mamlakatlarida (jumladan, Gonkong, Singapur, Bahrayn va boshqalar) iqtisodiyot va ommaviy axborot vositalarining yuksalishi negizida aynan milliy o‘ziga xoslikning shakllari mavjud”.[2] Lekin yurtimizda, sobiq Sovet davlatining boshqa respublikalarida bo‘lgandek, milliy o‘ziga xoslik, milliy madaniyat va qadim tarix mavzulari yillar davomida taqiqlangan edi. Yurtimiz yillar davomida sharq madaniyati, mentalitetidan ancha uzoqlashdi, katta bir avlod sovet siyosatining g‘oyaviy bandisiga aylandi.

OAVda milliy o‘ziga xoslikni anglash g‘oyalari. Ommaviy axborot vositalari jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilishi va davrning yetakchi g‘oyalarini keng auditoriyaga yetkazishi bilan ahamiyatlidir. Sovet davrida milliy identivlik va o‘zlikni anglash g‘oyalari yillar davomida taqiq ostida bo‘lgan. Ma’lumki, yurtimizda, avval, milliy istiqlol g‘oyalariga xizmat qilgan jadidlar, keyin esa o‘tgan asrning saksoninchi yillarida o‘zbek ziyolilari tomonidan bu mavzu ommaviy axborot vositalarida keng tahlilga tortilgan. Namangan davlat universiteti tarixchi olimi O‘tkir Jo‘rayev matbuotda milliy o‘zlikni anglashga xos bo‘lgan masalalarni o‘rgangan. Uning “XX asr 80-yillarida o‘zbek ziyolilarining ommaviy axborot vositalarida milliy o‘zlikni anglash uchun olib borgan kurashi”[3]nomli maqolasida shu masalalar tahlilga tortilgan. Tadqiqotchi O‘tkir Jo‘rayev tarixning bu davriga xolis baho beradi. Matbuotda biroz bo‘lsa-da, so‘z erkinligi uchun sharoit yaratilib, jurnalistlar mustaqil fikrlarini bayon etgan bu davrda, o‘zbek millatiga nisbatan salbiy atama qo‘llanilganligini yodga oladi. “1985-yili “qayta qurish” va jamiyatda ma’lum demokratik jara-

[1]Муминова Ф. Национальная идентичность, менталитет и СМИ. https://ca- .org.ru/journal/2002/journal_rus/cac-05/18.memrus.shtml

[2]Муминова Ф. Национальная идентичность, менталитет и СМИ. https://ca- .org.ru/journal/2002/journal_rus/cac-05/18.memrus.shtml

[3] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), с. 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

yonlar boshlangandan so‘ng, “paxta ishi” matbuotda keng yoritildi va bu milliy o‘zlikni anglash jarayonining boshlanishi bo‘ldi. “O‘zbek ishi” degan ibora har qanday vijdonli odamning qonini qaynatadi. To‘g‘ri, dunyoga o‘t qo‘yib o‘zining qozonini qaynatgan olchoqlar bo‘lgan. Ammo ularning yigirma millionli o‘zbek xalqiga nima daxli bor? Agar “Arman ishi”, “Gruzin ishi”,“Rus ishi”, “Moldavan ishi” degan gap aytilsa, bu qardoshlarimiz o‘zlarini haqoratlangan his qilmasmidi? Uyog‘ini so‘rasangiz gap faqat iboraning o‘zida emas, butun dunyo nazarida O‘zbekistonning yuziga loy chaplandi. Holbuki, bunaqa ishlar mamlakatning hamma joyida bor edi”.[1]Xalqaro siyosiy maydonda Sovet davlatida oshkoralik, demokratiya amalga oshayotgandek qilib ko‘rsatilish uchun korrupsionerlikni o‘zbek millatining o‘ziga xos jihati sifatida talqin etilgan. O‘tkazilgan taftishlar, qatag‘onlarni “o‘zbek ishi” deb yuritiladi. Yurtimiz tarixining bu davrlari vaqti kelib yetarlicha ilmiy tahlilga tortilishi tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Mavzuimizga doir esa shuni aytish kerakki, jinoyatchilikni bir millatning nomi bilan atash siyosiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan qo‘pol xatodir. Bunday ishni zamonaviy dunyoda inson huquqlariga zid keluvchi, millatni kamsituvchi, etnik nizo keltirib chiqaruvchi xatti-harakat deb baholash mumkin.

Aynan shu davrda o‘zbek tilini davlat tili sifatida maqomini tiklash, uning nufuzini oshirish yo‘lida o‘zbek ziyolilari OAVda chiqishlar qilishdi. Mazkur davr haqida so‘z yurituvchi publitsistik asarlar, ilmiy maqolalarda bu borada batafsil ma’lumot beriladi. Milliy o‘ziga xoslikni tiklash, uni saqlab qolishning birlamchi talabi milliy til ekan, mavzuga doir maqolalarni tadqiqotchi O‘tkir Jo‘rayev shunday tahlil qiladi: “Milliy o‘zlikni anglash jarayonini kuchaytirishga qaratilgan eng dolzarb mavzu – o‘zbek tilining holatini yaxshilash bilan bog‘liq bo‘ldi. Shu davrda yozuvchi va shoirlar, olimlar va boshqa soha vakillari, ziyolilarning tashvishi borgan sari maishiy tilga aylanib qolayotgan ona tilimizning taqdiriga qaratildi. 1980-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab matbuotda, boshqa ommaviy axborot vositalarida o‘zbek tilining tashvishli holatiga bag‘ishlangan ko‘plab maqolalar paydo bo‘ldi. Ziyolilar o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish uchun kurash boshladi”.[2] Matbuotdagi o‘zbek tili mavzusining ko‘tarilishi o‘z samarasini ko‘rsatib, 1989-yilda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi beriladi. Milliy o‘ziga xoslikni anglashda jurnalistikaning ta’siri qanchalik katta ekanligini mana shu misolda yana bir bor ko‘rishimiz mumkin.

Milliy o‘zlikni anglashning ilk bosqichi milliy tilni tiklash bo‘lsa, keyingi qadam milliy urf-odatlar, qadriyatlarning nufuzini oshirish, ulardagi umuminsoniy xususiyatlarni tarannnum etish, milliy bayramlarga davlat bayrami maqomini berish edi. Milliy qadriyatlar, urf-odatlarning yo‘qolib borishi qanday salbiy oqibatlarga olib kelganligini ko‘rgan o‘zbek ziyolilari matbuotda bu borada o‘z fikrlarini bildiradilar: “XX asrning 80-yillarida o‘zlikni anglash uchun olib borilgan kurashning yana bir muhim sohasi milliy urf-odatlarni tiklash uchun harakat bo‘ldi. Zero, KPSS mafkuraviy siyosatining SSSR xalqlari ma’naviyatiga jiddiy salbiy ta’siri natijasida jamiyatda madaniy-axloqiy muhit zaiflashdi, ma’naviy qashshoqlik sovet jamiyatini tobora inqirozga yetaklovchi kuchga aylana bordi. Bu holat oxir-oqibatda milliy tillarning jamiyat hayotidagi mavqeini pasayishiga, uzoq yillar davomida shakllanib kelgan qadriyatlar, urf-odatlar, an’analarni “o‘tmishning zararli sarqiti” sifatida ta’riflashga, ma’naviyatning uzviy qismi bo‘lgan dinni “xurofot va bid’at” deb talqin qilinishiga asos bo‘ldi”.[3]Milliy o‘zlikni anglashga bo‘lgan intilish davri o‘zbek jurnalistikasi tarixida alohida o‘rin tutadi. Milliy identivlikni qayta shakllantirishning o‘ziga xos modeli sifatida yurtimiz tarixining bu davri jahon ilm-fani uchun o‘ziga xos, hali yetarli o‘rganilmagan tarixiy jarayon bo‘lsa, ajab emas.

Natijalar va muhokamalar (Results and Discussions). Milliy identivlik shakllanishida tarix muhim o‘rin tutar ekan, sovet davrida tarixni siyosatga moslashtirib o‘zgartirish, almashtirish holatlari ko‘p edi. Bu o‘zbek xalqining o‘z millatini unutishi, o‘zligini anglamasligi uchun qilingan xatti-harakat bo‘lgandi. Tarixni soxtalashtirish asta-sekin barham topadi. Bunda matbuotda mavzuga doir xolis va haqqoniy tahliliy maqolalar berilishi alohida ahamiyat kasb etadi. “O‘zlikni anglashda milliy tariximizni, o‘z ildizlarimizni bilish ham so‘zsiz o‘zining muhim o‘rniga ega. 1980-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab omma-

[1] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), с. 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

[2] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), с. 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

[3] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), с. 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 tps://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

viy axborot vositalarida o‘zbek xalqining tarixiga oid sovet davrida shakllangan nazariyadan farqli qarashlar asosida yozilgan maqolalar paydo bo‘la boshladi”.[1]

Ma’lumki, sovet davrida dinsizlik tizimi hukmron bo‘lib, uning o‘rniga partiyaga va uning rahbarlariga sig‘inish siyosati singdirilgan. Shu bois tarixiy shaxslar yomonotliq qilinib, ming yillik qadriyat, din va e’tiqodlarimiz tarix varaqlaridan olib tashlangan, salbiy bo‘yoqda ifodalangan. Qadriyat, e’tiqod va milliy o‘ziga xoslik sifatida shakllangan Islom diniga qaytish ham mustaqillikning ilk yillarida boshlangan. Bu jarayon o‘zbek xalqining o‘zligini anglash, milliy mentalitetini oshkora namoyon etish davri bo‘lgan. Mazkur jarayonlar ommaviy axborot vositalarida o‘z aksini topgan. “Umuman, vatanimiz tarixiga e’tiborning kuchayishi ham mustaqillik arafasida milliy o‘zlikni anglashning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ldi. XX asrning 80-yillari oxiri va 90-yillari boshlariga kelib, O‘zbekistonda, avval, diniy va milliy “millatchilik” yorliqlari yopishtirilgan va xolis o‘rganilishi ta’qiqlangan milliy xarakterdagi ijtimoiy-siyosiy, falsafiy voqea-hodisalar, tarixiy shaxslar faoliyatini tadqiq etishga biroz erkinlik berildi. Natijada Islom dini va uning ahamiyati, tasavvuf (so‘fizm) masalalariga oydinlik kiritila boshlandi”.[2]

Xulosa, Sovet davrida mafkuraviy talab bo‘yicha xalqimizning milliy o‘ziga xosligini unuttirishga, uni kishilar ongidan chiqarib tashlashga urinish bo‘ldi. O‘z tarixi, dini, e’tiqodi, qadriyatlarini unutgan katta bir avlod voyaga yetdi. Din eskilik sarqiti sifatida, dinsizlik zamonaviylik va rivojlanish belgisi sifatida baholandi. Mustaqillikdan keyin vaziyat ancha o‘zgardi, milliy o‘zlikni anglash ehtiyoji davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi va aytish kerakki, bu masala o‘z vaqtida amalga oshirildi. Chunki globallashuv jarayonlari kundalik hayotga kirib kelar ekan, uning sabiy oqibatlaridan bo‘lgan milliy identivlikni saqlab qolish masalasi nihoyatda dolzarb bo‘layotganligini ta’kidlash kerak. Sharq xalqlariga nisbatan yillar davomida arosatda yashaganlar uchun bugungi kunda o‘zligini anglash masalasi hali ham mushkul vazifalardan biridir. Aholining katta qismi bunda Islom dini va e’tiqod orqali ana shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga harakat qilishayotganligini ta’kidlash kerak. Ammo milliy identivlikni saqlab qolish, globallashuv jarayonlarida o‘zligini yo‘qotib qo‘ymaslik soha mutaxassislari oldida turgan birlamchi vazifalardan biri ekanligini ta’kidlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Алимов Б.С. Медиа маконда миллий манфаатлар. Т., “Ta’lim–media” nashriyoti. 2019, 240-бет.

(2). Artiqova Y.A. Milliy o‘zlikni anglash: tarix, mohiyat va asosiy tushunchalar. “Ilm sarchashmalari”, 10-son (oktabr 2025) 121–124-betlar.

(3). Мирзаева Е.С. Влияние ментальности на язык СМИ (на примере телевидения Узбекистана) Scientificmethodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2020, № 2 (31), p. 216–224 https://journal.fledu.uz ISSN: 2181-8215 (online)

(4). Муминова Ф. Национальная идентичность, менталитет и СМИ. https://ca- .org.ru/journal/2002 / journal_rus/cac-05/18.memrus.shtml

(5). Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), с. 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-p146152https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

Kallibekova Gulnara Palbekovna (QMU dotsenti)

IJTIMOIY-SIYOSIY GAZETALAR: MAVZUSI, TILI VA USLUBI

Annotatsiya. *Maqolada gazetalarning mavzusi, tili va uslubi tadqiq etilgan. Gazeta matnlaridagi neologizmlar aniqlangan. Perifrazalarni ishlatishda jurnalist mahorati ochib berilgan. Tilning tasviriy vositalari gazeta matnlarida badiiylikni ta’minlashdagi xizmati o‘rganilgan. Gazeta maqollari va leksik taraqqiyot jarayonlariga keng e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *gazeta, gazeta tili, neologizm, perifraza, maqol, leksika, maqola, intervyu.*

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ГАЗЕТЫ: ТЕМА, ЯЗЫК И СТИЛЬ

Аннотация. *В статье исследуется тематика, язык и стиль газет. Выявлены неологизмы в газетных текстах. В использовании перифраз раскрывается журналистское мастерство. Изуче-*

[1] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), 146–152. https://doi.org/ 10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

[2] Жураев Ў. (2023). Борьба узбекской интеллигенции за реализацию национальной идентичности в средствах массовой информации в 80-е годы XX века. Общество и инновации, 4(11/S), 146–152. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp146-152 https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/43305

на роль изобразительных средств языка в обеспечении художественности газетных текстов. Большое внимание уделяется газетным статьям и процессам лексического развития.

Ключевые слова: *газета, газетный язык, неологизм, перифраза, пословица, лексика, статья, интервью.*

SOCIO-POLITICAL NEWSPAPERS: THEME, LANGUAGE AND STYLE

Annotation*. The article explored the subject matter, language, and style of newspapers. Neologisms in newspaper texts have been identified. Journalistic skills are revealed in the use of peripherals. Pictorial means of language are studied in newspaper texts in their service in providing artistry. Broad emphasis is placed on newspaper proverbs and lexical progress processes.*

Key words: *newspaper, newspaper language, neologism, peripherals, proverb, lexicon, article, interview.*

Kirish (Introduction). Gazeta–jamiyatimizdagi ijtimoiy-siyosiy sohalardagi axborotlarni yetkazib beruvchi manba. Hozirga kelib,yangi ma'lumotlarni auditoriyaga yetkazish imkoniyati ancha kengaydi. Shu davrda ham ijtimoiy-siyosiy gazetalar o'z o'rniga ega bo'lib qolmoqda. Chunki auditoriyaning axborot olishga bo'lgan talabi turlicha. Kimdir internet tarmog'i orqali, kimdir tele va radiokanallar orqali, yana kimdir gazeta-jurnal orqali ma'lumotlarni kuzatib borishga odatlangan. Shuning uchun ham gazeta doimo o'z auditoriyasiga onlayn va oflayn shaklda xabarlarni yetkazib bermoqda. Gazetalarda xabarlarni, yangiliklarni, voqea-hodisalarni yetkazib berishda tajribali jurnalistlar faoliyat olib bormoqda. Ularning faoliyati gazeta tili orqali namoyon bo'lmoqda. Har bir gazetaning tili va uslubi bor. Neologizm so'zlarni, frazeologizmlarni, tilning tasviriy vositalarini, maqol va iboralarni mavzuga moslashtirib mahorat bilan foydalanib kelmoqda. Gazeta ruknlari, sarlavhalari ham gazetxonlar e'tiborini jalb eta oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqotchilar tomonidan gazeta tili va uslubi keng tadqiq etilmoqda. Qator dissertatsiyalar yozildi, monografiyalar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, lug'atlar tuzildi. Bu ham gazetalar tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish va talabning ortib borayotganini ko'rsatadi. O'zbek tilshunosligi va qoraqalpoq tilshunosligi qator ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbek tilshunosligida A.Boboyeva, I.Toshaliyev, I.Umirov, N.Qosimovalarning maxsus kitoblari nashr etilgan. Qoraqolpoq tilshunosligida M.Ayımbetov, Z.Orazımbetova, T.Masharipova, A.Pirniyazova, A.Najimov, G. Kallibekova, D.Qurbaniyazovlarning ilmiy ishlarida tadqiq etildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur maqolada qator gazeta materiallari tadqiq etildi. Maqolalarni tadqiq etish jarayonida nazariy adabiyotlar tayanch manba sifatida foydalanildi. E.Berdimuratovning «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya», A.Bekbergenovning «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası», Z.Orazımbetovaning «Qaraqalpaq kúndelikli baspasóz tiliniń stillik ózgeshelikleri», T.Masharipovaning «Publitsistika teoriyasınıń bir pútin konsepsiyası: ilimiy-metodologiyalıq analiz», A.Pirniyazovaning «Jámiyetlik-siyasiy leksikanıń rawajlanıw basqıshları», G.Kallibekovaning «Tarawlıq gazeta materiallarınıń tili hám stillik ózgeshelikleri» va «Qaraqalpaqstan kúndelikli baspasózi tilindegi perifrazalar sózligi» kitoblaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Gazeta tilida maqolalar mavzusi barcha sohalarni so'z etishga qaratilgan. Ularning bayan qilish uslubi keng. Maqolalar mazmuni bilan tanishganimizda neologizm so'zlarni, frazeologizmlarni, tilning tasviriy vositalarini, maqol va iboralarni mavzuga moslashtirib mahorat bilan foydalanib kelayotganligi aniqlashga erishildi. Gazeta maqolalaridan olingan misollarga to'xtalamiz.

1. Neologizm. Gazeta tili orqali adibiy tilimizga kirib kelayotgan neologizm so'zlar juda ko'p. Ularni biz qator misollarda aniqlaymiz. Masalan: «Shulardan biri ko'pchilik oilalarni «ishg'ol qilayotgan» va uy bekalarining ongini egallayotgan *vizual* kuch teleseriallardir» («Yangi O'zbekiston». 2025.16.08, №167). «Oqibatda oila go'yo «manaviy narkoz» ta'siriga tushgandek, o'rtadagi real yaqinlik o'rnini virtual yaqinlik egallay boshlaydi» («Yangi O'zbekiston». 2025.16.08, №167). «Shu ma'noda, seriallar brendlar yaratadi va ularni dunyo miqyosida ommalashtirishda muhim rol o'ynaydi degan xulosaga kelish mumkin» («Yangi O'zbekiston». 2025.13.08, №164). «Ammo soha rivojida keng miqyosdagi targ'ibot kuchiga ega mediakontentlar, xususan, serial, kino, shu yo'nalishlardagi *bloglardan* yetarli darajada foydalanilmayapti, nazarimda» («Yangi O'zbekiston». 2025.13.08, №164). «Dunyoda shuncha mediamahsulot bor ekan, qardoshlarimiz – ozarboyjonlik teletomoshabinlar aynan bizning milliy serialimizni tomosha qilayotganidan g'urur tuydim» («Yangi O'zbekiston». 2025.13.08, №164). Milliy seriallar nafaqat millat madaniyati va mentalitetini targ'ib qiluvchi, uning imijini ko'taruvchi mediakontent, balki uning eksportidan mumaygina daromad qilish mumkin bo'lgan mahsulot hamdir («Yangi O'zbekiston».2025.13.08, №164). Mediamahsulotlar esa sayyohlarni jalb etishda eng ta'sirli targ'ibot qurollari deyish mumkin («Yangi O'zbekiston» 2025.

13.08, №164). Ushbu salohiyatni sifatli mediakontentlar orqali yuzaga chiqarish zarur («Yangi O‘zbekiston» 2025.13.08, №164). Keyinchalik, mediamahsulot boshqa mintaqalarda ham o‘z tomoshabinlariga ega bo‘ldi va orolga ayni paytda yiliga 3 milliondan ortiq sayyoh keladi («Yangi O‘zbekiston». 2025.13.08, №164). «Bundan tashqari, milliy hunarmandlik, xizmat ko‘rsatish sohasi taraqqiyotida ham milliy mediakontentlarning targ‘ibot kuchi sezilarli darajada muhim o‘rin tutadi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.13.0,. №164). «Shu bois, birinchi navbatda, milliy ruh singdirilgan sifatli milliy mediakontentlar tayyorlashga asosiy e’tiborni qaratish hamda ularni dunyo miqyosida ommalashtirish lozim» («Yangi O‘zbekiston». 2025.13.08, №164). «Shundagina milliy mediakontentlarimiz ham madaniy, ham mafkuraviy, ham iqtisodiy manfaat keltiradi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.13.08, №164). «Bu ezgu amal yangicha shakl va mazmun kasb etib, bugungi kunda volontyorlar harakati bilan uyg‘un bo‘lib bormoqda» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Hozir dunyo bo‘yicha volontyorlar soni 1 milliarddan ortiq» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12. №252). «Shuningdek, ijtimoiy, talim va rivojlanish, inkluziv, atrof-muhit va ekologik loyihalar, raqamli va media, onlayn volontyorlik ko‘lami kengayib boradi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «O‘zbekiston volontyorlar assotsiatsiyasi faoliyati ana shu ezgu amalni o‘zida ifoda etmoqda» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Shunday paytlarda volontyorlar, ya’ni tashabbuskor xalq vakillari davlat uchun yaqin ko‘makchiga aylana oladi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Bunga yaqqol misol qilib bugun dunyoni qamrab olgan *pandemiya* davrini eslash kifoya» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Volontyorlik davlat, biznes hamda jamoatchilik sektorini ezgulik yo‘lida birlashtiruvchi ijtimoiy sherikchilikning ko‘prigi sifatida o‘zini ko‘rsatadi» («Yangi O‘zbekiston» 2025.05.12. №252). «Ayni paytda yurtimizda 160dan ortiq volontyorlik guruhi 26 ta yo‘nalishda faoliyat yuritadi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Tizimning bir bo‘lagi sifatida ishlayotgan volontyorlar maktabi barcha hududlarda ko‘ngillilik istagidagi insonlarga ushbu tizimning qonun-qoidalarini o‘rgatadi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Volontyorlar maktabida o‘qitilgan yuzdan ortiq mentor o‘z ixtiyori bilan minglab insonlarga ko‘ngillilik harakati haqida ma’lumot beryapti» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252). «Natijada eng zamonaviy bilimlarga ega bo‘lsa-da, biroq qalbi qashshoq, o‘zgalar dardiga befarq va jamiyat manfaatlarini shaxsiy ambitsiyalaridan past qo‘yadigan «raqamli manqurtlar» avlodi paydo bo‘lish xavfi ortadi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.02.12, №249). «Suniy intellekt sizga mukammal kod yozishni yoki chet tilni o‘rgatishi mumkin, lekin hayotiy donishmandlikni, sabr-qanoatni va insoniylik burchini o‘rgata olmaydi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.02.12, №249). «Kelajak maktabini tasavvur qilganda, bir partada o‘tirgach, faqat planshetga tikilgan bolalarni emas, balki ko‘zlarida ilmga chanqoqlik yonib turgan, ustozi bilan bahs-munozara qilayotgan, tabiatni, jamiyatni va o‘zini anglashga intilayotgan yoshlarni ko‘rishimiz kerak» («Yangi O‘zbekiston». 2025.02.12, №249). «Maqsad o‘qituvchini almashtirish emas, balki uning imkoniyatlarini kengaytirish, uni «super mutaxassis»ga aylantirishdir» («Yangi O‘zbekiston». 2025.02.12, №249).

2. Perifraza. Gazeta perifrazalari gazeta sarlavhalarida, lid matnlarida, maqola matnlarida faol qo‘llanilib kelmoqda. Jurnalistlar so‘z etayotgan mavzusiga mos perifrazalarni topib ishlata olgan. Bu ham gazetxonni logik jihatdan teran mulohaza qilishga, maqolani to‘liq o‘qishga chorlaydi. Mavzuga oid ta’sirchan perifrazalarni kuzatgan o‘quvchi maqola davomida yana qanday perifrazalar berilgan ekan degan qiziqish payda bo‘ladi. Bu ham jurnalistning auditoriya bilan birga ishlashishdagi o‘ziga xos uslubi sifatida aytish o‘rinli. Bu perifrazalarni ishlatishda jurnalistdan teran bilim, tajriba va izlanish talab etiladi. Shuning natijasida gazetxon uchun chiroyli perifrzalarni taqdim eta oladi. Bu jarayonda biz jurnalistlarning ishlarini a’lo daraja baholashimizga bo‘ladi. Masalan: Albatta, bu borada o‘zining kino sanoati shahri bo‘lmish Gollibudga ega AQSH eng ko‘p daromad ko‘radigan davlat hisoblanadi («Yangi O‘zbekiston». 2025.13.08, №164). «O‘zbek karate sporti sahifalarida ham afsonaviy ayol karatechi, birinchi Osiyo o‘yinlari g‘olibi Safiya Kaspo‘latova, taniqli karate vakillari Sevinch Rahimova, Mohlaroy Hakimjonova, Bonu Egamberdiyeva kabi o‘zbek ayol-qizlari haqida bitiklar bor» («Yangi O‘zbekiston». 2025.04.12, №251). «Agar ilm aqlning chirogi bo‘lsa, odob qalbning bezagidir» («Yangi O‘zbekiston». 2025.02.12, №249). «Muallim esa milliy mafkura himoyachisi sanaladi» («Yangi O‘zbekiston».2025.02.12, №249). «Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidlik harakatining tan olingan rahnomasi, yangi maktab g‘oyasining asoschisi, birinchi o‘zbek dramaturgi, qalami o‘tkir publitsist, milliy matbuot rivojiga ulkan hissa qo‘shgan jurnalist hamda noshir sifatida Vatanimiz tarixida alohida o‘rin tutuvchi ulug‘ siymodir» («Yangi O‘zbekiston». 2025. 28.11, №247). Bu matnlardagi *kino sanoati shahri* – Gollibud*, birinchi Osiyo o‘yinlari g‘olibi* – Safiya Kaspo‘latova, *aqlning chirogi – ilm, qalbning bezagi – odob, milliy mafkura himoyachisi – muallim*, *yangi maktab g‘oyasining asoschisi – Mahmudxo‘ja Behbudiy* deb keltirilgan perifrazalardan mahorat bilan foydalanilgan.

3. Frazeologizm. Gazeta tilida frazeologizmlar faol ishlatiladi. Frazeologizmlar matn mazmunini aniq va ta'sirchan yetkazib beradi. Gazeta matnlarida eng ko'p qo'llaniladigan birlik sifatida ham tan olingan. Chunki qator tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida gazeta frazeologizmlari bo'yicha juda ko'plab misollar tahlil qilinib kelmoqda. Bu ham gazeta tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri. Masalan: «Har bir seriyadagi sujetlar inson psixologik ehtiyojlarini erkka chorlashga «*bel bog'laydi*»: qiziqish, dramatizm, romantika, intiqom…» («Yangi O'zbekiston». 2025.16.08, №167). «Bu yo'lda, «So'z latofati»da ta'kidlanganidek, qamishdek *bel bog'lab* xizmat qilishga harakat qilamiz» («Yangi O'zbekiston». 2025.16.08, №167). «Qorasuvdan kelin bo'lib tushgan Lolaxon opa Murodjon aka bilan olti farzandni *oq yuvib, oq tarab* voyaga yetkazdi» («Yangi O'zbekiston». 2025.15.08, №166). «Bir parcha erni ham bo'sh qoldirmay, savzavot ekdi, unganini bolalarining *og'ziga tutdi*» («Yangi O'zbekiston». 2025.15.08, №166). «Aholida e'tibor talab etiladigan yurtdoshlarimizga beminnat *yordam qo'lini uzatish*, yaxshilik ilinish, buni xolis bajarish istagidagi insonlar ko'ģligi quvonarli» («Yangi O'zbekiston». 2025.05.12, №252). «Diyoraning jasorati hali *tildan tushmay turib*, yana bir ayol sportchimiz – Gulshan Alimardonova ham jahon chempioni bo'ldi» («Yangi O'zbekiston». 2025.04.12, №251). «Ammo Jaloliddin Manguberdining so'nggi nafasidagi iztiroblarini, Cho'lponning millat qayg'usida bitgan satrlaridagi olovni o'quvchi qalbiga faqat yuragi urib turgan, *shu tuproqning issiq-sovug'ini tatigan* muallimgina singdira oladi» («Yangi O'zbekiston». 2025. 02.12, №249). «Aynan shu nuqtada o'qituvchi o'qituvchida tanqidiy fikrlash, *oqni qoradan ajratish* va har qanday axborotga tahliliy yondashish ko'nikmasini shakllantiradi» («Yangi O'zbekiston». 2025.02.12, №249). «Bu gapni eshitgach, ustimdan kimdir *sovuq suv quygandek bo'ldi*» («Yangi O'zbekiston». 2025. 29.11, №248). «Shunday ekan, o'g'lim nega bunday ishga *qo'l urganini* tushuna olmay, bir zum o'ylanib qoldim» («Yangi O'zbekiston». 2025.29.11, №248). «Yaxshi ish qilibsan, o'g'lim, ertaga ham shunday qil» desangiz, u pul uchun boshqa ishlarga ham *qo'l uradi*» («Yangi O'zbekiston». 2025.29.11, №248). Misollardagi *bel bog'laydi, bel bog'lab, oq yuvib, oq tarab, og'ziga tutdi, yordam qo'lini uzatish, tildan tushmay turib, shu tuproqning issiq-sovug'ini tatigan, oqni qoradan ajratish, sovuq suv quygandek bo'ldi, qo'l uradi* frazeologizmlar bo'lib, matn mazmunini yana ham ta'sirchan yetkazishga xizmat qilib kelgan.

4. Tilning tasviriy vositalari. Gazetada badiiylikning ahamiyati katta. Matn aniq, ixcham va ta'sirli berilishi kerak. Bu jarayonda tasviriy vositalardan foydalaniladi. Gazeta tilida o'xshatishlar faol ishlatilgan. Bu misollar gazetaning lid matnlarida ham ko'zga tashlanadi. Barshamizga tanish bo'lganidek lid matnlari e'tiborni jalb qilish maqsadida aniq va ixcham shaklda beriladi. Ularning matnlarida o'xshatishdan foydalanish ham o'ziga xos mahorat hisoblanadi. Masalan: «Bir qarashda kuz faslida bog' va ko'chalarda yer yuziga *gilamday* yoyilgan barglar tabiatiga o'zgacha go'zal manzara bag'ishlaydi»(«Yangi O'zbekiston». 2025. 02.12, №249). «Oila a'zolari o'zaro munosabatlarda *xazinadek* vaqtini seriallarga boy bermoqda» («Yangi O'zbekiston». 2025.16.08, №167). «Texnologiya qanchalik rivojlanmasin, jamiyat hayotida muallimning o'rni *quyosh kabi* so'nmas va abadiy bo'lib qolishi muqarrar» («Yangi O'zbekiston». 2025.02.12, №249). Gazeta tilida epitet so'zlar ham beriladi. Masalan: «Biz farzandlarimizga *baxt saroyini* qurib berish o'rniga, ularning bo'yniga yillar davomida uzilmaydigan qarz zanjirini ilmoqdamiz» («Yangi O'zbekiston» 2025. 29.11, №248). Misoldagi baxt saroyi so'zini epitet sifatida ishlatilgan. Bu matnga badiiylikni ta'minlashga xizmat kilmoqda. Gazeta maqolalarida metonimiyalar ham beriladi. *Masalan:* «Yuzma-yuz o'tirib, ayni bir-biriga *qalb qulfini* ochish fursatida, jonli muloqat o'rniga to'qima dramalar yurak yutib kuzatiladi» («Yangi O'zbekiston».2025.16.08,№167). «Endi muallimdan shunchaki bilim beruvchi retranslyator emas, balki *axborot okeanida* to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi mayoq, o'quvchining ruhiy dunyosini asrovchi qalqon va uning shaxsiyatini kamol toptiruvchi me'mor bo'lish talab etiladi» («Yangi O'zbekiston». 2025.02.12, №249).

5. Ingliz va rus tilidagi so'zlar. Gazeta matnlarida ingliz, rus tillardagi so'zlar faol ishlatiladi. Bu so'zlar gazetxon uchun ham tanish va tushunarli. Masalan: «Farg'onaning Bag'dod, buvayda, Uchko'prik, Qo'qon, Farg'ona tumanlaridagi Umummilliy birdamlik festivali doirasidagi diydor uchrashuvlari festivali doirasidagi diydor uchrashuvlari Qo'qonning «Yoshlar bog'i», Farg'ona shahrining *Eko city* amfiteatri sahnalaridagi gala konsertlarga ulanib ketdi» («Yangi O'zbekiston». 2025.15.08, №166). «Jalpı ma'jilis Senattın' «*YouTube*» tarmag'ındag'ı beti arqalı tikkeley sa'o'lelendirilip barıldı» («EQ». 2024.15.02, №19-20). «Atap aytqanda, xalıqaralıq standartlar ha'm normalardı milliy nızamshılıqqa implementatsiyalao' ma'selesin u'yrenio', miynet tarao'ındag'ı gender statistika mag'lıo'matların xalıqaralıq usınıslarg'a muo'apıq jetilistirio', qa'biletli jas hayal-qızlardı joqarı abıraylı uyımlarda *stajirovka* o'teo'in qamtıp alıo'dı ken'eytio' za'ru'r ekeni aytıp o'tildi» («EQ». 2024.15.02, №19-20). «Zamonaviy dunda axborot xurujlari va «*fake*» (soxta) ma'lumotlar ko'payib borayotgan bir pallada o'qituvchining «filtr» vazifasini bajarishi har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda» («Yangi O'zbekiston». 2025.02.12, №249). Misollarda

Eko city, YouTube, fake, stajirovka so‘zlari berilgan. Bu kabi misollar gazeta tilida xabarda, maqolada, reportajda, hisobotda va intervyuda ham beriladi va barcha gazetxon bu so‘zlarni shu shaklda qabul qilmoqda.

5. Maqol va ibora. Gazetada berilayotgan maqol va iboralar ham matnning badiiyligini taminlay olgan. Misol: «Qadimgilarning bir yaxshi gapi bor: *ayollari savodli el jasoratli bo‘lur*. İnsoniyatning birinchi tarbiyachilari onalardir» («Yangi O‘zbekiston». 2025.15.08, №166). «Otam 30 mingga yaqin kitobini bizga bo‘lib bergan va bir gapni tayinlagan: «*Kitob bor uyda baraka va ahillik bo‘ladi*»» («Yangi O‘zbekiston». 2025.15.08, №166). «Azaldan aytilgan «*Hunarli inson xor bo‘lmas*» degan purmano hikmat mehnatkash onaning hayot yo‘li haqida aytilgandek go‘yo» («Yangi O‘zbekiston». 2025.15.08, №166). «Xullas, istaysizmi, yo‘qmi, oiladagi muhit bolani tarbiyalaydi. Boshqacha aytsak, *qush uyasida ko‘rganin qiladi*» («Yangi O‘zbekiston». 2025.29.11, №248). Maqol va iboralar bugungi gazeta o‘quvchisi uchun tanish va uning mazmuni teran ekanligini tushuntirish maqsadida ishlatilishi e’tiborga molik. Xalq og‘zaki ijodida maqollar juda ko‘p, mavzusi xilma-xil. Bu maqollarni gazeta matnlarida ishlatish orqali gazetxonnig fikr yuritish, olg‘a intilish, insoniylikka xos xususiyatlar kabi tuyg‘ularini yana takomillashitirishda ahamiyatini yuqori baholash mumkin.

6. Gazeta sarlavhalari. Har bir gazetxon gazetani sarlavhaga qarab o‘qiydi. Gazeta sahifalarini ketma-ket o‘qib o‘rganish jarayonida juda qiziqli sarlavhalar tanlanayotganligi kuzatishimiz mumkin. Gazetalardagi sarlavhalarda jurnalist mahorat seziladi. Maqola mazmunini ko‘rsatib beradigan sarlavhalar berilgan. Masalan: «*Vodiylarni yayov kezganda*… hududlarda umummilliy birdamlik festivali o‘tkazilmoqda» («Yangi O‘zbekiston». 2025.15.08,№166). «Mulohaza» ruknida «*Qush uyasida ko‘rganini qiladi*» («Yangi O‘zbekiston».2025.29.11, №248). «Faxr» ruknida *«Samarqand saboqlari*» («Yangi O‘zbekiston» 2025. 28.11. №247). «Tojikistondan maktub» ruknida «*Besh barmoq biriksa, musht bo‘lar*» O‘zbekiston Prezidentining «Markaziy Osiyo yangi davr ostonasida» maqolasini o‘qib…» («Yangi O‘zbekiston». 2025. 02.12, №249). «Ta’lim odimlari» ruknida «*Toshkent tajribasi – kelajak kasblariga yo‘nalirilgan loyiha*» («Yangi O‘zbekiston». 2025.05.12, №252).

7. Gazeta tilidagi leksik taraqqiyot. Gazeta matnlarida bir so‘z bilan birikib, yangi bir manoni bildirib kelayotgan so‘zlar faol beriladi. Gazeta tili orqali ayrim leksika birliklar juda ham aktiv qo‘llanilish jarayonlari mavjud. Masalan: «Mámleketimizde kóplegen iri *investitsiyalıq joybarlar* ámelge asırılmaqta» («EQ» 2024.14.05. №58). «*Jańa joybarlar* ushın 40 million dollar arzan resurs berildi» («EQ». 2024.14.05, №58). «*Issıxana* xojalıqlarınıń nátiyjeliligin arttırıw maqsetinde sırt elden maman agronom, etnomolog hám laboratoriya qánigelerin tartıw qárejetleriniń 50 protsentin, kómir qazanın satıp alıw qárejetleriniń 20 protsentine shekemgi bólegin qaplaw usınıs etilmekte» («EQ». 2024.14.05, №58). «Máhállelerde 70 mıń *mikrojoybar* ámelge asırılǵan» («EQ». 2024.14.05, №58). «Onda sharwashılıq *klasterlerinen* tolıq paydalanılmay atır» («EQ». 2024.14.05, №58). «Sonday-aq, Sharaf Rashidov hám Axangaran rayonlarında *bılǵarı klasterleri* shólkemlestirildi» («EQ». 2024.14.05, №58). «Keyingi jıllarda bul baǵdarda da *klaster sisteması* engizildi» («EQ». 2024.14.05, №58). «Sonıń ishinde, 74 *pille-jipekshilik klasteri* ha’m 11 tuqımgershilik kárxanası shólkemlestirildi» («EQ». 2024.14.05, №58). «Olarda suw tazalaw imaratı hám imarat qurıw ushın 40 million dollar arzan *resurs* qaratıladı» («EQ». 2024.14.05, №58). «Bánt bolmaǵan xalıq, sonıń ishinde, hayal-qızlar *mono oraylar* hám *pilleshilik klasterlerinde* qısqa kurslarda oqıtıladı» («EQ». 2024.14. 05, №58). «*Joybarlarǵa* tábiyǵıy hám jasalma bılǵarıdan ónim shıǵarıwshı sırt elli brendler tartıladı» («EQ». 2024.14.05, №58). «Bunıń ushın *sorsing kompaniyalarına* jumsalǵan kárxana qárejetleriniń 30 mıń dollarǵa shekemgi bólegin qaplap beriw jolǵa qoyıladı» («EQ». 2024.14.05, №58). «Bul jerler *lotlarǵa* bólinip, auktsion arqalı xalıqqa beriledi, auksionda jerdiń baslanǵısh bahası 10 protsent etip belgilenedi» («EQ». 2024.14.05, №58). «*Videokonferentsbaylanıs* tárizinde ótkerilgen jalpı májilisti Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi Senatınıń Baslıǵı Tanzila Narbaeva alıp bardı» («EQ». 2024.15.02, №19–20). Bu misollardagi joybar, klaster, oray singari so‘zlarning faol qo‘llanilayotganligi ko‘rishimizga bo‘ladi. Ayrim maqolalar matnida *og‘zaki uslubga* oid so‘zlar ham ishlatiladi. Misol keltiramiz: «Xususan, valyuta almashtirish, albatta, «*qora bozor*» orqali edi» («Yangi O‘zbekiston». 2025.14.08, №165). Bu kabi og‘zaki uslubda berilgan so‘zlar gazeta janrlarda ko‘plab beriladi va qator misollar keltirish mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-siyosiy gazetalar axborot yetkazib berishda o‘z auditoriyasi bilan muntazam ishlashib kelmoqda. Bu jarayonda biz gazeta tili va uslubining o‘ziga xos imkoniyatlari, majburiyatlari va yutuqlari ko‘p ekanligi ta’kidlab o‘tishimiz joiz. Gazeta tili neologizmlarni faol ishlatish orqali tilni boyitadi. Adabiy tilimizda boy resurs mavjud ekanligi perifrazalar mazmuni orqali ko‘rsata olgan. Gazeta matnlarida eng ko‘p qo‘llaniladigan birlik bu frazeologizmlar. Tilning tasviriy vositalari maqolalarning matnlarida, kirish, asosiy bo‘lim va xulosa qismida ham mahorat bilan foydalanilgan. Ingliz va rus tilidagi so‘zlar xabarda, maqolada, reportajda, hisobotda va inte-

rvyuda ham beriladi. Gazetxonlar orasida fikr almashish, olg‘a intilish, insoniylikka xos xususiyatlar kabi tuyg‘ularini yana takomillashitirishda gazeta matnlarida muntazam ishlatilayotgan maqollarning o‘rni beqiyos. Gazetalar sarlavhalarining mazmunida gazetxon bilan birga ish olib borish jarayonlari yo‘lga qo‘yilgan. Eng asosiysi, gazeta tili leksik taraqqiyotni ta’minlashda asosiy manba xizmatini bajarib kelmoqda. Shuning uchun ham mazkur mavzuni doimo o‘rganib borish asosiy vazifalarimizdan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Kallibekova G.P. Tarawlıq gazeta materiallarınıń tili hám stillik ózgeshelikleri. Nókis, “İlimpaz”, 2022.
(2). Marziyaev J., Kallibekova G. Media tili hám stili. Toshkent, 2023.
(3). Pirniyazova A. Jámiyetlik-siyasiy leksikanıń rawajlanıw basqıshları. Nókis, 100-bet.
(4). Kallibekova G. Qaraqalpaqstan kúndelikli baspasózi tilindegi perifrazalar sózligi. Nókis, “İlimpaz”, 2025, 108-bet.

Dustov Davron Zulhaydarovich (Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlari uchun mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti o'quv ishlari bo'yicha prorektori; davrondustov8@gmail.com)

METODIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA UMUMIY VA MAXSUS KOMPETENSIYALARNING O'ZARO UYG'UNLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti metodistining kasbiy va metodik kompetensiyasini rivojlantirish masalalari kompetensiyaviy yondashuv asosida tadqiq etilgan. Metodist kompetensiyasini shakllantirishda psixologik, pedagogik va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik tajribani umumlashtirish, so'rov, kuzatish, hujjatlarni tahlil qilish hamda pedagogik tajriba usullarining o'rni yoritilgan. Shuningdek, metodik kompetensiyani rivojlantirishning moslashuvchanlik, reproduktiv va integrativ darajalari ochib berilgan. Ilmiy manbalar tahlili asosida zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkiloti metodistiga qo'yiladigan kasbiy talablar, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish va kasbiy refleksiya masalalari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tizimida metodistlarning kasbiy kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *maktabgacha ta'lim, metodist, metodik kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogika, kasbiy rivojlanish, pedagogik refleksiya.*

Dustov Davron Zulhaydarovich (проректор по учебной работе Института переподготовки и повышения квалификации специалистов – директоров организаций дошкольного образования; davrondustov8@gmail.com)

ВЗАИМОСОГЛАСОВАННОСТЬ ОБЩИХ И СПЕЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В РАЗВИТИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы развития профессиональной и методической компетентности методиста дошкольной образовательной организации на основе компетентностного подхода. Раскрывается значение анализа психолого-педагогической и научно-методической литературы, обобщения педагогического опыта, методов опроса, наблюдения, анализа документации и педагогического эксперимента в формировании методической компетенции. Охарактеризована структура методической компетентности, включающая ценностно-мотивационный, когнитивный, технологический и рефлексивный компоненты, а также ее общие и специальные виды. Выделены уровни развития методической компетентности: адаптивный, репродуктивный и интегративный. Обоснованы требования к современному методисту дошкольного образования, роль инновационных педагогических технологий и профессиональной рефлексии. Результаты исследования способствуют повышению качества методической деятельности в системе дошкольного образования.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, методист, методическая компетентность, компетентностный подход, инновационные технологии, профессиональное развитие, педагогическая рефлексия.*

Dustov Davron Zulhaydarovich (Vice-Rector for Academic Affairs of the Institute for Retraining and Advanced Training of Specialists – Directors of Preschool Education Organizations; davrondustov8@gmail.com)

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN GENERAL AND SPECIALIZED COMPETENCIES IN THE DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL COMPETENCE

Annotation. *This article examines the development of professional and methodological competence of preschool education methodologists based on the competency-based approach. The study highlights the role of analyzing psychological, pedagogical, and scientific-methodological literature, generalizing pedagogical experience, using survey methods, observation, document analysis, and pedagogical experiments in the formation of methodological competence. The structure of methodological competence is described through value-motivational, cognitive, technological, and reflective components, as well as general and specific competencies. The levels of methodological competence development—adaptive, reproductive, and integrative–are identified. The article also substantiates professional requirements for modern preschool methodologists, emphasizing the importance of innovative pedagogical technologies and professional reflection. The research findings contribute to improving the quality and effectiveness of methodological work in preschool education institutions.*

Keywords: *preschool education, methodologist, methodological competence, competency-based approach, innovative technologies, professional development, pedagogical reflection.*

Kirish. Maktabgacha ta'lim tashkiloti metodistining kompetensiyasini rivojlantirish uchun bir-birini boyitib, to'ldiradigan usullar majmuasidan foydalanish kerak: psixologik, pedagogik va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish va nazariy tahlil qilish, retrospektiv tahlil qilish, o'rganish va o'rganish. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari metodistlarining pedagogik tajribasini umumlashtirish, so'rov usullari (so'rov, suhbat), kuzatish usullari, hujjatlarni tahlil qilish, insholar, pedagogik tajriba, matematik ma'lumotlarni qayta ishlash usuli, tadqiqot natijalarini tahlil qilish va sintez qilish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.K.Markova eng ko'p o'qituvchi mehnatining kasbiy kompetentligi asoslarini qidirgan pedagog olim. A.K.Markova fikri bo'yicha, o'qituvchining mehnati kompetentlikka aylanadi qachonki, o'qituvchi o'z faoliyatini yetarlicha yuqori hamda talabalarni o'qitish va tarbiyalashni yuqori darajada amalga oshirsa. Ushbu asoslar bilan birga o'qituvchining kasbiy kompetentligini to'rtga bo'lib o'rganadi: Maxsus yoki faoliyatli kasbiy kompetentlik– bu faoliyatni yuqori kasbiy darajada olib borishi. Maxsus kasbiy kompetentlik nafaqat maxsus bilimlardan, balki bu bilimlarni amalga oshirishdan iborat;

Nemis olimi Kayzer quyidagi misollarni keltiradi: Usul Muammoli vaziyat Axborot olish Muammoni hal qilish Keys stadi usuli – (didaktik kazuistiya: bitta ishni o'rganish). Trening davomida huquqshunoslikka intiluvchilar (individual) ish bo'yicha o'qitildi: ular ishni elementlar bo'yicha ishlashga yaroqli bo'lgan alohida qismlarga ajratdilar, o'zlarining yechimlarini qidirdilar, ishda turli rollarni o'ynadilar, yechimni modellashtirdilar va ishni bir butun sifatida tanqidiy muhokama qildilar. Keys tadqiqotlari, ayniqsa, yaqinda o'zining professional o'qituvchilik faoliyatini boshlaganlar va amaliyotchilar uchun juda qimmatlidir, chunki ular kasbiy yo'nalishga muhim hissa qo'shadilar, chunki ular kelajakdagi kasbiy faoliyatning haqiqiy shartlarini muhokama qiladilar.

Tadqiqiot metodologiyasi. Agar metodologik kompetensiya tuzilishini ko'rib chiqsak, biz bir nechta o'zaro bog'liq komponentlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin.[1] Eng muhim tarkibiy qismlardan biri bu metodik ishda qiziqish va motivatsiyada namoyon bo'ladigan qiymat-motivatsion komponentdir. Uslubiy kompetensiya tarkibidagi kognitiv komponent uslubiy muammolarni hal qilishda bilim va ko'nikmalarni qo'llashda, shuningdek, yangi bilimlar, amaliyotlar va ish shakllariga ochiqlik bilan namoyon bo'ladi. Ishda zamonaviy axborot tizimidan foydalanish bilan tavsiflangan texnologik komponent ham mavjud. Reflektiv komponent o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini tanqid qilish va uslubiy aks ettirishda namoyon bo'ladi. Shuningdek, metodik kompetensiya tarkibida kompetensiyalarning ikki turini ajratish mumkin:

1. Umumiy uslubiy, o'z navbatida, motivatsion, kognitiv, axborot, kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalardan iborat.

2. Maxsus bo'lganlar – maqsadli, mazmunli, dizayn, aks ettirish va monitoring vakolatlari to'plami. Uslubiy kompetensiyani shakllantirishda bir necha darajalar ajratiladi.

Tahlil va natijalar. Moslashuvchanlik darajasi – ma'lum bir metodik muammoni muayyan holatda, bolalarning muayyan kontingenti bilan hal qilishda aniq uslubiy bilim va ko'nikmalardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Reproduktiv daraja – uslubiy faoliyat haqidagi g'oyalarning shakllanish Integrativ daraja – bu kasbiy faoliyatda samaradorlik va samarali o'zini-o'zi anglash bilan tavsiflangan ijodiy mustaqillik. Adabiyotlarni tahlil qilish, uslubiy kompetensiya tuzilmalari va xususiyatlarini taqqoslash asosida Andrey Anatolovich Lyubotinskiy tomonidan taklif qilingan tuzilma[2] eng dolzarb hisoblanadi. Ushbu bosqichda taqdim etilgan metodologik kompetensiya nazariyaga kamayadi va professional tajriba yetarli emas.

Biroq, boshqa tomondan, bu bosqich uslubiy faoliyatga barqaror munosabat va uslubiy bilimlarning rolini yuqori baholash bilan tavsiflanishi mumkin. Ko'nikmalar bosqichda kognitiv-analitik kompetensiya shakllanadi. Shuningdek, ushbu bosqichda uslubiy faoliyat uchun yaxlit g'oyalar va motivlarning shakllanishi sodir bo'ladi. Keyingi bosqich reproduktiv bo'lib, u muayyan uslubiy muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichda tashkiliy-faoliyat va konstuktiv-prognostik muammolarni hal qilish ham mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ushbu bosqichda maqsadni belgilash va professional yo'lni rejalashtirish, shuningdek, o'z qarorlarini tahlil qilish va baholash amalga oshiriladi.

[1] https://moluch.ru/conf/ped/archive/273/13382

[2] https://www.dissercat.com/content/formirovanie-metodicheskoi-kompetentnosti-u-budushchikh-uchitelei-inostrannogo-yazyka-v-uslo

Maktabgacha ta’lim tashkilotida pedagoglarning kasbiy kompetensiyasining mezonlari quyidagilardan iborat:

– pedagoglarning bolalarni tarbiyalashda pedagog va ota-onalarning ijtimoiy rolini tushunishlari zarurligi;

– pedagog orasida ota-onalar bilan malakali muloqotni tashkil qilish uchun motivatsiya mavjudligi;

– ota-onalar bilan samarali muloqotni tashkil etish uchun kasbiy jihatdan ahamiyatli munosabat va shaxsiy fazilatlarni shakllantirish; oila tarbiyasining xususiyatlarini o‘rganish usullari, ota-onalar bilan muloqotni tashkil etish tamoyillari, shakllari va usullari haqida bilimlarni shakllantirish.

Xulosa va takliflar. Ushbu holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmunini faqat shaxs kamolotini emas, balki jamiyat taraqqiyotini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. Mamlakatimizda ham tashkilot uslubchisining ma’naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo‘yilmoqda.[1]Yuqoridagi qayd etilgan fikrlardan bugungi kun maktabgacha ta’lim pedagogi shaxsiga nisbatan qo‘yilayotgan talablarning naqadar muhimligini anglash lozim. Demak, tarbiyachi-metodistlar pedagogik, psixologik va mutaxassisligi bo‘yicha yetuk bilimli va yuksak fazilatli shaxs sanaladi. Shuning uchun zamonaviy maktabgacha ta’lim uslubchisi ham qiyofasida quyidagi fazilatlarni namoyon eta olishi kerak.

Zamonaviy MTT uslubchisi o‘zining mutaxassisligi bo‘yicha chuqur puxta bilimga ega bo‘lish, o‘z ustida tinimsiz ishlashi kerak. Maktabgacha ta’lim tashkiloti uslubchisi maktabgacha tarbiya pedagogikasi va psixologiya, fiziologiya fanlarining asoslarini bilish, ta’lim-tarbiya jarayonida bolalarning yoshi va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, faoliyatni tashkil etishi, ta’lim-tarbiya jarayonida samarali shakl, metod va vositalaridan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 2-iyuldagi PF-98-farmoni.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2024-yil 30-sentabrdagi PF-152-farmoni.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-qarori.

(4). Jo‘rayeva N.T., Djanpeisova G.E. “Matematika – aql va zakovat kaliti”. Toshkent, 2019.

(5). Abdullayeva N.Sh. va boshqalar. “Tabiat bilan tanishtirish metodikasi”. Toshkent, 2020.

(6). Abdullayeva N.Sh. va boshqalar. “Nutq o‘stirish metodikasi”. Toshkent, 2020.

(7). Valiyeva F.R. To Develop Professional Training of Professional Education Specialists by Ensuring. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) Special Issue on International Research Development and Scientific Excellence in Academic Life Available Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 – 6470 2021.

(8). Valiyeva F.R., Abdunazarova N.F., Zakirov A.A. The importance of ensuring the mental, physical, spiritual, spiritual development of educators of pre-school educational organizations. PhD. Valieva Feruza Rashidovna Bosma, Turkish Online Jou.

Davletov Davronbek Egamberganovich (Renessans universiteti “Matematika va tabiiy fanlar” kafedrasi dotsenti; d_davletov@renessans-edu.uz),
Sharipova Shahlo Istamovna (Renessans universiteti “Matematika va tabiiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi; sh_sharipova@renessans-edu.uz)

GEOMETRIK ISBOTLARNI BAJARISH JARAYONIDA O‘QUVCHILARDA UCHRAYDIGAN XATOLIKLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘quvchilarning geometrik isbotlash jarayonida uchraydigan tipik xatoliklari (shartni noto‘g‘ri talqin qilish, ta’rif va teorema shartlarini aralashtirish, rasmga haddan tashqari ishonish, mantiqiy ketma-ketlikni buzish, belgilashlar va algebraik xatolar, stereometriyada fazoviy munosabatlarni noto‘g‘ri tasavvur qilish) tizimli tasniflanadi. Har bir xatolik turi uchun didaktik sabablar va amaliy bartaraf etish taklif etiladi. Shuningdek, geometrik isbotlashning o‘quvchilarda fazoviy tasavvur*

[1]Qodirova D. Bolaning aqliy rivojlanishida muloqotning o‘rni. Fanda yangi axborot texnologiyalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, 2018-yil 20-dekabr, Perm, 2018.

va fazoviy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy manbalar asosida yoritilib, darsga integratsiyalashgan tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: *geometrik isbot; xatoliklar; didaktik diagnostika; Van Hiele darajalari; fazoviy tasavvur; dinamik geometriya; GeoGebra.*

Давлетов Давронбек Эгамберганович (Университет Ренессанс, доцент кафедры Математики и естественных наук; d_davletov@renessans-edu.uz),
Шарипова Шахло Истамовна (Университет Ренессанс, старший преподаватель кафедры “Математики и естественных наук”; sh_sharipova@renessans-edu.uz)

ОШИБКИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ И МЕТОДЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье проводится систематическая классификация типичных ошибок, возникающих у учащихся в процессе геометрического доказательства, таких как неправильная интерпретация условия задачи, смешение определений и условий теорем, чрезмерная опора на чертёж, нарушение логической последовательности рассуждений, ошибки в обозначениях и алгебраических преобразованиях, а также неверное представление пространственных отношений в стереометрии. Для каждого типа ошибок выявляются дидактические причины и предлагаются практические пути их устранения. Кроме того, на основе научных источников раскрывается роль геометрического доказательства в развитии пространственного воображения и пространственного мышления учащихся, а также предлагаются рекомендации по их интеграции в учебный процесс.*

Ключевые слова: *геометрическое доказательство; ошибки; дидактическая диагностика; уровни Ван Хиле; пространственное воображение; динамическая геометрия; GeoGebra.*

Davletov Davronbek Egamberganovich (Renaissance University), Associate Professor, Department of Mathematics and Natural Sciences; d_davletov@renessans-edu.uz),
Sharipova Shahlo Istamovna (Senior Lecturer, Department of Mathematics and Natural Sciences, Renaissance University; sh_sharipova@renessans-edu.uz)

ERRORS THAT STUDENTS MADE IN THE PROCESS OF PERFORMING GEOMETRIC PROOFS AND METHODS TO ELIMINATE THEM

Annotation. *This article provides a systematic classification of typical errors encountered by students in the process of geometric proof, including misinterpretation of problem conditions, confusion between definitions and theorem hypotheses, excessive reliance on diagrams, violations of logical reasoning sequences, errors in notation and algebraic manipulation, and incorrect perception of spatial relationships in stereometry. For each type of error, underlying didactic causes are identified and practical strategies for remediation are proposed. In addition, based on relevant scientific literature, the role of geometric proof in developing students’ spatial imagination and spatial reasoning is examined, and recommendations for integrating these aspects into classroom practice are presented.*

Keywords: *geometric proof; errors; didactic diagnostics; Van Hiele levels; spatial imagination; dynamic geometry; GeoGebra.*

Kirish. Zamonaviy matematika ta’limida geometrik isbotlash o‘quvchilarning mantiqiy tafakkuri, fazoviy tasavvuri va abstrakt fikrlashini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Geometriya nafaqat shakllar va ularning xossalarini o‘rganish, balki matematik mulohaza yuritish, xulosa chiqarish va asoslash madaniyatini shakllantirish vositasidir. Shunga qaramay, amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab o‘quvchilar geometrik isbotlarni bajarishda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladilar hamda turli xil xatolarga yo‘l qo‘yadilar. Ushbu xatoliklar, ko‘pincha, teorema va tushunchalarning mazmunini yetarlicha anglamaslik, fazoviy tasa-vurning sustligi, chizma bilan ishlash malakasining rivojlanmaganligi va matematik tilni noto‘g‘ri qo‘llash bilan bog‘liq bo‘ladi. Geometriya kursi maktab matematikasida faqat shakllarni tanish yoki formulalarni qo‘llash bilan cheklanmaydi. U o‘quvchini aniq ta’rif, aksioma va teoremalar asosida fikrlashga, ya’ni de-duktiv xulosalashga olib kiradi. Geometrik isbotlash esa ushbu deduktiv fikrlashning markaziy faoliyati bo‘lib, u o‘quvchining mantiqiy izchilligi, dalillash madaniyati va tushunchalarni chuqur anglashiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, geometriya (ayniqsa, isbotlash va stereometriya) o‘quvchilarning fazoviy tasavvurini oshirishda kuchli imkoniyatlarga ega. Fazoviy tasavvur ko‘plab matematik domenlarda (shu jumladan, geometriya va o‘lchash) muvaffaqiyatni bashorat qiluvchi omillardan biri ekani ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Geometrik isbotlar o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash va sabab–oqibat bog‘lanishlarini tushunish, matematik nutqni to‘g‘ri va izchil ifodalash, fazoviy tasavvur va tasvirlash malakalarini rivojlantirish, mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu ko‘nikmalar o‘z-o‘zidan shakllanmaydi, balki maqsadli va tizimli o‘qitishni talab qiladi.

O‘quvchilarning geometrik isbotlashdagi asosiy xatoliklari, bular:

•Teorema va tushunchalarni noto‘g‘ri tushunish bilan bog‘liq xatoliklar. O‘quvchilarning eng ko‘p uchraydigan xatolaridan biri geometrik teoremalar va tushunchalarning mazmunini yuzaki yoki noto‘g‘ri tushunishdir. Masalan, teng yonli va teng tomonli uchburchak xossalarini bir-biri bilan adashtirish, muntazam va muntazam bo‘lmagan ko‘pyoqliklar uchun bir xil formulalarni qo‘llash kabi holatlar keng tarqalgan. Natijada isbotlar noto‘g‘ri boshlanadi yoki xato xulosalar chiqariladi.

•Fazoviy tasavvurning yetishmasligi. Fazoviy tasavvurning rivojlanmaganligi geometrik isbotlashdagi eng jiddiy muammolardan biridir. O‘quvchilar ko‘p hollarda prizma, piramida, parallelepiped kabi fazoviy jismlarning elementlari o‘rtasidagi munosabatlarni to‘g‘ri tasavvur qila olmaydilar. Bu esa burchaklar, masofalar va kesmalarni noto‘g‘ri aniqlashga olib keladi. Masalan, fazoviy jismlarda ikkiyoqli burchakning chiziqli burchagini noto‘g‘ri tasvirlash yoki diagonallar orasidagi burchakni noto‘g‘ri talqin qilish shular jumlasidandir.

•Chizma bilan ishlashdagi xatoliklar. Geometrik isbotlarda chizma muhim yordamchi vosita hisoblanadi. Biroq ko‘plab o‘quvchilar chizmalarni masala shartiga mos ravishda yasamaydi yoki chizmada muhim elementlarni ko‘rsatib o‘tmaydi. Ba’zan chizma faqat bezak sifatida berilib, isbot jarayonida undan mantiqiy foydalanilmaydi. Bu esa isbotning uzilishiga yoki noto‘g‘ri yo‘nalishda olib borilishiga sabab bo‘ladi.

•Mantiqiy izchillikning buzilishi. Isbot jarayonida o‘quvchilar, ko‘pincha, mantiqiy ketma-ketlikni saqlamaydi: asoslanmagan farazlardan foydalanadi, sabab va natijani almashtirib yuboradi yoki xulosalarni yetarli dalillarsiz keltiradi. Natijada isbot rasmiy jihatdan to‘liq bo‘lsa-da, mantiqiy jihatdan zaif bo‘lib qoladi.

•Matematik terminologiyani noto‘g‘ri qo‘llash. Geometrik isbotlarda aniqlik muhim ahamiyatga ega. “Yon qirra”, “yon yoq”, “asos tekisligi”, “proeksiya”, “perpendikulyar”, “masofa” kabi terminlarni noto‘g‘ri yoki o‘rinli bo‘lmagan holda qo‘llash isbotning mazmunini buzadi va tushunarsiz holga keltiradi.

Van Hiele modeliga [1] ko‘ra, o‘quvchi geometriyada vizual darajadan (shaklni tashqi ko‘rinishiga ko‘ra tanish) tahlil darajasiga (xossalarni ajratish), so‘ng munosabat/abstraksiya darajasiga va deduksiya darajasiga (formal isbot) bosqichma-bosqich ko‘tariladi. Isbot yozish, ko‘pincha, deduksiya darajasini talab qilgani sababli, pastroq darajalarda yetarli tajriba bo‘lmasa, o‘quvchi rasmga ortiqcha suyanadi yoki shartni noto‘g‘ri talqin qiladi. Shu nuqtayi nazardan, isbotlashdagi xatoliklar, ko‘pincha, daraja nomuvofiqligi'ning ko‘rinishidir.

Adabiyotlar tahlili. Aksariyat tadqiqotlarda muammo ko‘proq metodik sabablar (ko‘nikma, chizma, tasavvur, terminlar) orqali yoritiladi; ammo xorijdagi kabi “isbot sxemalari”, “van Xiele darajalari”, “xato tahlili modellari” asosida chuqur diagnostika ishlari nisbatan kam uchraydi (mavjudlari ko‘proq umumiy tavsiyalar yoki alohida kuzatishlar ko‘rinishida). Y.S.Dubnov izlanishlarida asosan chizmalarni noto‘g‘ri yasashdan kelib chiqadigan xatoliklarni va ularni taxlilini ko‘rsatadi. Xorijiy tadqiqotlarda eng kuchli yo‘nalishlardan biri – van Hiele darajalari: o‘quvchi qaysi darajada bo‘lsa, isbotni qabul qilishi va yozishi shunga bog‘liq [1]. Klassik ishlar o‘quvchining van Hiele darajasi yuqori bo‘lsa, isbot yozishdagi muvaffaqiyat ehtimoli ham yuqoriroq ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, van Hiele asosida xatolarni darajalar kesimida tahlil qiluvchi yangi ishlar ham mavjud. Harel va Sowder maktabi o‘quvchilarning isbotni qabul qilish va yaratish usullarini namunaga tayangan, deduktiv sxemalar orqali izohlaydi. Bu yondashuv isbotlashdagi xatolarni faqat “bilmaslik” emas, balki isbotni “haqiqat” deb tan olish mexanizmi sifatida tushuntiradi. Keyingi tadqiqotlar bu yondashuvni rivojlantirib, sxemalarni kuzatish va deduktiv holatlarini xaritalashga harakat qiladi. Geometriya xatolarini tahlil qilishda xorijda ko‘p uchraydigan yo‘l – xato tahlili iyerarxiyalari (Newman va sh.k.) hamda ularni van Hiele bilan birga qo‘llash. Newman modeli [2] bu o‘quvchilarning matematik masalalarni (jumladan, geometrik isbotlashga doir masalalarni) yechish jarayonida yo‘l qo‘yadigan xatolarini bosqichma-bosqich aniqlash va tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan diagnostik modeldir. Ushbu model avstraliyalik tadqiqotchi Anne Newman tomonidan taklif qilingan bo‘lib, dastlab, masala yechishdagi xatolarni aniqlashga qaratilgan, keyinchalik esa algebra va geometriya ta’limida keng qo‘llanila boshlangan**.** Masalan, ayrim ishlar geometriya masalalarida xatolarni Newman modeli orqali bosqichma-bosqich ajratib, so‘ng van Hiele darajalari bilan bog‘laydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqoridagilardan kelib chiqsdigan bo‘lsak muammo ko‘proq metodik-psixologik omillar (chizma, tasavvur, termin) orqali hamda, diagnostika(muammoni aniqlash bosqichi)→ intervensiya(pedagogik ta’sir bosqichi) → natija(samaradorlikni baholash bosqichi) zanjirida yoziladi.

Diagnostika (muammoni aniqlash bosqichi). Diagnostika bu o‘quvchilarning geometrik isbotlash-dagi xatolarini aniq aniqlash, tasniflash va sabablarini ochib berish bosqichidir. Bu bosqichda asosiy savol: *O‘quvchi qayerda va nima sababdan xato qilyapti?* Diagnostika jarayonida quyidagilar amalga oshiriladi:

•o‘quvchilarning yozma ishlari va isbotlari tahlil qilinadi;

•xatolar Newman modeli (o‘qish, tushunish, transformatsiya, jarayon, ifodalash) bo‘yicha ajratiladi;

•geometrik fikrlash darajasi van Hiele nazariyasi asosida aniqlanadi;

•fazoviy tasavvur, chizma qurish va terminologik savodxonlik baholanadi.

Diagnostika natijasi – xatolar ro‘yxati emas, balki xatolarning manbai va bosqichlari haqidagi aniq ma’lumotdir.

Pedagogik ta’sir bosqichi. Bu bosqichda – diagnostika natijalariga asoslangan holda maqsadli va re-jalashtirilgan o‘qitish ta’siridir. Bu bosqichda “hamma uchun bir xil usul” emas, balki aniq muammo uchun aniq pedagogik choralar qo‘llanadi. Bosqich quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

•Newman modelida aniqlangan bosqichga mos mashqlar (masalan, faqat chizma qurish yoki faqat xulosa yozish);

•van Hiele darajasiga mos o‘qitish ketma-ketligi;

•dinamik geometriya dasturlari (masalan, GeoGebra) yordamida fazoviy tasavvurni rivojlantirish;

•isbotni bosqichma-bosqich yozishga o‘rgatish;

•matematik terminlar bilan ishlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar.

Intervensiya xususiyati – u xatoni tuzatishga emas, balki xatoning sababini bartaraf etishga qaratil-gan bo‘ladi.

Natija (samaradorlikni baholash bosqichi). Natija bosqichida intervensiyaning qanchalik samarali bo‘lgani aniqlanadi. Asosiy savol: *Qanday o‘zgarish yuz berdi?* Bu bosqichda:

•intervensiyadan oldingi va keyingi ishlar taqqoslanadi;

•geometrik isbotlarning to‘liqligi, mantiqiy izchilligi va aniqligi baholanadi;

•xatolar soni va turlari kamaygani yoki kamaymagani aniqlanadi;

•o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri va isbot yozish madaniyatidagi o‘zgarishlar tahlil qilinadi.

Natija faqat ball yoki baho bilan emas, balki xatolar tuzilishini o‘zgargani bilan baholanadi (masa-lan, almashtirishdagi xatolarining kamayishi).

Quyida umumiy o‘rta ta’lim maktablari geometriyasida ko‘p uchraydigan xatoliklar xato – sabab – yechim mantiqiy ketma ketligida beriladi. Amaliyotda bu tasnif diagnostika (xatoni tez aniqlash) va kor-reksiya (maqsadli mashq) uchun juda qulay.

Xatolik turi	**Ko‘rinishi (tipik belgi)**	**Asosiy sabab**	**Bartaraf etish (tezkor usul)**
Shartni noto‘g‘ri tal-qin qilish	Yashirin faraz qo‘-shib yuborish	Matnni rasmga moslab o‘qish	Berilgan–topilsinni qat’iy yozdirish, qar-shi misol
Ta’riflarni aralashti-rish	Median = bissektrisa deb olish	Termin va belgilar mustahkam emas	Ta’rif kartochkalari + 2 daqiqalik tezkor mashq
Teorema shartini tek-shirmaslik	Teorema sharti va xulosasini noto‘g‘ri qo‘llash	O‘z ishini yakunda sistematik tekshi-rish odati yo‘q.	Teoremani “qanday va nima uchun qo‘lla-shni aniq ko‘rsatib beradigan qisqa ko‘rsat-ma+ teoremani qo‘llashdan oldin shartlar to‘liq bajarilishini belgilab chiqiladigan qisqa tekshiruv ro‘yxati.
Rasmga ortiqcha ishonish	Ko‘rinib turibdi bilan xulosa	Vizual darajadan chiqolmaslik	Aldovchi chizma+GeoGebra (yoki dinamik geometriya)da chizmani tekshirish usuli.
Mantiqiy fikrlash xa-tosi	Xulosani isbotda ish-latish	Deduktiv zanjir qu-rilmagan	3 ustunli isbot (mulohaza–asos–izoh)
Belgilashlar xatolari	∠ABC o‘rniga ∠ACB	Belgilar intizomi sust	Geometriya masalasini (ayniqsa isbotni) boshlashdan oldin chizmada va matnda bel-gilarni bir xil, izchil va standart tarzda qo‘-yish bo‘yicha “qadam-baqadam qoida”+3–7 daqiqalik tezkor, takroriy mashqlar bloki. Maqsad “katta masala yechish” emas, balki bitta ko‘nikmani tez va avtomatik qilish.
Algebraik xatolar	Proporsiyani no-to‘g‘ri yechish	Algebra bazasi sust	Moslik jadvali + proporsiya shabloni
Fazoviy tasavvurdagi xatolari	Ayqash chiziqlarni kesishadi deb o‘ylash	3D–2D o‘tkazish qiyin	Model/kesim mashqlari + tekislikni aniq-lash savollari

Tahlil va natijalar. Biz quyida ba’zi muhim xatoliklar bo‘yicha metodik izohlar beramiz:

1) shartni noto‘g‘ri talqin qilish (yashirin faraz). O‘quvchi berilgan shartga qo‘shimcha fakt qo‘shib yuboradi (masalan, AB=AC bo‘lsa, A nuqta BCning o‘rtasida deb o‘ylash). Bunga, odatda, chizma simmetrik chizilgani sabab bo‘ladi. Korreksiya: har isbot oldidan “Berilgan” va “Isbotlash kerak”ni qat’iy yozdirish; shartda yo‘q bo‘lgan farazlarni ro‘yxatlash; qarshi misol topish.

•Diagnostika savoli: “Shartda nimalar aytmagan?”

•Mashq: 3 ta rasm – 1 ta shart: qaysi rasm shartga mos, qaysi biri mos emas?

2) ta’rif va teorema shartlarini aralashtirish. Isbotning ko‘p xatolari ta’riflarni aniq bilmaslikdan boshlanadi: median, bissektrisa, balandlik, o‘rta perpendikulyar, urinma, chord xossalari va hokazo. Korreksiya: ta’rif kartochkalari (nom–ta’rif–chizma belgisi), 'kimga tegishli?' tezkor moslashtirish mashqlari;

3) rasmga ortiqcha ishonish va vizual xulosa. O‘quvchi teng ko‘rinadi, to‘g‘ri burchakdek, bir chiziqda turgandek kabi argumentlar keltiradi. Bu, odatda, Van Hiele bo‘yicha vizual darajada qolib ketish bilan bog‘liq. Korreksiya: aldovchi chizma berish, xossani tekshirish uchun dalil manbayi talab qilish; GeoGebra muhitida sudrab ko‘rish orqali xossaning saqlanishini ko‘rsatish;

4) mantiqiy izchillik: aylanma isbot va xulosani ishlatib yuborish. Isbotda eng xavfli xato – isbotlanishi kerak bo‘lgan xulosani oldindan ishlatish. Korreksiya: 3 ustunli format (mulohaza - asos - izoh) o‘quvchini har qadamning manbasini nomlashga majbur qiladi; isbot rejasini oldindan (2–3 qadamli) tuzdirish [3].

Endi geometrik isbotlashlarning fazoviy tasavvurlarni oshirishdagi o‘rnini ko‘rib chiqamiz. Fazoviy tasavvur odatda uch komponentda ko‘riladi: obyektni ongda aylantirish; murakkab shaklni tasavvuriy o‘zgartirish, bo‘lish, yig‘ish; fazoda yo‘nalish va nuqtai nazarni o‘zgartirish. Isbotlash jarayoni ko‘rish - tahlil – tuzilma – deduksiya zanjirini majburan faollashtiradi. O‘quvchi rasmni oddiy tasvir emas, balki munosabatlar modeli sifatida ko‘ra boshlaydi: qaysi chiziqlar parallel, qaysi burchaklar qo‘shma, qaysi nuqtalar bir tekislikda, qaysi elementlar invariant. Bu jarayon fazoviy tasavvur uchun muhim bo‘lgan bu tekislikdagi chizma va tasvirlardan fazodagi real geometrik jismni tasavvur qilish, yoki aksincha, kesim/proyeksiya, va geometrik almashtirishlarni mantiqiy nazorat ostida bajarishga o‘rgatadi [4]. GeoGebra kabi dinamik muhitlar geometrik obyektlarni real vaqt rejimida o‘zgartirib, xossalarni tekshirishga imkon beradi.

Quyidagi tavsiyalar isbotlashdagi xatoliklarni kamaytirish va fazoviy tasavvurni oshirishni birgalikda ko‘zlaydi.

•Berilgan–Topilsin–Chizma–Reja tamoyili: har isbotdan oldin 30–60 soniya.

•3 ustunli isbot (Mulohaza–Asos–Izoh) yoki 2 ustunli isbot formatini mantiqiy nazorat uchun ishlatish.

•Xato isbotni top: 6–8 qadamli isbotda 1-2 xatoni aniqlash va tuzatish.

•Aldovchi chizmalar: rasmga ishonish xatosini tahlili qilish.

•GeoGebra orqali tekshirish: xossa saqlansa, ya’ni, chizma qanday o‘zgarsa ham (nuqtani sudraganda) yo‘qolmaydi; saqlanmasa, rasmga xos. Ya’ni, u xossa faqat shu chizilgan ko‘rinishda tasodifan to‘g‘ri chiqib qolgan

•Stereometriyada model va kesim: qog‘oz/karton modellar, ip va tekislik kesimi mashqlari.

•Geometrik almashtirishlarga doir isbotlar: simmetriya, burish, ko‘chirish orqali invariantlarni ko‘rsatish.

•Moslik jadvali: o‘xshashlik/tenglikda mos elementlarni jadvalga tushirish.

•Refleksiya: dars oxirida “Bugun qaysi xato turini kamaytirdik? Qanday?” savoli.

Xulosa va takliflar. Geometrik isbotlashdagi xatoliklar o‘quvchilarning matematik tayyorgarligi va tafakkur darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu xatoliklarning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan maqsadli pedagogik yondashuvlar qo‘llash geometrik ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Natijada o‘quvchilarda nafaqat geometrik bilimlar, balki mustahkam mantiqiy fikrlash va isbotlash madaniyati shakllanadi. Xatoliklarni tizimli tasniflash va maqsadli korreksion mashqlar o‘quvchining isbot madaniyatini sezilarli yaxshilaydi. Bundan tashqari, isbotlashni fazoviy tasavvur bilan integratsiya qilish (kesim, proyeksiya, almashtirishlar, dinamik muhitda tekshirish) o‘quvchining geometriyani tushunish darajasini chuqurlashtiradi. Ilmiy manbalar fazoviy ko‘nikmalar matematik natijalar bilan bog‘liq ekanini va ularni trening orqali rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi. Shu bois, geometriya darsida isbotlashni quruq mashq sifatida emas, balki modellashtirish, vizualizatsiya va deduksiya birlashgan faoliyat sifatida tashkil etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). D.E.Davletov. Van Hiele theory and its importance in teaching geometry, In Volume 6, Issue 12 of ResearchJet Journal of Analysis and Inventions (RJAI), December, 2025, p. 10–18; Error Analysis of Newman to Solve the Geometry Problem in Terms of Cognitive. Style, Kenys Fadhilah Zamzam, Firda Alfiana Patricia, University of Muhammadiyah Malang's 1st Interna-tional Conference of Mathe-matics Education (INCOMED 2017)

(2). M.Tojiyev, M.Barakayev. Matematika o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma, “Fan va texnologiya”, 2017.

(3). D.E.Davletov. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida geometriyani o‘qitishda xulosa chiqarish metodlaridan foydalanish metodikasi. Innovations in technology and science education, volume 4 issue 39 november 2025, p. 68–71.

(4). Pólya G. (2004). How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method. Princeton, NJ: Princeton University Press. p. 253.

(5). Wakhata R., Mutarutinya V., Balimuttajjo S. (2023). Relationship between active learning heuristic problem-solving approach and students’ attitude towards mathematics. European Journal of Mathematics and Science Technology Education.

Isakov Zakirjon Soliyevich (Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

TA’LIM JARAYONIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ORQALI O‘QUVCHILARNING PEDAGOGIK SALOHIYATINI OSHIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish orqali o‘qituvchilik salohiyatini oshirish masalalari tahlil qilingan, o‘qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantirish, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish hamda o‘quv jarayonini modernizatsiya qilishda ilg‘or texnologik yondashuvlarning o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion texnologiyalar, raqamli ta’lim, pedagogik kompetensiya, o‘qituvchilik salohiyati, AKT, kreativ yondashuv, interaktiv metodlar.*

Исаков Закиржон Солиевич (доцент Кокандского государственного университета, кандидат филологических наук)

ПОВЫШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Аннотация. *В статье анализируются вопросы повышения педагогического потенциала за счет эффективного использования инновационных технологий в образовательном процессе, освещается роль передовых технологических подходов в развитии профессионального мастерства педагогов, формировании цифровых компетенций и модернизации образовательного процесса.*

Ключевые слова: *инновационные технологии, цифровое образование, педагогическая компетенция, педагогический потенциал, ИКТ, креативный подход, интерактивные методы.*

Isakov Zakirjon Soliyevich (Associate Professor at Kokand State University, Candidate of Philological Sciences)

INCREASING THE PEDAGOGICAL POTENTIAL OF STUDENTS THROUGH THE INTRODUCTION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES INTO THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article analyzes the potential for enhancing teaching potential through the effective use of innovative technologies in the educational process. It also highlights the role of advanced technological approaches in developing teachers’ professional skills, developing digital competencies, and modernizing the educational process.*

Keywords: *innovative technologies, digital education, teaching competence, teaching potential, ICT, creative approach, interactive methods.*

Kirish. Yangi O‘zbekistonda ta’limning rivojlantirishga taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishi sifatida yondashilmoqda. Bu borada Sh.M.Mirziyoyev o‘zining har bir nutq va ma’ruzalarida xalq ta’limini yanada rivojlantirishga qaratilgan bir qator vazifalarni ko‘rsatib beradi. Xususan, u shunday ta’kidlaydi: “Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a’zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun, avvalo, ilm-ma’rifat, yuksak ma’naviyat kerak. Ilm yo‘q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to‘g‘ri yo‘ldan adashish bo‘ladi”. Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak” [8;6-b.]. Zamonaviy ta’lim tizimi o‘qituvchidan nafaqat bilim beruvchi, o‘quvchilarning ijodkorlik salohiyatini rivojlantiruvchi, ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltiruvchi shaxs bo‘lishni talab etadi. Bugun ta’lim jarayonining samaradorligi o‘qituvchining innovatsion texnologiyalarni o‘zlashtirish darajasi bilan bevosita bog‘liq, shu sababli o‘qituvchilarning kasbiy salohiyatini oshirishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish dolzarb masaladir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda taqqoslash, tizimli tahlil, nazariy umumlashtirish, tarixiy-tipologik yondashuv metodlaridan foydalanildi. O‘zbek va rus tilshunosligi manbalari, pedagogik tavsiflar, tarixiy manbalar asosiy tadqiqot bazasini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasidagi topshiriqlar ta’lim tizimida raqamli transformatsiyani jadallashtirishni ko‘zda tutadi. Bu esa o‘qituvchilarning innovatsion fikrlash, ijodkorlik va raqamli savodxonlik ko‘nikmalarini shakllantirishni taqozo etadi [1;10-b.]. Innovatsion texnologiyalarning ta’limdagi ahamiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

Ta’lim sifatini oshiradi – bilimlarni yanada samarali o‘zlashtirish imkonini beradi.

Shaxsiy rivojlanishga e’tibor qaratadi – o‘quvchining individual qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirishga yordam beradi.

O‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlarini interaktiv qiladi – hamkorlik asosida ishlashni o‘rgatadi.

Hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi o‘quvchilar muammoni hal qilish, ijodiy yondashuv va jamoaviy ishlashni o‘rganadilar.

Texnologik savodxonlikni oshiradi – zamonaviy jamiyatda muhim bo‘lgan raqamli ko‘nikmalarni shakllantiradi [9;129-b.].

O‘qituvchilik salohiyati − bu pedagogning kasbiy mahorati, shaxsiy fazilatlari, kommunikativ madaniyati va innovatsion yondashuvlarni qo‘llay olish qobiliyatlarining majmuasi [4;89-b.]. Ta’limdagi innovatsiyalar zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari bilan bir qatorda, didaktika va metodikaning yangi shakllarini o‘z ichiga oladi.

Zamonaviy o‘qituvchi quyidagi kompetensiyalarga ega bo‘lishi zarur.

Axborot-kommunikatsion kompetensiya – raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va elektron resurslardan foydalanish malakasi. AKTning ta’lim jarayonidagi o‘rni juda katta. Kompyuter dasturlari, mobil ilovalar, elektron darsliklar va ta’lim platformalari (Google Classroom, Moodle, Edmodo) orqali bilim olish osonlashdi. O‘quvchilar mustaqil ravishda kerakli ma’lumotlarni izlab topish va ulardan foydalanishni o‘rganadi.

Didaktik kompetensiya – darslarni innovatsion uslublar asosida tashkil etish. Pedagogika fanida “innovatsiya” tushunchasi yangicha g‘oya, ilg‘or metod va texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etishni bildiradi. Innovatsion texnologiyalar – bu nafaqat texnik vositalar, balki pedagogik uslublar, psixologik yondashuvlar va yangi metodik tizimlarni ham o‘z ichiga oladi [2;65-b.].

Ijodiy kompetensiya – yangi g‘oya va loyihalarni ishlab chiqish, muammolarga noodatiy yechim topish. Kreativlik – shaxsning muammoli vaziyatlardan tafakkuri orqali, takrorlanmas yo‘l bilan chiqib ketish, unga ijodiylik bilan yondasha olish qobiliyati hisoblanadi. Xorij olimlari Hennessey va Amabaillarning fikricha, kreativ tushunchalar va yondashuvlar dunyoning turli mintaqalarida insoniyat madaniyatining ravnaq topishiga, jumladan, ular tabiiy, falsafa, san’at va gumanitar fanlarning rivojlanishiga turtki bo‘ldi [10;570-b.].

Refleksiv kompetensiya – o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirishga qodirlik. Ushbu kompetensiyalarni shakllantirishda innovatsion texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali ta’lim jarayoni nafaqat samarali, balki qiziqarli ham bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarning darsga bo‘lgan motivatsiyasini oshirib, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi [3;30-b.].

Innovatsion texnologiyalar − bu o‘qitish jarayoniga yangi yondashuvlar, metodlar, vositalar va tizimlarni tatbiq etish orqali ta’lim sifatini oshirishni maqsad qiluvchi yangiliklardir. Ular quyidagi turlarga ajratiladi:

Axborot texnologiyalari (elektron doska, onlayn platformalar, raqamli darsliklar). AKTning ta’lim jarayonidagi o‘rni juda katta. Kompyuter dasturlari, mobil ilovalar, elektron darsliklar va ta’lim platformalari (Google Classroom, Moodle, Edmodo) orqali bilim olish osonlashdi. O‘quvchilar mustaqil ravishda kerakli ma’lumotlarni izlab topish va ulardan foydalanishni o‘rganadi [6;101-b.].

Interfaol metodlar (klaster, aqliy hujum, sinkveyn, Venn diagrammasi, “Fishbone” usuli va b.). Interfaol so‘zi – talabalarni faollikka chaqirish-tashqidan ta’sir ko‘rsatish degan ma’noni bildiradi [7;55-b.].

Masofaviy ta’lim texnologiyalari (Zoom, Google Classroom, Moodle, Edmodo). Masofaviy ta’lim pandemiya davrida keng tarqaldi va bugungi kunda ham dolzarbdir. U geografik cheklovlarni yengib, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Gibrid ta’lim esa an’anaviy va onlayn darslarni uyg‘unlashtirib, qulay sharoit yaratadi [6;76-b.].

Sun’iy intellekt asosidagi vositalar. Bugungi kunda dolzarb mavzuga aylanib ulgurgan Sun’iy intellekt (SI) ta’lim jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu texnologiyaning ta’limda qo‘llanilishi bilan bog‘liq

o‘zgarishlar ta’lim jarayonini yanada samarali, shaxsiylashtirilgan va o‘zaro faoliyatga asoslangan qiladi. Sun’iy intellekt ta’limda bir qator usullarni taklif etadi, jumladan, o‘quvchilarning o‘zgaruvchan ehtiyojlariga mos ravishda ta’limni moslashtirish, ma’lumotlarni tahlil qilish va ta’lim jarayonini yanada samarali boshqarish. Sun’iy intellektning ta’lim jarayonidagi roli, avvalo, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va ularni qondirish bilan bog‘liqdir. Masalan, adaptiv o‘quv tizimlari sun’iy intellekt yordamida o‘quvchilarning ko‘nikmalarini va bilish darajasini baholaydigan dasturlarni ishlab chiqadi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt orqali o‘quv jarayonini avtomatlashtirish mumkin. Masalan, virtual assistentlar va chatbotlar orqali o‘quvchilar savollariga tezkor javoblar olishlari mumkin. Bu esa o‘qituvchilarning ish yukini kamaytiradi va ularga o‘z faoliyatlariga ko‘proq e’tibor berish imkonini beradi. Sun’iy intellektning ushbu qo‘shimcha imkoniyatlari ta’lim jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qiladi. Ushbu vositalar o‘qituvchiga darslarni qiziqarli, interaktiv va samarali tashkil etish imkonini beradi. O‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvi ortadi [2;457-b.].

Xulosa. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni muntazam qo‘llaydigan o‘qituvchilarning dars samaradorligi 25–30 foizga ortadi. O‘quvchilarning fanlarga qiziqishi, mustaqil ishlash ko‘nikmalari kuchayadi. Misol uchun, elektron doska yordamida dars o‘tilganda o‘quvchilar vizual ma’lumotlarni 60% gacha eslab qolishadi (an’anaviy darsda bu ko‘rsatkich 30–35% atrofida). Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash o‘qituvchilik salohiyatini oshirishning eng samarali yo‘llaridan biridir. U nafaqat o‘qituvchining kasbiy mahoratini, balki o‘quvchilarning intellektual va ijodiy faoliyatini ham rivojlantiradi. Shu bois har bir o‘qituvchi zamonaviy texnologiyalarni egallash, o‘z darslarini raqamli vositalar asosida tashkil etish va o‘z ustida muntazam ishlashga intilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. Toshkent, 2020.

(2). Karimova S.M. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalari. Toshkent, TDPU, 2021, 128-bet.

(3). Rahimov B.H. Zamonaviy ta’limda innovatsion yondashuvlar. Samarqand, SamDU, 2022, 156-bet.

(4). To‘xtayeva D. Pedagogik mahorat va o‘qituvchilik salohiyati. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2020, 224-bet.

(5). UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Paris, 2018, 128 p.

(6). Begmatov E. Zamonaviy ta’limda raqamli madaniyat. Toshkent, 2023.

(7). Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent, 2003, 174-bet.

(8). O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi (Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr). “Xalq so‘zi”, 2017-yil 20-sentabr, № 189 (6883.

(9). Xodjayeva N.M. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va ularning qo‘llanilishi. Toshkent, O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020, 312-bet.

(10). Hennessey B. and T.Amabile (2010), “Creativity”, Annual Review of Psychology, vol. 61, pp. 569–598.

Ergashev Otabek Xasanovich (Termiz davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi; E-mail: otabek.xasanov@mail.ru)

IMOM MOTURIDIY MEROSI ASOSIDA TALABALARDA RADIKALLASHUVGA QARSHI IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kalom ta’limotining yirik namoyandalaridan biri, moturidiylik aqida maktabining asoschisi Imom Abu Mansur Moturidiy merosining pedagogik asoslari tahlil qilingan. Alloma ma’naviy merosi asosida talaba-yoshlarda turli yot g‘oyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishning mexanizmlari ilmiy nuqtai nazardan asoslab berilgan. Shuningdek, Imom Moturiduy merosining bugungi kundagi ahamiyati alloma asarlari vositasida dalillangan.*

Kalit so‘zlar: *Imom Moturidiy, kalom maktabi, aqida, moturidiylik maktabi, talaba-yoshlar, yot g’oyalar, radikallashuv, mafluraviy immunitet.*

Эргашев Отабек Хасанович (Независимый исследователь Термезского государственного педагогического института; E-mail: otabek.xasanov@mail.ru)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИММУНИТЕТА СТУДЕНТОВ К РАДИКАЛИЗАЦИИ НА ОСНОВЕ НАСЛЕДИЯ ИМАМА МОТУРИДИ

Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические основы духовного наследия Имама Абу Мансура Матуриди – одного из крупнейших представителей каламской школы и основателя матуридитской школы вероучения. С научной точки зрения обоснованы механизмы формирования у студенческой молодежи идеологического иммунитета против различных чуждых и ради-*

кальных идей на основе духовного наследия мыслителя. Также посредством анализа трудов Имама Матуриди раскрывается актуальность его наследия в современных условиях.

Ключевые слова: *Имам Матуриди, каламская школа, акыда, матуридитская школа, студенческая молодежь, чуждые идеи, радикализация, идеологический иммунитет.*

Ergashev Otabek Xasanovich (Independent Researcher at Termez State Pedagogical Institute; E-mail: otabek.xasanov@mail.ru)

PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS' IMMUNITY AGAINST RADICALIZATION BASED ON THE LEGACY OF IMAM MATURIDI

Annotation. *This article analyzes the pedagogical foundations of the spiritual heritage of Imam Abu Mansur al-Maturidi, one of the prominent representatives of the kalam school and the founder of the Maturidi school of creed. From a scientific perspective, the mechanisms for forming ideological immunity among students against various alien and radical ideas are substantiated on the basis of the scholar's spiritual legacy. In addition, the contemporary relevance of Imam Maturidi's heritage is demonstrated through an analysis of his works.*

Keywords: *Imam Maturidi, kalam school, creed (aqidah), Maturidi school, students, alien ideas, radicalization, ideological immunity.*

Kirish (Introduction). Bugungi globallashuv davrida turli yot oqimlar, mutaassib guruhlar tomonidan, asosan, diniy sohadan yetarli darajada xabardor bo‘lmagan yoshlarning ongini zaharlash, diniy tushunchalarni noto‘g‘ri talqin qilish orqali ulardan o‘z g‘arazli maqsadlarini amalga oshirishda qurol sifatida foydalanish holatlari kuzatilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatdagi bag‘rikenglik muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, yoshlarimizning kelajagiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu kabi radikal oqimlar tomonidan olib borilayotgan axborot xurujiga qarshi kurashishda talaba-yoshlarimizni allomalarimizning boy ma’naviy merosi, ibratli hayot yo‘li asosida tarbiyalash, ularning umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan asarlari asosida talaba-yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish zamon talabi hisoblanadi. Movarounnahr zaminida yashab ijod qilgan, o‘z merosi asosida musulmon sivilizatsiyasi tarixida yuzaga kelgan turli radikal oqimlarga qarshi kurashgan mana shunday allomalardan biri Imom Abu Mansur Moturidiy Samarqandiy hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Imom Moturidiy hayoti va ilmiy-pedagogik qarashlari hozirgi kunga qadar bir qator mahalliy va xorijiy olim-tadqiqotchilar tomonidan keng o‘rganilgan. Xususan, sharqshunoslik an’analari doirasida G‘arbiy Yevropada Imom Moturidiy haqidagi birinchi mustaqil monografiya Ulrix Rudolf tomonidan yozilgan. Uning “Al-Maturidi und die Sunni tische Theologie in Samarkand” (“Al-Moturidiy va Samarqanddagi sunniy kalom maktabi”) asari G‘arb ilmiy doiralariga moturidiylik ta’limotini har tomonlama tanishtirgan eng muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi [4]. Aynan shu tadqiqotdan so‘ng G‘arbda moturidiylik ta’limotiga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni sezilarli darajada oshdi. Boshqa bir nemis olimi Angelika Brodersenning “Der unbekannte Kalam” (“Noma’lum kalom”) asarida esa moturidiylik maktabi vakillarining ilmiy-ma’rifiy qarashlari o‘zaro qiyoslangan [2]. Turkiyada Imom Moturidiy merosiga qiziqish katta bo‘lib, bugungi kunga qadar bir qator turk olimlari alloma ilmiy merosiga bag‘ishlangan kitoblar, monografiyalar va ilmiy maqolalar yozganlar. Xususan, turk olimi So‘nmaz Kutlu tomonidan nashrga tayyorlangan “Imom Moturidiy va moturidiylik” kitobi dunyoda moturidiyshunoslik sohasida olib borilayotgan ko‘plab tadqiqotlar uchun dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Imom Moturidiy ma’naviy merosi asosida talabalarda radikallashuvga qarshi immunitetni shakllantirishning pedagogik mexanizmlariga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning pedagogika sohasida qo‘llaniladigan analogik tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Radikallashuv – bu individning turli yot mafkuralarga moyil bo‘lish jarayoni bo‘lib, bu jarayon ko‘pincha ijtimoiy izolyatsiya, o‘ziga xoslikni izlash, o‘ziga tegishlilik hissining yo‘qligi va mafkuraviy manipulyatsiya tufayli yuzaga keladi. Radikal kontent, ayniqsa, raqamli muhitda tarqatiladigan, yoshlarning dunyoqarashiga ta’sir qilishi va ularni radikal guruhlarga yo‘naltirishi mumkin bo‘lgan axborotlar majmuasidir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ma’rifat va axloqiy ta’lim yoshlarni radikal mafkuralarga nisbatan immunitetini shakllantirishdagi asosiy vositalar hisoblanadi.

Talabalarda radikalizmga qarshi pedagogik choralar ham individual, ham ijtimoiy darajada amalga oshirilishi kerak. Shaxsiy darajada talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va o‘z qadriyatlari rivojlantirib borish qobiliyatini shakllantirish kerak. Ijtimoiy darajada talaba-yoshlarni turli nuqtai nazarlarga hurmat, bag‘rikenglik va muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lishga undash maqsadga muvofiq [6;29-b.].

Bugungi kunda talaba-yoshlar orasida radikal oqimlarga moyillik holatlarining kuzatilayotganligi global ijtimoiy va psixologik muammo sifatida yuzaga chiqmoqda. Texnologik taraqqiyotning tez sur'atlar bilan o'sishi, ijtimoiy media va raqamli platformalar orqali mafkuraviy xurujlarning tarqalishi yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy xatti-harakatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, o'smirlik va yoshlik davrida shaxslar o'ziga xoslikni izlash, o'ziga tegishlilik hissi va ijtimoiy qabul qilinishga ehtiyoj kabi psixosotsial jarayonlarga duch keladilar. Bu jarayonlarda yetarli bo'lmagan ta'lim, salbiy ijtimoiy muhit va mafkuraviy manipulyatsiya yoshlarni radikal g'oyalar va xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim muassasalari talabalarning akademik va ma'naviy jihatdan yaxshi tayyorlanganligini, qadriyatlarga sodiqlik ruhini mustahkamlashini va radikal xurujlarga qarshi turishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik yondashuvlar va metodologiyalar talabalarda mafkuraviy immunitetni rivojlantirish va mutaassiblikka yo'g'rilgan fikrlarga qarshi xabardorlikni oshirishning asosiy vositalari hisoblanadi [7;129-b.].

Islom tafakkuri tarixida muhim shaxslardan bo'lgan alloma Imom Moturidiy o'zining bag'rikenglikka asoslangan g'oyalari, "Ta'vilot al-Qur'on", "Kitob at-tavhid" kabi asarlari orqali turli yot oqimlarga qarshi kurash olib borgan. Alloma ma'naviy merosi, shu jihatdan, aql, iymon va axloqiy qadriyatlarga oqilona yondashib, yoshlar orasida radikal oqimlarga qarshi xabardorlikni oshirish uchun muhim pedagogik manba hisoblanadi. Imom Moturidiy merosi bugungi yosh avlodni tarbiyalash jarayonida nafaqat diniy fanlar, balki pedagogika va ta'lim-tarbiya sohasida ham qo'llash mumkin bo'lgan ilg'or usullarni taklif etadi. Uning yondashuvi aql va iymon o'rtasidagi muvozanatni ta'kidlaydi va shaxslarning o'z diniy tushunchalarini, axloqiy qadriyatlarini va ijtimoiy mas'uliyatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadi [1;33-b.].

Allomaning aql va iymon o'rtasidagi munosabatlarga qaratilgan ta'limoti radikalizm va yot oqimlarga qarshi mustahkam intellektual va ma'naviy asos yaratadi. Imom Moturidiyning pedagogik merosi talaba-yoshlarning intellektual qobiliyatini rivojlantirish, axloqiy qadriyatlarni qabul qilish va ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirishga qaratilganligi bilan ham ahamiyatlidir [3;49-b.].

Imom Moturidiyning ilmiy-pedagogik qarashlari uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi:

Aql va iymon o'rtasidagi muvozanat: Allomaning fikriga ko'ra, aql iymon va ibodat yo'lida yo'lboshchi hisoblanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan, bu talabalarga diniy bilimlarni tanqidiy tahlil orqali tushunish va radikal xurujlarga qarshi immunitetni shakllantirish imkonini beradi. Aql nafaqat nazariy fikrlash vositasi, balki shaxsning ma'naviy rivojlanishida ham markaziy rol o'ynaydi.

O'rta yo'l, ya'ni mutaassiblashuvdan saqlanish. Imom Moturidiy mutaassiblashuvdan saqlanish va diniy tushunchalarda muvozanatni saqlashga alohida urg'u beradi. Ushbu pedagogik yondashuv talabalarning radikal g'oyalar va xatti-harakatlar ta'siriga tushishiga to'sqinlik qiladi, buning natijasida ularda muvozanatli diniy ong rivojlanadi.

Ijtimoiy va axloqiy ong. Talabalarda mehr-shafqat, adolat, mas'uliyat va ijtimoiy foyda kabi qadriyatlarni singdirish radikal xurujlarga qarshi immunitetni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Axloqiy va ma'naviy ta'lim talabalarga o'z xatti-harakatlari va qarorlarini ijtimoiy qadriyatlar nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi [6;11-b.].

Imom Moturidiy ta'limoti zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan birlashtirilganda, talaba-yoshlarning radikal mafkuraviy xurujlarga qarshi immunitetini har tomonlama oshirishga xizmat qiladi. Aql va e'tiqod o'rtasidagi muvozanatga asoslangan pedagogik yondashuvlar esa talabalarga tashqi radikal ta'sirlarga qarshi kurasha olish ko'nikmasini shakllantiradi [7;103-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Imom Moturidiyning ma'naviy merosi talabalarda pedagogik nuqtai nazardan radikalizmga qarshi immunitetni rivojlantirish uchun qimmatli manba hisoblanadi. Uning aql, e'tiqod va axloq o'rtasidagi muvozanatni ta'kidlaydigan qarashlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham turli adashgan oqimlar, diniy tushunchalarni noto'g'ri talqin qiluvchi g'oyalarga qarshi kurashda muhim vositalardan biridir. Talabalarda radikalizmga qarshi immunitetni shakllantirish faqat diniy tushunchalarni shakllantirish bilan cheklanib qolmaydi, bu axloqiy qadriyatlarni singdirish, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy mas'uliyat hissini tarbiyalash orqali paydo bo'ladigan uzoq bosqichli jarayon natijasi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, Imom Moturidiy merosi ta'lim tizimiga ham nazariy, ham amaliy pedagogik usullar orqali joriy qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Bekir Topaloğlu. Kelam ilmi: giriş. Istanbul, Damla Yayınevi, 1991, 432 s.

(2). Brodersen A. Der unbekannte kalam. Theologische Positionen der frühen Maturidiya am Beispiel der Attributenlehre. Münster, Lit Verlag, 2014.

(3). Oqilov S. Abu Mansur Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti. Monografiya, Toshkent, "Hilol-nashr", 2017, 240-bet.
(4). Rudolph U. Al-Maturidi und die Sunnitische Theologie in Samarkand. Leiden–New York–Köln: E.J.Brill, 1997.
(5). Sönmez Kutlu. İmam Maturidi ve Maturidilik. Ankara, "Kitabiyat", 2005, 464 s.
(6). Uvatov U. Imom Moturidiy va uning ta'limoti. Toshkent, "Fan", 2000, 48-bet.
(7). Ziyodov Sh. Abu Mansur al-Moturidiy yozma merosi va uning "Kitob at-Ta'vilot ahli-s-sunna" asari. Tarix fan. nomz… diss., Toshkent, O'zR FASHI, 2003, 154-bet.

Baxtiyarova Zebiniso Komilovna (Ma'mun universiteti Filologiya fakulteti "O'zbek va sharq tillari" kafedrasi o'qituvchisi; zebiniso.kamilovna@gmail.com),
Adambayeva Feruza Rustambekovna (Urganch davlat universiteti "Fakultetlararo chet tillari" kafedrasi katta o'qituvchisi; adambaeva.feruza@urdu.uz)

O'RTA TA'LIM TIZIMIDA O'QUVCHILARNING BAHOLARI VA TARBIYAVIY JIHATLARINI MONITORING QILISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola o'rta ta'lim tizimidagi baholash sistemasini monitoring qilishni takomillashtirish uchun ishlab chiqayotgan pltaformamiz va uning afzalliklari, ishlash sistemasiga bag'ishlangan. Bu platforma har o'rta ta'lim maktabi uchun alohida ishlab chiqiladi va rozilik bildirgan maktablar va undagi o'quvchilarning ota-onalari bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Platformada umumiy holda baholardan tashqari, tarbiyaviy jihatlari va qiziqishlari ham baholanib borilishi ko'zda tutilgan.*

Kalit so'zlar: *tarbiya, mobil ilova, ta'lim sistemasi, shaxsiy qiziqish, monitoring.*

УЛУЧШЕНИЕ МОНИТОРИНГА ОЦЕНОК УЧАЩИХСЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АСПЕКТОВ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *Данная статья посвящена платформе, которую мы разрабатываем для совершенствования мониторинга системы оценки в системе среднего образования, её преимуществам и системе функционирования. Эта платформа будет разработана отдельно для каждой средней школы и внедрена по согласованию со школами, давшими согласие, и родителями учащихся. Помимо оценок, платформа предназначена для оценки образовательных аспектов и интересов.*

Ключевые слова: *образование, мобильное приложение, образовательная система, личный интерес, мониторинг.*

IMPROVING MONITORING OF STUDENT GRADES AND EDUCATIONAL ASPECTS IN THE SECONDARY EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article is devoted to the platform we are developing to improve the monitoring of the assessment system in the secondary education system, its advantages, and the system of its operation. This platform will be developed separately for each secondary school and will be implemented in consultation with the schools that have given their consent and the parents of the students in it. In addition to general grades, the platform also provides for the assessment of educational aspects and interests.*

Keywords: *education, mobile application, educational system, personal interest, monitoring*

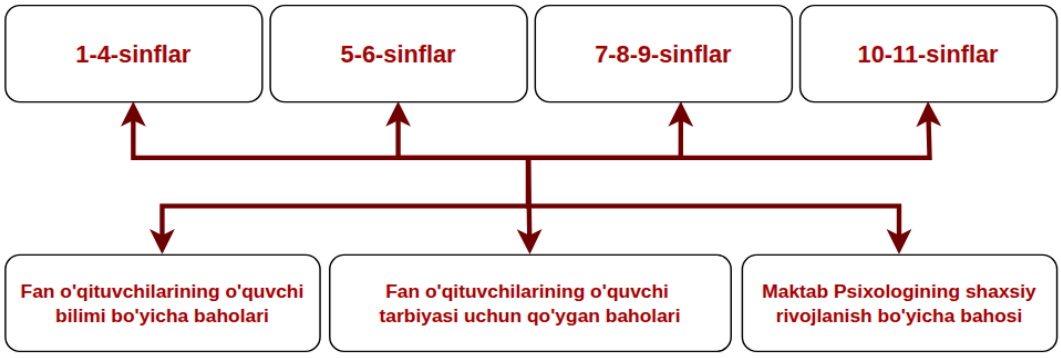
Kirish. Har bir mamlakat o'z ta'lim tizimini o'zining ichki siyosati va strategiyalari asosida amalga oshiradi, jumladan, bizning mamlakatimizda ham ta'lim tizimi bir necha bosqichda tashkil etilgan. Bizning asosiy maqsadimiz o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning bilimlarini baholash va monitoring qilish, shuningdek, ularning axloqi, qiziqishlari va shaxsiy rivojlanishi kabi jihatlarni monitoring qilish texnologiyasini ishlab chiqishdir.

Mavzuga tegishli adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda mamlakatimizda 10 000 dan ortiq o'rta umumiy ta'lim maktablari, 14 ta Prezident maktabi, 9 ta ijodiy maktab va 182 ta ixtisoslashtirilgan maktab faoliyat yuritmoqda. Ularda o'quvchilarning umumiy soni, taxminan, 6,4 millionni tashkil etadi [1]. O'quvchilar sonining juda ko'pligi nafaqat ularning ta'limiga, balki tarbiyasiga ham jiddiy yondashish zarurligini ko'rsatadi. O'quvchilar uchun, asosan, 2 ta ta'lim manbayi mavjud: o'quvchining ota-onasi va maktabdagi o'qituvchilar. o'quvchining ta'limiga ta'sir qiluvchi boshqa jihatlarga yuqoridagi ikkita sabab ta'sir qila olmaydi [2;4-b.]. Jahon tajribasidan ko'rishimiz mumkinki, ta'limni monitoring qilish turli mamlakatlarda turli yo'llar bilan amalga oshiriladi va buning uchun turli platformalar ishlab chiqilgan. Ta'limda o'quvchilarning baholarini monitoring qilish masalasi ham turli mamlakatlarda farq qiladi, masalan, bizning mamlakatimizda 1 dan 5 gacha bo'lgan baholash tizimi qo'llaniladi, bu yerda 1 eng yomon va 5 eng yaxshi baho, Chexiyada esa 5 eng yomon va 1 eng yaxshi baho [5;7-b.]. Baholash turli tizimlarda amalga oshirilishi mumkin, ammo o'quvchining shaxsiy rivojlanishini, qaysi darslarda o'zini qanday tutishini va axloqini

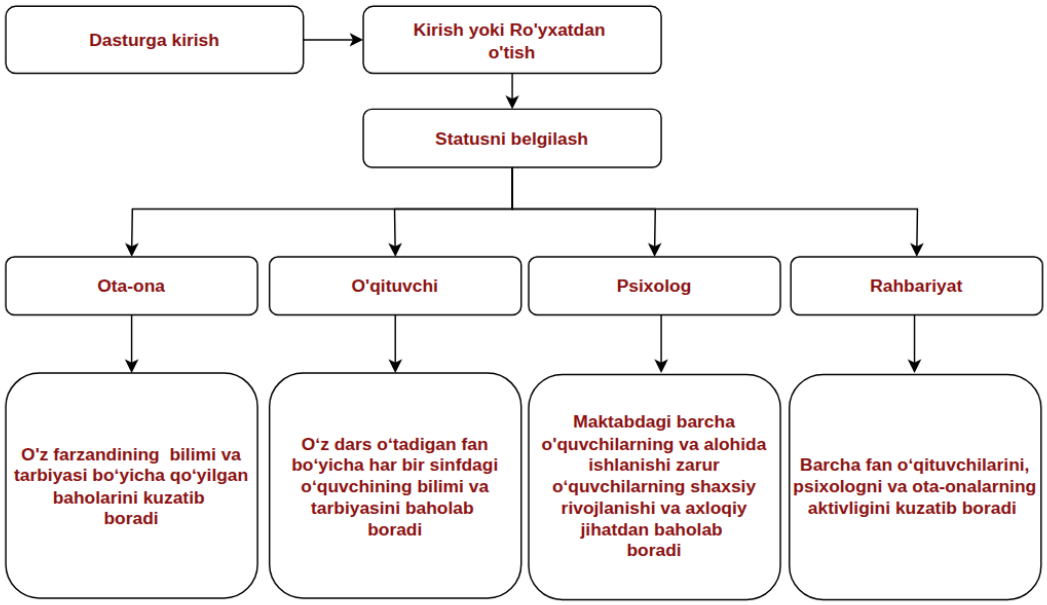
baholash boshqa mamlakatlarda deyarli uchramaydi. Buning o‘rniga pedagogik-psixolog olimlar turli usullarni taklif qilishadi. Masalan, Bowers A.J. va boshqalar ta’limni iloji boricha individuallashtirish ke-rak, deb ta’kidlaydilar [8,9]. Fredricks J.A. va boshqalar guruhli o‘qitish bolalar ta’limi uchun foydali deb hisoblashadi [10;18-b.]. G‘arbning ba’zi rivojlangan mamlakatlari o‘quvchining axloqini nazorat qilishda o‘quvchining o‘ziga va uning ota-onasiga e’tibor qaratadilar, bizning mamlakatimizda esa, odatda, maktab o‘qituvchisi asosiy o‘rinda turadi deb hisoblanadi [11;15-b.]. Umuman olganda, ikkalasi ham to‘g‘ri.

Bizning maqsadimiz respublikamizning o‘rta ta’lim tizimida tahsil olayotgan o‘quvchilarimizning baholari bilan bir qatorda, ularning axloqiy holatini (ta’lim va shaxsiy qiziqishlari, rivojlanishi) kuzatib boradigan va bu borada ularning ko‘rsatkichlarini qayd etadigan tizimni ishlab chiqishdir. Quyida biz ushbu tizim qanday tuziladi va ishlaydi, u qayerda moliyalashtiriladi va u qonuniy normalarga muvofiq bo‘lishi kerakmi kabi savollarni batafsil ko‘rib chiqamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Taklif etilayotgan baholash tizimi har bir maktab uchun alohida, alohida qo‘llaniladi. Har bir maktab o‘zining baholash tizimini yaratadi. DTSdan tashqari, u fan o‘qituvchilarining kelishuviga muvofiq, o‘z ichki tizimining haqiqiy holatini sinflar va fanlar bo‘yicha o‘rganish maqsadida bilimlarni baholashni amalga oshiradi. Har bir maktab psixologi har bir o‘quvchini qiyin tarbiya, yaxshi tarbiya, iqtidor, qaysi sohalarda iqtidorli ekanligi, diniy qarashlari, qiziqishlari va boshqalar kabi savollar bo‘yicha baholaydi (bu savollar odatiy savollar bo‘lib, o‘quvchining sinfi va yoshiga qarab boshqa aniq savollar berilishi ko‘zda tutilgan). Fan o‘qituvchilari o‘quvchilarni nafaqat o‘qitadigan fan bo‘yicha, balki darsda o‘zini qanday tutishi bo‘yicha ham baholaydilar, bu esa ota-onalar va maktab rahbariyatiga o‘quvchining bilimi, xulq-atvori va undagi o‘zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Bunday monitoring tizimidan o‘rta maktablarda, maxsus maktablarda (ma’lum bir tarzda), litseylarda va kollejlarda osongina foydalanish mumkin. Quyidagi 1- va 2-rasmlarda ilova (tizim) qanday ishlatilishining umumiy sxemasi ko‘rsatilgan.

1-rasm. Platformada umumiy holda sinflar bo‘yicha baholash.

2-rasm. Platformada har bir o‘quvchining baholari va uning monitoringi.

Yuqorida mobil ilova sifatida ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, umuman olganda, ularni maktabning shaxsiy veb-saytida ham ko‘rish mumkin, bundan tashqari, maktab ma’muriyatining iltimosiga binoan kompyuter dasturi ham tayyorlanishi va taqdim etilishi mumkin. Maktab ma’muriyati va o‘quvchilarning ota-onalarining iltimosiga binoan, o‘quvchi haqidagi barcha ma’lumotlarni kerakli tartibda ko‘rish mumkin. Yuqorida biz o‘quvchilarni psixologik o‘zgarishlar boshlanadigan yoshga qarab sinflar bo‘yicha shartli guruhlarga ajratdik (1-rasmga qarang). Keyin, ularning har biri qanday baholanishi va tizim qanday ishlashini (ota-onalar, psixolog va fan o‘qituvchisi nima qiladi) shartli sxema sifatida tasvirlab berdik (2-rasmga qarang).

Ilovadan foydalanish va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish. Mobil ilova, kompyuter dasturi va veb-sahifa o‘qituvchining o‘quvchi haqidagi baholari va fikrlarini ota-onalarga va maktab ma’muriyatiga yetkazish uchun mo‘ljallangan bo‘lsa-da, ular shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish nuqtayi nazaridan faqat ushbu maktab uchun yaratilishi kerak. Bundan tashqari, hozirgi globallashuv va ommaviy madaniyatning jadal rivojlanishi davrida internet va undagi turli xil kontent ham o‘quvchilarning xatti-harakatlariga ta’sir qilishini hisobga olish kerak, shuning uchun maktab o‘quvchisi (ayniqsa, 7–11-sinf o‘quvchilari) Internetda qaysi saytlarga tashrif buyurishini va ular asosan Internetda nima haqida ma’lumot olishlarini muntazam ravishda kuzatib borish va tekshirish zarur. Buni mobil ilova, kompyuter dasturi va veb-sayt orqali, ota-onalar yoki ularning qonuniy vasiylarining yozma roziligi bilan, advokat bilan huquqiy jihatlarni hisobga olgan holda amalga oshirish texnik jihatdan mumkin. Bu bizga o‘quvchi, asosan, nimaga qiziqishi, nima haqida ma’lumot izlayotgani, kundalik telefon va internetdan foydalanish haqida statistik ma’lumotlarni beradi va biz uni o‘qituvchilar, ota-onalar va agar kerak bo‘lsa, yoshlar bilan ishlaydigan boshqa tashkilotlar bilan birgalikda tegishli tarzda tahlil qila olamiz.

Tahlillar va natijalar. Talaba ustidan har tomonlama to‘liq nazorat va uning qiziqishlarini o‘rganish bizga uning turli diniy oqimlar va turli guruhlarga qo‘shilishining oldini olishga yordam beradi va turli shakllarda tarbiyaga putur yetkazadigan kontentdan uzoqroq turishga yordam beradi. Bularning barchasi ota-onalar yoki vasiylarning roziligi bilan, qonun doirasida amalga oshiriladi va shaxsiy ma’lumotlarning maxfiyligi ta’minlanadi.

Xulosalar va takliflar. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, quyidagilarni aytishimiz mumkin: birinchidan, o‘rta ta’lim tizimidagi har bir maktab uchun alohida bunday tizimni yaratish ham maktab, ham o‘quvchilarning ota-onalari uchun juda foydali bo‘ladi; ikkinchidan, har bir maktab o‘z o‘quvchilarini, shuningdek, o‘qituvchilarini aniqroq kuzatib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi; uchinchidan, bunday tizim ota-onalar va fan o‘qituvchilarining mas’uliyatini oshirishga ham xizmat qiladi; to‘rtinchidan, bu yillik ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish, kelgusi yil uchun nima qilish kerakligini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti axborot xizmati: https://president.uz/uz/lists/view/7122

[2]. Bowers A.J., Sprott R., and Taff S.A. (2013). Do we know who will drop out? A review of the predictors of dropping out of high school. Review of Educational Research, 83(3), p. 347–374. https://doi.org/10.3102/0034654313478570

[3]. Fredricks J.A., Blumenfeld P.C., and Paris A.H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. Review of Educational Research, 74(1), 59–109.// https://doi.org/10.3102/00346543074001059

[4]. OECD. (2013). Synergies for Better Learning: An International Perspective on Evaluation and Assessment. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264190658-en

[5]. Sarker S. Analyzing students’ academic performance using educational data mining in higher secondary education. Education and Information Technologies, 2023.

[6]. Fuchs A. Using learning progress monitoring to promote academic outcomes: A systematic review. Learning and Instruction, 2022.

[7] Caldarella P. et al. Behavior monitoring in the middle grades: Effects on student engagement. Psychology in the Schools, 2022.

[8]. Melzer C. et al. App-based self-monitoring to support attention in students with learning difficulties. Computers & Education, 2023.

[9]. Karasova J. et al. Student-centered teacher responses to student behavior in classroom management. Teaching and Teacher Education, 2022.

[10]. Cabı E. Impact of a learning-analytics-based feedback system on academic achievement and self-regulated learning. Journal of Computer Assisted Learning, 2021.

[11]. Sonnleitner B. et al. Evaluation of early student performance prediction methods. Computers in Human Behavior, 2023.

[12]. Guo L. et al. Meta-analysis on the effects of self-monitoring on students’ strategy use and academic performance. Educational Psychology Review, 2021.

[13]. Panagouli E. et al. School performance among children and adolescents: A systematic review. Children and Youth Services Review, 2022.

[14]. Chung J.Y. Dropout early warning systems for high school students using machine learning models. Education and Information Technologies, 2022.

[15]. Chang Y.-H. et al. Developing an early warning system with personalized interventions using learning analytics. Computers & Education, 2023.

[16]. Wong B.T.M. The role of learning analytics in evaluating courses: A systematic review. Interactive Learning Environments, 2021.

Ahmadjonov To‘lqinbek Akramjon o‘g‘li (Filologiya fakulteti Yoshlar bilan ishlash bo‘yicha dekan o‘rinbosari, Andijon davlat Pedagogika instituti; t.ahmadjonov@gmail.com)

RAQAMLI DUNYO VA OTA-ONALAR: SO‘ROVNOMA NATIJALARI TAHLILI

Annotatsiya: *Mazkur maqolada raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida ota-onalarning raqamli muhitga bo‘lgan munosabati hamda ularning farzandlar tarbiyasidagi roli so‘rovnoma natijalari asosida tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli dunyo, ota-onalar, raqamli savodxonlik, so‘rovnoma, internet xavfsizligi, ijtimoiy tarmoqlar, oilaviy nazorat.*

Ахмаджонов Тулкинбек Акрамжон угли (заместитель декана по работе с молодежью филологического факультета Андижанский государственный педагогический институт; e-mail: t.ahmadjonov@gmail.com)

ЦИФРОВОЙ МИР И РОДИТЕЛИ: АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ АНКЕТНОГО ОПРОСА

Аннотация. *В данной статье на основе результатов анкетного опроса анализируется отношение родителей к цифровой среде в условиях стремительного развития цифровых технологий, а также их роль в воспитании детей.*

Ключевые слова: *цифровой мир, родители, цифровая грамотность, анкетный опрос, интернет-безопасность, социальные сети, семейный контроль.*

Ahmadjonov Tulqinbek Akramjon ugli (Deputy Dean for Youth Affairs, Faculty of Philology Andijan State Pedagogical Institute; e-mail: t.ahmadjonov@gmail.com)

THE DIGITAL WORLD AND PARENTS: ANALYSIS OF SURVEY RESULTS

Annotation. *This article analyzes parents’ attitudes toward the digital environment in the context of the rapid development of digital technologies, as well as their role in child upbringing, based on the results of a survey.*

Keywords: *digital world, parents, digital literacy, survey, internet safety, social networks, parental control.*

Kirish (Introduction). Raqamli texnologiyalar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan hozirgi davrda farzand tarbiyasida ota-onalar oldida yangicha vazifalar paydo bo‘lmoqda. Bolalikdan internet va gadjetlar qurshovida o‘sgan “raqamli avlod” vakillarining dunyoqarashi va o‘zini tutishi an’anaviy usulda voyaga yetgan avloddan sezilarli farq qiladi. Ota-onalar esa yangi texnologiyalar tilini ulg‘ayganda o‘rgangan “raqamli muhojirlar” bo‘lib, farzandlari kun sayin foydalanayotgan raqamli muhitga moslashishga majbur. Shu bois zamonaviy oilalarda farzand tarbiyasi masalasida avlodlararo tafovut yaqqol sezilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida jamiyat hayotining barcha jabhalari, xususan, oila va tarbiya tizimi tubdan o‘zgarib bormoqda. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, raqamli texnologiyalar bolalar ijtimoiylashuvi, bilish faoliyati va axloqiy qarashlariga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois ota-onalarning raqamli muhitga munosabati va ularning farzandlar tarbiyasidagi roli zamonaviy pedagogika, sotsiologiya va ijtimoiy falsafaning dolzarb muammolaridan biri sifatida qaralmoqda [1].

Ilmiy manbalarda ota-onalarning raqamli savodxonligi bolalarning internetdan xavfsiz va maqsadli foydalanishida hal qiluvchi omil ekani qayd etiladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, raqamli kompetensiyalarga ega bo‘lgan ota-onalar farzandlarining onlayn faoliyatini samarali nazorat qila oladi, shuningdek, ularda tanqidiy fikrlash va axborot madaniyatini shakllantirishga ko‘proq e’tibor qaratadi [2]. Aksincha, raqamli savodxonlik darajasi past bo‘lgan oilalarda bolalarning virtual muhitda nazoratsiz qolishi, turli axborot xavflariga duch kelish ehtimoli yuqori bo‘ladi.

So‘rovnoma natijalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab ota-onalar raqamli texnologiyalarning ta’limiy va kommunikativ imkoniyatlarini ijobiy baholash bilan birga, ularning salbiy oqibatlaridan ham xavotirda. Olimlar bu holatni “ikki tomonlama munosabat” deb baholab, raqamli muhitning bir vaqtning

o‘zida ham imkoniyat, ham xavf manbayi ekanini ta’kidlaydilar. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashish va o‘qish jarayonini qo‘llab-quvvatlash ijobiy baholansa-da, internet qaramligi, agressiv kontent va axloqiy me’yorlarning buzilishi jiddiy muammo sifatida ko‘riladi.

Pedagog olimlar fikriga ko‘ra, ota-onalarning asosiy vazifasi qat’iy taqiqlar qo‘yish emas, balki farzandlar bilan ochiq muloqot o‘rnatish, ularni raqamli muhitda ongli tanlov qilishga o‘rgatishdan iborat [3]. So‘rovnoma ma’lumotlari ham shuni ko‘rsatadiki, farzandlari bilan muntazam suhbat olib boradigan va ularga shaxsiy namuna ko‘rsata oladigan ota-onalar oilasida raqamli muammolar nisbatan kam uchraydi. Shuningdek, sotsiologik tadqiqotlarda raqamli tarbiya masalasi oilaviy nazorat bilan bir qatorda, maktab va jamiyat hamkorligini talab qilishi ta’kidlanadi. Olimlarning fikricha, ota-onalarning raqamli madaniyatini oshirishga qaratilgan treninglar, seminarlar va ommaviy ma’rifiy dasturlar bolalar xavfsizligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot ota-onalarning raqamli muhitga bo‘lgan munosabati, ularning farzandlar tarbiyasidagi ishtiroki hamda raqamli xavfsizlik masalalariga yondashuvini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, sotsiologik va pedagogik yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda miqdoriy va sifat metodlarining uyg‘unlashgan modeli qo‘llanildi. Tadqiqotning asosiy empirik usuli sifatida so‘rovnoma (anketa) metodi tanlandi. So‘rovnoma savollari ota-onalarning raqamli savodxonlik darajasi, internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish bo‘yicha qarashlari, farzandlarining raqamli faoliyatini nazorat qilish shakllari hamda raqamli muhitda yuzaga keladigan xavflar haqidagi xabardorligini aniqlashga yo‘naltirildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbekiston sharoitida raqamli texnologiyalar bolalarga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda? Ota-onalar farzandlarini internet xatarlaridan himoya qilish va ularga to‘g‘ri ko‘nikmalar berish uchun qanday choralar ko‘rmoqda? Ushbu maqolada “Raqamli dunyo va ota-onalar” mavzusidagi so‘rovnoma natijalari asosida shu savollarga javob izlanadi. So‘rovnomada 326 nafar ota-onalar (taxminan, 70% ayol, 30% erkak) ishtirok etib, ularning aksariyati 30–50 yosh oralig‘ida bo‘ldi. Bu ota-onalar zamonaviy raqamli muhitda farzand tarbiyasini ta’minlash borasida o‘z tajriba va qarashlarini bildirdilar. Ularning javoblari ta’lim sotsiologiyasi, media ta’siri nazariyalari, raqamli madaniyat va jamiyatda avlodlar o‘rtasidagi muammolar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tahlil davomida har bir savol bo‘yicha olingan natijalar alohida ko‘rib chiqilib, infografikalar yordamida tasvirlanadi. Ushbu natijalar zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida (ota-ona nazorati modellari, mediasavodxonlik, raqamli fuqarolik, avlodlararo “raqamli tafovut” kabi tushunchalar doirasida) sharhlanadi.

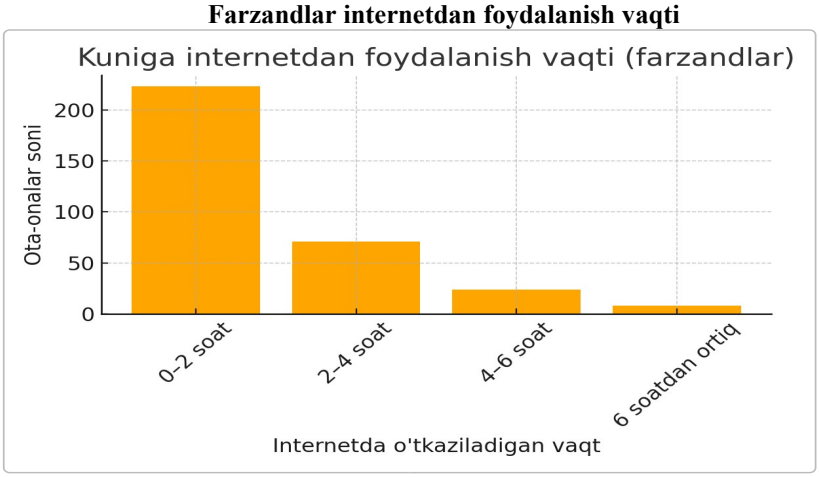
So‘rovnomada ishtirok etgan ota-onalarning yarmidan ko‘pi 30–40 yoshda (52%), uchdan bir qismi 40–50 yoshda (31%). 25–30 yoshdagi yosh ota-onalar ulushi 13% bo‘lib, 50 yoshdan oshganlar esa 5%ni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkichlar aksariyat respondentlar maktab yoshidagi farzandlarga ega, hayotiy tajribaga ega o‘rta avlod vakillari ekanligini ko‘rsatadi. Ishtirokchilarning 70% ayol va 30% erkaklardan iborat bo‘ldi, ya’ni so‘rovda onalarning hissasi otalarnikidan ancha yuqori. Bu holat farzand tarbiyasi va ta’lim jarayonida onalarning ishtiroki, odatda, faolroq ekanini anglatadi. Jamiyatimizda onalar farzandining kundalik mashg‘ulotlari, jumladan, internetdan foydalanishi ustidan yaqindan turib nazorat o‘rnatishga moyil ekani kuzatiladi.

Boshqa tadqiqotlarga ko‘ra, bugungi kunda ko‘plab ota-onalar farzand tarbiyasini 20 yil avvalga nisbatan ancha murakkab deb bilishadi va buning asosiy sabablaridan biri sifatida texnologiyalarning jadal rivojini ko‘rsatishadi. Haqiqatan ham, raqamli tafovut, ya’ni, farzandlarning media va texnologiyalarni o‘zlashtirish tezligi bilan ota-onalarning ularga moslashish ko‘nikmalari o‘rtasidagi farq – oilada tushunmovchilik va qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin. Quyida so‘rovnoma natijalari shu kontekstda izohlanadi.

Farzanddagi raqamli qurilmalar soni (Ota-onalar farzandlarida nechta raqamli qurilma borligi haqidagi natijalar (“faqat telefon”, “telefon+planshet/noutbuk”, yoki “3 va undan ortiq”). Ko‘rinib turibdi-ki, birinchi toifa (faqat telefon) mutlaq ustunlikka ega). So‘rov natijalariga ko‘ra, farzandlarning 89% faqat bitta raqamli qurilmaga ega, odatda, bu – smartfon telefon. Yana 9,5% ota-onalar farzandining ikkita (telefon va planshet yoki noutbuk) qurilmasi borligini aytishgan. Uch va undan ortiq qurilmalar juda kam uchraydi (atigi ~1,5%). Bu raqamlar O‘zbekiston sharoitida ko‘pchilik bolalar uchun smartfon asosiy raqamli vosita ekanini ko‘rsatadi. Planshet va kompyuter kabi qo‘shimcha qurilmalar nisbatan kam tarqalgan – ehtimol, bunga iqtisodiy omillar va ta’lim jarayonida kompyuterlardan keng foydalanilmasligi sabab bo‘lmoqda. Bola qo‘lida, asosan, bitta smartfon borligi ota-onaga nazoratni yengillashtirgandek tuyulsa-da, aynan shu qurilma internetga doimiy va shaxsiy ulanishni ta’minlaydi. Ko‘pchilik oilalarda farzandga qo‘shimcha qurilmalar olib berilmagani, ehtimol, raqamli texnologiyalarga nisbatan ehtiyotkorlik va chegaralash siyo-

sati mavjudligidan dalolat beradi. Ya’ni, ota-onalar farzandiga faqat telefon bilan kifoyalanishni tavsiya etib, boshqa gadjetlarni berishni ortiqcha deb topgan bo‘lishi mumkin.

Farzandlar internetdan foydalanish vaqti

Izoh: Farzandlarning kuniga internetdan foydalanish vaqti bo‘yicha natijalar. Ustunlar 0–2 soat, 2–4 soat, 4–6 soat va 6 soatdan ortiq kategoriyalar bo‘yicha nechta ota-ona farzandining shuncha vaqt internet ishlatishini bildirganini ko‘rsatadi.

Kunlik internetdan foydalanish davomiyligi borasida ota-onalar ancha cheklovchi yondashuvni ko‘rmoqda. Respondentlarning 68% farzandi kuniga atigi 0–2 soat internetdan foydalanishini aytgan. Yana 22% ota-onalar farzandlari 2–4 soat atrofida onlayn bo‘lishini ta’kidlashgan. Faqat 7% bola kuniga 4–6 soat, va atigi 2,5% bola 6 soatdan ortiq vaqtini internetda o‘tkazadi. Bu ko‘rsatkichlar aksariyat oilalarda bolalarning ekran qarshisida o‘tkazadigan vaqti qat’iy nazorat qilinishi yoki tabiiy ravishda cheklanganini bildiradi.

Ta’kidlash joizki, pediatrlar va psixologlar erta yoshdan boshlab bolalarning ortiqcha ekran vaqtini cheklash lozimligini uqdirib kelishadi. Masalan, sog‘lom rivojlanish uchun bolalarning ko‘p vaqtini real hayotdagi faoliyatga sarflashi, raqamli mediani esa muvozanat bilan ishlatishi zarur, deb hisoblanadi. Bizning so‘rov ota-onalar ushbu tavsiyalarga muvofiq ravishda ko‘p hollarda farzandlariga kuniga 1–2 soatdan ortiq internetdan foydalanishga ruxsat bermayotganini ko‘rsatmoqda. Shuni ham hisobga olish kerakki, farzandlar ulg‘aygan sari ularning internetdan foydalanish vaqti oshishi mumkin. Ota-onalarning aksariyati hozircha kichik va o‘rta yoshdagi bolalarni tarbiyalayotgani bois ular kunlik limitlarni qat’iy ushlab turishmoqda. Kattaroq yoshdagi o‘smirlar esa ko‘proq onlayn bo‘lishni istashi, tabiiy. Bu ota-onalar uchun kelgusida yangi sinovlar degani.

Xulosa qilib aytganda, raqamli dunyo sharoitida ota-onalarning pedagogik va raqamli madaniyatini oshirish dolzarb vazifa bo‘lib, bu jarayon ta’lim muassasalari, jamiyat va davlat miqyosida tizimli yondashuvni talab etadi. Tadqiqot natijalari oilada sog‘lom raqamli muhitni shakllantirish va farzandlarning axborot xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Helsper E.J. The Digital Disconnect. The Social Causes and Consequences of Digital Inequalities. London, SAGE Publications, 2021, 232 p.

(2). Mascheroni G., Ponte C., Jorge A. Digital Parenting. The Challenges for Families in the Digital Age. Göteborg, Nordicom, 2018, 187 p.

(3). Юсупова Н.А., Раҳматова Г.Ш. Оилада болаларнинг рақамли муҳитдаги тарбияси ва ахборот хавфсизлиги масалалари. Тошкент, “Фан”, 2022, 154-бет.

Kubayeva Shoira Toshmurodovna (Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi, TATU Samarqand filiali dotsenti; sh.kubaeva@gmail.com)

INNOVATSION TA’LIM KONSEPSIYASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada innovatsion ta’lim konsepsiyasining falsafiy-metodologik asoslari onto-epistemologik yondashuv doirasida tahlil qilingan. Shuningdek, ta’lim jarayonining ontologik mohiyati – insonning bilish va mavjudlik tajribasini shakllantiruvchi tizim sifatida talqin etilishi hamda epistemologik jihatdan bilim hosil qilishning zamonaviy mexanizmlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion ta’lim, ta’lim falsafasi, bilim nazariyasi, ta’lim ontologiyasi, raqamli transformatsiya, kognitiv subyekt, ta’lim modeli.*

Кубаева Шоира Тошмуродовна (исследователь Самаркандского государственного университета, доцент Самаркандского филиала ТУИТ; sh.kubaeva@gmail.com)

ИННОВАЦИОННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье в рамках онто-эпистемологического подхода анализируются философско-методологические основы инновационной концепции образования. Рассматривается онтологическая сущность образовательного процесса как системы, формирующей опыт познания и бытия человека, а также раскрываются современные механизмы формирования знаний в эпистемологическом аспекте.*

Ключевые слова: *инновационное образование, философия образования, теория познания, онтология образования, цифровая трансформация, когнитивный субъект, образовательная модель.*

Kubayeva Shoira Toshmurodovna (Researcher, Samarkand State University, Associate Professor, Samarkand Branch of TUIT; sh.kubaeva@gmail.com)

INNOVATIVE EDUCATION CONCEPT

Annotation. *This article analyzes the philosophical and methodological foundations of the innovative education concept within the framework of an onto-epistemological approach. It interprets the ontological essence of the educational process as a system that shapes human experience of cognition and existence, and reveals modern mechanisms of knowledge formation from an epistemological perspective.*

Keywords: *innovative education, philosophy of education, theory of knowledge, educational ontology, digital transformation, cognitive subject, educational model.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri ta’lim tizimining uzluksiz yangilanib borishi va ilmiy-texnologik rivojlanish talablariga moslashuvidir. Raqamli transformatsiya, globallashuv va axborot oqimlarining keskin ortishi sharoitida an’anaviy ta’lim paradigmalarining imkoniyatlari tobora cheklanib, innovatsion ta’lim konsepsiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Shu ma’noda ta’lim jarayonini faqat bilim uzatish tizimi sifatida emas, balki insonning bilish imkoniyatlarini kengaytiruvchi, tafakkurini shakllantiruvchi va shaxsiy mavjudlik tajribasini boyituvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ma’lumki, innovatsion ta’lim konsepsiyasi deganda bilishni adaptatsion, kreativ, refleksiv jarayon hamda uni yaratish va qo‘llashga yo‘naltiradigan nazariy-metodologik model tushuniladi. Innovatsion ta’lim konsepsiyasini chuqur anglash, avvalo, uning ontologik va epistemologik asoslarini aniqlashtirishni taqozo etadi. Ontologik yondashuv ta’limning mohiyatini, uning mavjudlik shakllari va funksional vazifalarini izohlashga xizmat qilsa, epistemologik tahlil bilim hosil qilish, o‘zlashtirish va transformatsiya qilish mexanizmlarini ochib beradi. Mazkur ikki metodologik yo‘nalishning uyg‘unligi ta’lim jarayonining zamonaviy rivojlanish qonuniyatlarini yaxlit tizim sifatida tushunishga imkon yaratadi.

Bugungi kunda kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivizm, raqamli pedagogika va sun’iy intellekt asosida tashkil etilayotgan ta’lim modellarida o‘quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki faol kognitiv subyekt sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu esa ta’lim jarayonida subyekt-obyekt munosabatlarining qayta talqin etilishini, bilimning tayyor mahsulot emas, balki hamkorlikda yaratiladigan jarayon sifatida qaralishini taqozo etadi. Aynan shu holat innovatsion ta’limning falsafiy-metodologik asoslarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda hodisa va jarayonlarni chuqur anglash faqat empirik tavsif bilan cheklanib qolmay, ularning mavjudlik tabiati hamda bilish mexanizmlarini kompleks yondashuv asosida o‘rganishni taqozo etadi. Shu jihatdan, onto-epistemologik tahlil tadqiqot obektining borliqdagi real maqomini aniqlash (ontologik jihat) hamda u haqidagi ilmiy bilimni shakllantirish usullari va mezonlarini belgilash (epistemologik jihat)ni o‘zaro uyg‘unlikda tadqiq etishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv ilmiy izlanishning nazariy poydevorini mustahkamlab, o‘rganilayotgan hodisaning mohiyatini yanada aniqroq ochib berish imkonini yaratadi.

Ontologik jihatdan tadqiqot obyektining tuzilishi, funksional xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Epistemologik nuqtayi nazardan esa mazkur obyekt haqidagi bilimlarning manbalari, tadqiqot metodlari, dalillarning haqqoniylik darajasi hamda ilmiy xulosalarning ishonchliligi asoslab beriladi. Natijada onto-epistemologik yondashuv nazariy va amaliy izlanishlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlab, tadqiqotning metodologik yaxlitligini kafolatlaydi.

Innovatsion ta’lim konsepsiyasini falsafiy-metodologik jihatdan asoslash masalasi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar doirasida yoritilgan. Xususan, ta’limni jamiyat taraqqiyotining strategik resursi sifatida talqin etuvchi konsepsiyalar G‘arb va Sharq pedagogik-falsafiy maktablarida keng rivojlangan. Dewey, Bruner, Piaget va Vigotskiylarning konstruktivistik ta’lim nazariyalari o‘quvchini bilimni mustaqil shakllantiruvchi subyekt sifatida talqin etish orqali innovatsion pedagogikaning nazariy poydevorini yaratgan. Ularning qarashlarida ta’lim jarayoni tayyor bilimni uzatish emas, balki bilish faoliyatini tashkil etish jarayoni sifatida izohlanadi.

Zamonaviy ta’lim falsafasida onto-epistemologik tahlil metodologiyasi Heidegger, Gadamer, Habermas, Foucault kabi mutafakkirlarning bilish va mavjudlik haqidagi qarashlari asosida shakllangan. Ushbu yondashuv ta’lim jarayonini nafaqat didaktik tizim, balki insonning mavjudlik tajribasini boyituvchi ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ayniqsa, bilishning subyektivligi, tafakkurning kontekstual xarakteri va bilimning diskursiv tabiatiga oid g‘oyalar innovatsion ta’lim konsepsiyasini falsafiy asoslashda muhim metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda raqamli pedagogika, masofaviy ta’lim, sun’iy intellekt asosidagi o‘qitish tizimlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar innovatsion ta’limning amaliy modelini shakllantirishda yetakchi o‘rin tutmoqda. Shu bilan birga, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’lim modellarida shaxsning bilish, tahlil qilish va ijodiy yechim topish salohiyatini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Milliy ilmiy adabiyotlarda ham ta’limni modernizatsiya qilish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va raqamli transformatsiya masalalari tizimli tadqiq etilmoqda. O‘zbekiston ta’lim islohotlari doirasida ilgari surilgan “uzluksiz ta’lim” va “raqamli ta’lim muhitini shakllantirish” konsepsiyalari innovatsion ta’limni rivojlantirishga xizmat qiluvchi normativ va metodologik asoslarni belgilab berdi.

Mazkur tadqiqotda metodologik asos sifatida falsafiy tahlil, tizimli yondashuv, komparativ tahlil hamda hermenevtik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Ontologik tahlil ta’limning mohiyatini va mavjudlik shakllarini aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, epistemologik tahlil bilim hosil qilishning zamonaviy mexanizmlarini yoritishga xizmat qildi. Shuningdek, konseptual model yaratishda deduktiv va induktiv mantiqiy usullar qo‘llanildi.

Tadqiqot metodologiyasining integrativ xarakteri innovatsion ta’lim konsepsiyasini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish hamda uning nazariy va amaliy jihatlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni aniqlash imkonini berdi.

Tahlil va Natijalar (Analysis and results). Innovatsion ta’lim konsepsiyasini onto-epistemologik tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim jarayoni o‘z mohiyatiga ko‘ra, faqat axborot uzatish mexanizmi bo‘lib qolmay, balki shaxsning bilish, o‘zini anglash va ijodiy faoliyatini shakllantiruvchi kompleks tizimga aylanmoqda. Ontologik nuqtayi nazardan ta’lim inson mavjudligining ijtimoiy-madaniy shakllaridan biri bo‘lib, u shaxs va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlovchi institut sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat ta’limni “tayyor bilimlar majmuasi” emas, balki mavjudlik tajribasini konstruksiyalovchi jarayon sifatida talqin etish imkonini beradi.

Epistemologik tahlil natijalari bilim hosil qilish jarayonida subyektning faolligi keskin ortayotganini ko‘rsatdi. An’anaviy ta’lim modelida o‘quvchi, asosan, bilimni qabul qiluvchi obyekt sifatida talqin etilgan bo‘lsa, innovatsion ta’lim sharoitida u bilimni yaratishda bevosita ishtirok etuvchi kognitiv subektga aylanadi. Bu esa ta’lim jarayonida interfaol metodlar, loyiha asosida o‘qitish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda raqamli platformalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Natijada bilim tayyor mahsulot emas, balki hamkorlikda quriladigan jarayon sifatida qaraladi.

Onto-epistemologik tahlil natijalariga ko‘ra, innovatsion ta’limda subyekt–obyekt munosabatlari qayta talqin qilinadi. O‘qituvchi bilim uzatuvchi markaziy figuradan ta’limiy jarayonni boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi fasilitatorga aylanadi. O‘quvchi esa mustaqil qaror qabul qiluvchi, muammo yechimini topuvchi va refleksiv tafakkur egasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu o‘zgarish ta’limning ontologik asosida erkinlik va ijodkorlik tamoyillarining mustahkamlanayotganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuningdek innovatsion ta’lim konsepsiyasining inson kapitalini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib berdi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllangan ta’lim modellari shaxsda nafaqat kasbiy bilim, balki tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa zamonaviy mehnat bozori talablariga mos, moslashuvchan va ijodiy fikrlovchi kadrlarni tayyorlash imkonini yaratadi.

Umuman olganda, amalga oshirilgan onto-epistemologik tahlil innovatsion ta’lim konsepsiyasining nazariy poydevorini mustahkamlab, ta’lim jarayonini zamonaviy ijtimoiy-falsafiy jarayonlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ilmiy asoslab berdi.

Mazkur tadqiqotda olib borilgan tahlillar ta’lim jarayonining an’anaviy “bilim uzatish” modelidan shaxsning bilish, o‘zini anglash va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan dinamik tizimga transformatsiyalanayotganini ko‘rsatadi. Bu jarayon ta’limning ontologik mohiyatini qayta talqin qilish zarurligini yuzaga chiqardi.

Endilikda zamonaviy ta’lim sharoitida bilim hosil qilish jarayonida subektning faol ishtiroki hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bu esa interfaol pedagogik metodlar, raqamli ta’lim muhitlari va loyiha asosida o‘qitish texnologiyalarini keng joriy etishni taqozo etadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli transformatsiya ta’limning epistemologik tuzilishini tubdan o‘zgartirib, bilish jarayonini individual ong chegarasidan chiqib, tarmoqli axborot makoni bilan integratsiyalashgan holda amalga oshirish imkonini bermoqda. Bu holat ta’limning yangi falsafiy modelini shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Xulosa. Shuningdek, innovatsion ta’lim asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni zamonaviy jamiyat talablariga mos, tanqidiy va ijodiy fikrlovchi, ijtimoiy mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, innovatsion ta’lim konsepsiyasini onto-epistemologik asosda tahlil qilish ta’lim nazariyasini yangi bosqichga olib chiqish, pedagogik amaliyotni modernizatsiya qilish hamda barqaror taraqqiyot uchun zarur intellektual salohiyatni shakllantirishga metodologik poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Dewey J. Democracy and Education. New York, “Macmillan”, 1916.

(2). Freire P. Pedagogy of the Oppressed. New York, “Continuum”, 1970.

(3). Heidegger M. Being and Time. Oxford, “Blackwell”, 1962.

(4). Foucault M. The Archaeology of Knowledge. London, Routledge, 1972.

(5). Vigotski L.S. Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard Uni versity Press, 1978.

(6). Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford, Blackwell Publishing, 2010.

(7). Toffler A. The Third Wave. New York, Bantam Books, 1980.

(8). UNESCO. Education in a Post-COVID World: Nine Ideas for Public Action. Paris, UNESCO, 2020.

(9). Abdizoitovich G. Educational Problems in The Information Society. Emergent, Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). 2025, T. 6, №.4, p. 5.

(10). Kubaeva S. Reason and thinking: the importance of intellectual games in scientific creativity.Western European Journal of Historical Events and Social Science. 2024, T. 2, №.11, c. 26–30.

(11). Tashmuradovna K.S. Philosophical reflection of the idea of the game. 2022.

(12). Mardonov R. Historical and philosophical analysis of Eastern and Western education systems International Journal for Advanced Research In Science & Technology/A peer reviewed international journal. www. ijarst. in. 2021, T. 11, №.02, c. 252–256.

Xudayberganov Shuhrat Shavkat o‘g‘li (UrDPI “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi professori v.b., p.f.b.f.d. (PhD) (Xorazm viloyati, Urganch shahri; sh.xudayberganov.urdu@mail.ru; ORCID-0009-0007-9006-8998), Abdullayeva Xurshida Shuxrat qizi (Urganch shahar 5-DMTT tarbiyachisi, UrDPI Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 1-kurs magistranti; abdullayevaxurshida04@gmail.com)

TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARINI GENDER XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLGAN HOLDA MAKTAB TA’LIMIGA TAYYORLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tayyorlov guruhlarida tarbiyalanayotgan bolalarni gender tenglik tamoyillari asosida maktab ta’limiga intelektual tayyorlash masalalari yoritilgan. Gender tenglik tushunchasining pedagogik mohiyati, uning bolalar shaxsini shakllantirishdagi o‘rni, maktabga psixologik va ijtimoiy moslashuv jarayonidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, tayyorlov guruhlarida gender sezgir ta’lim muhitini yaratish, tarbiyachining roli, o‘yin va mashg‘ulotlar orqali teng imkoniyatlarni ta’minlashning amaliy mexanizmlari ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *gender tenglik, tayyorlov guruhi, maktabga tayyorlash, maktabgacha ta’lim, tarbiyachi, gender sezgirlik, intelektual tayyorgarlik, ijtimoiy moslashuv, tanqidiy tafakkur, ematsional rivojlanish.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОДГОТОВКИ ВОСПИТАННИКОВ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ ГРУППЫ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ С УЧЁТОМ ИХ ГЕНДЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Аннотация. *В данной статье освещаются вопросы интеллектуальной подготовки детей, воспитывающихся в подготовительных группах дошкольных образовательных организаций, к школьному обучению на основе принципов гендерного равенства. Педагогическая сущность понятия гендерного равенства, его роль в формировании личности ребёнка, а также значение в процессе психологической и социальной адаптации к школе проанализированы с научно-теоретических позиций. Кроме того, рассматриваются практические механизмы создания гендерно-чувствительной образовательной среды в подготовительных группах, роль воспитателя, а также обеспечение равных возможностей через игры и занятия.*

Ключевые слова: *гендерное равенство, подготовительная группа, подготовка к школе, дошкольное образование, воспитатель, гендерная чувствительность, интеллектуальная подготовка, социальная адаптация, критическое мышление, эмоциональное развитие.*

IMPROVING THE PREPARATION OF PRESCHOOL GROUP CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION BY TAKING INTO ACCOUNT THEIR GENDER CHARACTERISTICS

Annotation. *This article discusses the issues of intellectually preparing children in preparatory groups of preschool education institutions for school education based on the principles of gender equality. The pedagogical essence of the concept of gender equality, its role in shaping a child's personality, and its importance in the psychological and social adaptation process to school are analyzed from a scientific and theoretical perspective. In addition, the article outlines practical mechanisms for creating a gender-sensitive educational environment in preparatory groups, the role of the educator, and the provision of equal opportunities through play and activities.*

Keywords: *gender equality, preparatory group, school readiness, preschool education, teacher, gender sensitivity, intellectual preparation, social adaptation, critical thinking, emotional development.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimida insonparvarlik, tenglik va adolat tamoyillariga asoslangan yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bolalik davridan boshlab gender tenglik g'oyalarini singdirish jamiyatda sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishning muhim omillaridan biri bo'lib, ushbu tushunchani yosh avlod ongiga keng ko'lamda singdirish bilan bir qatorda ularda huquqiy tarbiyani shakllantirish hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim tizimining tayyorlov guruhi bosqichi bolaning keyingi ta'lim bosqichi – maktab ta'limiga o'tishidagi muhim davr bo'lib, aynan shu jarayonda bolaning ijtimoiy faolligi, o'ziga bo'lgan ishonchi, tengdoshlar bilan munosabati shakllanadi. Shu sababli bugungi kunda tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarini gender tenglik asosida maktab ta'limiga tayyorlash dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. N.Qosimova, N.Alimovalar o'zining "Gender va media" o'quv qo'llanmasida jahon va O'zbekistonda gender mavzusi, uning feminizmdan farqi, jamiyatning ushbu yo'nalishda huquqiy ongni oshirishda OAVning roli, OAV orqali gender streotiplarni bartaraf etish yo'llari, O'zbekistonda gender tenglikni ta'minlashda olib borilayotgan siyosat haqidagi qarashlarini yoritib bergan [1].

N.Egamberdieva, B.Xonturayev, Sh.Abdiraimova "Ta'lim tizimida gender tengligini ta'minlash masalalari" monografiyasida ta'lim jarayonida gender tenglikni ta'minlashning zamonaviy tendensiyalari va muammolari, ilmiy-nazariy asoslari, ta'lim jarayonida gender yondoshuv asosida yigit qizlarni kasbga tayyorlashning huquqiy-nazariy asoslarini aniq vazifa sifatida ko'rsatib bergan [2].

G.A.Samandarovaning "Gender yondashuv asosida maktab o'quvchilarini kasbga yo'naltirish masalalari" maqolasida gender yondashuv asosida o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish borasidagi masalalari hamda dunyodagi ilg'or tajribalarni mamlakatimizga tatbiq etish bo'yicha fikr-mulohaza, tahlillar va amaliy ishlarni yoritib o'tadi [3].

D.E.Madrahimovaning "Barqaror rivojlanish maqsadlari: ta'lim tizimida gender tenglikni ta'minlash imkoniyatlari" mavzusidagi maqolasida barqaror rivojlanish maqsadlari doirasida ta'lim tizimida gender tenglikni ta'minlash imkoniyatlari tahlil qiladi. Ta'lim gender tenglikka erishishning asosiy omili sifatida qaralib, qizlar va ayollar uchun ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, gender stereotiplarini bartaraf etish, ta'lim mazmuni hamda metodologiyasini tenglikka asoslangan holda takomillashtirish masalalarini ko'rib chiqadi. Maqolada gender tenglikni ta'minlashning ta'lim tizimiga ta'siri, mavjud qiyinchiliklar va ularni yengish yo'llari ham tahlil qiladi. Shu orqali jamiyatda barqaror rivojlanishga erishish uchun ta'limning o'rni va ahamiyatini keng qamrovda yoritib beradi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Gender tenglik bu qiz va o‘g‘il bolalarga ta’lim, tarbiya, rivojlanish va o‘z imkoniyatlarini namoyon etishda teng sharoit va imkoniyatlar yaratish demakdir. Pedagogik nuqtayi nazardan, gender tenglik bolani biologik jinsidan qat’i nazar, shaxs sifatida qabul qilish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvni anglatadi.

Maktabgacha yosh davrida bolalarda jinsiy stereotiplar tez shakllanadi. Masalan, “qizlar jim bo‘lishi kerak”, “o‘g‘il bolalar kuchli bo‘lishi shart” kabi qarashlar bolaning o‘zini namoyon etishiga to‘sqinlik qiladi. Gender tenglikka asoslangan tarbiya esa har bir bolaning qobiliyatini erkin rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarning rivojlanish xususiyatlari. Tayyorlov guruhi (6–7 yosh) bolalarida, asosan, mustaqil fikrlash qobiliyatini, ijtimoiy rollarni anglash ko‘nikmalarni, o‘ziga baho berishni, tengdoshlar bilan muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Aynan shu davrda bolalar maktab muhitiga psixologik jihatdan tayyorlanadi. Agar bu jarayonda gender tenglikka e’tibor berilmasa, bola o‘zini cheklangan yoki ikkinchi darajali deb his qilishi mumkin. Shu bois tayyorlov guruhida ta’lim-tarbiya jarayoni tenglik, hamkorlik va o‘zaro hurmat asosida tashkil etilishi lozim

Gender tenglik asosida tayyorlangan bola quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi:

a) maktab muhitiga tez moslashadi;

b) o‘z fikrini erkin bildiradi;

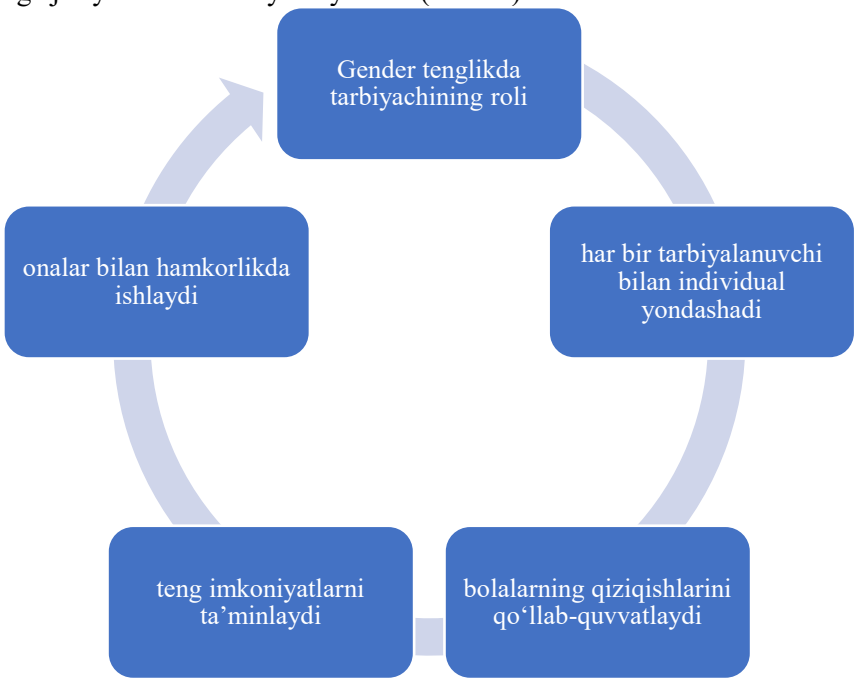
d) jamoada ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi;

e) qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘ladi.

Bu esa boshlang‘ich ta’limda o‘quv faoliyatining samarali tashkil etilishiga zamin yaratadi.

Gender sezgir ta’lim muhiti–o‘yinchoqlar va didaktik materiallarni jinsga ajratmaslikni, mashg‘ulotlarda qiz va o‘g‘il bolalarni teng jalb etishni, rolli o‘yinlarda barcha rollarni erkin tanlashga imkon berishni, tarbiyachining nutqida stereotip iboralardan voz kechishni shu bilan bir qatorda, huquqiy tarbiya va ta’limni targ‘ib qiladi. Masalan, qurilish o‘yinlarida faqat o‘g‘il bolalarni emas, qizlarni ham faol ishtirok ettirish gender tenglikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Tarbiyachining gender tenglikni ta’minlashdagi roli yetakchi hisoblanadi. Tarbiyachi gender tenglik g‘oyalarini amaliyotga joriy etuvchi asosiy subyektdir (1-rasm).

1-rasm. Gender tenglikda tarbiyachining roli.

Tarbiyachining shaxsiy qarashlari va pedagogik madaniyati bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

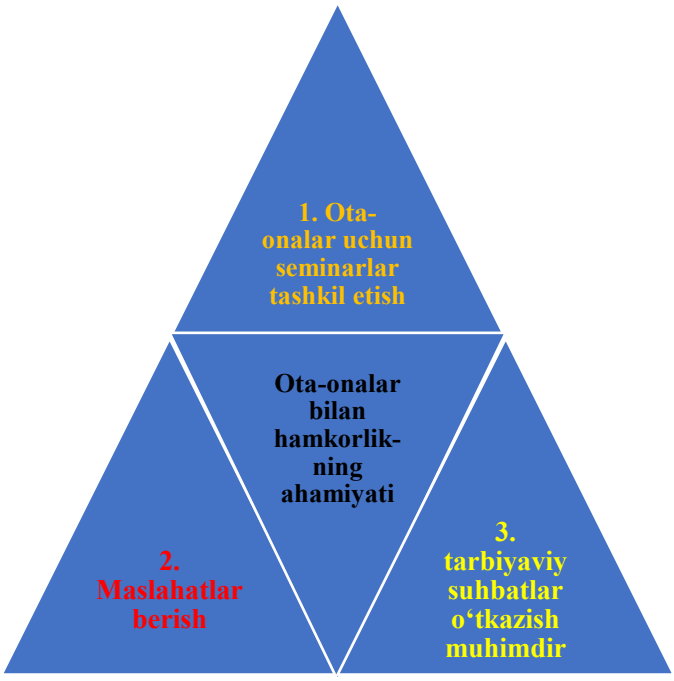
O‘yin va mashg‘ulotlar orqali gender tenglikni shakllantirish. O‘yin – maktabgacha yoshdagi bolalar uchun asosiy faoliyat turi hisoblanadi. Asosan, rolli o‘yinlar, jamoaviy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar orqali bolalarda:

–hamkorlik;

–tenglik;

–mas’uliyat hissi rivojlanadi.

Masalan, “Maktab” rolli o‘yinida qiz bola direktor, o‘g‘il bola esa o‘qituvchi rolini bajarishi bolalarning stereotip fikrlarini yo‘qotishga yordam beradi.

Oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi hamkorlik bolaning barkamol rivojlanishini ta’minlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarini gender tenglik asosida maktab ta’limiga tayyorlash zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Jamiyatda “Gender tenglik” tushunchasini ommaga yoyish va kelajak avlod ongida ma’lum bir to‘g‘ri shakllangan ma’noni shakllantira bilish asosiy vazifa hisoblanadi. Gender tenglikka asoslangan yondashuv bolalarda ijtimoiy faollik, mustaqillik va o‘ziga ishonchni shakllantiradi hamda ularning maktab ta’limiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqot doirasida maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tayyorlov guruhlarida tarbiyalanayotgan bolalarni gender tenglik tamoyillari asosida maktab ta’limiga tayyorlash masalasi tizimli ravishda o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida gender tenglikka asoslangan yondashuv bolalarning maktabga psixologik, ijtimoiy va kognitiv jihatdan moslashuvini samarali ta’minlashi aniqlandi.

O‘tkazilgan pedagogik kuzatuvlar va tahlillar shuni ko‘rsatdiki, gender sezgir ta’lim muhiti yaratilgan tayyorlov guruhlarida bolalarda o‘ziga ishonch, mustaqil fikrlash, muloqotga kirishish va hamkorlikda faoliyat yuritish ko‘nikmalari barqarorroq shakllanadi. Shu bilan birga, o‘g‘il va qiz bolalar imkoniyatlarining teng ta’minlanishi ularning qobiliyat va qiziqishlarini erkin namoyon etishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari tarbiyachining kasbiy pozitsiyasi va pedagogik yondashuvi gender tenglikni ta’minlashda hal qiluvchi omil ekanini tasdiqladi. Mashg‘ulotlar va o‘yin faoliyatida gender stereotiplardan holi metodlardan foydalanish bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarini gender tenglik asosida maktab ta’limiga tayyorlash nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki bolalarda teng huquqlilik, ijtimoiy moslashuvchanlik va shaxsiy faollikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvni maktabgacha ta’lim amaliyotiga keng joriy etish zamonaviy ta’lim talablariga mos, barqaror va ijtimoiy mas’uliyatli shaxslarni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). N.Qosimova, N.Alimova. “Gender va media”. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Bayoz”, 2022, 136-bet.

(2). N.M.Egamberdieva, B.A.Xonturaev, Sh.Abdiraimova. Ta’lim tizimida gender tengligini ta’minlash masalalari. Monografiya, Toshkent, “Mahalla va oila” nashriyoti, 2024, 116-bet.

(3). G.A.Samandarova. “Gender yondashuv asosida maktab o‘quvchilarini kasbga yo‘naltirish masalalari”. International scientific and practical conference jurnali. 365–369 p.

(4). D.E.Madraximova. “Barqaror rivojlanish maqsadlari: ta’lim tizimida gender tenglikni ta’minlash imkoniyatlari”. ASI In-academy.uz/index.php/yo

(5). N.J.Yusupova, B.B.Mamadiyev, M.M.Haydarov. “Islomda gender tenglikning o‘ziga xos tamoyillari”. O‘quv-uslubiy qo‘llanma, Toshkent, “Baktria press”, 2022, 176-bet.

Urazova Guli Uringaliyevna (Urganch davlat Pedagogika instituti magistranti; e-mail: urazovaguli02@gmail.com)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI MA’NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA NOSIRIDDIN TUSIYNING “AXLOQI NOSIRIY” ASARINING O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada buyuk mutafakkir, olim, ensiklopedik Nosiriddin Tusiyning “Axloqi Nosiriy” asaridagi ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy, pedagogik qarashlarning boshlang‘ich ta’lim jarayonidagi o‘rni hamda asari asnosida ma’naviyat soatlarini tashkil qilish metodikasi haqida fikrlar bildirilgan. Ushbu maqolada “Axloqi Nosiriy” asardagi hayotiy misollar va hikmatli o‘gitlar orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda halollik, kattalarga hurmat, to‘g‘ri so‘zlik, bir-biriga hurmat hamda do‘stlik fazilatlarini tarbiyalashning amaliy ahamiyati ham ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *Nosiriddin Tusiy, pedagogik qarash, “Axloqi Nosiriy”, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, ma’naviyat, tarbiya, komil inson, ma’naviyat soati.*

Уразова Гули Урингалиевна (магистрант Ургенчского государственного педагогического института; e-mail: urazovaguli02@gmail.com)

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НАСИР АД-ДИНА ТУСИ “АХЛАКИ НАСИРИ” В ФОРМИРОВАНИИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются духовно-нравственные, воспитательные и педагогические взгляды великого мыслителя, учёного-энциклопедиста Насир ад-Дина Туси, изложенные в его произведении “Ахлаки Насири”, а также их значение в процессе начального образования. Кроме того, в статье высказываются мысли о методике организации занятий по духовно-нравственному воспитанию на основе данного произведения. Показано практическое значение воспитания у учащихся начальных классов таких качеств, как честность, уважение к старшим, правдивость, взаимное уважение и дружба, на примере жизненных ситуаций и мудрых наставлений, представленных в произведении “Ахлаки Насири”.*

Ключевые слова: *Насир ад-Дин Туси, педагогические взгляды, “Ахлаки Насири”, учащиеся начальных классов, духовность, воспитание, совершенная личность, урок духовности.*

Urazova Guli Uringaliyevna (Master’s student, Urgench State Pedagogical Institute; e-mail: urazovaguli02@gmail.com)

THE ROLE OF NASIR AL-DIN TUSI’S WORK “AKHLAQ-I NASIRI” IN FORMING THE SPIRITUALITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *This article examines the spiritual-moral, educational, and pedagogical views presented in the work “Akhlaq-i Nasiri” by the great thinker, scholar, and encyclopedist Nasir al-Din Tusi, as well as their role in the process of primary education. The paper also discusses methodological approaches to organizing spirituality lessons based on this work. In addition, the practical significance of fostering such qualities as honesty, respect for elders, truthfulness, mutual respect, and friendship among primary school students through life examples and wise teachings found in “Akhlaq-i Nasiri” is highlighted.*

Keywords: *Nasir al-Din Tusi, pedagogical views, Akhlaq-i Nasiri, primary school students, spirituality, education, morally mature individual, spirituality lesson.*

Kirish. Ta’lim ijtimoiy hodisa bo‘lib. uning tarixi juda uzoqdir. Ta’lim kishilik jamivati rivojining dastlabki davridayoq katta rol o‘ynagan. U to‘plangan tajribalarni dunyo haqidagi axborotlarni berish jarayonini ta’minlagan, insoniyatning faqat ijtimoiy rivojlanishiga emas, balki qiyin sharoitlarda yashay olishiga ham yordam bergan [1;32-b.]. Ta’lim orqali inson borliqni anglaydi. Yosh avlodni tarbiyalashda ta’lim va tarbiyani chambarchas olib borish lozim. Bu borada biz ajdodlarimizning boy ilmiy merosi, tajribasi hamda milliy, qadimiy qadriyatlariga suyanamiz. Ayniqsa, Sharq mutafakkir, olimlarining asarlarini muhim o‘rini mavjud. Shuningdek, ta’lim aqlni charxlasa, tarbiya esa ko‘ngilni, insonni ichki dunyosini poklashga yordam beradi. 13-asrda yashab ijod qilgan allomalardan biri Nosiriddin Tusiy ham bola tarbiyasida axloqiy tarbiyaning o‘rni naqadar muhim ekanligini ta’kidlab o‘tgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Axloqi Nosiriy” – uchta katta maqoladan tashkil topgan. Birinchi maqola – “Axloqning poklantirilishi haqida” 2 qism (“Asoslar” (7-bob), “Maqsadlar” (10-bob)dan iborat

bo‘lib, unda xulqiy tarbiya va axloqiy xislatlarni egallash, axloqning asosiy tushunchalari: donolik, adolat, shijoat va iffat haqida mufassal so‘z yuritilib, axloq ilmining maqsad va vazifalari belgilab beriladi. Ikkinchi maqola – “Uy xo‘jaligi ilmi haqida” (5 bob) oila va oilaviy hayot masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda bolalarni tarbiyalash va kamolga yetkazish, kasb-hunarni egallash, xulq-odob qoidalari, nutq madaniyati va boshqalar yoritiladi. Uchinchi maqola –“O‘lka (shaharlarni) idora etmoq qoidalari” 8 bobdan iborat, u ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag‘ishlangan, unda shahar, ya’ni, davlatda yashovchi xalqlar, davlat boshlig‘i va fuqarolarning o‘zaro munosabati, jamiyat haqida fikr-mulohazalar keltirilgan [2;4-b.]. Tusiyning fikriga ko‘ra, nafsda 2 ta quvvat bo‘ladi, bular ilmiy va amaliy. Shuning uchun ham, komillikning ham 2 turi bo‘ladi deb hisoblagan. Ilmiy komillik quvvatiga ega bo‘lgan shaxs hamisha yangi bilimni egallamoqqa intilib yashovchi, ya’ni, borliqni anglashga harakat qiluvchi deb hisoblaydi. Shundagina uning yuragi sokinlashadi, shubha-gumonlari o‘chib ketadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Nosiriddin Tusiy o‘z tarjimayi holida ilm o‘rganish maqsadida juda ko‘plab olimlar bilan uchrashganligi va ulardan olgan saboqlari sababli fanlarning turli sohalarini takomillashtirishda davom etganligini ta’kidlab o‘tadi. U ilm olgan ustozlari haqida to‘xtalar ekan, matematika, astronomiya, trigonometriya bo‘yicha Kamoliddin Abdul Fattoh Muso Mosuliy, falsafa ilmini Qutbiddin Misriy, musulmon fiqhini Shayx Mo‘yniddin, mantiq ilmini Faariddin Damad va boshqalardan o‘rganligini e’tirof etadi [3].

Ilk navbatda, bolaning tabiatiga, nimaga qodir ekanligiga nazar etmoq, aql farosotiga fikr bermoq, mushohada natijasida uni tabiatida qaysi san’atga va ilmga ko‘p mayl borligini muayyanlashtirmoq, so‘ngra esa shu ish bilan ham mashg‘ul ettirmoq vojibdir, chunki hammaning butun kasb va san’atga qobiliyati ayni bo‘lmaydi, yo‘qsa insonlarning hammasi eng sharofatli san’at bilan mashg‘ul bo‘ladi [2;191-b.]. Darhaqiqat, o‘quvchilar barcha fanlarni birday teng o‘zlashtira olmasligi mumkin. Shunda o‘qituvchi o‘quvchisining qaysi fan yoki sohaga qiziqishini aniqlashtirib olishi va bu qiziqishlarini rivojlantirishi zarur. Qaysidir bola matematik fanida oqsayotgan bo‘lsa, u tasviriy san’atga yoki musiqaga qiziqishi baland bo‘ladi. Bunda shu sohaga to‘g‘ri yo‘naltirilishi kerak, bu esa ushbu o‘quvchining kelajakda o‘ziga mos kasb tanlash olishiga, kelgusi katta hayotga qadam bosganida katta xizmat ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar. Nosiriddin Tusiyning asarlaridagi g‘oyalarini boshlang‘ich ta’lim jarayoniga quyidagicha tadbiq qilishimiz mumkin:

•Ota-onalar bilan hamkorlik. O‘qituvchi bunda o‘quvchilarning ota-onalarini sinf majlisiga chaqirishi kerak va birgalikda Tusiyning bola tarbiyasi hamda oilada ota-onaning majburiyatlari, bolaga munosabatlari haqida suhbat qurib, tahlil qilishlari kerak. Bu borada har bir insonning fikri tinglanishi va shu asosida biror-bir dolzarb mavzu muhokama qilinishi kerak.

•Hikmatlar burchagi. Bunda Tusiyning asarlaridagi o‘gitlari asosida sinf burchagini tashkil qilish va shu asnosida hikmatli so‘zlarni yozib, o‘quvchilarning axloqiy qarash va tafakkurlarini shakllantirish mumkin. Masalan, “Axloqi Nosiriy” asaridagi quyidagi hikmatli so‘zdan foydalansak bo‘ladi:

Agar ming bir sifatda o‘xshasa, ikki inson,
Diqqat bilan boqqanda unda ham farq toparsan! [2;76-b.]

Ushbu jumlani sinf burchagiga yozib ma’naviyat, tarbiyaviy darslarda ko‘rgazmali qurol sifatida foydalanish mumkin. Hikmatli so‘zlar o‘quvchilarga o‘qib berilishi va birgalikda har bir o‘quvchi o‘zining mustaqil fikrini tanqidiy usulda bildirishi mumkin. Demak, Tusiy har bir shaxs turlicha yaratilgani, garchand qiyofasi bir xil bo‘lsa ham, biror-bir qismida, albatta, farq bo‘lishini ifodalamoqchi. Albatta, bu fikr chuqur falsafiy ma’noga ega, chunki insonlar bir-biriga o‘xshagani bilan ham baribir uning o‘rgangan bilimi, qilgan amallari, hayot tarzi, odatlari, tarbiya va xulqi tubdan farq qilishi mumkin. Shuning uchiun ham, diqqat bilan kuzatilsa, ya’ni, sinchiklab qaralsa haqiqiy farq faqat insonning tashqi ko‘rinishida emasligi, balki ichki dunyosida ekanligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

•Didaktik o‘yinlar. Didaktik o‘yinlarni dars jarayonida maqsadli foydalanish va tizimli kiritish o‘quvchilarning faolligi hamda bilim sifatini yanada yaxshilashga yordam beradi. “Xulosangizni ayting” metodi. Bu metodda o‘qituvchi o‘quvchilarga biror hikmatli so‘zni o‘qib beradi. O‘quvchilar esa o‘z mustaqil fikrlari asosida hikmatli so‘zlarga xulosa qilishlari kerak bo‘ladi. Xulosa ixcham, sodda, tushunarli va sinfdagi o‘quvchilarning bilim darajasiga mos bo‘lishi kerak. Fikrlarini ketma-ketlikda hamda izchil izohlab berishlari shart.

•Ibratli matnlar. Olimning asarlaridagi matnlarini qisqa va lo‘nda qilib tahrirlab, sinfdan tashqari o‘qish darslarida material tarzida foydalanishimiz mumkin. Bunda hikoyadagi asosiy ma’no-mazmuniga o‘zgartirish kiritmay, faqat boshlang‘ich sinflarga mos qilib sharhlar kiritishimiz kerak. Bu esa o‘quvchilarda axloqiy qarashlarini boyitishga, tafakkurini rivojlantirishga va tarbiyaviy maqsadlarga erishishga yor-

dam beradi. Masalan, “Oz so‘zlashni, sukut saqlashni, so‘raganda javob berishni, kattalarga quloq solishni o‘rganish kerak, noloyiq so‘zlar, haqorat, o‘rinsiz kalimalar ishlatmoqdan xijolat chekish kerak, go‘zal, zarif, yoqimli kalomlardan foyda yetganda ta’rif etishi, bunday so‘zlashishga odat emoqqa rag‘bat uyg‘otishi kerak. U o‘zini muallimiga, o‘zidan yoshi ulug‘ bo‘lganlarga hurmat va xizmat etmoqni bilish kerakdir. Buyuk odamlarning avlodlari bunday xulq-atvor qoidalariga juda ko‘p muhtojdirlar. Uning muallimi aqlli, vijdonli, axloq me’yorlariga, bola ruhiyatini tanishga, shirin so‘zlashda, insofli raftorda, viqorli, ajoyib xatti-harakatda, poklik va tozalikda mashhur, shohlarning xosiyatidan, odat va an’analaridan, aysh-ishratlaridan, majlis va suhbatlaridan bexabar, jamoatning har tabaqasi bilan so‘zlashishni bajaradigan, razil va olchoq odamlardan qochadigan bo‘lishi kerak” [2;189-b.]. Darhaqiqat, har joyda o‘rinsiz, ortiqcha so‘zlardan foydalanmaslik lozim, bu orqali inson boshqalarni hamda o‘zini noqulay vaziaytga solib qo‘yishi mumkin. Kattalarni hurmat qilib, ularni gaplariga, quloq solishi hamda ularning oldida hurmatsizlik qilib tarbiaysini, ma’naviy darajasini hali to‘laqonli shakllanmaganligini ko‘rsatib qo‘yishi mumkin. Bu esa o‘sha insonning oldida o‘z qadr-qimmatini,ya’ni darajasini pasaytirgan bo‘ladi. Shunday ekan, biror-bir so‘zni so‘zlamasdan oldin, albatta, uni tafakkur va mushohada qilib keyingina so‘zlashi zarur. Bu orqali o‘zining ichki madaniyati va tarbiyasi yetuk rivojlanganini namoyon qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganimizda, ta’lim berish jarayonida ajdodlarimizning bebaho meroslaridan, ya’ni, asarlaridan foydalanish ta’lim sifatni oshirishga hamda barkamol, komil shaxslarni tarbiyalashga yordam beradi. “Axloqi Nosiriy” asaridagi g‘oyalar yosh avlod ma’naviyatini rivojlantiruvchi hamda ma’naviy komolatini ta’minlashda xizmat qiluvchi foydali va axloqiy ta’lim-tarbiya beruvchi manba sanaladi. Xususan, boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning axloqiy ongini rivojlantirishga, umummilliy qadriyatlarga sodiq hissini uyg‘otishga, ularni komil shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiluvchi qimmatli asarlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. O‘quv qo‘llanma, R.Mavlyanova, N. Raxmankulova. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Toshkent, “Vori”, 2013, 32-bet.

(2). Axloqi Nosiriy [matn]. Risola, Xo‘ja Nosiriddin Tusiy. Buxoro, «Sadriddin Salim Buxoriy» Durdona nashriyoti, 2022.

(3). https://bukhari.uz/?p=25622&lang=oz#:~:text=Nasiriddin%20Tusiy%20o%CA%BBz,etadi.%5B4%5D

Bakirov To‘lqinjon Yunusaliyevich (Farg‘ona davlat universiteti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd), dotsent; Bakirov_t75@mail.ru),
Anvarov Rashidjon Ravshanbek o‘g‘li (Farg‘ona “Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi o‘qituvchisi; fiz1999mat@gmail.com)

AKADEMIK LITSEYLARDA EHTIMOLLAR NAZARIYASI ELEMENTLARINI O‘QITISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ZARURIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ehtimollar nazariyasi elementlarini akademik litseylarda o‘qitishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati hozirgi kundagi raqamli iqtisodiyot, axborotlashgan muhit va zamonaviy jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqqan holda asoslangan. O‘quvchilar ongida ehtimollar nazariyasi oid bilimlarni shakllantirish orqali ularning tasodifiy voqea-hodisalarni tahlil qilish hamda ularni baholay olishi, real kundalik hayotiy vaziyatlarda matematik modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish kerakligi ilmiy jihatdan ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, ushbu masalalarni hal qilishda ta’lim jarayonini tatbiqiy yondashuv asosida tashkil etishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan. Ushbu maqola akademik litsey o‘quvchilariga ehtimollar nazariyasi elementlarini o‘qitishni takomillashtirish, shu bilan birgalikda, matematik tafakkurlarini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *ehtimollar nazariyasi, akademik litsey, ijtimoiy zaruriyat, statistik tahlil, tatbiqiy yondashuv, real hayotiy vaziyatlar.*

ОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ЭЛЕМЕНТАМ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ

Аннотация. *В данной статье обоснована социально-педагогическая необходимость обучения элементам теории вероятностей в академических лицеях, исходя из требований современной цифровой экономики, информатизированной среды и развития современного общества. Научно доказано, что формирование у обучающихся знаний по теории вероятностей способствует развитию умений анализировать и оценивать случайные события и явления, а также формированию навыков математического моделирования в реальных повседневных жизненных ситуациях. Кроме*

того, раскрыты педагогические возможности организации образовательного процесса на основе прикладного подхода при решении указанных задач. Настоящая статья направлена на совершенствование обучения элементам теории вероятностей обучающихся академических лицеев, а также на развитие их математического мышления.

Ключевые слова: *теория вероятностей, академический лицей, социальная необходимость, статистический анализ, прикладной подход, реальные жизненные ситуации.*

THE SOCIO-PEDAGOGICAL NECESSITY OF TEACHING ELEMENTS OF PROBABILITY THEORY IN ACADEMIC LYCEUMS

Annotation. *This article substantiates the socio-pedagogical necessity of teaching elements of probability theory in academic lyceums, taking into account the demands of the modern digital economy, the information-rich environment, and the development of contemporary society. It is scientifically demonstrated that forming students' knowledge of probability theory contributes to their ability to analyze and evaluate random events and phenomena, as well as to develop mathematical modeling skills in real-life everyday situations. In addition, the pedagogical possibilities of organizing the educational process on the basis of an applied approach in addressing these tasks are revealed. This article aims to improve the teaching of elements of probability theory to students of academic lyceums, while simultaneously enhancing their mathematical thinking.*

Keywords: *probability theory, academic lyceum, social necessity, statistical analysis, applied approach, real-life situations.*

Kirish (Introduction). Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan jamiyatda fan va texnologiyalarning keskin sur'atlar bilan o'sishi, ko'plab sohalarni raqamlashtirish, katta hajmadgi ma'lumotlar bilan ishlash, axborot oqimini jadallik bilan ortishi, sun'iy intellekt davrini boshlanishi o'z sohasini mukammal ilmini egallagan, kreativ fikrlay oladigan, raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan talabni keskin oshirmoqda. Bugungi axborotlashgan jamiyat va globallashuv sharoitida insonning matematik savodxonligi, uning tahliliy tafakkuri har bir shaxsning kasbiy faoliyati, ijtimoiy moslashuvchanligi, to'g'ri qaror va xulosalar qabul qilish qobiliyatlarini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Buning isboti sifatida shuni aytish mumkinki, tasodifiy vodea-hodisalar, noaniqlik, yuz berishi hali ehtimollik bilan bog'liq jarayonlar kundalik hayotimizning barcha sohalarida: bank-moliya, iqtisodiyot, tibbiyot, axborot texnologiyalari, ijtimoiy tadqiqotlar, kundalik qaror va xulosalar chiqarish kerak bo'lgan vaziyatlarda keng uchramoqda. Shuning uchun ham har bir sohaga bo'lajak kadrlar tayyorlashda muhim o'rin tutgan akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaga oid tushunchalarni o'qitish kundan kunga ijtimoiy-pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Hozirgi kunda keng ommalashayotgan, far bir sohaga kirib borib, tub burilish yasoyotgan sun'iy intelekt, ma'lumotlar muhandisligi, yuqori texnologiyalar hamda axborot xavfsizligi kabi sohalar jadallik bilan rivojlanmoqda. Natijada statistik tafakkur yurita oladigan mutaxassislarga ehtiyojni oshirmoqda, shuning uchun matematika fanining eng muhim va murakkab sohalaridan bo'lgan Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fanini o'qitish pedagogikaning dolzarb va ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda, ushbu fandan fundamental hamda amaliy bilimlarga bo'lgan talabni oshirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili(Literature Review). Matematika fanini o'qitishda ehtimollar nazariyasi elementlari muhim tarkibiy qism bo'lib, ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlar ehtimollar nazariyasini fan sifatida shakllanishi va uning ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlarini yoritishga qaratilgan. Ehtimollar nazariyasining ilmiy asoslarini shakllanishi A.A.Markov, P.L.Chebishev hamda A.N.Kolmogorov kabi olimlarning tadqiqotlari bilan bog'liq. Xususan, A.N.Kolmogorov tomonidan ishlab chiqilgan aksiomatik yondashuv ehtimollar nazariyasi rivoji uchun muhim ilmiy asos bo'lgan. Xorijiy pedagogik adabiyotlarda ehtimollar nazariyasini o'qitishning metodik tomonlari chuqur tahlil qilingan. Jumladan, I. Hacking, G.Batanero, C.Diaz va boshqa olimlar o'z ilmiy ishlarida ehtimollar nazariyasi va statistika elementlarini kundalik hayotiy vaziyatlar asosida o'qitish, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash hamda tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishini ta'kidlaganlar. O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishda ham ehtimollar nazariyasini o'qitishning pedgogik ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. A. Abdurahmonov, R.Mavlonov va boshqa tadqiqotchilar ehtimollar nazariyasini real tushunchalar asosida o'qitish o'quvchilarning ehtimollik tafakkurini shakllantirishga xizmat qilishini asoslab berganlar. Ehtimollar nazariyasini o'qitish bo'yicha salmoqli ilmiy izlanishlar olib borilgan, biroq tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, aynan akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi elementlarini o'qitishning pedagogik zaruriyati masalasi yetarli darajada tizimli va kompleks tadqiq etilmagan. Mazkur holat ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borishning muhim ekanligini va dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Biz olib borayotgan tadqiqot metodologiyasi akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi elementlarini tatbiqiy yondashuv asosida o‘qitishga qaratilgan bo‘lib, ushbu mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni o‘rganib tahlil qilish, ularni bir-biri bilan taqqoslash, hosil bo‘lgan xulosalarni umumlashtirish va pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning o‘qitish nafaqat nazariy bilimlarga ega bo‘lish, shu bilan birgalikda, real masalalarni amaliy modellashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish, hozirgi zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyalash, real jarayonlarni oldindan bashorat qilishning ilmiy pedagogik asoslarini ishlab chiqish bilan ham o‘zaro bog‘liqdir. Ehtimollar nazariyasini o‘qitishda muhim maqsadlardan biri — o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash va murakkab masalalarni yechish ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘lib, metakognitiv strategiyalar bu jarayonda sezilarli natija beradi [1].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi besh yil mobaynida statistik modellashtirish va ma’lumotlarni tahlil qilish sohasidagi mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj 40% ga oshgan [2;579–580-b.]. Onlayn mehnat bozorida ma’lumotlar statistika va data analyst sohalaridagi vakansiyalar miqdori ko‘paygani haqida tahliliy hisobotlar bor. Masalan, ba’zi tahlillarda Data Scientist (ma’lumotlarni tahlil qiluvchi) sohasiga oid e’lonlar 147% o‘sdi deb bermoqda. XXI asrga kelib fan va texnologiyalar uyg‘unlashishining yangi bosqichga chiqishi predictive analytics, big data, machine learning va shunga o‘xshash sohalarda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika tamoyillaridan keng foydalanilmoqda. Masalan, Statista xalqaro tahliliy markazining ma’lumotiga ko‘ra, global sun’iy intellekt bozorining hajmi 2025-yilda 244 milliard AQSH dollor atrofida baholangan, 2026-yilda esa 312 milliard AQSH dollariga yetishi kutilmoqda [3]. Bu prognozlar Statista Market Insights tomonidan tuzilgan bo‘lib 2030-yillarga borib sun’iy intellekt bozori hajmi sezilarli darajada katta bo‘lishi taxmin qilinmoqda.

\Matematika darslarida masalalarni murakkablik jihatidan turli darajalarga ajratilib, o‘quvchilarning bilim saviyasidan kelib chiqqan holda kundalik vaziyatlarda tez-tez uchrashi mumkin bo‘lgan jarayonlarga mos masala berilsa, qiyinlik darajasi yuqori bo‘lgan masalalarni ishlolmay fanga nisbatan qiziqishi yo‘qoladigon o‘quvchi ham dars mashg‘ulotiga va o‘rganilayotgan mavzuga e’tibor bilan diqqat qaratishi mumkin. Quyida ehtimollar nazariyasiga oid masalani yechilishini ko‘ramiz.

Masala. Akademik litsey o‘quvchilari bilim darajasiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi: ja’mi o‘quvchilarning bilim darajasi yuqori bo‘lganlar 45%, bilim darajasi o‘rta 35% va bilim darajasi pastroq bo‘lganlar 20% ni tashkil etadi. O‘quvchilarning bilim darajasi test tizimi orqali muntazam nazorat qilib boriladi. O‘tkazilgan test imtihonlari statistik xulosasiga ko‘ra, yuqori bilim darajsidagi o‘quvchilarning 90%, o‘rta darajadagilarning 70% va darajasi pastroq o‘quvchilarning 40% testdan muvaffaqiyatli o‘tadilar. Ixtiyoriy tanlangan o‘quvchining testdan muvaffaqiyatli o‘tish ehtimolini toping.

Yechish. Darajasi yuqori: $P(A)=0{,}45$; Darajasi o‘rta $P(B)=0{,}35$; Darajasi pastroq $P(C)=0{,}2$ .O‘quvchining testdan muvaffaqiyatli o‘tish hodisasi – T bo‘lsin. U holda har bir guruhning testni muvaffaqiyatli topshirish ehtimolini quyidagicha yozish mumkin:

$$P(T/A)=0{,}9;\ P(T/B)=0{,}7;\ P(T/C)=0{,}4.$$

To‘la ehtimollik formulasigasi: $P(T)=P(A)\cdot P(T/A)+P(b)\cdot P(T/B)+P(C)\cdot P(T/C)$

$$P(T)=0{,}45\cdot 0{,}9+0{,}35\cdot 0{,}7+0{,}2\cdot 0{,}4=0{,}73.$$

Mana shu misoldan ham xulosa qilish mumkinki, ehtimollar nazariyasi o‘quvchini tahlil qilish, xulosa chiqarish va to‘g‘ri qarorlar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ehtimollar nazariyasi ko‘plab zamonaviy sohalarga keng talqin etilishi bilan birgalikda, uning abstrakt xususiyatlari va murakkab elementlari bu fanni o‘rganayotgan o‘quvchi uchun qiyinchiliklar tug‘diradi. Lekin hozirgi kunda akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaga oid elementlarni o‘qitish aksariyat xollarda faqat nazariy tushunchalar bilan kifoyalanib qolmoqda. Darsliklardagi eski primitiv misollar, fanga oid tushunchalarni so‘z bilan tushintirish, odatda o‘quvchida ushbu fanga nisbatan qiziqish uyg‘ota olmaydi. Natijada mavzuni qabul qilishi murakkab kechadi, o‘zlashtirishi kutilgan samarani bermaydi, ushbu jarayonlar o‘quvchilar ongida o‘rgangan bilim va tushunchalarini real hayotdagi ahamiyatini anglashda to‘siqlar keltirib chiqaradi. Buning oqibatida, o‘quvchilar ehtimollar nazariyasiga oid mavzularni asosan nazariy bilim sifatida qabul qiladilar, oqibatda bu fanning amaliy ahamiyatini nechog‘li muhim ekanligini yetarlicha anglamaydilar. O‘quvchilar matematik tasavvur qila olishlari uchun zamonaviy axborot texnologiyalari asosida animatsiyali va kundalik hayotimizda ro‘y bergan yoki ro‘y berishi kutilayotgan misol hamda masalalarga ehtiyoj paydo bo‘ladi. Chunki kundalik hayotda ham, ta’lim jarayonlarida ham hozirgi ro‘y berayotgan voqea-hodisalar

ijtimoiy munosabat va predmetlarda aks etadi. Yuqoridagilarni hisobga olib, matematika darslarida ehtimollar nazariyasi elementlarini tatbiqiy yondashuv asosida o‘qitish hozirgi kunga kelib pedagogik jihatdan dolzarb muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tatbiqiy yondashuv asosida ta’lim berish ta’lim tizimida o‘quvchilar kundalik hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan tasodifiy voqea-hodisalarni matematik jihatdan tahlil qilish va ehtimolligini baholashga imkon beradi. Natijada ta’lim jarayonini ijtimoiy hayot bilan birgalikda chambarchas bog‘lash orqali uning samaradorlik darajasini oshirgan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Usmonova S. Developing Students’ Critical Thinking Skills in Solving Problems in Probability Theory. Academia Open, 10(1), 2025.

[2]. Kamoldinov MB texnika oliy ta’limmuassasalarida “Ehtimollar nazaryasi” va “Matematik statistika” fanlarini o‘qitish journalofiqro–журналиқро–iqrojurnali–volume14,issue02,2025 ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB)–7,245, SJIF– 5,431578-584 б.

[3]. Statista Market Insights. Artificial Intelligence – Market Size Worldwide, 2025–2030. Statista.

Barakayeva Sarvinoz To‘lqunovna (Navoiy davlat universiteti “Fizika va astronomiya” kafedrasi tayanch doktoranti)

ASTRONOMIYADAN O‘QUV MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA PEDAGOGIK-AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O‘QITISH METODIKASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada astronomiya fanidan o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Unda zamonaviy ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, raqamli ta’lim vositalari, multimediali resurslar hamda virtual laboratoriyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarda astronomik bilimlarni shakllantirishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, pedagogik-axborot texnologiyalariga asoslangan o‘qitish metodikasining mazmuni, tuzilmasi va amalga oshirish bosqichlari ochib berilgan. Maqolada astronomiya mashg‘ulotlarida fanlararo integratsiyani ta’minlash, o‘quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari astronomiya fanini o‘qitishda innovatsion yondashuvlarni joriy etish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *astronomiya, o‘quv mashg‘ulotlari, pedagogik texnologiyalar, axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim resurslari, innovatsion o‘qitish, integrativ yondashuv, virtual laboratoriyalar, ta’lim samaradorligi.*

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО АСТРОНОМИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются методические аспекты организации учебных занятий по астрономии с использованием педагогических и информационных технологий. Проанализированы дидактические возможности интерактивных методов обучения, цифровых образовательных ресурсов, мультимедийных средств и виртуальных лабораторий в формировании астрономических знаний обучающихся. Особое внимание уделено содержанию, структуре и этапам реализации методики обучения на основе педагогико-информационных технологий. Также раскрыта роль междисциплинарной интеграции на занятиях по астрономии, развитие самостоятельного и творческого мышления учащихся, а также повышение эффективности учебного процесса. Результаты исследования могут служить методической основой для внедрения инновационных подходов в преподавание астрономии*

Ключевые слова: *астрономия, учебные занятия, педагогические технологии, информационные технологии, интерактивные методы, цифровые образовательные ресурсы, инновационное обучение, интегративный подход, виртуальные лаборатории, эффективность обучения.*

TEACHING METHODOLOGY USING PEDAGOGICAL AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN ORGANIZING ASTRONOMY COURSES

Annotation. *This article examines the methodological aspects of organizing astronomy educational classes through the effective use of pedagogical and information technologies. The study analyzes the didactic potential of interactive teaching methods, digital educational resources, multimedia tools, and virtual laboratories in the formation of students’ astronomical knowledge. Particular attention is paid to the structure, content, and stages of implementing teaching methodologies based on pedagogical and information technologies. The article also highlights the role of interdisciplinary integration in astronomy*

lessons, the development of students' independent and creative thinking, and the improvement of educational effectiveness. The research results provide a methodological basis for introducing innovative approaches in astronomy education.

Keywords: *astronomy, educational classes, pedagogical technologies, information technologies, interactive methods, digital learning resources, innovative teaching, integrative approach, virtual laboratories, educational effectiveness.*

Kirish. Taraqqiyot mevasi bo‘lmish zamonaviy texnologiyalar insoniyatning uzog‘ini yaqin, og‘irini yengil qilish maqsadida yaratilgan. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi har soha taraqqiyotiga o‘zining munosib hissasini qo‘shib kelmoqda. Inkor etib bo‘lmas bir haqiqat bor, bugungi davr vakilining o‘z zamonasi texnologiyalaridan foydalana olmasligi, ularni o‘z hayoti, kasbi va hunariga tatbiq etmasligi nuqson sanaladi. Xususan, umumta’lim maktablarida faoliyat ko‘rsatayotgan pedagog-o‘qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan turli o‘rinlarda unumli foydalanishlari ularning mahoratli mutaxassis ekanligidan dalolat.

Axborot texnologiyalari faoliyatning har bir bosqichida o‘qituvchining eng yaqin ko‘makchisi. Malakali pedagog darsga tayyorgarlik ko‘rishdan tortib, uni sifatli, qiziqarli va natijali o‘tkazishgacha barcha jarayonlarda kompyuter, internet, multimedia vositalaridan unumli foydalanishi shubhasiz. Xususan, darsga tayyorgarlik ko‘rishda kompyuter orqali didaktik, tarqatma materiallar, ko‘rgazmali qurollar, slayd va dars ishlanmalarini tayyorlashi, internet yordamida esa ularni turli qo‘shimcha ma’lumotlar, qiziqarli surat, audio-video lavhalar bilan boyitishi mumkin.

Navbatdagi o‘rinda, ya’ni, dars jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari talabalar dunyoqarashi, bilim va ko‘nikmalarini ko‘rish, eshitish va mustaqil bajarish orqali rivojlantirishga ko‘maklashadi. O‘quv mashg‘ulotning har bir bosqichi – o‘tilgan mavzularni takrorlash va mustahkamlash, yangi bilimlar bayoni, amaliy mashg‘ulotlar, laboratoriya mashg‘ulotlarini bevosita axborot texnologiyalari yordamida qisman yoki butunlay amalga oshirish imkoniyati mavjud. Buning uchun esa bir necha kompyuter dasturlaridan foydalanish ko‘nikmasi, ozgina vaqt va qunt talab etiladi, xolos. Shu yo‘l bilan o‘qituvchi eng katta maqsadga erishadi – o‘quvchilarga sifatli ta’lim beradi, ularni katta hayotga tayyorlaydi.

So‘nggi yillarda qariyb barcha oliy ta’lim muassasalarida o‘quv-laboratoriya jihozlari va zamonaviy kompyuter texnikasi bilan ta’minlandi. Ushbu jarayon uzluksiz davom ettirilishi bilan bir qatorda navbatdagi muhim masala – ulardan ta’lim jarayonida unumli foydalanish yuzasidan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, pedagogika oliy ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatayotgan barcha fan o‘qituvchilarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha malakasi oshirilib kelinmoqda [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mamlakatimizda astronomiyaning nazariy va ilmiy asoslarini rivojlantirish bo‘yicha I.Sattorov [6], B.Ahmedov [7], boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Oliy ta’lim tizimida tabiiy fanlarni, jumladan, fizika va astronomiyani o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalalari M.Djorayev va M.Mamadazimov [8], astronomiyani turdosh fanlar bilan aloqadorligini o‘zlarining bir necha darsliklarida I.R.Kamolov, D.I.Kamolova, G.I.Sayfullayeva, [1,2] A.Narbayev [9], A.Tillaboyevlar [10] va boshqalar tomonidan o‘rganilgan.

Astronomiya o‘qitishning maqsadi sifatida integratsiya talabaga bir qismning tizim sifatida bog‘liqligini aks ettiruvchi bilimlarni berishi kerak, u fanning ma’lum qirralarni tasavvur qilishni o‘rganishdan iborat bo‘ladi.

O‘qitish vositasi sifatida integratsiya talabaning eruditsiyasini rivojlantirishga, o‘qitishda mavjud tor mutaxassislikni yangilashga qaratilgan. Shu bilan birga, integratsiya klassik akademik fanlarni o‘qitishni almashtirmasligi kerak, faqat olingan bilimlarni yagona tizimga birlashtirishi kerakligini aniq tushuntirib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Zamonaviy ta’lim jarayonlarida fanlararo integratsiya va raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Fizika, geografiya, astronomiya kabi tabiiy fanlar o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ularni o‘zaro integratsiyalashgan holda o‘qitish o‘quvchilar tafakkurini rivojlantiradi, olam haqidagi tasavvurlarini chuqurlashtirad .[2]. Xususan, “Quyosh va Quyosh tizimi” bo‘limi tabiiy fanlarni uyg‘unlashtirgan holda, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) yordamida o‘rgatilganda talabalar tomonidan material chuqurroq va samaraliroq o‘zlashtiriladi.

Integrativ yondashuv – bu bir necha fanlarni bir mavzu doirasida uyg‘unlashtirib, o‘quvchiga kompleks bilim berishga yo‘naltirilgan metodika. “Quyosh va quyosh tizimi” bo‘limida quyidagi fanlararo bog‘liqliklarni amalga oshirish mumkin:

Fizika: Quyosh nurlanishining tabiati, energiyaning tarqalishi, elektromagnit to‘lqinlar.
Geografiya: Quyosh nurlari ta’sirida iqlim zonalari shakllanishi, vaqt zonalari.
Matematika: Sayyoralarning aylanish tezligi, masofa va harakat formulalari.
Axborot texnologiyalari: 3D modellash, animatsiyalar, simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar.

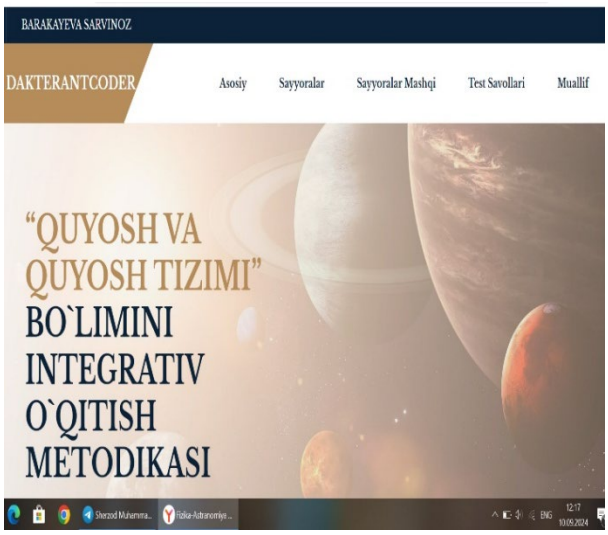
“Quyosh va Quyosh tizimi” bo‘limini integrativ yondashuv asosida va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o‘qitish o‘quvchilarning fanga qiziqishini oshiradi, ularning ko‘nikmalarini mustahkamlaydi hamda zamonaviy pedagogik talablar bilan mos keluvchi ta’lim muhitini shakllantiradi. Shu bois integratsiyalashgan va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan darslar ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

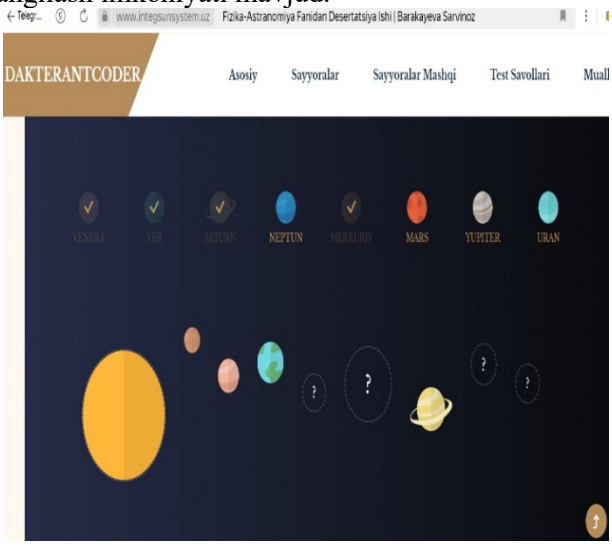
Quyosh va quyosh tizimi bo‘limini AKT vositalari dars jarayonini interaktiv va ko‘rgazmali qilishda qo‘l keladi:

•Stellarium – osmon jismlarini real vaqtda simulyatsiya qilish;
•Solar System Scope – Quyosh tizimining 3D modeli;
•NASA simulatsiyalari – Quyosh portlashlari, Quyoshdagi konveksiya jarayonlari;
•Google Earth/Maps – Yer yuzasida Quyosh nurlarining taqsimoti;
•QR testlar va onlayn viktorinalar – o‘zlashtirishni tezkor baholash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi har bir soha taraqqiyotiga o‘zining munosib hissasini qo‘shib kelmoqda. Inkor etib bo‘lmas bir haqiqat bor, bugungi davr vakilining o‘z zamonasi texnologiyalaridan foydalana olmasligi, ularni o‘z hayoti, kasbi va hunariga tatbiq etmasligi nuqson sanaladi. Oliy ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatayotgan professor-o‘qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan zarur hollarda unumli foydalanishlari ularning dars mashg‘ulotlarini na’munali tashkil etib kelishlaridan dalolatdir [4].

Astronomiya fanidan o‘quv mashg‘ulotlarini olib borishda pedagog kadrlardan zamonaviy axborot texnologiyalari va yangiliklardan foydalanish bugungi kunda eng muhim masala bo‘lib kelmoqda. Bilamizki, bugungi kunga kelib, dunyo axborot tizimida juda ko‘p turli xil ma’lumotlar bazalari mavjud bo‘lib, ular tarkibi, yo‘nalishi va boshqalar nazariyalari asosida bir-biri bilan farq qiladi. Astronomiya, astrofizika, kosmik tadqiqotlar va shu bilan bog‘liq fanlar kabi bilimlar sohalari bo‘yicha ma'lumot topishga imkon beradigan eng yirik ma’lumotlar bazalarini qaraydigan bo‘lsak, bu sohadagi ma’lumotlar bazalarini maxsus kuzatish ma’lumotlariga asoslangan va bibliografik ma’lumotlar bazalariga ajratish mumkin. Masalan, kuzatishlar ma’lumotlar bazasini faqat kuzatish ma’lumotlari, dasturlar, loyihalar va apparatlar tavsifi kabi ma'lumotlar bazalariga ajratish mumkin. Bu ma’lumotlar bazalarida quyosh bo‘limi integrallab o‘qitishda turli xil ma’lumotlar orqali berilgan parametrlarni yangilash imkoniyati mavjud.

Astronomiyaga oid ixtisoslashgan veb-saytlar fan o‘qitilishida quyidagi jihatlar bo‘yicha katta imkoniyatlar yaratadi:

•**interaktiv vizualizatsiya** – darsda murakkab tushunchalarni oson tushuntirish imkoniyati;
•**real va dolzarb kontent** – o‘quvchilarni ilm-fanga qiziqtirish;
•**mustaqil ta’lim imkoniyatlari** – veb-saytlar orqali har kim o‘z sur’atida o‘rganishi mumkin;
•**integrativ ta’lim** – fizika, geografiya, informatika bilan uyg‘unlikda o‘rganish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Astronomiya fanining fizika fanlari bilan integrallab o‘qitish borasidagi birinchi qadamlar kelajakda o‘zining qanday mahsulini berishini faqat kelajak ko‘rsatadi. Bunda asosiy dolzarb vazifa sifatida fizikaning mos bo‘limlarida astronomik bilimlar berish uchun materiallar tanlash va uni talabalarga samarali etkazish mas’uliyati turadi. Shu sababdan o‘quvchilarning astronomik bilimlarga qiziqishini orttirish va ularda bu bilimlar orqali ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirishda axborot texnologiyalardan foydalanish integratsiyalab o‘qitish samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kamolov I.R., Kamalova D.I., Sayfulllayeva G.I., Barakayeva S.T., Hamroyeva S.N. O.Avezmuradov “Astronomiya o‘qitish metodikasi”, Darslik, “Xorazm”, 2023.

(2). Kamolov, S.T.Barakayeva. Intellektrual mulk agentligi “Quyosh sistemasi va uning sayyoralari” DGU 05797 elektron o‘quv qo‘llanma dasturiga patent, Toshkent, 2018.

(3). I.R.Kamolov, S.T.Barakayeva Intellektrual mulk agentligi “Astronomiya fanini o‘qitishda innovatsion pedagogiktexnologiyalarni qo‘llash” 06406 elektron o‘quv qo‘llanma dasturiga patent, Toshkent-2018 yil

(4). I.R.Kamolov, S.T.Barakayeva. Intellektrual mulk agentligi “Quyosh sistemasi va uning sayyoralari” DGU 05797 elektron o‘quv qo‘llanma dasturiga patent, Toshkent, 2018.

(5). Barakayeva S. Integrative approach in astronomy teaching and its practical essence. “Fan va innovatsiyalar”, 2024, T. 3, №. B1, p. 390–392.

(6). Barakayeva Sarvinoz Tolqunovna. "The role of astronomical components in the interdisciplinary teaching of the" sun and solar system" section from astronomy." Uzbek Scholar Journal 24 (2024), p. 109–113.

(7). Barakayeva S. Astronomiyadan “Saturn” sayyorasi mavzusini turdosh fanlararo o ‘qitish metodikasi News of UzMU journali, 2024, 1-t, 1.2-son, 71–75-betlar.

Yadgarov Doniyor Baxodirovich (UrDU “Sport o‘yinlari” kafedrasi dotsenti),
Jumaboyeva Xonzoda Ergashboy qizi (UrDU magistranti)

FUTBOL BO‘YICHA O‘QUVCHILARNING TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIK FAOLIYATI SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada futbol bilan shug‘ullanuvchi yosh o‘quvchilarning texnik-taktik tayyorgarligini oshirish jarayonining pedagogik samaradorligi tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida 13–14 yoshli futbolchilarning mashg‘ulot va musobaqa faoliyatida namoyon bo‘ladigan texnik harakatlari maxsus testlar asosida baholandi. Tajriba va nazorat guruhlari ishtirokida olib borilgan pedagogik tajriba natijalari tahlili maxsus metodika asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar texnik-taktik ko‘rsatkichlarning ijobiy o‘sishini ta’minlashini ko‘rsatdi. Olingan ilmiy natijalar yosh futbolchilar tayyorgarlik tizimini takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *yosh futbolchilar, texnik-taktik tayyorgarlik, mashg‘ulot samaradorligi, musobaqa faoliyati, pedagogik tajriba.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКИ ИНСТРУКТИВНЫХ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ СТУДЕНТОВ ПО ФУТБОЛУ

Аннотация. *В данной статье исследуется педагогическая эффективность процесса совершенствования технико-тактической подготовки юных футболистов. В рамках исследования технические действия 13–14-летних футболистов на тренировках и соревнованиях оценивались с помощью специальных тестов. Анализ результатов педагогического эксперимента, проведенного с участием экспериментальной и контрольной групп, показал, что тренировки, организованные на основе специальной методики, обеспечивают положительный прирост технико-тактических показателей. Полученные научные результаты имеют практическое значение для совершенствования системы подготовки юных футболистов.*

Ключевые слова: *молодые игроки, техническая и тактическая подготовка, эффективность тренировок, соревновательная деятельность, педагогический опыт.*

EFFECTIVENESS OF TECHNICAL AND TACTICAL INSTRUCTIONAL PREPARATORY ACTIVITIES FOR STUDENTS IN FOOTBALL

Annotation. *This article examines the pedagogical effectiveness of improving the technical and tactical training of young football players. The study assessed the technical performance of 13-14-year-old football players during training and competitions using specialized tests. An analysis of the results of a pedagogical experiment conducted with experimental and control groups revealed that training sessions organized using a specialized methodology resulted in positive gains in technical and tactical performance.*

The obtained scientific results have practical implications for improving the training system for young football players.

Key words: *young players, technical and tactical training, training efficiency, competitive activity, teaching experience.*

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida barkamol avlodni tarbiyalash, iqtidorli yoshlarni sportga jalb etish hamda milliy futbolni izchil rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘quvchi yosh futbolchilarni tanlab olish, ularda professional mahorat va kompleks texnik-taktik ko‘nikmalarni shakllantirish, shuningdek, respublika futbol klublari hamda terma jamoalar uchun ishonchli sport zaxirasini yaratish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur yo‘nalishlarda samarali ishlarni qo‘llab-quvvatlash va tizimli rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “Jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5924-farmoni hamda unga bog‘liq normativ hujjatlar qabul qilingan [1].

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida futbolni rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yosh futbolchilar tayyorgarligining dastlabki bosqichlarida texnik va taktik ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Bu holat kelajakda futbolchilarning musobaqa faoliyatida barqaror natija ko‘rsatishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Vatanimiz olimlari P.A.Akramov, I.A.Koshbaxtiyev, J.T. Iseyev hamda R.I.Nurimov tomonidan futbolchilarning integral tayyorgarligini takomillashtirish jarayonida mashg‘ulot yuklamalarini samarali rejalashtirish, shuningdek, innovatsion pedagogik texnologiyalarni mashg‘ulot jarayonini boshqarish tizimiga joriy etish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan [2].

Zamonaviy futbol sportida yuqori natijalarga erishish sportchining texnik-taktik tayyorgarlik darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, texnik va taktik ko‘nikmalarni shakllantirishda 13–14 yosh davri eng qulay bosqich hisoblanadi [3,5]. Mazkur davrda texnik harakatlarning puxta o‘zlashtirilishi futbolchilarning keyingi sport faoliyatida barqaror natijalarga erishishini ta’minlaydi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan mashg‘ulotlar tizimining samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

•yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarlik darajasini aniqlash;

•mashg‘ulot jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik vositalarni tahlil qilish;

•tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlarini solishtirish;

•mashg‘ulot jarayonini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Urganch shahar 22-umumiy o‘rta ta’lim maktabi futbol to‘garaklarining 13–14 yoshli dastlabki tayyorlov bosqichidagi shug‘ullanuvchilari uchun yillik ish rejasiga muvofiq mashg‘ulot yuklamalari taqsimlangan bo‘lib, umumiy jismoniy tayyorgarlikka 60 soat, maxsus jismoniy tayyorgarlikka esa 30 soat vaqt ajratilgan. Dastlabki tayyorlov davrida mashg‘ulotlarning asosiy qismi yosh futbolchilarda texnik harakatlarni shakllantirish va harakat malakalarini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Ayniqsa, yoshlar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlarda umumiy harakat koordinatsiyasi, fazoviy yo‘nalishni his etish va tezkorlikka alohida e’tibor qaratiladi.

Mazkur bosqichda texnik tayyorgarlikning asosiy vazifasi yosh futbolchilarda to‘pni olib yurish, to‘pni his qilish, harakatlarni muvofiqlashtirish kabi harakat funksiyalarini bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat bo‘ladi. Tajribali murabbiylarning e’tirof etishicha, dastlabki tayyorlov va boshlang‘ich sport ixtisoslashuvi bosqichlarida tezkorlik va chaqqonlik sifatlari uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Bu holat, o‘z navbatida, yosh futbolchilarning ratsional texnikani muvaffaqiyatli egallashlari uchun zarur bo‘lgan funksional va harakat asoslarini yaratadi.

Tahlil va natijalar. 13–14 yoshli futbolchilar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlar yillik ish rejasiga asosan tashkil etilib, texnik-taktik tayyorgarlikka 230–250 soatgacha vaqt ajratilishi ko‘zda tutilgan. Ushbu yosh bosqichida texnik tayyorgarlik jarayonida to‘pni to‘xtatish, aldash harakatlari, darvozaga zarba berish kabi murakkab texnik elementlarni takomillashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilanadi. Mashg‘ulotlarda jismoniy tayyorgarlik texnik harakatlar bilan uzviy bog‘liq holda olib borilib, mashqlar mazmuni musobaqa faoliyatiga yaqinlashtiriladi.

Yosh futbolchilarning jismoniy tayyorgarligi va texnik harakatlarini rivojlantirishda mashg‘ulot jarayonining samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mashg‘ulot samaradorligini belgilovchi asosiy ko‘rsat-

kichlardan biri uning zichligi hisoblanadi. Mashg‘ulot zichligini umumiy mashg‘ulot davomida yoki uning alohida qismlari doirasida aniqlash mumkin bo‘lib, bu mashg‘ulotning tayyorlov, asosiy va yakunlov qismlarida ish yuklamasining turlicha tashkil etilishi bilan izohlanadi.

Har bir mashg‘ulot oldiga mazkur dars doirasida hal etilishi mumkin bo‘lgan aniq va konkret vazifalar qo‘yilishi lozim. O‘quv-mashg‘ulot jarayonining umumiy maqsadlari, jumladan, kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik sifatlarini rivojlantirish hamda gavda tuzilishini garmonik shakllantirish, alohida konkret vazifalar tizimini izchil bajarish orqali amalga oshiriladi. Shubhasiz, faqat har bir mashg‘ulotning yuqori saviyada tashkil etilishi natijasidagina har bir darsda erishilgan aniq o‘quv natijalari bosqichma-bosqich jamlanib, umumiy pedagogik maqsadga erishish imkonini beradi.

Tajriba guruhi bilan mashg‘ulotlar maxsus ishlab chiqilgan dastur asosida tashkil etilib, unda texnik-taktik harakatlarni o‘yin sharoitiga yaqinlashtirilgan mashqlar orqali rivojlantirishga e’tibor qaratildi. Nazorat guruhi esa an’anaviy mashg‘ulotlar tizimi asosida shug‘ullandi.

1-jadval

Boshlashg‘ich tayyorgarlik guruhi jamoalarida o‘tkazilgan dastlabki texniktest natijalarining qiyosiy tahlili

Texnik-taktik test talablari	12-maktab		
	Tajriba guruhi jamoasi (n = 9)	Nazorat guruhi jamoasi (n =10)	Qiyosiy samaradorlik
1. 30 metrga to‘p bilan yugurish (soniya)	9,7	8,2	< 1,5
2.To‘pni belgilangan mo‘ljalga aniq tepish (8 marta/imkoniyat)	4,7	3,4	> 1,3
3. Ustunlar orasidan to‘pni olib yurish va darvozaga zarba (soniya)	14,1	12,7	< 1,4
4. 30 metrga to‘pni aniq uzatish (5 marta /imkoniyat)	2	3	< 1
5. To‘p bilan janglyorlik (daqiqa/marta)	22	27	< 5
6. 10 x 10 konvert usulida to‘pni olib yugurish (soniya)	22,7	23,8	> 1,1

Nazorat testlari tarkibida – to‘pni mo‘ljalga aniq tepish, ustunlar orasidan to‘pni tez sur’atda olib yurish, to‘pni aniq uzatish, jonglyorlik mashqlari va 10 x 10“konvert” usulida to‘p bilan yugurish aynan yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarlik holatini baholash imkonini beradi. Dastlabki nazorat testlari bo‘yicha boshlang‘ich tayyorgarlik guruhlarida (tajriba va nazorat guruhlarida) qayd etilganna-tijalar tahliliga ko‘ra, nazorat guruhi shug‘ullanuvchilarining aksariyat testlarda uncha katta bo‘lmasa ham tajriba guruhiga nisbatan ustunligi kuzatildi.

Boshlang‘ich test natijalari yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarlik darajasi bir xil emasligini ko‘rsatdi. Ayrim ko‘rsatkichlar bo‘yicha nazorat guruhi ustunlikka ega bo‘lgan bo‘lsa-da, pedagogik tajriba yakunida tajriba guruhi futbolchilarining deyarli barcha texnik testlarda ijobiy o‘sish qayd etildi.

13–14 yoshli futbolchilarning musobaqa faoliyati tahlili shuni ko‘rsatdiki, bir o‘yin davomida o‘rtacha 440–480 ta texnik-taktik harakat bajariladi. Ushbu harakatlarning asosiy qismini turli masofalarga to‘p uzatishlar tashkil etadi. Shu bilan birga, raqibni aldab o‘tish va bosh bilan o‘ynash elementlarida yetarli darajada barqarorlik kuzatilmadi, bu mashg‘ulot jarayonida ushbu texnikalarga ko‘proq e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini baholashda pedagogik kuzatuv, test sinovlari va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Musobaqa faoliyatini tahlil qilish yosh futbolchilarning real tayyorgarlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, texnik harakatlarning aniqligi va tezligi mashg‘ulot jarayonining ilmiy asoslangan holda tashkil etilishiga bog‘liqdir.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini rivojlantirishda mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish muhim ekanligini ko‘rsatdi. Mashg‘ulotlarda texnik-taktik mashqlar ulushini oshirish hamda musobaqaga yaqinlashtirilgan mashg‘ulot modellarini qo‘llash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–5924-farmoni. 2020, Toshkent.

(2). Nurimov R.I. Turli toifadagi futbolchilar musobaqa faoliyati tuzilishning tashxisli tahlili.”Fan–sportga”, 1-son, 2004.
(3). Akramov R.A. Yosh futbolchilarni tayyorlashning nazariy va amaliy asoslari. Toshkent,” O‘qituvchi”, 2015.
(4). Godik M.A. Futbolchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligi. Moskva, “Sport”, 2012.
(5). Lopachev Y.N. Futbolda texnik-taktik tayyorgarlik metodikasi. Moskva, “FiS”, 2010.

Otamurodova Aziza Sultonmurodovna (UrDPI Boshlang‘ich ta’lim fakulteti o‘qituvchisi; orcid.org/ 0009-0000-1805-7257)

RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA TALABALAR MEDIAKOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN MEDIATA’LIM IMKONIYATLARI ILMIY-PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli jamiyat sharoitida talabalarning mediakompetentligini rivojlantirishga qaratilgan media-ta’lim imkoniyatlari va bugungi kunda raqamli jamiyatda axborot vositalaridan foydalanish va qabul qilishda talabalarda mediata’lim yetarli emasligi asosiy muammo sifatida o‘rganilganligi keltirib o‘tilgan. Talabalarda mediakompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar dolzarb masala sifatida qaralgan.*

Kalit so‘zlar: *mediata’lim, mediamatn, raqamli kelajak, deformatsiya (tashqi kuch), ambivalent* (*kishida bir vaqtning o‘zida qarama-qarshi hissiyotning yuzaga kelishi), raqamli davr atributlari, axborot texnologiyalar, mediakompetensiya.*

ВОЗМОЖНОСТИ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация*. В этой статье рассматриваются возможности медиаобразования, направленные на развитие медиакомпетентности студентов в условиях цифрового общества, и недостаточность медиаобразования у студентов как фундаментальная проблема в использовании и восприятии информации в современном цифровом обществе. Научные исследования, направленные на развитие медиакомпетентности у студентов, рассматриваются как актуальная проблема.*

Ключевые слова: *медиаобразование, медиатекст, цифровое будущее, деформация (внешняя сила), амбивалентность (одновременное возникновение противоположных эмоций у человека), атрибуты цифровой эпохи, информационные технологии, медиакомпетентность*.

MEDIA EDUCATION OPPORTUNITIES AIMING AT DEVELOPING STUDENTS' MEDIA COMPETENCE IN THE CONDITIONS OF A DIGITAL SOCIETY AS A SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL PROBLEM

Annotation. *This article discusses the opportunities for media education aimed at developing students’ media competence in the digital society and the main problem of insufficient media education in students in the use and reception of media in the digital society today. Article discusses the opportunities for media education aimed at developing students’ media competence.*

Keywords: *Media education, media text, digital future, deformation (indirect force), ambivalence (one at a time coming to the face of the opposite sensation), digital age attributes, information technology, mediacompetence.*

Kirish. Ta’lim muassasalarida mediata’lim bugungi kunda universitet talabalarining asosiy kompetentlik darajasi bo‘lib, mediamaydonida ta’lim muassasasi reytingini shakllantirish uchun asosiy ta’lim texnologiyasi darajasida qaralmoqda. Raqamli texnologiyalardan foydalanish bugungi raqamli jamiyat sharoitida ta’lim muassasalarining asosiy faoliyati sifatida ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchilarning media olamidagi faoliyati bilan bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda zamonaviy ta’limning asosiy talablaridan biri mediata’limni rivojlkantirishga qaratilmoqda.

UNESKO tomonidan tasdiqlangan formulada mediata’limi (media education) pedagogikada “barcha turdagi ommaviy axborot vositalari (bosma va grafik, ovoz, ekran va boshqalar) va turli texnologiyalar bilan bog‘liq yo‘nalish sifatida belgilanadi. Mediata’lim dunyoning har qanday mamlakatlarda har bir fuqarosining so‘z erkinligi va ma’lumot olish huquqi asosiy huquqlarining bir qismi va demokratiyani qo‘llabquvvatlash vositasi sifatida qaraladi. Mediata’lim barcha davlatlarning milliy o‘quv rejalariga, qo‘shimcha yoki norasmiy va doimiy ta’lim tizimiga kiritilishi tavsiya etib kelinmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Mediata’lim va mediamadaniyat bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish bizga kerakli muammoni yechimini ishlab chiqishda quyidagi yo‘nalishlarni aniqlashga imkon berdi:

– mediamatnlarni turli yosh toifalarida idrok etish to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan aniqlovchi xarakterdagi tadqiqotlar;

– umumiy nazariy xarakterdagi tadqiqotlar, umuman, media va ommaviy axborot vositalarining tushunchalari, modellari, usullarini ilgari surish va tahlil qilish;

– muayyan mediata’lim metodologiyasi masalalari bilan bog‘liq tadqiqotlar [1;3–9-b.].

Ilmiy va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, talabalar mediakompetentligini rivojlantirishda axborot-resurs markazlari pedagogik imkoniyatlaridan foydalanish ham bugungi kunning dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan, ilmiy tadqiqotlarda axborot-resurs markazlari sharoitida mediata’lim sohasida o‘qituvchilarning malakasini oshirish muammosi kam o‘rganilgan bo‘lib, yuzaga keladigan muammolar soni doimiy ravishda o‘sib bormoqda. Shu nuqtayi nazaridan, quyidagicha qarama-qarshiliklar yuzaga kelmoqda:

– bo‘lg‘usi o‘qituvchining mediakompetensiyasining integral tabiati va ilmiy-uslubiy ta’minotning yo‘qligi, uni shakllantirish, ta’lim tizimining resurs markazlari sharoitida rivojlantirish bo‘yicha tizimli bilimlar;

– zamonaviy umumta’lim maktabining o‘quv jarayonida mediatexnologiyalaridan foydalanish metodologiyasiga ehtiyoji hamda mediatexnologiyalarini amalga oshirish jarayonini nazariy asoslash va uslubiy qo‘llab-quvvatlashning yetarli emasligi;

– axborot jamiyati va zamonaviy maktabning mediakompetent o‘qituvchiga obyektiv ehtiyoji va o‘qituvchining ilg‘or mediatayyorgarligini ta’minlashda malaka oshirish tizimining yetarli darajada samaradorli emasligi.

Ta’limni axborotlashtirish o‘qituvchilarning kasbiy va pedagogik fazilatlariga, o‘qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning uslubiy va tashkiliy jihatlariga yangi talablarni qo‘yadi. O‘qituvchilarni tayyorlash, ularni malakali foydalanuvchilarga aylantirish muammosini hal qilishning ahamiyati bugungi kunda uzluksiz ta’limning turli bosqichlarida yaxshi natijalarga erishish muvaffaqiyatli hal qilinmoqda. Biroq vaqtinchalik sharoitda o‘qituvchi faqat foydalanuvchi bo‘lishi yetarli emas, pedagogik xodimlarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini oshirish asosiy vazifalardan biri ekanligidadir.

Pedagogika fanlari nomzodi S.R.Markulis “Axborot-resurs markazi sharoitida o‘qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini oshirish modeli” mavzusidagi tadqiqot ishida “Yagona ta’lim axborot muhitini rivojlantirish” federal maqsadli dasturini (REOIS FSP) amalga oshirish doirasida mintaqaviy resurs markazlari tashkil etish orqali aniq hududlarda yagona ta’lim axborot makonini yaratish jarayonlarini kuzatib boradilar. Tadqiqotda resurs markazi sharoitida o‘qituvchilarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini (AKK) oshirish quyidagi jarayonlarda samarali bo‘lishi aniqlangan:

– jamiyat, ta’lim tizimi, tinglovchilar, rivojlanayotgan axborot texnologiyalari talablariga muvofiq ta’limni tashkil etishning o‘zgaruvchan shakllaridan foydalanilsa;

– o‘quv jarayoni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, faol va amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qitish usullariga asoslanilsa;

– kasbiy o‘sish va takomillashtirishga tayyor bo‘lishga turtki beradigan axborot-ta’lim muhiti yaratilsa [2;3–14-b.].

Ushbu tadqiqot ishida ilmiy shart-sharoitlarni yaratish, o‘qituvchilarni axborot-kommunikatsiya malakasini oshirish yo‘llarini asoslash va shu asosda o‘qitish nazariyasi va metodologiyasini yanada chuqurlashtirishdan iborat bo‘lib, bu axborot-resurs markazi pedagogik imkoniyatlaridan foydalangan holda amalga oshirilishi ilmiy asoslangan.

Mediata’limi va mediamadaniyati bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish bizga kerakli muammoni ishlab chiqishda quyidagi yo‘nalishlarni aniqlashga imkon berdi:

– zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitda murakkab shaxsiy ta’lim, shu jumladan, ommaviy axborot vositalari to‘g‘risidagi bilimlarning mavjudligi, ularni amaliy qo‘llash ko‘nikmalari va malakalari, faoliyatning turli sohalarida, qolaversa amaliyotda ommaviy axborot vositalaridan foydalanish tajribasi, kompyuter bilan asosiy media vositasi sifatida ishlay olishni;

– maqsadli, mazmunli (prinsiplar va pedagogik sharoitlar), texnologik (kompyuterlashtirilgan o‘quv mashg‘ulotlarida talabalarning mediakompetensiyasini shakllantirish texnologiyasi), kommunikativ (pedagogik o‘zaro ta’sir) va samarali (mediakompetensiyani shakllantirish mezonlari va darajalari) tarkibiy qismlarini o‘z ichiga olgan kutubxona va informatsion mutaxassislar orqali talabalarning media-kompetensiyasini shakllantirish modelini;

– pedagogik sharoitlar mediakompetensiyasini shakllantirish jarayonida talabalarga shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish, faoliyatning turli sohalarida ommaviy axborot vositalaridan foydalanish va o‘z mediamahsulotlarini yaratish uchun ijodiy vazifalarni ishlab chiqish, kutubxona va axborot texnologiyalari talabalarining mediakompetensiyasini shakllantirish jarayonining samaradorligini aniqlash kabi [3;8–10-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Raqamli jamiyat axborotning haddan tashqari yuklanishi, katta hajmdagi yuzaki, virtual aloqalarining shaxsga ta’siri, kognitiv buzilishlarning shakllanishi va an’anaviy qadriyatlar inqirozi kabi xavflar bilan tavsiflanadi. Virtual makonda jozibali reklama mazmuni va o‘yin-kulgining miqyosi o‘smirlarning tanqidiy fikrlashini cheklaydi va axborot madaniyatining deformatsiyasi omiliga aylanadi. Ilmiy tadqiqotlar nafaqat rasmiy ta’lim muhitida, balki kundalik hayotda ham muvaffaqiyatli ishlash uchun media kompetensiyasini rivojlantirish zarurligini haqli ravishda ta’kidlaydi [4;45–54-b.].

Keng ko‘lamli raqamlashtirish bir tomondan, axborotning haddan tashqari yuklanishi va boshqa tomondan, axborot tanqisligi foydalanuvchida ambivalent jarayonlarini rivojlantirishni boshlaydi. Bunday sharoitda o‘qituvchilar oldida yoshlarni raqamli jamiyatda hayotga moslashtirish, ularning mediakompetensiyasini, raqamli savodxonligini va internet makonida harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish kabi juda murakkab vazifalar turganligini ko‘rishimiz mumkin. Axborotni qidirish, uni baholash va ishlab chiqarish uchun funksional ko‘nikmalarni rivojlantirish maktablar va universitetlarda ta’lim dasturlarining majburiy tarkibiy qismiga aylanishi zarurligini ko‘rsatmoqda.

Mediata’lim, bir tomondan, yoshlar uchun samarali kasbiy tayyorgarlikni ta’minlash bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ularning raqamli jamiyatda o‘zining mavqeyiga ega bo‘lish uchun asos yaratadi. Media-ta’limning yana bir asosiy tomoni, madaniy me’yorlarni, bilim olishning akademik an’analarini va tarbiyaviy qadriyatlarni saqlashga imkon beradi.

Mediakompetensiya va raqamli savodxonlik raqamli jamiyatda ijtimoiy aloqa, hamkorlik va axloqiy me’yorlarni shakllantirish uchun asosdir. Mediaolamning bugungi kunda ommalashib borayotgan vositalaridanbiri ChatGPTning ta’lim tizimlariga integratsiyasi etika, akademik yaxlitlik, mediamadaniyati va mediakompetensiya bilan bog‘liq yangi savollarni yuzaga kelishiga asos bo‘lmoqda. Buday raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga keng miqyosda kirib borishi axloqiy me’yorlarni buzish va imtihonlarda aldash (o‘zini aldash) raqamli davrning atributlari (ajralmas qismi)dan biriga aylanib bormoqda. Ushbu qoidabuzarliklar universitet yoki institut ta’limining mavqeyiga putur yetkazadi.

Shu nuqtayi nazardan, ta’limda raqamlashtirishni ta’minlashning maqsadlariga quyidagi amaliy jarayonlarni kiritishimiz mumkin:

1. Talabalarning ta’limni raqamlashtirishga bo‘lgan munosabatini va uning mumkin bo‘lgan afzalliklarini aniqlash (o‘qishni individuallashtirish, talabalarning motivatsiyasini oshirish, ma’lumotlarning mavjudligini ta’minlash).

2. Raqamlashtirish, ma’lumotlarga munosabat, o‘rganish, an’anaviy o‘qitish amaliyoti sharoitida yoshlarning ijtimoiy normalarining o‘zgarishini o‘rganish.

3. Yoshlarning raqamlashtirishga bo‘lgan munosabati va ma’lumotlarni qidirish va tizimlashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish, raqamli aloqa mahsulotlarini tanqidiy tushunish o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish.

Raqamlashtirishning salbiy oqibatlari, boshqa narsalar qatori, ta’limdagi ijodiy makonning torayishi, shaxsning mediakompetensiyasini shakllantirishda bir qator to‘siqlarning shakllanishi bilan bog‘liq. O‘rganilgan muammolarning oldini olish va yechimini topish mediata’limning resurs sohasida bo‘lib, bu bizga “axborot iste’moli” va uni tanqidiy tushunish, tahlil qilish, sintez qilish va ishlab chiqish kabi tushunchalarni ajratishga imkon beradi. Ushbu fikrlar A.V.Fedorov asarlarida bayon qilingan xulosalar bilan tasdiqlangan. Olim shaxsning mediakompetensiyasini “mediamatnlarini tanlash, ishlatish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatishni osonlashtiradigan uning motivlari, bilimlari, ko‘nikmalari, qobiliyatlari to‘plami”, deb ta’riflaydi [5;4–17-b.].

Zamonaviy strategik ta’lim jarayonida raqamlashtirish ishlab chiqarish, iste’mol qilish va axborot almashish jarayonlarini tubdan o‘zgarishini talab qilmoqda. Shunga ko‘ra, yoshlarni raqamli voqelikning o‘zgaruvchan sharoitlariga tayyorlash uchun ta’limdagi yangi yondashuvlarni nazariy va empirik tushunishga ehtiyoj tug‘iladi. Rossiyalik olimlar ushbu kontekstda ta’limning ikkita qarama-qarshi tushunchasi mavjudligini ishlab chiqishdi:

–foydalanuvchi-iste’molchi;

–shaxsiy rivojlanish.

Birinchi konsepsiya (foydalanuvchi-iste'molchi) ta'limning texnologik dominantlariga qaratilgan. Bu raqamli texnologiyalarga xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini, axborot tizimlari bilan ishlashda Avtomatlashtirilgan ko'nikmalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi konsepsiya (shaxsiy rivojlanish) talabaning ijodiy qobiliyatlari va madaniy tajribasini rivojlantirish zarurligini hisobga oladi. Ushbu yondashuvning ustun xususiyati bilimning kognitiv harakatlarining umumlashtirilgan usuli sifatidagi qiymatidir [6;32–47-b.].

Ta'limni mediatsiya qilish sharoitida pedagogning kasbiy mahoratini shakllantirish ularning o'quv jarayonida ommaviy axborot vositalaridan foydalanishga to'liq tayyorlanishini ta'minlash bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi bosqichda pedagogik fanlarning o'ziga xos yo'nalishi sifatida mediata'limi ommaviy axborot vositalari yordamida shaxsni shakllantirish va rivojlantirish jarayonini anglatib, bo'lg'usi o'qituvchining ijodiy, kommunikativ qobiliyatlarini, tanqidiy fikrlashni, turli xil ma'lumotlarni talqin qilish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirish va raqamli texnologiyalar yordamida o'zini namoyon qilishning turli shakllarini o'rgatishni nazarda tutadi.

Tahlil va natijalar. Mediata'limning asosiy vazifalari: yangi avlodni zamonaviy axborot sharoitida hayotga tayyorlash, turli xil ma'lumotlarni idrok etish, insonni uni tushunishga o'rgatish, uning psixikaga ta'sirining oqibatlarini anglash, texnik vositalardan foydalangan holda, og'zaki bo'lmagan aloqa shakllari asosida aloqa usullarini o'zlashtirishdir.

Mediakompetensiya bu eng muhimlaridan biridir, chunki u shaxs hayotining moddiy asosini yaratadigan, inson faoliyatining ijtimoiy-madaniy tomonini shakllantiradigan va shaxslararo munosabatlarni amalga oshirish usullaridan biri bo'lgan ma'lumotlarga asoslanadi. Mediakompetensiya atamasi barcha sohalardagi mutaxassislarning professional submadaniyatining bir qismi bo'lib, insonning tez o'zgaruvchan dunyodagi muvaffaqiyati bilan bevosita bog'liqdir, shu bilan bir qatorda, oliy ta'limda mediata'limning asosiy atamasi sifatida qaraladi. A.V.Fedorov tahlil qilinayotgan sohadagi atamalarning keng tarqalishini ta'kidlab, "Media competency" atamasini turli ko'rinishlarda ilmiy asoslab bergan. Misol sifatida ushbu atamalarga keltirilgan ta'riflar quyidagicha izohlanadi.

Shaxsning mediakompetensiyasi (media competence of personality) uning motivlari, bilimlari, ko'nikmalari, qobiliyatlari to'plami (ko'rsatkichlar: motivatsion, aloqa, axborot, idrok, talqin/baholash, amaliy operatsiya/faoliyat, ijodiy), turli xil, shakl va usulllarda mediamatnlarini tanlash, ulardan foydalanish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatishga, jamiyatdagi ommaviy axborot vositalarining murakkab jarayonlarini tahlil qilishga hissa qo'shadi.

O'qituvchining mediakompetensiyasi (educator's media competence) uning motivlari, bilimlari, ko'nikmalari, qobiliyatlari to'plami (ko'rsatkichlar: motivatsion, axborot, uslubiy, amaliy-operatsion/ faoliyat, ijodiy), turli yoshdagi auditoriyalarda media-ta'lim faoliyatini rag'batlantirishdir [7;25-b]..

Shunday qilib, bo'lajak pedagoglarni media-ta'limga tayyorlash rejasida tinglovchilarni mediata'lim usullari va shakllarini o'rganish va pedagogik amaliyot jarayonida mediata'lim sohasidagi yorqin bilim va ko'nikmalardan foydalanishni o'z ichiga olgan aniq va puxta ishlangan yo'nalishlar belgilab olinishi zarur. Ushbu yo'nalishlarni to'liq amalga oshirish uchun auditoriya mediakompetensiyasini rivojlantiruvchi quyidagi ko'rsatkichlarini inobatga olish kerak:

– motivatsion (mediamatnlar bilan aloqa qilish motivlari: janr, tematik, hissiy, epistemologik, hedonistik, psixologik, axloqiy, intellektual, estetik, terapevtik va boshqalar);

– aloqa (mediamadaniyat asarlari bilan aloqa chastotasi);

– axborot (mediamadaniyatning terminologiyasi, nazariyasi va tarixi, ommaviy aloqa jarayoni haqidagi bilimlar);

– sezgi (mediamatnlarni idrok etish qobiliyati); talqin qilish/baholash (mediamatnlarni ma'lum bir darajadagi idrok asosida talqin qilish, tahlil qilish qobiliyati, tanqidiy avtonomiya);

– ijodiy (faoliyatning turli jihatlarida – idrok, o'yin, badiiy, tadqiqot va boshqalar, ommaviy axborot vositalari bilan bog'liq bo'lgan ijodiy elementning mavjudligi).

Xulosa. Shaxsni axborot jamiyatida yashashga va o'zining mavkeini media ta'lim imkoniyatlari orqali belgilashiga tayyorlash muammosi an'anaviy ravishda xalqaro hamjamiyat diqqat markazida bo'lib kelmoqda, qolaversa, UNESKO tashkiloti tomonidan bir necha yillar davomida dolzarb masala sifatida qaralmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, raqamli jamiyatda talabalarni mediakompetentligini rivojlantirishda mediata'lim faoliyati uchun quyidagi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar:

–konseptual: mediata'limi sohasidagi keng nazariy va pedagogik bilimlar;

–motivatsion: mediata'limi sohasidagi bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish istagini mavjudligi;

–operatsion: mediaidrokiga munosabati, hodisaning paydo bo‘lish sabablari, shartlari va mohiyatini tushuntirish qobiliyati, mediamadaniyat sohasidagi rivojlanish darajasini aniqlash, maqbul usullarni tanlash qobiliyati;

–ijodiy (kreativ): moslashuvchanlik, harakatchanlik, assotsiativlik, o‘ziga xoslik, tafakkurning antitereotipikligi, tasavvurning rivojlanishi, xayolot va boshqalardan iborat kasbiy tayyorgarlik darajalariga ega ta’lim tizimini yaratishdir.

Ta’lim tizimida mediata’limning integratsiyalashuvini ta’minlashga qaratilgan sohadagi har bir muammoning yechimi ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchining mediakompetentlik darajasi bilan bog‘liqdir. Bundan tashqari, o‘quvchi va talabalarning mediaolamdagi harakatini nazorat qilish, “raqamli kelajak” sari to‘g‘ri yondashuvni ta’minlash zamonaviy ta’limning asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Искаков Бейбит Абаканович. “Развитие медиакомпетентности учителей в условиях ресурсного центра”. Дисс., Барнаул, 2013, с. 3–9.

(2). Маркулис Светлана Юрьевна. “Модель повышения информационно-коммуникационной компетентности педагогических работников в условиях ресурсного центра”. Дисс., М., 2010, с. 3–14.

(3). Кутькина Олеся Петровна. “Педагогические условия формирования медиакомпетентности будущих библиотечно-информационных специалистов”. Дисс., Барнаул, 2006, с. 8–10.

(4). Elena Frolova. Rossiya Federatsiyasi hukumati huzuridagi moliya universiteti. “Raqamlashtirishning salbiy oqibatlarini kamaytirishda Mediata’limning roli”. Jurnal: “Медиаобразование”, 2025, 21(1), с. 45–54

(5). А.В.Федоров. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. М., МОО “Информация для всех”, 2014, с. 4–17.

(6). Е.Н.Шутенко, А.И.Шутенко. “Особенности активизации личностного потенциала студентов в условиях цифровизации вузовского обучения”. Международный электронный научный журнал “Перспективы науки и образования”. 2022, 60(6), с. 32–47.

(7). А.В.Федоров. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. М., 2014, с. 25.

Xudayberganov Shuhrat Shavkat o‘g‘li (UrDPI “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi professori v.b., p.f.b.f.d. (PhD) Xorazm viloyati, Urganch shahri; sh.xudayberganov.urdu@mail.ru; ORCID-0009-0007-9006-8998),

Sultonboyeva Maftuna Mansurbek qizi (UrDPI Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 1-kurs magistranti (Xorazm viloyati, Urganch shahri; maftunamansurbekovna04@gmail.com)

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARI TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARIDA KOGNITIV QIZIQISHNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tarbiyalanuvchilarida kognitiv qiziqishni rivojlantirish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Kognitiv qiziqish tushunchasining pedagogik-psixologik mazmuni ochib berilib, maktabgacha yosh davrining o‘ziga xos xususiyatlari asosida bolalarda bilishga bo‘lgan ehtiyojni shakllantirishning muhim omillari yoritilgan. Shuningdek, rivojlantiruvchi ta’lim muhiti, o‘yin, tadqiqot faoliyati va muammoli vaziyatlar orqali kognitiv qiziqishni rivojlantirishning samarali metod va vositalari ko‘rsatib berilgan. Mazkur maqola maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilari, pedagogika yo‘nalishi talabalari hamda soha mutaxassislari uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv qiziqish, maktabgacha ta’lim, bilish faoliyati, intellektual rivojlanish, ta’lim muhiti, o‘yin faoliyati, tarbiyachi, pedagogik metodlar.*

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА У ВОСПИТАННИКОВ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ГРУПП ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения анализируются вопросы развития познавательного интереса у воспитанников дошкольных образовательных организаций. Раскрывается педагогико-псиxологическое содержание понятия познавательного интереса, а также освещаются важные факторы формирования потребности в познании у детей с учётом возрастных особенностей дошкольного периода. Кроме того, представлены эффективные методы и средства развития познавательного интереса посредством развивающей образовательной среды, игровой, исследовательской деятельности и проблемных ситуаций.*

Статья имеет практическую значимость для воспитателей дошкольных образовательных организаций, студентов педагогических направлений и специалистов в области дошкольного образования.

Ключевые слова: *когнитивный интерес, дошкольное образование, познавательная деятельность, интеллектуальное развитие, образовательная среда, игровая деятельность, воспитатель, педагогические методы.*

DEVELOPMENT OF COGNITIVE INTEREST IN PRESCHOOL CHILDREN OF PREPARATORY GROUPS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation. *This article analyzes the issues of developing cognitive interest in preschool children from scientific-theoretical and practical perspectives. The pedagogical and psychological essence of the concept of cognitive interest is revealed, and key factors in forming children's need for learning are highlighted based on the specific characteristics of preschool age. In addition, effective methods and tools for developing cognitive interest through a developmental educational environment, play, research activities, and problem-based situations are presented. This article is of practical significance for preschool educators, students of pedagogical fields, and specialists in the sphere of preschool education.*

Keywords: *cognitive interest, preschool education, cognitive activity, intellectual development, educational environment, play activity, educator, pedagogical methods.*

Kirish. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining muhim bo‘g‘ini sifatida qaralmoqda. Aynan shu bosqichda bolalarning bilishga bo‘lgan ehtiyoji, qiziqishi va intellektual faolligi shakllanadi. Kognitiv qiziqish bolaning atrof-muhitni anglashga bo‘lgan ichki ehtiyoji bo‘lib, u keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qish va shaxs sifatida kamol topishning muhim omilidir. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv qiziqishni rivojlantirish pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Jumladan, kognitiv qiziqish tushunchasi, uning maktabgacha yosh davridagi ahamiyati, rivojlanish omillari, pedagogik shart-sharoitlar, samarali metod va vositalar, shuningdek, tarbiyachi faoliyatining o‘rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi.

Kognitiv qiziqish (lotincha *cognitio* – bilish) shaxsning bilishga, yangi ma'lumotlarni egallashga, hodisa va jarayonlarning mohiyatini tushunishga bo‘lgan barqaror ichki intilish hisoblanadi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda kognitiv qiziqish bilim olish jarayonini faollashtiruvchi asosiy motivlardan biri sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. F.R.Matkarimova, O.R.Matkarimovaning "Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda kognitiv faoliyatni rivojlantirish orqali chet tili o‘rgatishning zamonaviy metodlari" nomli maqolasida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda chet tilini o‘rgatishda kognitiv faoliyatni rivojlantirishning zamonaviy metodlari tahlil qilingan [2].

Sh.S.Muhamedovaning "Maktabgacha tarbiya yoshda bolalar kognitiv sohasining tadqiqi qilinishi" nomli maqolasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning kognitiv sohasining olimlar tomonidan tadqiqining nazariy tahlillari bayon etilgan [3].

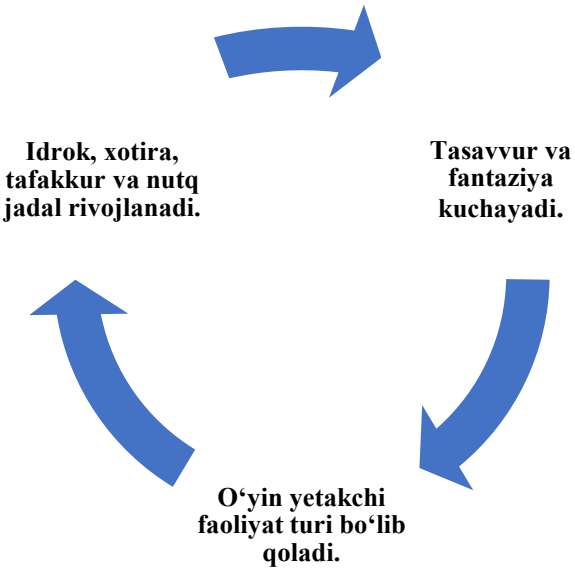
N.A.Isroilova, S.O.Nurmuhammadovaning "Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv faoliyatni rivojlantirishda zamonaviy ta'limning ahamiyati" nomli maqolasida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarida kognitiv faoliyatni rivojlantirishning zamonaviy usullari va ulardan foydalanishning o‘ziga xos tomonlar haqida fikr mulohazalar bildirilgan [4].

M.Q.Qodirovaning "Maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv faoliyatini rivojlantirish" nomli maqolasida maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv faoliyatini rivojlantirishda qiziqishlarning o‘rni, turli munosabat turlaridan foydalanish hamda zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari amaliyotida turli loyihalardan foydalanish ahamiyati yoritilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha yoshda kognitiv qiziqish turlicha xususiyatlar bilan namoyon bo‘ladi. Ya'ni, bola har xil savollar bera boshlaydi, tajribalar o‘tkazishga qiziqishi yanada oshadi, o‘yin jarayonida yangi bilimlarni o‘zlashtiradi va atrofdagi predmet va hodisalarga faol munosabatda bo‘ladi.

Bolaning kognitiv qiziqishi faqatgina ta'lim tashkilotida emas, balki oilada ham rivojlanadi. Ota-onalarning bolaning savollariga e'tiborli bo‘lishi, birgalikda kitob o‘qishi, o‘yinlar o‘ynashi, suhbatlashish va kuzatishlar olib borishi muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolaning hayotida o‘yin asosiy faoliyat turidir. Didaktik, sujetli-rolli va ijodiy o‘yinlar orqali bolaning tafakkuri, mantiqiy fikrlashi, muammo yechish ko‘nikmalari rivojlanadi.

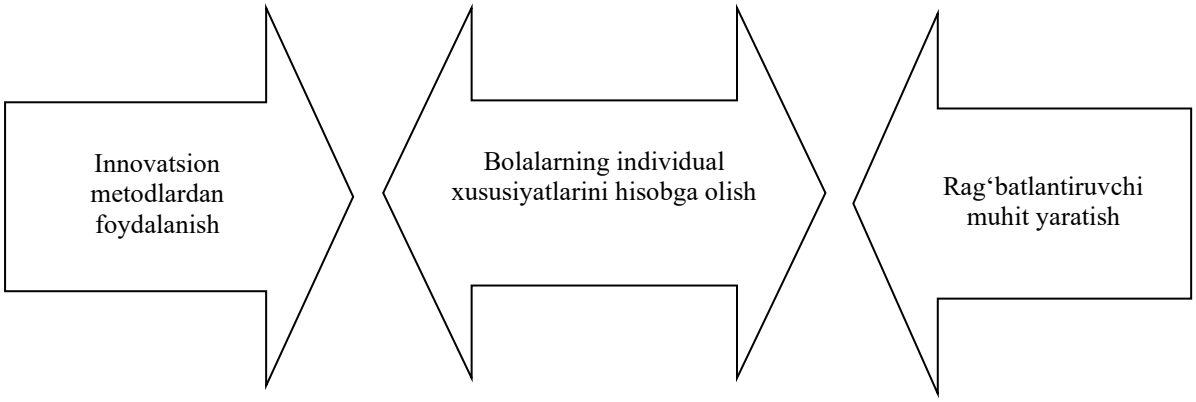
Maktabgacha yosh bolaning ayniqsa kognitiv rivojlanishida eng muhim davr hisoblanadi. Bu davrda:

Maktabgacha ta’lim tashkilotida ilm-fan va tabiat markazida oddiy va murakkab tajribalar o‘tkaziladi. Oddiy tajribalar (suv, qum, havo bilan) bolalarda sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunishga, tanqidiy va mantiqiy fikrlashlariga yordam beradi. Tajriba jarayonida bola faol ishtirokchi bo‘lib, mustaqil xulosa chiqarishga o‘rganadi.

Shuningdek, muammoli savollar ham bolaning fikrlash faolligini oshiradi. Bu o‘rinda tarbiyachi bolani tayyor javob bilan cheklamasdan, uni fikrlashga undashi lozim. Chunki tarbiyachi bolaning bilishga bo‘lgan qiziqishini qo‘llab-quvvatlovchi asosiy shaxsdir. Tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi, pedagogik mahorati va ijodkorligi kognitiv qiziqish rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tarbiyachi:

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tarbiyalanuvchilarida kognitiv qiziqishni rivojlantirish ularning har tomonlama barkamol shaxs bo‘lib shakllanishida muhim pedagogik omil hisoblanadi. Kognitiv qiziqish bolaning bilishga bo‘lgan ichki ehtiyoji sifatida namoyon bo‘lib, aynan maktabgacha yosh davrida mazkur ehtiyojni to‘g‘ri yo‘naltirish va qo‘llab-quvvatlash keyingi ta’lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bolalarda kognitiv qiziqishning shakllanishi va rivojlanishi rivojlantiruvchi ta’lim muhiti, mazmunan boy o‘yin faoliyati, tadqiqot va tajriba ishlari hamda muammoli vaziyatlar bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu omillar bolalarda mustaqil fikrlash, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunish, kuzatish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tarbiyachining kasbiy mahorati, pedagogik yondashuvi va ijodkorligi kognitiv qiziqishni rivojlantirish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tarbiyachi tomonidan bolalarning individual xususiyatlari va qiziqishlari hisobga olingan holda tashkil etilgan mashg‘ulotlar ularning bilish faolligini oshiradi, o‘z-o‘zini namoyon etishiga imkon yaratadi hamda ijobiy o‘quv motivatsiyasini shakllantiradi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kognitiv qiziqishni rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli va maqsadga muvofiq pedagogik faoliyatni tashkil etish, zamonaviy metod

va texnologiyalardan samarali foydalanish hamda oila va ta’lim muassasasi hamkorligini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bolalarning intellektual salohiyatini to‘liq namoyon etishiga, bilim olishga bo‘lgan barqaror qiziqishning shakllanishiga va kelgusida ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sh.M.Mirziyoyev. “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”. Toshkent, “Ўзбекистон”, 2023.

(2). F.R.Matkarimova, O.R.Matkarimova. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda kognitiv faoliyatni rivojlantirish orqali chet tili o‘rgatishning zamonaviy metodlari. Conference on the role and importance of science in the mo-dern world, 2025.

(3). Sh.S.Muhamedova. Maktabgacha tarbiya yoshda bolalar kognitiv sohasining tadqiqi qilinishi. Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis), 2022.

(4). N.A.Isroilova, S.O.Nurmuhammadova. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv faoliyatni rivojlantirishda zamonaviy ta’limning ahamiyati. “Вестник магистратуры”, 2024.

(5). M.Q.Qodirova. Maktabgacha yoshdagi bolalar kognitiv faoliyatini rivojlantirish. Proceedings of international scjentific-practical conference on cognitive research in education. 2021.

Atadjanova Dinora Ulug‘bekovna (UrDPI “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi professori v.b., p.f.b.f.d. (PhD)., dotsent; dinoraatajanova90@gmail.com),

Matnazarova Charos G‘afur qizi (UrDPI Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim) 1-bosqich magistranti; matnazarovacharos@gmail.com)

BOLALAR ADABIYOTI VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AXLOQIY TARBIYANI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bolalar adabiyoti vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tarbiyani rivojlantirish masalalari yoritilgan. Bolalar adabiyotining tarbiyaviy ahamiyati, ertak, she’r, hikoya va rivoyatlarning bolalar ongiga ijobiy ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalar adabiyotidan samarali foydalanish orqali mehr-oqibat, halollik, do‘stlik, kattalarga hurmat kabi axloqiy fazilatlarni shakllantirish yo‘llari ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot davomida bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, axloqiy tarbiyani rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *bolalar adabiyoti, axloqiy tarbiya, maktabgacha yoshdagi bolalar, ma’naviy tarbiya, ertaklar, tarbiyaviy jarayon, axloqiy fazilatlar, pedagogik yondashuv.*

РАЗВИТИЕ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы развития нравственного воспитания у детей дошкольного возраста посредством детской литературы. Анализируется воспитательное значение детской литературы, а также положительное влияние сказок, стихотворений, рассказов и легенд на формирование нравственных качеств детей. В статье раскрываются эффективные пути использования детской литературы в дошкольных образовательных учреждениях для формирования таких нравственных качеств, как доброта, честность, дружба и уважение к старшим. Также определены педагогические возможности развития нравственного воспитания с учетом возрастных и психологических особенностей детей дошкольного возраста.*

Ключевые слова: *детская литература, нравственное воспитание, дети дошкольного возраста, нравственное развитие, сказки, образовательный процесс, нравственные ценности, педагогический подход.*

DEVELOPING MORAL EDUCATION IN PRESCHOOL CHILDREN THROUGH CHILDREN’S LITERATURE

Annotation. *This article examines the development of moral education in preschool children through children’s literature. The educational value of children’s literature is analyzed, with particular attention given to the positive influence of fairy tales, poems, stories, and legends on children’s moral development. The study highlights effective ways of using children’s literature in preschool educational institutions to foster such moral qualities as kindness, honesty, friendship, and respect for elders. Furthermore, the pedagogical opportunities for developing moral education are revealed, taking into account the age and psychological characteristics of preschool children.*

Keywords: *children’s literature, moral education, preschool children, moral development, fairy tales, educational process, moral values, pedagogical approach.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bu barkamol avlodni tarbiyalashdir. Barkamol shaxsni shakllantirish esa, eng avvalo, bolalik davridan, xususan, maktabgacha ta'lim yoshidan boshlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy fazilatlarni shakllantirishda bolalar adabiyoti muhim tarbiyaviy vosita hisoblanadi.

Bolalar adabiyoti orqali bolada yaxshilik va yomonlik, halollik va yolg'on, do'stlik va xiyonat, mehr-shafqat va befarqlik kabi tushunchalar shakllanadi. Shu bois ushbu mavzu dolzarb pedagogik muammo sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili. G.H.Ro'ziyevaning "Maktabgacha yoshdagi bolalarga axloqiy tarbiya berish" mavzusidagi maqolasida maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy jihatdan tarbiyalash bolaning ma'naviy dunyosini, uning ongini, axloqiy hislatlarini, shaxsiy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirish kerakligi, bolalarga axloqiy tarbiya berishda ularning his-tuyg'ulari, tasavvurlarini va xatti-harakatlarini tarbiyalash ko'rsatib o'tilgan. Axloqiy bilim berish esa bir qancha tarbiyaviy vazifalarni bajaradi. Inson hayoti va madaniyatining axloqiy qadriyatlari to'g'risida keng tasavvur, tushunchalar berilgan [1].

Sh.F.Daminovaning "Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda badiiy adabiyotining o'rni" maqolasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tarbiyalashda, ta'lim va estetik jihatdan tarbiyalashda badiiy adabiyotining o'rni va ahamiyatini, shuningdek, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar nutqining o'sishida bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlar hamda shakllarini tasniflab bergan [2].

M.Q.Allayarovaning "Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda axloqiy tarbiyaning tutgan o'rni va vazifalari" maqolasida maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalshning ahamiyati, vazifalari va amalga oshirish usullari haqida ma'lumotlar bergan [3].

D.B.Hamroyevaning "Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining ertak janridan foydalanish zaruriyati" maqolasida maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining ertak janridan foydalanish, bolalarning tafakkurini rivojlantirish, o'zining fikrini mustaqil va erkin ifodalash malakalarini shakllantirishni ilgari surgan [4].

D.Boqijonovaning "Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda axloqiy tarbiya" maqolasida bolalarda axloqiy his-tuyg'ular, tasavvurlar va xatti-harakatlarni tarbiyalash, axloqiy bilim berish bir qancha tarbiyaviy vazifalarni bajarishini aytib o'tgan [5].

U.X.Musayevaning "Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarga axloqiy tarbiya berishning ahamiyati" maqolasida maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni axloqiy jihatdan tarbiyalash vazifasi va mazmuni bolaning ma'naviy dunyosini, uning ongini, axloqiy hislarini, shaxsiy sifatlarini tarbiyalash va rivojlantirishni taqozo etadi. Axloqiy bilim berish bir qancha tarbiyaviy vazifalarni bajarishini, inson hayoti va madaniyatining axloqiy qadriyatlari to'g'risida keng tasavvur qilinishini ta'kidlagan [6].

Metodologiya. Mazkur tadqiqot shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, insonparvarlik pedagogikasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar hamda axloqiy tarbiya nazariyalariga asoslanadi. Tadqiqot metodologiyasining nazariy asosini Sharq mutafakkirlari (Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy), zamonaviy pedagog-psixologlar (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, J.Piaje) hamda O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etadi.

Bolalar adabiyotining tarbiyaviy imkoniyatlarini o'rganishda faoliyat yondashuvi, tizimli yondashuv, madaniy-tarixiy yondashuv va integrativ yondashuvlardan foydalaniladi.

Axloqiy tarbiya bu bolalarda jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy me'yorlar, xulq-atvor qoidalari, ijtimoiy munosabatlarni ongli ravishda o'zlashtirish jarayonidir. Axloqiy tarbiyaning asosiy vazifalarini ertaklar bilan qiyoslab tushuntirish va ularga namuna sifatida ijro qilish, yaxshilik va yomonlikni ajrata olish, to'g'ri xulq-atvorni shakllantirish, kattalarga hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik, mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg'ularini rivojlantirish tashkil etadi. Axloqiy tarbiyaning asosini shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan, kompetensiyaviy hamda integrativ yondashuvlar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar bolani ijtimoiy-axloqiy jihatdan rivojlantirishda bolalar adabiyotining tarbiyaviy imkoniyatlarini tizimli ravishda qo'llashni taqozo etadi. Axloqiy tarbiyani rivojlantirishda nazariy tahlil mavzuga oid pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni o'rganish kuzatish. Bolalarning badiiy asarlarni idrok etishi va axloqiy xulq-atvoridagi o'zgarishlarni aniqlashda axloqiy sifatlarini shakillantirishda muhim vosita hisoblanadi

Maktabgacha yosh davr axloqiy tarbiyani shakllantirish uchun eng qulay davr bo'lib, bu davrda bolaning onggi, hissiyoti va xulqi faoliyati shakllanadi

Maktabgacha yoshdagi bolalarga taqlidga moyillik, obrazli tafakkurning ustunligi, hissiy sezgirlik, ertak va hikoyalarga qiziqish, qahramonlarga o'xshashga intilish kabi xususiyatlar xosdir. Aynan shu xususiyatlar bolalar adabiyotini axloqiy tarbiya vositasi sifatida samarali qiladi.

Bolalar adabiyoti bolalar yoshiga mos, sodda, obrazli, tarbiyaviy ahamiyatga ega badiiy asarlar majmuasidir.

Bolalar adabiyotining asosiy turlari					
Ertaklar	Hikoyalar	She’rlar	Masallar	Topishmoqlar	Rivoyatlar

Bu janrlarning barchasi bolada axloqiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ertaklar bolalar ongiga eng tez va chuqur ta’sir etuvchi adabiy janr hisoblanadi. Ertak janrini boshqa janrlardan ajratib turadigan bir qancha xususiyatlar mavjud bo‘lib, yaxshilik doimo g‘alaba qozonishi, yomonlik jazosiz qolmasligi, mehnatsevarlik, sabr-toqat, rostgo‘ylik kabi hislatlar doimo ulug‘lanishi shular jumlasidandir. Masalan, “Zumrad va Qimmat”, “Bo‘ri va echki bolalari”, “Halollik” kabi ertaklar bolalarda axloqiy tushunchalarni shakllantiradi.

Hikoyalar real hayotga yaqin bo‘lib, bolada kundalik axloqiy xulqni shakllantiradi. She’rlar esa ritm va ohang orqali tarbiyaviy g‘oyalarni oson yodda qoldirishga yordam beradi.

Hikoya tuzishda tarbiyachi, asarni to‘g‘ri tanlashi, ifodali o‘qib berishi, muhokama tashkil etishi, bolalarni mustaqil fikrlashga undashi bilan bir qatorda, tarbiyachining shaxsiy namunasi ham muhim ahamiyatga ega.

Axloqiy tarbiyani shakillantirishda suhbat savol-javob rolli o‘yinlar dramatizatsiya rasm chizish kabi metodlar bolalarda axloqiy xulqni mustahkamlaydi. Oila va ta’lim hamkorligi eng ustuvor pog‘ona hisoblanib, bularga uyda ertak o‘qish hamda bolaga ijobiy muhit yaratish muhimdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyoti maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tarbiyani shakllantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Bularga ertak, hikoya va she’rlar orqali bolalarda insoniy fazilatlar, ijtimoiy xulq-atvor, milliy va umuminsoniy qadriyatlar rivojlanadi. Axloqiy tarbiyani shakllantirishda tarbiyachi va ota-onaning hamkorligi muhim hisoblanadi va axloqiy tarbiyani shakillantirishda muhim vosita hisoblanadi va jarayonning muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Axloqiy tarbiyani shakllantirishda bolalar adabiyoti maktabgacha yoshdagi bolalarning axloqiy tarbiyasni shakllantirishda eng samarali vositalaridan biri bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy adabiyotlar orqali bolalarga ertak, she’r, hikoya va rivoyatlar orqali bolalar yaxshilik va yomonlikni ajratishni, mehr-oqibat, halollik, do‘stlik, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik kabi axloqiy fazilatlarni ongli ravishda idrok etishni o‘rganadilar. Badiiy obrazlar va qahramonlar xatti-harakati bolaning hissiy dunyosiga bevosita ta’sir etib, axloqiy me’yorlarni hayotiy misollar orqali tushunishga yordam beradi. Shu sababli bolalar adabiyotidan maqsadga muvofiq va tizimli foydalanish maktabgacha ta’lim jarayonida bolalarning axloqiy kamolotini ta’minlash, ularni jamiyatda munosib shaxs sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). G.X.Ro‘ziyeva. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga axloqiy tarbiya berish mazmuni. Journal of international scientific research. February, 2025.

(2). Sh.F.Daminova. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda badiiy adabiyotining o‘rni. Journal of science-innovative research. November, 2023.

(3). M.Q.Allayorova. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda axloqiy tarbiyaning tutgan o‘rni va vazifalari. Maktabgacha ta’lim taraqqiyoti, muammo yechim va istiqbol. Andijon, 2025.

(4). D.B.Hamroyeva. Maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy tarbiyalashda xalq og‘zaki ijodining ertak janridan foydalanish zaruriyati. Educational Research in Universal Sciences, 2023.

(5). D.Boqijonova. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda axloqiy tarbiya. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences international scientific-online conference. 2025.

(6). U.X.Musayeva. Maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarga axloqiy tarbiya berishning ahamiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor. November, 2022.

Ro‘zmetov Azizbek Tangirberganovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “Sport o‘yinlari” kafedrasi dotsenti)

ZAMONAVIY VOLEYBOLNING DOLZARB MASALALARI VA O‘YIN TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING UMUMIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy voleybolning dolzarb muammolari va o‘yin texnikasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy manbalar va mutaxassislarning fikrlari tahlil qilingan. Tahlillar natijasida o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish va uzatish texnikasini takomillashtirish yechimlari bo‘yicha xulosalar qilingan.*

Kalit so‘zlar: *mashg‘ulotlar jarayoni, texnik-taktik tayyorgarlik, to‘p uzatishlar, to‘p kiritish, xujumkor zarba, to‘siq qo‘yish, kombinatsion harakatlar, pedagogik kuzatuv, pedagogik tadqiqotlar.*

Рузметов Азизбек Тангирберганович (доцент кафедры «Спортивных игр», Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ВОЛЕЙБОЛА И ОБЩИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИГРОВОЙ ТЕХНИКИ

Аннотация. *В статье проанализированы актуальные проблемы современного волейбола, а также научно-методические источники и мнения специалистов по совершенствованию игровой техники. По результатам анализа сделаны выводы о путях совершенствования техники приёма и передачи мяча после ввода его в игру.*

Ключевые слова: *процесс тренировки, технико-тактическая подготовка, передачи, подачи, нападающие удары, блок, комбинационные действия, педагогический эксперимент, педагогические исследования.*

Ruzmetov Azizbek Tangirberganovich (Associate professor of the department of Sports Games, Urgench state university named after Abu Rayhan Beruni)

CURRENT ISSUES OF MODERN VOLLEYBALL AND GENERAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING GAME TECHNIQUE

Annotation. *The article analyzes current issues of modern volleyball, as well as scientific and methodological sources and expert opinions on improving playing technique. Based on the results of the analysis, conclusions are drawn regarding ways to improve the technique of receiving and passing the ball after it is put into play.*

Key words: *training process, technical and tactical preparation, passes, serves, attacking blows, block, combination actions, pedagogical experiment, and pedagogical research.*

Kirish. O‘zbekistonda voleybol sport turini yanada ommalashtirish, yoshlar orasidan voleybol sport turlari bilan shug‘ullanuvchi sportchilarni saralab olish tizimini yaxshilash, ushbu sport turi bo‘yicha zamonaviy sport infratuzilmasini yaratish hamda milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta’minlash vazifalari belgilangan [1].

O‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish, kiritilgan to‘pni qabul qilishda o‘yinchilarning uyushqoqligi va o‘zaro harakatlari taktikasi muammosi hozirgacha dolzarb bo‘lib kelmoqda. Ushbu muammo bo‘yicha ilmiy izlanishlar kam olib borilgan bo‘lib, asosan, voleybolchilarning jismoniy tayyorgarlikdariga ko‘proq e’tibor qaratilgan. Vaholanki, o‘yinga kiritilgan to‘pning tezligi (tadqiqotlarga ko‘ra, to‘pning uchish darajasi davomiyligi 0,707-2,063s.ni tashkil etadi), ularning xilma-xilligi, aniqligi va kuchi keskin oshib borayotgan sharoitlarda bu muammoning axamiyati yanada ortadi.

Shu holat hozirgi paytda to‘p kiritishni faol hujum harakatlari vositalaridan biri sifatida hisoblashga imkon beradi, asosiy to‘p qabul qiluvchilarning harakatlari esa jamoa o‘yinchilarni orasida alohida muhim axamiyatga ega. Undan tashqari zamonaviy voleybolningg o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bu sakrab to‘pni o‘yinga kiritishdan foydalanishdir, bu, shubhasiz, to‘pni qabul qiluvchi o‘yinchilarga sezilarli darajada qiyinchilik tug‘diradi. Sakrab to‘p kiritishni bajarish juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda, shu bilan birga, zamonaviy o‘yin qoidalariga ko‘ra, to‘pni o‘yinga kiritish maydonning (9 m) istalgan joyni tanlashi va turli xil usulda to‘p kiritishdan foydalanishi mumkin (to‘p kiritish qoidasiga, asosan, maksimal kuch bilan, yarim tezlikda, turli xil aylantirishlar bilan). Oxirgi yillarda mahoratli jamolarni o‘yinchilari tomonidan sakrab kuchli to‘p kiritishni bajarishdan foydalanish salmog‘i ortib borayotganligi kuzatilmoqda [2,3].

Birinchi uzatma (kiritilgan to‘pni qabul qilish) o‘yinning asosiy taktik vositalaridan biri hisobla-nadi. Jamoaning nafaqat himoyalanish, balki hujumkor harakatlar bilan faol himoya olib borish qobiliyati, birinchi navbatda, o‘yinchilarning sekin uchib kelayotgan yoki kuchli tarzda o‘yinga kiritilgan to‘plarni qa-bul qilish va ayni paytda uni aniq uzatish ko‘nikmasi bilan aniqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Y.N.Kleshchev, V.A.Tyurin, P.Furayev (1968) shuni e’tirof etishadiki, to‘pni o‘yinga kiritish hujumning asosiy texnik usullaridan biri hisoblanadi. Kiritilgan to‘pni qabul qilishda taktik jihatdan to‘g‘ri harakat qilish uchun o‘yinchi quyidagilarni bilishi kerak: har bir joylashuvda to‘pni qabul qilishda o‘zining joylashgan o‘rni, har bir joylashuvda to‘p o‘yinga kiritilgandan so‘ng uni qayerga yo‘naltirish lozimligi. Biz bu fikrga qo‘shilmay ilojimiz yo‘q.

Voleybolchilarning taktik tayyorgarligidagi bu kamchilikni bartaraf etishi uchun Y.N.Kleshchev (1968) himoyachilarga ularning asosiy va qo‘shimcha harakatlanish zonalarini aniqlab beruvchi “yozilmagan” qoidalarga amal qilishni taklif etadi. A.B.Furmanovнинг (1983) fikricha, voleybolchilar orasida o‘z-

aro tushunishni yaxshilash uchun shu narsa zarurki turli xil vazifalarni bajaruvchi o‘yinchilar ularning sheriklari u yoki bu vaziyatda qanday harakat qilishlarini oldindan bilishlari kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy voleybolda birinchi uzatmalarning maqsadli bajarish katta qiyinchilik tug‘diradi. Ayniqsa, shu narsaga e’tibor qaratish zarurki, himoyalanayotgan o‘yinchilar kiritilgan to‘pni qabul qilishda har doim ham birinchi uzatmani yetarlicha aniq bajara olmaydilar. Buning natijasida hujumdagi taktik maqsadlar (o‘ylanmalar) va kombinatsiyalar buziladi, hujum zarbasini esa yaxshi tashkil qilingan to‘siq qo‘yishga qarshi uzoq va hujum uchun noqulay uzatmalardan bajarishga to‘g‘ri keladi. Kiritilgan to‘pni qabul qilishda ayrim voleybol murabbiylari va mutaxassislarida o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul samaradorligini oshirish muammosining dolzarbligi kamayganligi yoki ikkinchi darajaga o‘tib qolgandek tuyulmoqda.

Biroq biz tomonimizdan olib borilgan yuqori malakali sportchi qizlar musobaqa faoliyatini kuzatish natijalari ushbu nuqtayi nazarning asossizligini ko‘rsatdi: 1990–2000-yillar davrida o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish samaradorligi 52,6%, 2010-yildan hozirgi vaqtgacha esa 54,2%ni tashkil qilgan. Bunda to‘pni yuqoridan o‘yinga kiritish bajarilganda uni qabul qilish 5,5% holatlarda amalga oshirilgan. Model tavsiyalarga binoan himoyalanayotgan o‘yinchilar raqibini 70-80% to‘p kiritishlarini qabul qilishlari kerak. Bunda “to‘pni yetkazib berish” ko‘rsatkichi bo‘lib, jamoaning o‘z texnik-taktik salohiyatini amalga oshirish imkoniyati hisoblanadi. Ayni paytda, hamma o‘yinchi ham, hatto sport ustasi bo‘lgan jamoalarda, ushbu tavsiyalarga mos kelmaydi.

Umuman himoyada, xususan, kiritilgan to‘pni qabul qilishda o‘yin natijadorligini oshirish uchun so‘nggi yillarda shunday yangilik kiritildiki, bu libero himoyachining jamoada mavjudligidir. Biz tomonimizdan o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida shu aniqlandiki, libero faqat 22,7% hollarda kiritilgan to‘pni qabul qilib oladi, ushbu o‘yinchining to‘pni qabul qilish samaradorligi 64,8% dan oshmaydi. Bu, bizningcha, shunga bog‘liqki, boshqa ampluadagi o‘yinchilar (birinchi sur’at, ikkinchi sur’at hujumchilari, bog‘lovchilar) bilan taqqoslaganda, libero tayyorlash maktabi yetarlicha rivojlanmagan. Uning qisqa vaqt mavjudligida murabbiylar bu o‘yinchilarni, dastlab o‘ylanganidek, tegishli darajagacha tayyorlashga ulgurishmagan. Hozirgi paytda ayrim murabbiylar libero sifatida past bo‘yli, shuningdek, boshqa ampluadagi ancha yuqori darajada tezlik qobiliyatlariga ega bo‘lgan tajribali voleybolchilardan foydalanishmoqda.

Aksariyat mualliflar o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish natijadorligini oshirish muammosini hal qilishda o‘yinchilarning raqib to‘pni o‘yinga kiritishdan oldin o‘z vaqtida harakatlanish va to‘g‘ri dastlabki holatni egallash qobiliyatlariga, yaxshi to‘pni qabul qilib olish uchun maydonda to‘g‘ri joy tanlashlari bilan bog‘liq texnik-taktik harakatlarga muhim ahamiyat qaratishadi. Ma’lumki, joy tanlash individual taktik harakatlarga kiradi. Ular guruhli va jamoaviy taktik harakatlar asosi, “poydevori” hisoblanadi, chunki jamoa qanday taktik tizim qo‘llamasin, u muayyan o‘yinchilar tomonidan amalga oshiriladi va individual taktik qobiliyatlarga bog‘liq. Shu sababli maydonda joy tanlashni individual taktik faoliyat vazifalarini hal etish vositasi sifatida qarayotib, guruhli va jamoaviy taktik xarakatlarni inobatga olish zarur. Undan tashqari, taktikaning bir tarkibini (joy tanlash) alohida, boshqalaridan bog‘liq bo‘lmagan holda tahlil qilish o‘yin faoliyatida joy tanlashning ahamiyati to‘g‘risida to‘liq tasavvur hosil qilishga imkon bermaydi. Buning sababi shuki taktikaning hamma vositalari bir-biri bilan o‘zaro chambarchas bog‘liq [2,3].

Shundan xulosa qilish mumkinki, o‘yinchilar harakatlaridagi muvofiqlik, aniqlik, ularning maydonda maqsadga muvofiq joylashuvi bevosita joy tanlash bilan bog‘liq. Shunday qilib, voleybolchilar maydonda shunday joy egallashlari kerakki, bu jamoa oldiga qo‘yilgan taktik vazifalarni muvaffaqiyatli xal etishiga yordam berishi kerak.

Tahlil va natijalar. Maxsus o‘quv-metodik va ilmiy adabiyotlarda, afsuski, o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilishni tashkil etishda joy tanlash muammosi hali yetarlicha to‘liq ochib berilmagan. Shuningdek, o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilishda maqsadga muvofiq va aniq joy tanlash uchun asos hisoblanadigan qonuniyatlar to‘g‘risida tasavvur hosil qiladigan muayyan tavsiyalar yo‘q.

O‘rganilayotgan muammo bo‘yicha mualliflar shuni e’irof etishadiki, kuchli to‘p kiritishlar odatda maydon o‘rtasiga yo‘llanadi kuchsizroq, lekin aniq to‘p kiritishlarni esa agar maydonda tez harakat qilinsa, qabul qilishga ulgurish mumkin. Jismoniy tarbiya oliy o‘quv yurtlari uchun mo‘ljallangan darsliklarda ham shu ta’kidlanadiki, o‘yinchilarning maydon o‘rtasida to‘planishi o‘yinchilar joylashuvining umumiy tamoyillaridan biri hisoblanada, chunki o‘yinga kiritilgan to‘plarning katta qismi maydonning markaziga kelib tushadi. Biroq amaliyotda shunday vaziyatlar ham tez-tez uchrab turadiki, sportchilarning eng tez javob harakatlari kerakli harakatlanishlarni bajarish uchun yetarli bo‘lmaydi, chunki kuchli to‘p kiritishlarda to‘pning uchish tezligi inson harakatlanishidan ko‘p karra yuqoriroq bo‘ladi. Musobaqa faoliyatini pedagogik kuza-tishlar yana shuni ko‘rsatadiki, kuchli to‘p kiritishlardan keyin to‘pning uchish tezligi voleybolchilar-

ning qisqa masofalarda harakatlanish tezligidan yuqoriroq. Undan tashqari, mualliflar alohida o‘yinchi uchun joy tanlashni qanday amalga oshirish kerakligi, umuman, jamoa qanday joylashuvni qo‘llashi lozimligini ochib berishmagan [2,3,4].

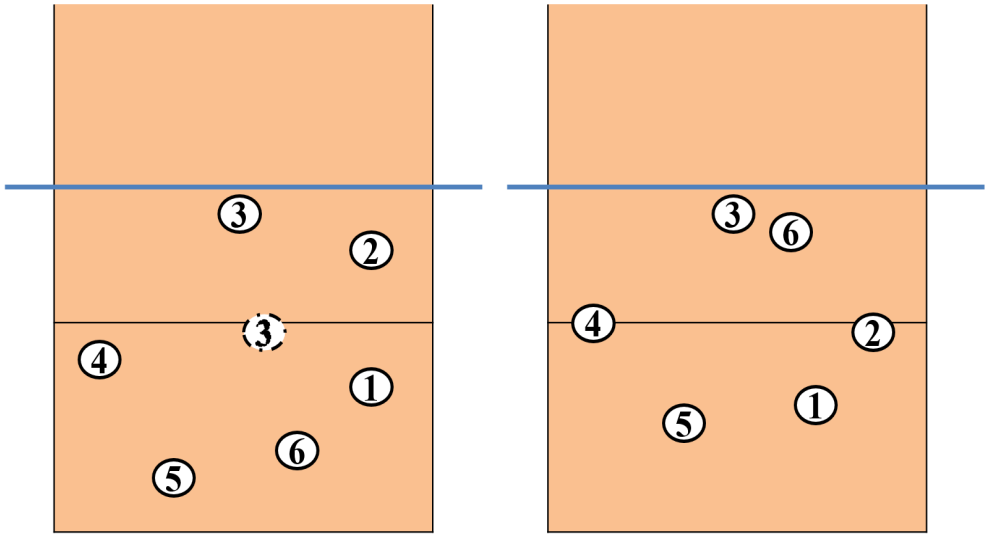
Y.N.Kleshev (1995), shuni e’tirof etishadiki, to‘pni o‘yinga kiritish hujumning asosiy texnik usullaridan biri hisoblanadi. Kiritilgan to‘pni qabul qilishda taktik jihatdan to‘g‘ri harakat qilish uchun o‘yinchi quyidagilarni bilishi kerak: har bir joylashuvda to‘pni qabul qilishda o‘zining joylashgan o‘rni, har bir joylashuvda to‘p o‘yinga kiritilgandan so‘ng, uni qayerga yo‘naltirish lozimligi. Biz bu fikrga qo‘shilmay ilojimiz yo‘q.

Y.D.Jeleznyak (1991) e’tirof etadiki, o‘yinchilarning oqilona joylashuvi to‘pni qabul qilishda xatolarning kamayishiga va taktik o‘ylanmalarni yaxshiroq amalga oshirishga yordam beradi. Kiritilgan to‘pni qabul qilish uchun joy tanlash to‘g‘risida gapira turib, muallif shunga diqqat qaratadiki, o‘yinchilar qanday qilib dastlabki holatni yaxshiroq egallash kerak ekanligini bilishlari zarur. “Harakatlanish joyiga” o‘z vaqtida chiqa olish va to‘g‘ri dastlabki holatni egallash ko‘nikmasi, muallif fikricha, muntazam ravishda murabbiyning doimiy nazorati va ko‘rsatmalari orqali egallanadi.

Y.D.Jeleznyak, A.V.Ivoylov (1991) kuzatuvlariga ko‘ra, kuchli to‘p kiritishlarni qabul qilishda to‘rdan 3,5–5 m uzoqlikda joylashish maqsadga muvofiq. Mualliflarning fikricha, kiritilgan to‘pni qabul qilishdagi xatolarning asosiy sababi o‘yinchilarning noto‘g‘ri joylashuvi va to‘pni qabul qilishdagi noto‘g‘ri harakatlar hisoblanadi. Kiritilgan to‘pni qabul qilishda taktik vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun har bir o‘yinchi o‘yinga kiritilgan to‘pni ancha qulay tarzda qabul qilish uchun to‘g‘ri joyni va to‘pni qabul qilish usulini to‘g‘ri tanlashi kerak.

Ko‘rib turganimizdek, Y.D.Jeleznyak ham, A.V.Ivoylov ham kiritilgan to‘pni qabul qilib olish uchun maydonda to‘g‘ri va o‘z vaqtida joy tanlash ahamiyatini alohida e’tirof etishadi. Biroq ularning ishlarida, afsuski voleybolchi to‘p o‘yinga kiritilayotgan paytda qayerda joylashishi kerak degan savolga aniq javob topmadik.

Jismoniy tarbiya olygohlari uchun mo‘ljallangan “Voleybol” darsligida o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish uchun joy tanlash muammosini o‘rganayotib, mualliflar o‘yinchi, birinchi navbatda, umumiy joylashish sxemasini inobatga olgan holda, eng qulay joyni egallashi ta’kidlanadi (1-rasm). Shuni aytish lozimki, kiritilgan to‘pni qabul qilish uchun joy tanlashda o‘zining shartli harakatlanish zonasini esdan chiqarmaslik kerak. Ushbu o‘quv qo‘llanmada har bir zona o‘yinchisi uchun qaysi joy eng qulay ekanligi, kiritilgan to‘pni qabul qilishda o‘z harakatlanish zonasini qanday aniqlash lozimligi tushintirib berilmagan [3,4].

1-rasm. Voleybol maydonida Y.N.Kleshev tomonidan taklif etiladigan joylashuvlar.

O‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilishda voleybolchilarning taktik harakatlari muvaffaqiyati reaksiya tezkorligi mo‘ljal olish va harakatlanish tezligi kiritilgan to‘pni pastdan ikki qo‘lda qabul qilish texnikasining mukammal egallanganlik darajasiga, shuningdek, alohida o‘yinchi uchun joy tanlash hamda dastlabki holatni egallash imkoniyatlariga bog‘liq. Raqib o‘yinchilari tomonidan bajariladigan to‘p kiritishlarning xususiyatlarini yaxshi o‘rganib chiqish zarur bo‘lib, maydonda joylashuvlar jamoaning taktik ko‘nikmalari va maydonda bog‘lovchi o‘yinchilarning qaysi zonadan chiqishi bilan bog‘liq holda har xil bo‘ladi [2,3, 4,5].

Yuqorida berilgan sxemalar bo‘yicha to‘p o‘yinga kiritilganda uni qabul qilishda voleybolchilarning maydondagi joylashuvlari to‘g‘risida faqat taxminan fikr yuritish mumkin, chunki sxemalarni ta’riflashda mualliflar har bir to‘pni qabul qilish zonasida o‘yinchilar joylashishining aniq koordinatalarini ko‘rsatib o‘tmaganlar. Biroq shuni ko‘rsatib o‘tish lozim edi, chunki mutaxassislar va murabbiylar, shuningdek, sportchilar orasida shu masala borasidan jiddiy ziddiyatlar mavjud.

Ba’zi mualliflarda kiritilayotgan to‘pni qabul qilishda o‘ynash chog‘ida voleybolchilarning joylashuviga doir alohida tavsiyalar uchraydi. Masalan, A.V.Ivoylov (1979) shunday fikrdaki, o‘yinchilar to‘rdan 3,5-5 m uzoqlikda bir chiziq bo‘lib joylashishlari maqsadga muvofiq. Y.D.Jeleznyak (1991) to‘p o‘yinga kiritilayotganda o‘yinchilarning to‘rdan 5–6 m uzoqlikda joylashishlari maqsadga muvofiq ekanligini e’tirof etishadi. Lekin bunda shunga o‘xshash noaniq tavsiyalar ham mavjud: “yaqinroq yoki uzoqroq siljishlar”, “o‘yinchilar orqaga chekinadilar” va h.k. Y.D.Jeleznyak tavsiyalaridan ham taxminiy xususiyatga ega: “to‘pdan biroz uzoqroq”. Y.N.Kleshevda ham shunday tavsiyalar uchraydi: ...“orqaga o‘tib olish va to‘pdan 7–8 m masofada joy egallash”. Yuqorida nomlari qayd etilgan mualliflarda biz to‘pni qabul qilayotgan o‘yinchilar uchun to‘rdan aniq bir masofada turish to‘g‘risida tavsiyalarni ko‘ramiz. Biroq qo‘llanmalarning hech birida yon chiziqlardan qancha masofada uzoqlikda turish ko‘rsatib o‘tilmagan.

Xulosa va takliflar. E’tirof etish joizki, maxsus adabiyotlarda biz o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilishni bajaradigan o‘yinchilar soniga tegishli ma’lumotlar yuzasidan turli xil mualliflarning fikr-mulohazalarida farq borligini ko‘rmadik. A.V.Ivoylov (1979) shunday joylashuvni taklif qiladiki, bunda barcha oltita o‘yinchi uch metrli chiziq ortida turishadi. Y.D.Jeleznyak (1991) quyidagi joylashuvlarni qarab chiqamiz: 1) oltita o‘yinchi uch metrli chiziq ortida; 2) xuddi shunday, lekin 6-zona o‘yinchisi orqa chiziqdan 1,5 m narida turadi. Bunda ushbu qo‘llanmada o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilishni takomillashtirish uchun mashqlar keltirilgan. Besh kishi to‘pni qabul qilishda va bitta holatda to‘rt kishi to‘p qabul qilishda ishtirok etadi. M.E.Amalin (1976) shunday fikr bildiradiki, to‘pni qabul qilishda besh yoki olti o‘yinchi ishtirok etishi kerak. Y.D.Jeleznyak (1991) besh va to‘rt himoyachi uchun joylashuvni taklif etadi, shuningdek, faqat bir holatdagina uch kishi uchun himoyaviy joylashuvni taklif qiladi.

Tahlil qilingan maxsus ilmiy, o‘quv-metodik adabiyotlar hamda yuqori malakali voleybolchi qizlar musobaqa faoliyatini pedagogik kuzatish natijalari shuni ko‘rsatadiki, voleybolda o‘yinga kiritilgan to‘pni qabul qilish samaradorligini oshirish muammosi hozirgi zamon voleyboli uchun o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Aksincha, to‘p kiritishning tezligi, kuchi, aniqligi va xilma-xilligining ortib borishi, shuningdek sakrab kuchli to‘p kiritishlarning keng qo‘llanilishi mazkur muammoning ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘xati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 19-iyuldagi “Voleybol sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–274-qarori. http://lex.uz

(2). Ивойлов А.В. Тактическая подготовка волейболистов. М., “Физкультура и спорт”, 1979, 112 с.

(3). Железняк Ю.Д., Ивойлов А.В. Волейбол. Учебник для институтов физической культуры, М., “Физкультура и спорт”, 1991, 239 с.

(4). Клещев Ю.Н., Л.Р.Айрапетьянц, В.Л.Паткин. Волейбол. Книга тренера. Часть первая. Ташкент, 1995, 188 с.

(5). Айрапетьянц Л.Р. Развитие и положительное использование научного и технического потенциала. “Фан–спортга”, Ташкент, 2004, №1, с. 17–20.

(6). Амалин М.Е. Тактика волейбола. М., “ФиС”, 1976, с. 46.

Abdunazarov Lutfillo Mamanovich (Qo‘qon universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); l.m.abdunazarov.kokanduni.uz)

URBANIZATSION TARAQQIYOTDA EKOLOGIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING ZARURATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayonining ekologik oqibatlari va bu sharoitda ekologik madaniyatni rivojlantirishning ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Urbanizatsiya aholining shaharlarga ko‘chishi, infratuzilmaning kengayishi va iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishi bilan birga, havo va suv ifloslanishi, yer degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning kamayishi kabi ekologik tahdidlarni yuzaga keltiradi. Maqolada ekologik madaniyat insonning tabiat bilan hamjihatligi, resurslardan oqilona foydalanishi va ekologik mas’uliyati sifatida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *urbanizatsiya, ekologik madaniyat, barqaror rivojlanish, borliq, infratuzilma, migratsiya, havo ifloslanishi, yer degradatsiyasi, biologik xilma-xillik, “aqlli shahar”, innovatsiya, yashil zonalar, ekologik ta’lim, Yangi O‘zbekiston.*

НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ УРБАНИЗАЦИИ

Аннотация. *В данной статье проводится научный анализ экологических последствий процесса урбанизации в Новом Узбекистане и важности развития экологической культуры в этом контексте. Урбанизация, наряду с миграцией населения в города, расширением инфраструктуры и ускорением экономического развития, создает такие экологические угрозы, как загрязнение воздуха и воды, деградация земель и сокращение биоразнообразия. В статье экологическая культура описывается как гармония человека с природой, рациональное использование ресурсов и экологическая ответственность.*

Ключевые слова: *урбанизация, экологическая культура, устойчивое развитие, существование, инфраструктура, миграция, загрязнение воздуха, деградация земель, биоразнообразие, «умный город», инновации, зеленые зоны, экологическое образование, Новый Узбекистан.*

THE NEED FOR DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CULTURE IN URBANIZATION DEVELOPMENT

Annotation. *This article provides a scientific analysis of the environmental consequences of urbanizatsion in New Uzbekistan and the importance of developing environmental awareness in this context. Urbanization, along with population migration to cities, infrastructure expansion, and accelerated economic development, creates environmental threats such as air and water pollution, land degradation, and biodiversity loss. The article describes environmental awareness as human harmony with nature, rational use of resources, and environmental responsibility.*

Keywords: *urbanization, environmental awareness, sustainable development, existence, infrastructure, migration, air pollution, land degradation, biodiversity, smart city, innovation, green spaces, environmental education, New Uzbekistan.*

Kirish. Urbanizatsiya bu aholi va iqtisodiy faoliyatning shaharlarga ko‘chishi, shahar infratuzilmasi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning urban muhitga integratsiyalanishi jarayonidir. Shu bilan birga, urbanizatsiya bu faqat aholi ko‘chishi va shahar infratuzilmasini rivojlantirish emas, balki insonning jamiyat va tabiat bilan munosabatini qayta tartibga solish jarayonidir. Bu kabi holatda urbanizatsiya atrof-muhitga bosimni ham kuchaytiradi. Shaharlar taraqqiy etadi va shu bilan birga, atmosfera, suv, yer resurslari va chiqindi muammolari tahdidi yuzaga keladi. Buning oldini olish uchun esa ekologik madaniyatni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik madaniyat insonning tabiat bilan munosabatini tartibga solish, resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish qobiliyatidir. Yangi O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish nafaqat atrof-muhitni saqlash, balki insonning hayoti sifati va barqaror taraqqiyotni ta’minlash uchun ham zarur. Bu o‘rinda bugun erishilgan bir qator yutuqlarning zamirida yoshlarning ekologik bilimlarni egallashi va ekologik madaniyatining oshirib borish katta rol o‘ynadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. “Darhaqiqat, ta’lim tizimidagi izchil islohotlar o‘qitish sifati va mazmunini yuksaltiribgina qolmay, talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Ekologik me’yorlarni bilish yosh avlod uchun muhim ahamiyat kasb etadi” [2;195-b.]. Shunday ekan, boshlangan ishlarni davom ettirishimiz va yanada rivojlantirishimiz zarur. Ta’kidlash joizki, zamonaviy urbanizatsiyada ekologik madaniyat inson hayoti sifati va barqaror taraqqiyotning asosiy omiliga aylandi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Moreno R. va Lopez-Bazo E. infratuzilma va regional ta’sirlarni tahlil qilib, shahar rivojlanishida transport samaradorligini ko‘rsatadi. Morgunov va Mamayev shahar sifatini aholi nuqtai nazaridan o‘rganadi, Shvesov urbanistik polyarizatsiyani muhokama qiladi. Maqolada analiz, sintez, qiyosiy tahlil, tarixiylik, obyektivlik, tizimli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ekologik madaniyat insonning atrof-muhit bilan bog‘liqligini, resurslardan oqilona foydalanishini va tabiatni muhofaza qilishni o‘z ichiga oladi. Yangi O‘zbekistonda urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish aholi sog‘lig‘i, barqaror iqtisodiyot va ma’naviy taraqqiyot uchun muhim. Shaharlar taraqqiyoti aholi uchun qulay hayot muhiti yaratadi, ammo ular ko‘plab ekologik tahdidlarni ham keltirib chiqaradi. Transport, sanoat korxonalari va ko‘p qavatli uy-joylar havo ifloslanishi, shuningdek, suv va yer resurslariga bosimni kuchaytiradi.

Ekologik madaniya bu insonning atrof-muhit bilan bog‘liqligi, tabiat resurslaridan oqilona foydalanishi, ekologik qoidalarni rioya qilishi va yashash muhiti sifatiga e’tibor berishi qobiliyatidir. Falsafiy jihatdan ekologik madaniyat insonning tabiat bilan hamjihatligi, ma’naviy va axloqiy mas’uliyati bilan bog‘liq. Urbanizatsiyada ekologik madaniyat – bu shaxsning nafaqat shaxsiy, balki jamoatchilik va global darajada mas’uliyatini o‘z ichiga oladi. Ekologik madaniyatni rivojlantirish urbanizatsiya jarayonida atrof-muhitni

muhofaza qiladi, sog‘lom hayot muhitini ta’minlaydi, qulay yashash muhitini shakllantiradi, barqaror iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi.

E’tirof etish zarur, shaharlarni rivojlantirishda va aholini yetarli shahar qulayliklari bilan ta’minlashda muhandislik infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi va uning sifatini yanada oshirish urbanizatsiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ya’ni, qator tadqiqotlarni ifodalashicha [3;26-42-b.] urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi mavjud muhit va shart-sharoitga bog‘liq. Shaharlar infratuzilmasi va ekologik holatni tahlil etar ekanmiz Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg‘ona shaharlarida urbanizatsiya tez sur’atlarda rivojlanayotganligiga guvoh bo‘lamiz. Mazkur shaharlar aholisining ko‘payishi va infratuzilmadagi kamchiliklar atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunda havo sifati pasayishi, suv resurslariga bosim, yoshlar va aholi uchun yashash muhitining sifatsizligi paydo bo‘lmoqda. Ba’zi tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, “muhandislik infratuzilmasi hamda ijtimoiy infratuzilma obyektlari ham kishilar turmush darajasiga, shaharlar rivojlanishiga o‘zining ijobiy bog‘liqligini ifodalagan” [1;47–71-b.]. Ammo bugungi kunda yuqoridagi ta’kidlaganimizdek, muhandislik infratuzilmalaridagi kamchiliklar zudlik bilan bartaraf etish zaruratini keltirib chiqargan. Ya’ni, bu kabi kamchiliklar mas’ullar va aholidagi ekologik madaniyat yetishmasligi oqibatidir desak, noto‘g‘ri bo‘lmasa kerak.

Urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatni oshirishning zaruratini qishloqdan shaharga bo‘ladigan migratsiya ham ifodalaydi. Zero, bu xolatda urbanizatsiya tezlashadi va atrof-muhitga bosimni oshiradi. Ushbu jarayonda ekologik madaniyatsiz urbanizatsiya tabiat degradatsiyasiga va ijtimoiy muammolarga olib kelishi mumkin. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda atrof-muhitni muhofaza qilish davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanadi. “Yashil shaharlar” va “barqaror urbanizatsiya” konsepsiyalari bu yo‘nalishda asosiy dasturlar hisoblanadi. Ekologik madaniyat urbanizatsiyada shahar infratuzilmasi, yashil zonalar, qo‘shni hududlarni muhofaza qilish va transport tizimlarini ekologik jihatdan rivojlantirish bilan uyg‘unlashtiriladi. Innovatsion texnologiyalar va “aqlli shahar” konsepsiyasi orqali urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish mumkin. Bu orqali energiya samaradorligi, atrof-muhit monitoringi, qulay yashash muhitini tashkil etish imkoni paydo bo‘ladi. Shaharlar uchun ekologik bilim va innovatsiyalar aholi uchun zamonaviy infratuzilma, sog‘lom hayot muhiti va resurslarni tejash imkoniyatini ta’minlaydi.

Hozirgi vaqtda shaharlarda ekologik madaniyat pastligi ijtimoiy masofa, individualizm va madaniy qadriyatlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Fikrimizcha, urbanizatsiya jaryonida ekologik madaniyatni rivojlantirish strategiyalari sifatida quyidagilar namoyon bo‘lmoqda.

1. Shahar infratuzilmasini ekologik jihatdan rivojlantirish.
2. Qulay yashash muhiti, yashil zonalar va atrof-muhitni muhofaza qilish.
3. Innovatsion texnologiyalar va “aqlli shahar” konsepsiyasini keng joriy etish.
4. Atrof-muhit haqidagi ta’lim va madaniy tarbiyani kuchaytirish.

Ekologik madaniyat nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki inson ma’naviyati va jamoaviy hamjihatlikni rivojlantirishni ham qamrab oladi. Tan olish joizki, shaharlar taraqqiyoti bilan birga, qator ekologik tahdidlar yuzaga keladi. Bunda havoning ifloslanishi, suv resurslariga bosim, yer degradatsiyasi, biologik xilma-xillik kuzatilish ehtimoli mavjud.

Shaharlardagi ekologik tahdidlar nafaqat atrof-muhitga, balki aholi sog‘lig‘i va iqtisodiy faoliyatga ham ta’sir qiladi. Urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatning pastligi sog‘liqqa salbiy ta’sir ko‘rsatadi, barqaror iqtisodiy rivojlanishni cheklaydi hamda jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Ekologik madaniyat urbanizatsiyada shahar aholisi uchun sog‘lom hayot muhitini ta’minlaydi. Qulay yashash muhitini shakllantiradi. Jamiyatda ma’naviy va madaniy qadriyatlarni mustahkamlaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqsak, “oliy ta’lim muassasalari talabalarida ekologik madaniyatni shakllantirish davr talabidir. Zero, o‘z Vatani farovonligi, shahrining obodligi uchun kurashish kelajakda xalqimizning iqtisodiy-madaniy turmushini yanada yaxshilashga xizmat qiladi” [4;23-b.]. Ekologik madaniyatni rivojlanitirish shaharlarda yashil zonalar, qulay transport tizimi, energiya samaradorligi va resurslardan oqilona foydalanish ekologik madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalardan foydalanish ham ekologik madaniyatni rivojlantirish zaruratini asoslaydi.

“Qishloq aholi punktlari aholisining shaharlarga ko‘chishi uchun ish o‘rinlaridan tashqari, yashash sharoitlari – uy-joy, ichimlik suvi, elektr energiyasi va gaz ta’minoti, oqava suv tizimlari, telekommunikatsiya infratuzilmasi hamda jamoat transporti kabi zarur qulayliklar yaratilishi lozim” [5;22–24-b.]. Urbanizatsiya jarayoni nafaqat aholi ko‘chishi va shahar infratuzilmasini rivojlantirish, balki insonning tabiat va jamiyat bilan munosabatini qayta tartibga solish jarayoni sifatida ham ahamiyatlidir. Yangi O‘zbekistonda urbanizatsiya tez sur’atda rivojlanmoqda. Bu jarayonda ekologik madaniyatni rivojlantirish nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki inson hayoti sifati va barqaror taraqqiyotni ta’minlash uchun ham muhimdir.

Ekologik madaniyat insonning tabiat bilan hamjihatligi, resurslardan oqilona foydalanishi va atrof-muhitni muhofaza qilish qobiliyatidir. Urbanizatsiyada ekologik madaniyatning ahamiyatini falsafiy va amaliy jihatdan tahlil qilish hamda Yangi O‘zbekiston sharoitida uni rivojlantirish strategiyalarini qayta ko‘rib chiqish lozim. Ta’kidlash joiz, shaharlar taraqqiyoti bilan birga, qator ekologik tahdidlar yuzaga keladi. Bu tahdidlar nafaqat atrof-muhitga, balki inson hayoti sifatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ta’kidlash joizki, urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatning pastligi quyidagilarga olib kelishi mumkin:

–aholi sog‘lig‘iga salbiy ta’sir qiladi;

–barqaror iqtisodiy rivojlanishni cheklaydi;

– jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi.

Ekologik madaniyat insonning tabiat va atrof-muhit bilan hamjihatligi, resurslardan oqilona foydalanishi va atrof-muhitni muhofaza qilish qobiliyatidir. Yuqoridagi muammolardan ma’lum bo‘ladiki, “biz iqtisodiy loyihalarni, birinchi galda, mintaqaning boy tabiiy zaxiralaridan, energetika va suv manbalaridan foydalanish, transport kommunikatsiyalari, gaz va neft tarmoqlarini barpo etish, ekologik muammolarni hal qilish kabi sohalarga tegishli aniq loyihalarni yaratish va amalga oshirish borasida kuch va imkoniyatlarimizni birlashtirishimiz lozim” [6;118-b.].

Falsafiy jihatdan ekologik madaniyat bu shaxsning ma’naviy mas’uliyati, jamoaviy hamjihatligi va tabiat bilan uyg‘unligi jarayonidir. Urbanizatsiyada ekologik madaniyat insonning nafaqat shaxsiy, balki global darajadagi mas’uliyati bilan bog‘liq. Ta’kidlash joiz, ekologik madaniyat urbanizatsiya jarayonida shahar aholisi uchun sog‘lom hayot muhitini ta’minlaydi, qulay yashash muhitini shakllantiradi, jamiyatda ma’naviy va madaniy qadriyatlarni mustahkamlaydi. Shunday ekan, aholi orasida ekologik bilim va madaniy tarbiyani oshirish urbanizatsiyada ekologik madaniyatni mustahkamlaydi degan xulosaga kelish mumkin.

Xulosa. Urbanizatsiya jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish Yangi O‘zbekistonning barqaror taraqqiyoti, aholi hayoti sifati va atrof-muhit muhofazasi uchun asosiy yo‘nalish hisoblanadi. Buning uchun infratuzilmani ekologik jihatdan rivojlantirish, qulay yashash muhiti, yashil zonalar va atrof-muhit muhofazasi, innovatsion texnologiyalar va “aqlli shahar” konsepsiyasini keng joriy etish, ekologik ta’lim va madaniy tarbiyani kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik madaniyat, nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki inson ma’naviyati va jamoaviy hamjihatlikni rivojlantirishning asosiy omilidir. Urbanizatsiyada ekologik madaniyatni rivojlantirish Yangi O‘zbekistonning barqaror taraqqiyoti, aholi hayoti sifati va atrof-muhit muhofazasi uchun asosiy yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Moreno R., Lopez-Bazo E. Returns to Local and Transport Infrastructure under Regional Spillovers. International Regional Science Review. 2007, 30, p. 47–71.

(2). Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T., “O‘zbekiston”, 2000, 196–197-betlar.

(3). Моргунов Я.В., Мамаев С.М. Развитие городов через призму качества жизни населения. Вестник Томского государственного университета. Экономика. 2017, № 38, с. 26–42.

(4). Toxtaxodjayeva M.X. va boshqalar. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism. Pedagogika nazariyasi. T., «Iqtisod-moliya», 1996, 23-bet.

(5). Shvesov A.N. Polyarizatsiya urbanisticheskogo prostranstva: osobennosti rossiyskogo protsessa v kontekste mirovых tendensiy. Regionalistika. T. 4, № 5, c. 22–24.

(6). Karimov I.A. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta’minlash – bizning oliy maqsadimiz. 17-jild. T., «O‘zbekiston», 2009, 118-bet.

Камолиддинова Иродабону Шавкат кизи (Андижанский филиал Кокандского университета, ассистент кафедры клинических наук, направление стоматологии; e-mail: irodabonu.Kamoliddinova@gmail.com; ORCID iD: 0009-0007-7030-974X)

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ВАЛЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕНТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШИХ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ

Аннотация. *В данной статье рассматривается формирование валеологической компетентности студентов немедицинских высших учебных заведений как актуальная педагогическая проблема. Актуальность темы обосновывается тем, что в нормативно-правовых документах Республики Узбекистан и государственных стандартах высшего образования отсутствует единое и чёткое определение понятия «валеологическая компетентность», а также не установлены требования к уровням её сформированности в зависимости от уровня подготовки студентов. Кроме*

того, существующие учебники и учебные пособия по валеологическим дисциплинам нуждаются в содержательном и методическом совершенствовании. В статье подчёркивается, что реализация государственной политики, направленной на профилактику социально значимых заболеваний с управляемыми факторами риска, невозможна без формирования у студентов валеологической компетентности, учитывая значимость как индивидуального.

Ключевые слова: *валеологическое образование, валеологическая культура, здоровье студентов, здоровый образ жизни, физическое воспитание, мотивационно-ценностные ориентации, высшее образование.*

Kamoliddinova Irodabonu Shavkat qizi (Qo‘qon universiteti Andijon filiali “Klinik fanlar” kafedrasi assistenti, Stomatologiya yo'nalishi; e-mail:irodabonu.kamoliddinova@gmail.com; ORCID iD: 0009-0007-7030-974X)

VALEOLOGIK SHAKLLANISH MUAMMOSI OLIY TIBBIYOT OLIY O'QUV YURTLARI TIZIMIDAGI TALABALARNING KOMPENTENSIYASI

Annotatsiya. *Talabalar salomatligi darajasi oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonining samaradorligi va natijadorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mazkur maqolada talabalarning sog‘lig‘ini saqlash va mustahkamlashda jismoniy tarbiya hamda sog‘lom turmush tarzining ahamiyati asoslab berilgan. Sog‘lom turmush tarziga yo‘naltirilgan motivatsion-qiymatli yo‘nalishlarni (bilim, motiv, e’tiqod va ehtiyojlarni) shakllantirishda psixologik-pedagogik omillarning o‘rni yoritilgan. Talabalarda valeologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik tadbirlar tizimini yaratish va samarali valeologik ta’lim tizimini ishlab chiqish zarurligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *valeologik ta’lim, valeologik madaniyat, talabalar salomatligi, sog‘lom turmush tarzi, jismoniy tarbiya, motivatsion-qiymatli yo‘nalishlar, oliy ta’lim.*

Kamoliddinova Irodabonu Shavkat kizi (Andijan Branch of Kokand University Assistant of the Department of Clinical Sciences The field of dentistry; e-mail: irodabonu.kamoliddinova@gmail.com; ORCID iD: 0009-0007-7030-974X)

THE PROBLEM OF VALEOLOGICAL UNIT FORMATION STUDENT COMPETENCE IN THE SYSTEM OF HIGHER MEDICAL SCHOOLS

Annotation. *The level of students’ health is one of the key factors influencing the effectiveness and productivity of the educational process in higher educational institutions. This article substantiates the importance of physical education and a healthy lifestyle as essential conditions for preserving and strengthening students’ health. Special attention is given to the psychological and pedagogical aspects of forming motivational and value-based orientations toward a healthy lifestyle, including knowledge, motives, beliefs, and needs. The necessity of developing a comprehensive system of social and pedagogical measures and an effective valeological education system aimed at forming valeological culture is emphasized.*

Key words: v*aleological education, valeological culture, students’ health, healthy lifestyle, physical education, motivational and value orientations, higher education.*

Введение. Валеология – это наука о здоровье, название которой происходит от латинского слова valeo («быть здоровым, сильным») и греческого logos («учение», «наука»). Валеология охватывает широкий круг вопросов, связанных с сохранением и укреплением здоровья, включая социально-экономические, медицинские, экологические и другие аспекты. Возникновение валеологии как научного направления относится к 1980 году и связано с именем советского фармаколога И.И. Брехмана, который одним из первых предложил рассматривать здоровье как самостоятельный объект научного исследования, а не только как отсутствие болезни. Однако в тексте подчёркивается, что отношение к валеологии в научном сообществе остаётся неоднозначным.

Анализ литературы. Среди них – М.Амосов, Г.Апанасенко, И.Бех, В.Бехтерев, О.Бондаренко, И. Брехман, О.Вакуленко, Д.Венедиктов, Т.Шаповалова и другие. На раннем этапе развития данного научного направления со стороны научного сообщества практически отсутствовала критика. В частности, упоминаются антивакцинаторы, сторонники уринотерапии, практики восточной народной медицины, а также лица, использующие оккультные и псевдонаучные методы лечения. Государством выдавались дипломы по специальности «Валеология», а дисциплина «Валеология» была введена в учебные планы учреждений среднего и высшего образования. В то же время в Республике Узбекистан медицинская и фармакологическая валеология (санология) рассматривается как составная часть профилактической медицины.

Подходы к определению валеологической компетентности

Автор(ы)	Определение валеологической компетентности	Ключевые акценты
Ясинский В., Жидецкий Ю.	Компонент жизненной компетентности, проявляющийся в **знаниях, ценностях** и **мотивах,** деятельности по укреплению здоровья	Знания, ценности, здоровье
Пищулин В.	Обеспечение выпускников вузов **знаниями** и **навыками здорового образа жизни**	Знания и навыки для ЗОЖ
Воронин Д.	Динамическая характеристика личности, **саморегулация** и оценка поведения	Саморегуляция, мораль
Бойчук Ю.	Постепенный процесс **знаний, умений, убеждений** и воли	Знания, умения, мотивация
Бондаренко О., Адеева О.	Позитивное отношение к здоровому образу жизни	Позитивный настрой

Современные исследователи рассматривают валеологическую компетентность как часть культуры здоровья. Ю.Бойчук называет валелогическую культуру частью общей культуры и подчеркивает единство биологических, психологических, социальных и духовных факторов, которые определяют образ жизни и гуманистический смысл существования человека. О.Адеева считает, что валелогическая компетентность – это часть валелогической культуры преподавателя, которая косвенно влияет на здоровье общества через студентов. Ю.Мельник определяет культуру здоровья как совокупность педагогических, медицинских, психологических и философских знаний. Однако важно, что это определение применимо к младшим школьникам.

Методология исследования. Целью валеологического образования является формирование культуры здоровья, ответственного отношения к своему здоровью и окружающей среде как условию и фактору его сохранения и развития. Результат такого образования определяется, с одной стороны, уровнем теоретических знаний об основах здоровья и здорового образа жизни, а с другой – наличием валеологической культуры, которая позволяет самому человеку занять активную позицию в отношении сохранения и укрепления собственного здоровья, использовать умения и навыки для развития своих потенциальных возможностей. Изучение валеологической культуры у стоматологов, изучить возможности образовательной программы по развитию кариеса и его лечения, изучить соблюдению гигиены у стоматологов, валеологической грамотности и культуры с помощью новых техник у будущих стоматологов.

Анализ и результаты. Компетентность как способность человека реализовать свой биологический (генетический) потенциал для ведения здорового образа жизни, лечить уже существующие болезни или снижать их проявления, предотвращать появление новых заболеваний, травм и преж-

девременной смерти. Исходя из этого, человек рассматривается как биологический объект с сложной физиологией, психической деятельностью, высокими адаптационными резервами, а также способностью к саморегуляции и предотвращению деструктивного поведения.

Выводы и предложения. Валеологическая компетентность является важнейшей составляющей общей и профессиональной культуры личности, отражающей уровень знаний, ценностных ориентаций, мотивации и практических навыков, направленных на сохранение и укрепление здоровья. Валеология, рассматриваемая в контексте образования, способствует развитию устойчивых моделей здорового образа жизни и безопасного поведения, что особенно значимо для студентов медицинских и педагогических специальностей.

Список использованной литературы:

(1). Brekhman II. Valeology is the science of health. 2nd edition, supplemented and revised. USSR: Physical Education and Sports, 1990, 206 p.

(2). Valeology. Wikipedia [Internet]. Available at: http://surl.li/scrbnm [accessed 20, Jun, 2024].

()3. Kopa V.M. Social Valeology (humanistic analysis of the mode of health). Study guide. Odesa-Lviv: ONAFT; 2010, 235 p.

(4). Hryban V.H. Valeology: a textbook. 2nd edition revised and supplemented. Kyiv, "Center for Educational Literature", 2012. 342 p.

Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи (д.ф.п.н. (PhD), доцент кафедры русского языка и литературы факультета филологии Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами), Сатторов Хайрулло Раззакович (старший преподаватель кафедры языков историко-филологического факультета Ташкентского университета прикладных наук)

ВНЕАУДИТОРНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ САМООБРАЗОВАНИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль внеаудиторной работы студентов в процессе формирования навыков самообразования при изучении русского языка как иностранного. Теоретический анализ позволил определить педагогические условия успешной реализации внеаудиторной работы как средства формирования устойчивой мотивации к непрерывному самообразованию в области русского языка.*

Ключевые слова: *внеаудиторная работа, самообразование, автономия студента, самостоятельная работа, языковая компетенция, мотивация обучения.*

TALABALARNING AUDITORIYADAN TASHQARI ISHI RUS TITLINI O‘RGANISHDA MUSTAQIL O‘QISH MALAKASINI SHAKLLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rus tilini chet tili sifatida o‘rganish jarayonida o‘z-o‘zini o‘qitish ko‘nikmalarini rivojlantirishda talabalarning darsdan tashqari mashg‘ulotlarining roli o‘rganiladi. Nazariy tahlil rus tilida umrbod o‘z-o‘zini o‘qitish uchun barqaror motivatsiyani shakllantirish vositasi sifatida darsdan tashqari mashg‘ulotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning pedagogik shartlarini aniqladi.*

Kalit so‘zlar: *darsdan tashqari mashg‘ulotlar, o‘z-o‘zini o‘qitish, talabaning mustaqilligi, mustaqil ish, til kompetensiyasi, o‘rganish motivatsiyasi.*

EXTRACURRICULAR WORK OF STUDENTS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF SELF-EDUCATION SKILLS IN STUDYING THE RUSSIAN LANGUAGE

Annotation. *This article examines the role of students' extracurricular activities in developing self-education skills while learning Russian as a foreign language. A theoretical analysis has identified the pedagogical conditions for the successful implementation of extracurricular activities as a means of fostering sustainable motivation for lifelong self-education in the Russian language.*

Keywords: *extracurricular activities, self-education, student autonomy, independent work, language competence, learning motivation.*

Введение. Современная система высшего образования переживает период глубоких трансформаций, обусловленных переходом к компетентностной парадигме обучения и необходимостью подготовки специалистов, способных к непрерывному профессиональному самосовершенствованию на протяжении всей жизни. В этих условиях особую актуальность приобретает проблема формирования навыков самообразования у студентов, изучающих иностранные языки, в том числе русский язык как иностранный. Традиционная модель обучения, ориентированная преимущественно на аудиторные формы работы под непосредственным руководством преподавателя, уже не от-

вечает требованиям современного образовательного пространства и не обеспечивает достаточного уровня языковой подготовки выпускников [1]. Формирование навыков самообразования в процессе изучения русского языка представляет собой многоаспектную педагогическую задачу, решение которой требует системного подхода к организации внеаудиторной деятельности студентов и создания соответствующих дидактических условий [2].

Методология и анализ литературы. Методологическую основу исследования составили системно-деятельностный и личностно-ориентированный подходы к организации образовательного процесса, а также принципы автономного обучения иностранным языкам. Концептуальные основы теории самообразования были заложены в работах классиков педагогической науки и получили дальнейшее развитие в исследованиях современных учёных. Внеаудиторная работа рассматривается исследователями как целенаправленная, планируемая учебно-познавательная деятельность студентов, осуществляемая во внеурочное время по заданию и при методическом руководстве преподавателя, но без его непосредственного участия [3]. Данная форма организации обучения создаёт условия для перехода студента из позиции объекта педагогического воздействия в позицию активного субъекта образовательной деятельности.

Особое значение внеаудиторная работа приобретает в контексте изучения иностранных языков, где успешность освоения учебного материала во многом определяется объёмом и качеством самостоятельной речевой практики обучающихся. Как отмечает ряд исследователей, формирование коммуникативной компетенции невозможно без систематической самостоятельной работы студентов над языковым материалом, включающей чтение аутентичных текстов, прослушивание аудиозаписей, выполнение лексико-грамматических упражнений и создание собственных речевых произведений [4]. При этом внеаудиторная деятельность должна быть организована таким образом, чтобы способствовать не только закреплению языковых знаний и развитию речевых умений, но и формированию у студентов устойчивой потребности в самообразовании.

Понятие самообразования трактуется в педагогической литературе как целенаправленная познавательная деятельность, управляемая самой личностью, как приобретение систематических знаний в какой-либо области науки, техники, культуры, политической жизни посредством самостоятельных занятий без помощи обучающего [5]. Формирование навыков самообразования предполагает развитие у студентов способности к целеполаганию, планированию учебной деятельности, самоконтролю и самооценке достигнутых результатов. В контексте изучения русского языка данные навыки реализуются в умении самостоятельно определять цели языковой подготовки, отбирать соответствующие учебные материалы и стратегии обучения, контролировать собственный прогресс и корректировать образовательную траекторию.

Зарубежные исследователи уделяют значительное внимание концепции автономии обучающегося, которая тесно связана с проблематикой самообразования. Автономия в обучении иностранным языкам определяется как способность учащегося принимать ответственность за собственное обучение, что включает определение целей, содержания и методов обучения, а также оценку достигнутых результатов [6]. Анализ научной литературы позволяет выделить различные формы организации внеаудиторной работы студентов по русскому языку, способствующие формированию навыков самообразования. К традиционным формам относятся выполнение домашних заданий, работа с учебной и справочной литературой, подготовка докладов и рефератов, ведение словарей и конспектирование [7].

Результаты и обсуждение. Проведённый анализ научно-педагогической литературы позволяет констатировать, что внеаудиторная работа студентов является необходимым условием эффективного формирования навыков самообразования при изучении русского языка. Данный вывод обусловлен рядом факторов, среди которых центральное место занимает специфика языкового обучения, требующего регулярной и систематической практики для достижения устойчивых результатов. Ограниченное количество аудиторных часов, отводимых на изучение русского языка в учебных планах неязыковых специальностей, не позволяет обеспечить необходимый объём речевой практики и делает внеаудиторную работу важнейшим ресурсом языковой подготовки студентов [8]. При этом грамотно организованная внеаудиторная деятельность не только компенсирует дефицит аудиторного времени, но и создаёт условия для развития у обучающихся самостоятельности, ответственности и способности к самоуправлению в процессе обучения.

Теоретический анализ показывает, что формирование навыков самообразования в процессе внеаудиторной работы по русскому языку представляет собой поэтапный процесс, предполагаю-

щий постепенное увеличение степени самостоятельности студентов и усложнение выполняемых заданий. На начальном этапе преобладают репродуктивные формы деятельности с детальными инструкциями преподавателя, в то время как на продвинутых этапах студенты переходят к самостоятельному планированию и организации своей учебной работы. Данная логика соответствует концепции постепенной передачи ответственности от преподавателя к студенту, обоснованной в работах зарубежных исследователей автономного обучения [9]. Важным условием успешности данного процесса является создание соответствующей дидактической среды, включающей разработку учебно-методических материалов для самостоятельной работы, обеспечение доступа к аутентичным источникам на русском языке, а также систематическое консультирование и поддержку со стороны преподавателя.

Результаты проведённого исследования свидетельствуют о том, что эффективность внеаудиторной работы как средства формирования навыков самообразования определяется комплексом педагогических условий. Во-первых, необходима чёткая взаимосвязь аудиторной и внеаудиторной деятельности, обеспечивающая преемственность и системность образовательного процесса. Во-вторых, важно обеспечить вариативность форм и содержания внеаудиторных заданий с учётом индивидуальных особенностей, интересов и уровня языковой подготовки студентов. В-третьих, существенную роль играет формирование положительной мотивации к самостоятельной работе посредством использования актуальных аутентичных материалов и создания ситуаций успеха [10].

Особого внимания заслуживает роль современных информационных технологий в организации внеаудиторной работы студентов по русскому языку. Цифровые образовательные ресурсы, включая электронные словари, грамматические справочники, корпусы текстов, видеоматериалы и интерактивные упражнения, предоставляют студентам широкие возможности для самостоятельного изучения языка в удобном режиме и темпе. Использование технологий способствует индивидуализации обучения, повышает мотивацию студентов и формирует навыки работы с информацией, необходимые для самообразования в течение всей жизни. Вместе с тем анализ литературы показывает, что технологические средства являются лишь инструментом, эффективность которого определяется методически грамотной организацией их применения и активной позицией самого студента в образовательном процессе.

Заключение. Проведённое теоретическое исследование позволяет сделать вывод о том, что внеаудиторная работа студентов выступает значимым фактором формирования навыков самообразования при изучении русского языка. Анализ научно-педагогической литературы показал, что эффективность внеаудиторной деятельности определяется её системной организацией, учитывающей специфику языкового обучения, индивидуальные особенности студентов и возможности современных образовательных технологий. Формирование навыков самообразования происходит в процессе постепенного увеличения степени самостоятельности обучающихся и освоения ими стратегий самоуправления учебной деятельностью. Педагогическое сопровождение внеаудиторной работы предполагает создание соответствующих дидактических условий, разработку учебно-методического обеспечения и систематическую обратную связь с обучающимися.

Список использованной литературы:

(1). Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., “Высшая школа”, 2003, 334 с.

(2). Зимняя И.А. Педагогическая психология. М., “Логос”, 2004, 384 с.

(3). Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов. М., Педагогическое общество России, 2005, 144 с.

(4). Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Современный словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам. М., Русский язык. Курсы, 2019, 496 с.

(5). Громцева А.К. Формирование у школьников готовности к самообразованию. М., “Просвещение”, 1983, 144 с.

(6). Holec H. Autonomy and Foreign Language Learning. Oxford: Pergamon Press, 1981, 87 p.

(7). Капаева А.Е. О формировании готовности учащихся к самообучению иностранным языкам. “Иностранные языки в школе”, 2001, № 3, с. 12–17.

(8). Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций. М., “Просвещение”, 2006, 239 с.

(9). Little D. Learner Autonomy: Definitions, Issues and Problems. Dublin, Authentik, 1991, 175 p.

(10). Benson P. Teaching and Researching Autonomy in Language Learning. London: Longman, 2011 296 p.

Садуллаева Гулширин Илхомовна (независимый соискатель Самаркандского государственного педагогического института)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В данной статье аудирование рассматривается как одна из важнейших рецептивных компетенций в процессе овладения иностранным языком. Однако в практике преподавания английского языка в Узбекистане этому навыку часто уделяется недостаточно внимания, а применяемые методы остаются традиционными и малорезультативными. Цель статьи — оценить эффективность экспериментальной методики, основанной на использовании мультимодальных ресурсов (видео с субтитрами, подкасты с транскрипциями, визуальные подсказки), в сравнении с традиционной аудиометодикой. В эксперименте приняли участие 60 студентов, разделённых на контрольную и экспериментальную группы. Полученные данные показали, что у студентов, обучавшихся по экспериментальной методике, наблюдается значительно более высокий прирост уровня понимания на слух, мотивации и уверенности в выполнении заданий.*

Ключевые слова*: аудирование, экспериментальная методика, мультимодальные ресурсы, преподавание английского языка, Узбекистан, ESL, восприятие речи.*

O‘ZBEKISTON OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARIDA TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA EKSPERIMENTAL METODIKANING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tinglash xorijiy tillarni o‘zlashtirishda eng muhim retseptiv kompetensiyalardan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Biroq O‘zbekistonda ingliz tilini o‘qitishda bu ko‘nikma, ko‘pincha, yetarlicha ta’kidlanmaydi va qo‘llanilgan usullar an’anaviy va samarasiz bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi an’anaviy audio usulga nisbatan multimodal resurslarga (subtitrli videolar, transkripsiyali podkastlar, vizual ko‘rsatmalar) asoslangan eksperimental usulning samaradorligini baholashdir. Eksperimentda nazorat va eksperimental guruhlarga bo‘lingan oltmish talaba ishtirok etdi. Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, eksperimental usuldan foydalangan holda o‘qigan talabalar tinglashni tushunish, motivatsiya va vazifalarni bajarishga ishonchda sezilarli darajada katta yutuqlarga erishdilar.*

Kalit so‘zlar: *tinglash, eksperimental usul, multimodal resurslar, ingliz tilini o‘qitish, O‘zbekiston, ESL, nutqni tushunish.*

EFFECTIVENESS OF AN EXPERIMENTAL METHODOLOGY FOR DEVELOPING LISTENING SKILLS AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN UZBEKISTAN.

Annotation. *This article examines listening as one of the most important receptive competencies in foreign language acquisition. However, in English language teaching in Uzbekistan, this skill is often underemphasized, and the methods used remain traditional and ineffective. The purpose of this article is to evaluate the effectiveness of an experimental method based on multimodal resources (videos with subtitles, podcasts with transcriptions, visual cues) compared to a traditional audio method. Sixty students, divided into control and experimental groups, participated in the experiment. The data obtained showed that students who studied using the experimental method demonstrated significantly greater gains in listening comprehension, motivation, and confidence in completing tasks.*

Keywords: *listening, experimental method, multimodal resources, English language teaching, Uzbekistan, ESL, speech comprehension.*

Введение. Аудирование является ключевым компонентом успешного овладения иностранным языком и тесно связано с формированием общей коммуникативной компетенции обучающихся. В соответствии с исследованиями Вандергрифта и Го [Vandergrift & Goh, 2012], аудирование требует интеграции когнитивных, языковых и социокультурных процессов, что делает его особенно сложным для изучающих язык вне языковой среды.

В Узбекистане, как показывают данные Хожиевой [Xajieva, 2025], студенты часто испытывают трудности при восприятии аутентичной речи из-за ограниченного контакта с живым английским языком, слабого развития слуховой памяти и отсутствия мотивации. Традиционные методы, основанные на прослушивании аудиотреков без визуальной поддержки, не всегда эффективны. В связи с этим особый интерес представляет использование мультимодальных ресурсов, сочетающих аудио, видео, текст и визуальные элементы, таких как субтитры и инфографика [Mayer, 2009; Sydorenko, 2010].

Цель данного статьи - оценить влияние экспериментальной методики на развитие навыков аудирования студентов Узбекистана. Задачами выступают: (1) разработка и реализация обучающей программы с мультимодальными средствами, (2) сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп, (3) сбор отзывов обучающихся о восприятии предложенной методики.

Методология. Участники. В эксперименте участвовали 60 студентов первого курса факультета английской филологии Ташкентского университета прикладных наук. Уровень владения английским языком определялся как B1 (средний) по шкале CEFR. Студенты были случайным образом распределены на две равные группы:

•**Контрольная группа (30 студентов)** – обучалась по стандартной методике с использованием аудиозаписей из учебников.

•**Экспериментальная группа (30 студентов)** – обучалась с применением мультимодаль-ных материалов: видео с субтитрами, подкасты с транскрипциями, инфографика и визуальные схе-мы.

Учебная программа. Программа обучения длилась 4 недели и включала 8 занятий по 80 минут. Обе группы проходили одни и те же темы и лексико-грамматические модули, однако подход к аудированию различался. В контрольной группе использовались только аудиофайлы и печатные упражнения, в то время как экспериментальная группа применяла:

•видеоматериалы (BBC Learning English, TED-Ed);

•подкасты (VOA Learning English) с текстовой поддержкой;

•задания на предаудирование, слушание с визуальными опорами и постаудирование (обсуждение, пересказ).

Для получения достоверных данных применялись количественные и качественные методы:

•тест до и после обучения (одинаковый для обеих групп), включавший задания на определение главной идеи, деталей, понимание лексики по контексту и интонации;

•анкета обратной связи с закрытыми и открытыми вопросами, проведённая среди студентов экспериментальной группы;

•дневник наблюдений преподавателя, фиксировавший активность, вовлечённость и реакцию студентов на задания.

Количественные данные анализировались с помощью t-критерия Стьюдента, а качественные - с применением тематического анализа.

Результаты. Результаты исследования убедительно продемонстрировали, что внедрение экспериментальной методики, основанной на использовании мультимодальных ресурсов, способствует более эффективному развитию навыков аудирования у студентов по сравнению с традиционным подходом. Количественные результаты. На этапе до эксперимента различия между контрольной и экспериментальной группами были минимальными: средний балл по входному тесту у контрольной группы составил 58,3%, а у экспериментальной – 59,1%, что подтверждает их изначально равный уровень подготовки.

Однако после четырёх недель обучения результаты контрольной группы улучшились лишь до 66,1%, что соответствует приросту в 7,8 процентных пункта. Напротив, в экспериментальной группе средний результат составил 80,2%, что показывает прирост на 21,1 процентного пункта. Таким образом, студенты, обучавшиеся по мультимодальной методике, продемонстрировали почти в три раза более высокий прогресс, чем участники контрольной группы. Статистический анализ с использованием t-критерия Стьюдента подтвердил, что различия между группами являются статистически значимыми ($p < 0,001$), а величина эффекта, рассчитанная по формуле Коэна (Cohen's $d = 1,1$), указывает на высокий уровень педагогического воздействия методики.

Наиболее выраженный прогресс в экспериментальной группе был зафиксирован в следующих аспектах:

•Понимание основной идеи услышанного материала;

•выделение ключевых деталей в речи;

•догадка о значении незнакомых слов по контексту;

•распознавание эмоциональной окраски и интонации говорящего.

Эти улучшения позволяют сделать вывод о том, что визуальная поддержка, субтитры и возможность повторного прослушивания стимулируют более глубокое восприятие и анализ аудиотекста.

Качественные результаты. В дополнение к количественным данным была проведена анонимная анкета среди студентов экспериментальной группы с целью выявления субъективного отношения к предлагаемой методике. В анкетировании приняли участие все 30 студентов экспериментальной группы.

Результаты опроса показали высокий уровень удовлетворенности:

•92% студентов отметили, что субтитры способствовали лучшему пониманию аудиоматериала;

•88% сообщили, что занятия стали более интересными и менее напряженными, чем при традиционном подходе;

•84% указали, что визуальные образы помогли запомнить содержание и лексику;

•76% выразили желание продолжать использовать мультимодальные материалы самостоятельно, вне аудиторных занятий.

Анализ открытых ответов студентов показал, что многие из них начали самостоятельно искать англоязычные видео и подкасты, используя субтитры и транскрипции как опору. Один из участников прокомментировал: «Я раньше боялся заданий на аудирование, а теперь жду их. Видео с субтитрами делают всё намного понятнее».

Другой студент отметил: «Теперь я сам смотрю TED Talks и понимаю, что могу слушать настоящую речь, а не только учебные записи».

Наблюдения преподавателя. В рамках эксперимента велся дневник наблюдений, в котором преподаватель фиксировал поведение, активность и вовлеченность студентов на занятиях. Было отмечено, что студенты экспериментальной группы чаще задавали вопросы, проявляли инициативу в обсуждениях, а также чаще работали в парах и группах. В то же время в контрольной группе наблюдалась пассивность, зависимость от преподавателя и низкий уровень самостоятельности при выполнении заданий на аудирование.

Также обращает на себя внимание тот факт, что в экспериментальной группе снизился уровень тревожности перед заданиями на восприятие речи. Студенты с большим энтузиазмом принимали участие в заданиях и даже просили домашние видео для самостоятельного прослушивания. Это говорит о формировании внутренней мотивации и уверенности в собственных силах.

Обсуждение. Результаты исследования подтверждают гипотезу о высокой эффективности мультимодальной методики в развитии навыков аудирования. Они согласуются с международными исследованиями, такими как Mayer (2009), Vandergrift и Goh (2012), а также отечественными работами Abduvokhidov (2025) и Rustamova (2022). Интеграция аудио и визуальных элементов облегчает обработку информации и снижает когнитивную нагрузку, что особенно важно для студентов, не привыкших к восприятию аутентичной речи.

Особое значение имеет повышение мотивации студентов, что отражено как в анкетах, так и в наблюдениях. Однако было замечено, что успешное внедрение такой методики требует определённого уровня цифровой грамотности и технической обеспеченности. В ряде случаев студенты испытывали трудности с доступом к Интернет-ресурсам и самостоятельной работой с платформами, что подчеркивает необходимость цифровой подготовки учащихся и преподавателей [Rustamova, 2022].

Еще одним важным аспектом, выявленным в ходе исследования, стало формирование у студентов самостоятельности в обучении и повышения цифровой грамотности. Студенты экспериментальной группы не только успешнее справлялись с заданиями в аудитории, но и демонстрировали инициативу за её пределами, самостоятельно просматривая видеоматериалы, используя субтитры и транскрипции. Это свидетельствует о формировании автономных стратегий обучения, что, согласно взглядам Vandergrift и Goh [2012], является неотъемлемым компонентом эффективного развития навыков аудирования. Однако стоит отметить, что успешное использование мультимодальных ресурсов требует определённого уровня цифровой подготовки, которой, как показывают исследования Rustamova [2022], пока недостаточно обеспечены студенты и преподаватели в ряде региональных вузов Узбекистана. Следовательно, внедрение подобных методик должно сопровождаться не только изменениями в учебных программах, но и повышением цифровой компетентности всех участников образовательного процесса.

Заключение. Внедрение экспериментальной методики с использованием мультимодальных ресурсов привело к значительному улучшению показателей по аудированию у студентов экспериментальной группы. Такие ресурсы не только повышают эффективность восприятия речи, но и способствуют формированию позитивного отношения к обучению и самостоятельной работе с материалами на английском языке.

Список использованной литературы:

(1). Abduvoxidov O. Повышение навыков аудирования через подкасты и онлайн-ресурсы. “Ta’lim Innovatsiyasi va integratsiyasi”, 2025, 2(4), 33–41-betlar.

(2). Chang A. Listening comprehension growth with extensive listening. System, 39(3), 2011, 286–295. https://doi.org/10.1016/j.system.2011.05.003

(3). Mayer R.E. Multimedia Learning (2nd ed.). Cambridge University Press. 2009.

(4). Rustamova Z. ИКТ как средство повышения мотивации в обучении английскому языку. “Axborotnoma UzMU”, 2022. 3(1), 88–92-betlar.

(5). Sydorenko T. Modality of input and vocabulary acquisition. Language Learning&Technology, 2010. 14 (2), p. 50–73. https://www.lltjournal.org/item/vol14-2-sydorenko

(6). Vandergrift L., Goh C. Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action. Routledge, 2012.

(7). Winke P., Gass, S., Sydorenko T. The effects of captions on foreign language listening comprehension. Language Learning & Technology, 2010, 14(1), p. 65–86.

(8). Xajieva M. (2025). Стратегии аудирования в многоязычной аудитории. Svet Nauki (Science Shine), 2(1), с. 44–50.

(9). Field J. Listening in the Language Classroom. Cambridge University Press, 2008.

(10). Graham S., Macaro E. Strategy instruction in listening for lower-intermediate learners of French. Language Learning, 2008. 58(4), p. 747–783. https://doi.org/10.1111/j.1467-9922.2008.00478.x

(11). Vanderplank R. Captioned Media in Foreign Language Learning and Teaching: Subtitles for the Deaf and Hard-of-Hearing as Tools for Language Learning. Palgrave Macmillan. 2016. https://doi.org/10.1057 / 9781137388755

(12). Zarei A.A., Rashvand H. The effect of interlingual and intralingual subtitling on L2 vocabulary recognition and recall. Iranian Journal of Applied Language Studies, 2011. 3(1), p. 1–24.

(13). Gass S.M., Selinker L. Second Language Acquisition: An Introductory Course (3rd ed.). Routledge. 2008.

(14). Eshqobilova N. Использование видеоматериалов в преподавании английского языка. “Filologiya masalalari”, 2021, 4(2), p. 55–60.

(15). Abdullaeva M. Роль визуальной поддержки в обучении аудированию на уроках английского языка. “Pedagogika va psixologiya”, 2023. 5(3), с. 22–28.

(16). Yoqubova D. Проблемы восприятия и понимания устной иноязычной речи у студентов. “Til va Adabiyot ta’limi”, 2022, 1(1), с. 67–72.

(17). Ortiqova D. Самостоятельное обучение аудированию студентов в цифровой среде. “Innovatsion ta’lim”, 2023, 3(2), с. 45–51.

(18). Toshpo‘latova N. Использование мультимедийных платформ для развития навыков аудирования. Philology Research Journal, 2024, 6(1), с. 17–24.

Буранова Нилуфар Шавкатовна (и.о. доцента кафедры «Преподавание языков в медицине», Андижанский филиал Кокандского университета)

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. *В статье автор поднимает проблему развития профессиональной компетентности у студентов. Даётся определение концептуальных и технологических идей в подготовке квалифицированного работника, конкурентоспособного на рынке труда, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов. В качестве основных методов работы в данном направлении автор применил технологии междисциплинарная интеграция, симуляционное обучение и виртуальная реальность, технология Problem-Based Learning (PBL).*

Ключевые слова: *компетентность, компетентностный подход, профессиональная подготовка, концептуальные блоки, студенты медвуза.*

TIBBIYOT YO‘NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muallif talabalarda kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasini ko‘targan. Mehnat bozorida raqobatbardosh va o‘z kasbini global darajada samarali bajarishga qodir ma-*

lakali ishchilarni tayyorlashning konseptual va texnologik yondashuvlari aniqlangan. Muallifning bu sohadagi asosiy usullari fanlararo integratsiya, simulatsiya bo'yicha o'qitish, virtual reallik va muammoga asoslangan o'qitish (PBL)ni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: *kompetentlik, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, kasbiy tayyorgarlik, konseptual bloklar, tibbiyot talabalari.*

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF MEDICAL STUDENTS

Annotation. *In this article, the author addresses the issue of developing professional competence in students. Conceptual and technological approaches to preparing qualified workers who are competitive in the labor market and capable of effectively performing their profession at a global level are defined. The author's primary methods in this area include interdisciplinary integration, simulation training, virtual reality, and Problem-Based Learning (PBL).*

Keywords: *competence, competency-based approach, professional training, conceptual building blocks, medical students.*

Введение. Актуальность и социокультурный контекст трансформации системы высшего медицинского образования в Республике Узбекистан продиктованы требованиями Стратегии «Узбекистан – 2030» и необходимостью вхождения в мировое образовательное и научное пространство. В условиях стремительного накопления биомедицинских знаний и внедрения высоких технологий в клиническую практику, традиционная «знаниевая» парадигма признаётся недостаточной. В настоящее время высшее образование в Узбекистане претерпевает множество перемен в связи с проводимыми реформами в сфере образования в Республике Узбекистан, которые направлены на создание общего образовательного пространства и повышение мобильности обучающихся и окончивших обучение специалистов.

Современный рынок медицинских услуг требует не просто транслятора академических знаний, а клинического лидера, способного принимать решения в условиях неопределенности, обладающего развитым критическим мышлением и высоким уровнем эмпатии. Динамика технического обновления, цифровизация здравоохранения (E-Health) и расширение международных коммуникаций ставят перед медицинскими вузами задачу подготовки специалиста, чья компетентность позволяет ему быть конкурентоспособным не только на локальном, но и на глобальном уровне.

Современный мир переживает беспрецедентную технологическую трансформацию, характеризующуюся ускоренным обновлением техники, повсеместным внедрением компьютеров и экспоненциальным ростом информационных потоков в ключевых сферах – производстве, образовании и науке. Этот процесс неизбежно влечет за собой кардинальные изменения в запросах общества к квалификации и качеству подготовки специалистов. Как следствие, наблюдается снижение спроса на ряд традиционных профессий и, одновременно, острая потребность в новых специализациях, а также в значительно более высоком уровне профессиональной компетентности у современных кадров.

Материалы и методы. Развитие компетентностного подхода в педагогической науке имеет глубокие корни. Для обоснования методологической базы необходимо обратиться к трудам отечественных, российских и зарубежных исследователей.

К теоретическим основам развития компетентностного подхода в общей педагогике можно отнести труды следующих учёных. Основоположником понимания компетенций как деятельностных характеристик в мировой практике считается Р.Уайт, а позднее – Д.Макклелланд, которые противопоставили традиционные тесты на интеллект оценке поведенческих компетенций.

Теория компетентностного подхода освещена в трудах таких исследователей и учёных Узбекистана как А.Х.Махмудов, Р.Х.Джураев, Ш.К.Мардонов и др. Махмудов в своей монографии пишет: «Компетентностный подход, рассматриваемый научно-педагогическим сообществом в качестве концептуального направления модернизации высшего образования в целом, требует пересмотра основ «знаниевой» (квалификационной) парадигмы образования. Решение этой проблемы связано с пересмотром содержания, переосмыслением цели и результатов образования, оптимизацией способов и технологий организации учебного процесса».

В российской педагогической науке фундаментальный вклад в развитие данного аспекта внесли такие учёные, как И.А.Зимняя, А.В.Хуторской, О.Е.Лебедев, Т.Н.Долматова и др.

В частности, И.А.Зимняя рассматривает компетентность как актуализированное качество, базирующееся на интеллектуально обусловленной личности [2;14 с.]. Она выделила три группы

ключевых компетенций: относящиеся к самому человеку, к социальному взаимодействию и к деятельности человека.

А.В.Хуторской предлагает иерархию таких компетенций, как ключевые, общепредметные и предметные.

Педагог О.Е.Лебедев, который определяет компетентностный подход как способ моделирования результатов образования, считает, что приоритетом является способность учащихся самостоятельно решать проблемы.

На современном этапе развития образования профессиональная подготовка реализуется на основании государственного образовательного стандарта, который базируется на идее компетентностного подхода. Под компетентностным подходом принято понимать «совокупность общих принципов определения целей образования, отбора содержания образования, организации образовательного процесса и оценки образовательных результатов» [1;12 с.]. «Компетенция включает в себя совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности) и способность успешно действовать на основе практического опыта при решении задач общего рода, также в определенной широкой области» [2;43 с.].

Подготовить компетентного профессионала широкого профиля в рамках высшего образования, пишет в своей статье Т.Н.Долматова, становится все сложнее [3;58 с.]. Такая подготовка, по мнению автора, требует не только принципиально различных технологий на разных стадиях учебного процесса при изучении различных дисциплин, но и модернизации самой методологии профессионального обучения, изменения образовательной парадигмы, подходов.

В медицинском образовании методология компетентностного подхода приобретает особый характер. Здесь «компетентность» рассматривается через призму «Пирамиды Миллера» (G. Miller), где восхождение идёт от уровня «знает» (Knows) к уровню «делает» (Does) в реальной клинической практике.

Методологически важными являются труды Р.Эпштейна (R.Epstein) и Э.Хундерта (E. Hundert), авторы статьи «Определение и оценка профессиональной компетентности» **(**Defining and assessing professional competence), которые определяют профессиональную компетентность врача как «привычное и рассудительное использование коммуникации, знаний, технических навыков, клинического мышления, эмоций, ценностей и рефлексии в ежедневной практике на благо отдельного пациента и общества в целом». Авторы данной статьи предлагают следующее определение компетентности: «регулярное и разумное использование коммуникации, знаний, технических навыков, клинического мышления, эмоций, ценностей и рефлексии в повседневной практике на благо отдельного человека и обслуживаемого сообщества».

Развитие профессиональной компетентности студентов медвуза, включающей совокупность профессиональных и личностных качеств – научные знания и умения, способность к самостоятельной творческой деятельности, наличие нравственной культуры и духовных ценностей, предполагает разработку и теоретическое обоснование следующих концептуальных и технологических идей и положений.

При этом важно рассмотреть следующие аспекты концептуальных положений профессиональной компетентности студентов, которые представляют собой:

Компетентностный подход в образовании фокусируется на том, что выпускник должен уметь делать, а не просто знать. Это означает, что результат обучения – это не просто набор фактов, а способность эффективно действовать в разнообразных, в том числе сложных и новых, ситуациях. Понятие компетентности стало ключевым в мировом образовании, поскольку, во-первых, объединяет в себе интеллектуальную и навыковую составляющую образования; во-вторых, в понятии компетентности заложена идеология интерпретации содержания образования, формируемого от результата; в-третьих, объединяет теорию и практику, определяет содержание обучения, исходя из желаемого результата, и интегрирует различные знания и навыки, необходимые для широкого круга задач.

Для развития профессиональной компетентности студентов-медиков, которая включает в себя как профессиональные знания и умения, так и личные качества (творчество, нравственность, ценности), необходимо разработать и обосновать ряд идей. Эти идеи касаются, во-первых, понимания роли современного вуза в формировании компетентности, создания образа идеального специалиста, определения принципов обучения, условий для самостоятельности студентов, взаимодействия преподавателя и студента, а также адаптации содержания образования к региональным особенностям. Во-вторых, они включают в себя технологии, направленные на интеграцию предметов, ин-

дивидуализацию обучения, подготовку преподавателей к учету региональных особенностей, взаимодействие вуза с обществом и создание системы обратной связи для самообразования студентов [4;23 с.].

Современный медицинский вуз – это не просто учебное заведение, а научно-образовательный кластер. В Узбекистане это реализуется через тесную связь кафедр с клиническими базами. Система должна быть адаптивной, обеспечивая переход от пассивного поглощения информации к активному конструированию опыта, где присутствует модель профессионально компетентного специалиста. Для эффективного развития профессиональной компетентности студентов медицинского направления необходимо обозначить концептуальные основы развития компетентности в медвузе теоретическое обоснование следующих блоков:

1. Когнитивный блок представляет собой глубокие фундаментальные знания (анатомия, физиология, фармакология) в сочетании с пониманием принципов доказательной медицины.

2. Операционально-технологический блок подразумевает владение манипуляциями, диагностическими алгоритмами и современным медицинским оборудованием.

3. Личностно-деонтологический блок включает в себя этические установки, готовность к врачебной тайне, умение работать в мультидисциплинарной команде.

Наряду с этим в медицинском образовании имеют место и психолого-педагогические принципы, включающие в себя *принцип субъектности* –студент становится активным участником своего обучения, а не объектом педагогического воздействия; *принцип контекстности* (по А.А. Вербицкому), который гласит, что обучение должно быть максимально приближено к условиям будущей профессиональной деятельности (через кейс-стади, ролевые игры, симуляции).

В процессе формирования профессиональной компетентности важнейшую роль играет переход от теории к практике, который требует внедрения конкретных образовательных технологий. Вследствие анализа литературы и практических занятий были отобраны наиболее эффективные технологии, способствующие развитию профессиональной компетентности студентов медицинского вуза, а именно междисциплинарная интеграция, симуляционное обучение и виртуальная реальность, технология Problem-Based Learning (PBL). Рассмотрим данные технологии подробно.

Междисциплинарная интеграция. Традиционное «лоскутное» образование, где предметы изучаются изолированно, заменяется вертикальной и горизонтальной интеграцией. Например, изучение биохимии тесно связано с патологической физиологией и клинической диагностикой конкретных заболеваний.

Симуляционное обучение и виртуальная реальность. Развитие профессиональной компетентности медика невозможно без права на ошибку в безопасной среде. Симуляционные центры позволяют отрабатывать навыки до автоматизма при помощи таких муляжей как низкотехнологичные тренажеры (фантомы для инъекций), высокотехнологичные роботы-пациенты, имитирующие критические состояния; VR-технологии для изучения топографической анатомии и отработки хирургических доступов.

Технология Problem-Based Learning (PBL). Методология PBL, активно внедряемая в ведущих медвузах мира, заставляет студентов начинать не с изучения теории, а с разбора клинического случая. Это стимулирует самостоятельный поиск знаний и развивает аналитические способности.

Как справедливо отмечает Т.Н.Долматова, роль самостоятельной работы и научно-исследовательской деятельности при подготовке специалиста широкого профиля требует изменения самой парадигмы обучения. Ключевым звеном здесь выступает самостоятельная работа студентов (СРС). В медицинском вузе СРС трансформируется из чтения учебника в:

1. Участие в студенческих научных кружках.
2. Написание академических историй болезни.
3. Подготовку обзоров литературы по методологии Cochrane.
4. Волонтёрскую деятельность в клиниках, что формирует основы профессиональной этики и социальной ответственности.

Особенности профессиональной подготовки и компетентности будущих врачей в Узбекистане обусловлены региональным аспектом и главным звеном выступает внедрение национально-регионального компонента в подготовку врачей в Узбекистане включает изучение краевой патологии и особенностей генетического профиля населения региона; учёт этнокультурных особенностей в коммуникации «врач – пациент» (принципы уважения к старшим, семейные ценности); подготовку

специалистов для работы в первичном звене здравоохранения (сельские врачебные пункты) с акцентом на профилактическую медицину.

Заключение. Главным вопросом при подготовке специалиста вуза считается вовлечение студентов в последовательную самостоятельную когнитивную деятельность, которая будет способствовать реализации творческого подхода студентов к учебе, воспитанию осознанной дисциплины, контроля собственной воли, овладению методами научного познания мира, совершенствования умений грамотного распределения своего времени, развития побуждения к научно-исследовательским работам.

Развитие профессиональной компетентности студентов-медиков – это непрерывный процесс интеграции фундаментальных знаний, практических умений и личностных качеств. Методологический переход к компетентностному подходу позволяет подготовить врача, способного не просто воспроизводить алгоритмы, а творчески подходить к решению сложных клинических задач. Дальнейшее совершенствование этой системы видится в более глубокой цифровизации учебного процесса, укреплении связи «вуз-наука-клиника» и создании системы непрерывного профессионального образования (Life-long learning), которая начинается со студенческой скамьи.

Список использованной литературы:

(1). Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании. “Школьные технологии”, 2004, № 5, с. 3–12.

(2). Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. “Высшее образование сегодня”, 2003, № 5, с. 34–42.

(3). Кузнецова Т.И., Максимова Н.Ю. Преемственность профессиональных компетенций в системе уровневого образования. “Культура и образование”, 2014, № 6.

(4). Долматова Т.Н., Кригер Г.Н. К проблеме формирования профессиональной компетенции студентов... “Наука и образование”, Матер. конф., Белово, 2008.

(5). Вербицкий А.А. Контекстно-компетентностный подход к модернизации образования. “Высшее образование в России”, 2010, № 5.

(6). Epstein R.M., Hundert E.M. Defining and assessing professional competence. JAMA, 2002, vol. 287, № 2, p. 226–235.

Najmutdinova Gulnozakhon Bakhtiyorovna (International School of Finance, Technology and Science (ISFT) Institute Head of the Department of Philology and Language Teaching, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

TEACHERS’ REFLECTIVE PRACTICE AS A FACTOR OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Annotation. *This article examines teachers’ reflective practice as a significant factor in professional development. Reflective practice is understood as a conscious and systematic process through which teachers analyze their own teaching experiences in order to improve instructional effectiveness. The study highlights the theoretical foundations of reflection, its main types, and its role in enhancing teaching quality. Special emphasis is placed on the development of reflective competence, which enables teachers to adapt to changing educational contexts, implement innovative methods, and engage in lifelong learning. The findings suggest that teachers who regularly apply reflective practices demonstrate higher levels of professional awareness, problem-solving skills, and instructional flexibility. Moreover, reflective practice supports continuous professional growth by encouraging self-evaluation and informed decision-making. Overall, the article confirms that reflection is an essential tool for sustaining teachers’ professional development in modern education systems.*

Keywords: *reflective practice, teacher professional development, self-reflection, teaching quality, lifelong learning.*

O‘QITUVCHILARNING REFLEKTIV AMALIYOTI VA UNING PROFESSIONAL RIVOJLANISHDAGI ROLI

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘qituvchilarning reflektiv amaliyotini professional rivojlanishdagi muhim omil sifatida o‘rganadi. Reflektiv amaliyot o‘qituvchilarning o‘z pedagogik tajribalarini ongli va tizimli tarzda tahlil qilish orqali ta’lim sifatini oshirish jarayoni sifatida tushuniladi. Tadqiqot refleksiyaning nazariy asoslarini, uning asosiy turlarini va ta’lim sifatini yaxshilashdagi rolini yoritadi. Maxsus e’tibor reflektiv kompetensiyani rivojlantirishga qaratiladi, bu esa o‘qituvchilarga o‘quv jarayonining o‘zgaruv-*

chan sharoitlariga moslashish, innovatsion usullarni qo‘llash va umrbod ta’lim olish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, muntazam reflektiv amaliyotlarni qo‘llaydigan o‘qituvchilar professional ong, muammolarni hal qilish ko‘nikmalari va pedagogik moslashuvchanlik darajasi yuqori bo‘ladi. Shuningdek, reflektiv amaliyot o‘z-o‘zini baholash va ongli qaror qabul qilish orqali doimiy professional rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi. Maqola refleksiyaning zamonaviy ta’lim tizimlarida o‘qituvchilarning professional rivojlanishini ta’minlovchi muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *reflektiv amaliyot, o‘qituvchining professional rivojlanishi, o‘z-o‘zini refleksiya qilish, ta’lim sifati, umrbod ta’lim.*

РЕФЛЕКСИВНАЯ ПРАКТИКА УЧИТЕЛЕЙ КАК ФАКТОР ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается рефлексивная практика учителей как один из ключевых факторов их профессионального развития. Рефлексия определяется как осознанный процесс анализа собственной педагогической деятельности, направленный на выявление сильных и слабых сторон преподавания и последующее совершенствование профессиональных умений. В работе раскрываются теоретические основы рефлексивной деятельности, ее формы и значение в повышении качества образования. Особое внимание уделяется формированию рефлексивной компетентности учителей как условию профессионального роста, педагогической гибкости и готовности к инновациям. Результаты анализа показывают, что систематическое применение рефлексивных практик способствует более эффективному решению педагогических задач, развитию критического мышления и повышению мотивации к саморазвитию. В целом, рефлексия выступает важным инструментом профессионального самосовершенствования современного учителя.*

Ключевые слова: *рефлексивная практика, профессиональное развитие учителя, педагогическая деятельность, самоанализ, качество образования.*

Introduction. In the modern education system, the professional development of a teacher is one of the important factors determining the quality and effectiveness of education. Rapid changes in the educational process, new pedagogical technologies and individual needs of students require teachers not only to have knowledge and skills, but also to regularly analyze and improve their own activities. In this regard, the reflective practice of teachers is emerging as an important mechanism for their professional growth and development of professional competencies [1;15 p.].

Reflective practice is interpreted as a conscious process aimed at a teacher’s in-depth analysis of his/her own pedagogical activities, assessing the effectiveness of the methods and approaches used in the lesson, and understanding existing problems and eliminating them. This process allows the teacher to learn from his/her own experience, identify mistakes and plan future pedagogical activities. As a result, reflection serves to form a teacher not only as a provider of knowledge, but also as a constantly ready to learn, analytically thinking specialist.

Today, the process of transition from traditional approaches to innovative, student-centered education is gaining momentum in the education system. This requires teachers to be flexible, creative, and critical in the pedagogical process. It is precisely reflective practice that is an effective tool for developing these qualities, allowing teachers to reconsider their activities based on new approaches. Through reflection, a teacher can more deeply analyze the level of mastery of students, their activity in the lesson process, and their motivation.

At the same time, reflective practice is one of the important conditions for ensuring the continuous professional development of teachers. It helps in self-assessment, identification of professional needs, and formation of an individual development strategy. In the process of reflection, a teacher combines his experience with theoretical knowledge and moves to a qualitatively new stage of his pedagogical activity. Therefore, studying the reflective practice of teachers as a factor of professional development is one of the current directions of educational research today.

Literature review and research methodology. The issue of reflective practice of teachers is one of the most widely studied scientific areas in the field of pedagogy and educational psychology. The theoretical foundations of this concept were formed in the studies of the American philosopher and educator J. Dewey, who interpreted reflection as a conscious process of thinking based on experience (Dewey, 1933). In his opinion, reflection is an important tool for a deep understanding of pedagogical activity and its improvement [2;72 p.].

The concept of reflective practice was further developed in subsequent studies. D. Schön (1983) distinguishes two types of reflection in the professional activities of teachers - “reflection during action”

and “reflection after action”. According to him, the teacher demonstrates professional flexibility by quickly responding to problems that arise during the lesson. This approach is of great importance in combining the practical experience of teachers with theoretical knowledge.

The role of reflective practice in professional development is also widely covered in the studies of K.Zeichner and D.Liston (1996). They evaluate reflection as a process that develops a teacher’s critical thinking and strengthens social and pedagogical responsibility. Also, Farrell (2015) studies reflective practice on the example of language teachers and emphasizes that reflection serves to form the professional identity of teachers [3;41 p.]

Recent studies show that reflective practice is directly related to continuous professional development. For example, Larrivee (2008) describes a reflective teacher as a specialist who constantly improves his or her work and makes conscious pedagogical decisions. These scientific sources provide theoretical and practical justification for the importance of reflective practice in improving the quality of education. [4; 109]

This study used a methodology based on qualitative and analytical approaches. The research used methods of analysis, comparative analysis and generalization of scientific and pedagogical literature. Through the analysis of the literature, the theoretical foundations of the concept of reflective practice and its impact on the professional development of teachers were studied.

The research also used the method of conceptual analysis to identify the main components of reflective practice - self-assessment, analysis of experience and professional decision-making processes. The methodological approach allowed us to consider the reflective activity of teachers as a systematic process. The results of the study serve to scientifically substantiate reflective practice as a factor of professional development.

Analysis and results. The impact of reflective practice on their professional development was analyzed. During the analysis, it was found that reflection is an integral part of pedagogical activity, which directly affects the professional views of teachers, methods of organizing the lesson process, and their relationships with students. The studied scientific sources and theoretical approaches made it possible to evaluate reflective practice as an internal mechanism that ensures the professional growth of a teacher.

Teachers who regularly conduct reflective activities have a deeper understanding of their pedagogical experience and strive to improve it. Such teachers analyze problems arising in the lesson process in relation to their own activities, rather than external factors. As a result, they make conscious decisions when choosing methodological approaches, adapt the content of the lesson to the needs and capabilities of students. This serves to increase the effectiveness of the educational process [7;101 p.].

In addition, the analysis clearly demonstrated that reflective practice develops teachers’ critical thinking skills. Through reflection, the teacher is not afraid to recognize shortcomings in his work, but rather accepts them as an opportunity for professional development. This increases the professional flexibility of teachers and strengthens their readiness to introduce new pedagogical technologies. Especially in modern educational conditions, the reflective approach is manifested as a factor supporting the innovative activity of the teacher.

Reflective practice is not limited to individual development, but also has a positive effect on collective professional growth. When teachers discuss their experiences with colleagues, the reflection process deepens and pedagogical cooperation is strengthened. In such an environment, teachers have the opportunity to exchange experiences and jointly solve common problems. As a result, a reflective culture is formed in the educational institution, which serves to sustainably increase the quality of education.

Reflective practice also plays an important role in the formation of teachers’ professional identity. By analyzing their own activities, a teacher becomes more aware of their professional values, goals, and responsibilities. This, in turn, strengthens a positive attitude towards the profession and increases internal motivation for professional activity. A high level of motivation ensures teachers’ desire for continuous learning [6].

At the same time, the analysis also showed that there are certain problems in the effective implementation of reflective practice. In particular, lack of time, limited methodological support, and insufficient formation of a culture of reflection are factors that hinder teachers’ reflective activity. However, it was found that these problems can be overcome through a systematic approach, professional development programs, and reflective exercises.

In general, the results of the study confirm that reflective practice is an important and effective factor in the professional development of teachers. Reflection serves to consciously manage the teacher’s

pedagogical activity, constantly develop their professional competencies, and improve the quality of education. Therefore, the widespread introduction of reflective practice in the education system is of great importance in ensuring the professional development of a modern teacher.

Conclusion. This article examines the reflective practice of teachers as an important factor in ensuring their professional development. During the study, it was found that reflection is an effective mechanism for in-depth analysis of the teacher's pedagogical activity, revision of their experience, and improvement of their professional activities. The reflective approach allows teachers to critically evaluate their lessons, make conscious pedagogical decisions, and find flexible solutions to problems in the educational process.

It has been shown that teachers who regularly use reflective practice consistently develop their professional competencies. Such teachers strive to introduce innovative methods in their work, adapt the content of education to the individual needs of students, and achieve high efficiency in the pedagogical process. Reflection develops teachers' critical thinking, professional responsibility, and self-assessment skills, creating a solid foundation for continuous professional growth.

It has also been found that the importance of reflective practice is not only evident at the individual level, but also in collective professional development. Teachers' reflective experiences are shared by colleagues discussion with strengthens pedagogical cooperation, forms a culture of experience exchange and creates a positive professional environment in the educational institution. This serves to sustainably increase the quality of education and consistently improve pedagogical activities.

In conclusion, it can be said that the widespread introduction of reflective practice in the education system is of great importance in ensuring the professional development of a modern teacher. Reflection ensures that the teacher has a conscious attitude to his/her activities, determines his/her professional goals and forms a self-development strategy. Therefore, it is advisable to improve methodological manuals, trainings and professional development programs aimed at developing the reflective competence of teachers. Future research should be directed to a deeper study of reflective practice at different stages of education and across disciplines.

References:

(1). Saidahmedov N.S. Pedagogik mahorat va ijodkorlik. Toshkent, "O'qituvchi", 2003, 15–38-betlar.

(2). Zunnunov A.Z. Zamonaviy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2018, 72–94-betlar.

(3). Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, "O'qituvchi", 2015, 41–63-betlar.

(4). Xodjayev B.X. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish asoslari. Toshkent, "Innovatsiya" nashriyoti, 2019, 88–109-betlar.

(5). Musurmonova O.A. Ta'lim jarayonida o'qituvchi shaxsining kasbiy rivoji. Toshkent, "Fan", 2016, 54–76-betlar.

(6). Abduqodirov A.A. Pedagogik refleksiya va ta'lim samaradorligi. Toshkent, "Akademnashr", 2020, 23–45-betlar.

(7). Ismoilova Z.K. O'qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishi masalalari. Toshkent, O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2021, 101–125-betlar.

Kakhkhorova Nigina Abdivakhidovna (English teacher of Karshi State Technical University)

USING DIGITAL PLATFORMS AND ONLINE COLLABORATION TOOLS TO IMPROVE ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES (ESP) SPEAKING SKILLS

Annotation. *The objective of the article is to look into how digital platforms and online collaboration tools might help ESP students strengthen their speaking skills. The research in this article will focus on using digital tools in a variety of ways, including synchronous/asynchronous mode of delivery, AI-driven tools, and collaborative use, to provide a framework for investigating the impact of these tools on the development of speaking fluency, pronunciation accuracy, interaction competence, and learner autonomy. This article presents a thorough analysis of the most recent scientific literature on digital technology and its benefits to ESP students.*

Keywords: *English for Specific Purposes (ESP), speaking skills, digital platforms, online collaboration, AI-driven learning, communicative competence, technology-enhanced language learning.*

Qahhorova Nigina Abdivaxidovna (Qarshi davlat Texnika universiteti ingliz tili o‘qituvchisi)

INGLIZ TILINI MAXSUS MAQSADLAR (ESP) UCHUN O‘RGANISHDA SO‘ZLASHUV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI PLATFORMALAR VA ONLAYN HAMKORLIK VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – ingliz tilini maxsus maqsadlar uchun (ESP) o‘rga-nayotgan talabalar so‘zlashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishda raqamli platformalar va onlayn hamkorlik vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot doirasida sinxron va asinxron o‘qitish shakllari, sun’iy intellektga asoslangan vositalar hamda onlayn hamkorlik texnologiyalaridan foydalanish orqali ushbu vositalarning nutq ravonligi, talaffuz aniqligi, interaktiv kommunikativ kompetensiya va o‘quvchi mustaqilligini rivojlantirishga ta’siri tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *maxsus maqsadlar uchun ingliz tili, og‘zaki nutq ko‘nikmalari, raqamli platformalar, onlayn hamkorlik, sun’iy intellektga asoslangan ta’lim, kommunikativ kompetensiya, texnologiya yordamida til o‘rganish.*

Каххорова Нигина Абдивахидовна (преподаватель английского языка, Каршинский государственный технический университет)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ПЛАТФОРМ И ОНЛАЙН-ИНСТРУМЕНТОВ СОВМЕСТНОЙ РАБОТЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ В ОБЛАСТИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ (ESP)

Аннотация. *Цель данной статьи – изучить возможности использования цифровых платформ и онлайн-инструментов совместной работы для повышения навыков говорения у студентов, изучающих английский язык для специальных целей (ESP). Исследование сосредоточено на применении цифровых инструментов в различных форматах, включая синхронные и асинхронные режимы обучения, инструменты на основе искусственного интеллекта, а также коллективное онлайн-взаимодействие, с целью анализа их влияния на развитие беглости речи, точности произношения, интерактивной коммуникативной компетенции и автономности обучающихся.*

Ключевые слова: *английский язык для специальных целей, разговорные навыки, цифровые платформы, онлайн-сотрудничество, обучение на основе искусственного интеллекта, коммуникативная компетенция, обучение языку с использованием технологий.*

Introduction. As the workplace becomes more globalized, spoken English has become a priority skill for English for Specific Purposes (ESP) students. ESP focuses on strengthening language abilities for certain fields of study (such as medicine, engineering, commerce, or environmental science) or for specific reasons (for example, preparing students for graduate school). Because of the emphasis on reading and writing, ESP students have a wealth of theoretical information about how to use the English language; nonetheless, they frequently struggle to express themselves appropriately or professionally in the workplace. Some of the major barriers to learners' accessing opportunities to engage in oral communication in class include time constraints associated with a large number of students in the class, a lack of classroom opportunities, and the anxiety learners experience when required to speak in front of their peers. These constraints have caused a communication gap between learners' theoretical mastery of the English language and their ability to apply that knowledge professionally.

Literature Review. Research in the field of technology-enhanced language learning has consistently demonstrated that digital tools improve the development and efficacy of spoken communication skills. According to Beatty [3], using Computer-Assisted Language Learning (CALL) through digital applications enables learners to interact with and engage with a second language while also receiving real-time feedback on their oral communication skills, all of which are essential components of speaking development. A number of reports from specific English for Specific Purposes (ESP) contexts show that using digital platforms in ESP training benefits learners. For example, Kobilova [1] investigated the impact of employing synchronous platforms in the classroom, such as Zoom, to facilitate role-play and simulation activities that improved learners' speaking fluency and confidence. In addition to synchronously-based platforms, Pardayeva [2] discovered that using video-based platforms in a learning context (i.e., asynchronicity) had a positive impact on reducing learners' speaking anxiety and increasing their confidence by allowing them to rehearse and reflect on their speaking performance before speaking to their peers or the instructor.

Furthermore, AI-driven speaking applications have received increased attention in recent scholarly literature, with Gutiérrez-Porlán et al. [5] stating that AI-based assessment and feedback provide learners with unprecedented benefits in terms of pronunciation accuracy and fluency by providing individualized,

immediate feedback. Stockwell (7) claims that using mobile-assisted language learning offers numerous speaking chances, which are generally limited in traditional ESP classrooms.

Research Methodology. This study employs a qualitative research methodology grounded in an extensive review of relevant literature. Scholarly articles, peer-reviewed journal papers, academic publications, and international conference proceedings published between 2018 and 2025 were analyzed. The selection of sources was guided by the following criteria: the application of digital platforms in teaching English for Specific Purposes (ESP); the role of online and AI-powered digital tools in enhancing ESP learners' speaking skills; comparative analyses of traditional teaching methods and technology-based ESP instruction; and learners' perspectives gathered through digital surveys.

Analysis and Results. The study found that digitalized platforms improve ESP speaking development in a variety of ways. Using real-time communication channels like Zoom and Microsoft Teams, learners can engage in spontaneous speech, meaning negotiation, and professional and workplace discourse tactics [1]. These methods provide true communication accuracy and unpredictability. Learners can record, play back, and redo their spoken samples using asynchronous channels such as Flipgrid or Padlet. These aspects lessen the anxiety associated with oral presentations, promote self-monitoring, and improve pronunciation control [2]. According to survey-based research, learners who used asynchronous speaking platforms reported stronger confidence and lower anxiety levels than those who completed traditional speaking assignments in face-to-face settings. Interactive programs using artificial intelligence software, such as ELSA Speak or TalkPal AI, provide feedback on pronunciation, intonation, and fluency. Several research papers found that using AI pronunciation trainers resulted in statistically significant pronunciation improvements [5].

Conclusion/Recommendations. This study's findings have reinforced the importance of digital facilities and online collaborative tools in improving ESP students' speaking skills. With their intrinsic flexibility, learner-centeredness, and authentic communicative character, such media transcend many of the shortcomings associated with traditional ESP education methods. However, pedagogical implementation should be closely tied to the disciplines, with teacher training and widespread access to instruments. It is consequently proposed that the technology be used strategically, rather than retroactively, for those educated by the concepts.

References:

(1). Kobilova A.M. The use of online platforms for practicing English speaking skills in ESP contexts. European Journal of Language Teaching, 2024, p. 45–58.

(2). Pardayeva Z. Digital tools and learner confidence in ESP speaking classrooms. International Journal of ESP Studies, 2023, № 2, p. 33–47.

(3). Beatty K. Teaching and Researching Computer-Assisted Language Learning. New York: Routledge, 2019, 312 p.

(4). Godwin-Jones, R. Emerging technologies in language learning. Language Learning & Technology, 2021, Vol. 25, № 2, p. 1–7.

(5). Gutiérrez-Porlán, I., et al. Digital technologies for the assessment of oral English skills. Applied Sciences, 2022, Vol. 12, № 22, Article 11635.

(6). Stockwell G. Mobile-assisted language learning and speaking development. Computer Assisted Language Learning, 2020, Vol. 33, № 1–2, p. 1–28.

Mukhamadieva Sarvinoz Nurmat kizi (Samarkand state pedagogical institute, PhD student; mkhzonivras@gmail.com)

THE ROLE OF SCIENTIFIC DISCOURSE IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PHILOSOPHICAL THINKING OF YOUNG PEOPLE

Annotation. ***T****his article explores the significance of scientific discourse as a key intellectual mechanism in the formation and development of philosophical thinking among young people in the conditions of an increasingly digitalized and information-driven society. The study emphasizes the role of scientific discourse in cultivating the ability to comprehend the underlying nature of social, cultural, and cognitive phenomena. It argues that scientific discourse functions not only as a means of knowledge transmission but also as a formative tool that enhances critical reflection, logical argumentation, and conceptual clarity. Special attention is given to its mediating role in establishing a balanced relationship between scientific rationality, secular values, and religious-educational traditions in the worldview of young people. The results of the research demonstrate that the systematic integration of scientific discourse*

into educational environments contributes to the sustainable development of philosophical thinking, intellectual independence, and analytical competence. These findings highlight the practical relevance of scientific discourse as a methodological foundation for improving contemporary educational models oriented toward holistic personal and cognitive development.

Keywords: *youth, philosophical thinking, scientific discourse, critical thinking, worldview, education, intellectual development.*

Muxamadiyeva Sarvinoz Nurmat qizi (Samarqand davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; mkhzonivras@gmail.com)

YOSHLARNING FALSAFIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISHDA SOG‘LOM ILMIY DISKURSNING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada tezkor sur’atlar bilan axborotlashib borayotgan jamiyatda sodir bo‘layotgan narsa,voqea, hodisa va jarayonlarning asl mohiyatini bilishda yoshlarning falsafiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishning optimal variantlarini topishda ilmiy diskurslardan foydalanishni yo‘lga qo‘yish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Shu sababli maqolada ilmiy diskurs tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil va dunyoqarashini shakllantiruvchi muhim intellektual omillardan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslanib, uning falsafiy tafakkur qilishning o‘ziga xos alohida metodlaridan biri sifatida yoshlarning ilmiy dunyoviy va diniy-ma’rifiy dunyoqarashlarini uyg‘un rivojlantirishdagi o‘rni ochib berilgan. Olingan tadqiqotlar natijalari ilmiy diskursni ta’lim-tarbiya jarayoniga samarali integratsiya qilish omillaridan biri sifatida yoshlarning falsafiy tafakkurini har tomonlama yuksaltirishga xizmat qilishi bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *yoshlar, falsafiy tafakkur, ilmiy diskurs, tanqidiy fikrlash, dunyoqarash, ta’lim, intellektual rivojlanish.*

Мухамадиева Сарвиноз Нурмат кизи (Самаркандский государственный педагогический институт; базовый докторант; mkhzonivras@gmail.com)

РОЛЬ ЗДОРОВОГО НАУЧНОГО ДИСКУРСА В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ФИЛОСОФСКОГО МЫШЛЕНИЯ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается один из актуальных вопросов – использование научных дискурсов для поиска оптимальных вариантов формирования и развития философского мышления молодежи с целью понимания истинной сущности вещей, событий, явлений и процессов, происходящих в быстро информатизирующемся обществе. Таким образом, в статье научно обосновывается, что научный дискурс является одним из важных интеллектуальных факторов формирования критического мышления, логического анализа и мировоззрения, и раскрывается его роль в гармоничном развитии научного, светского и религиозно-просветительского мировоззрения молодежи как одного из специфических методов философского мышления. Результаты исследования показывают, что полученные данные служат для всестороннего совершенствования философского мышления молодежи как одного из факторов эффективной интеграции научного дискурса в образовательный процесс.*

Ключевые слова: *молодежь, философское мышление, научный дискурс, критическое мышление, мировоззрение, образование, интеллектуальное развитие.*

Introduction. From the earliest stages of human civilization, individuals and communities have continuously sought ways to satisfy both material and spiritual needs through communication, reflection, and collective reasoning. It is within this process of dialogue and intellectual exchange that the dynamic relationship between the individual and the surrounding world has been formed and progressively developed. These interactions have played a fundamental role in shaping society as an integrated social system.

The contemporary stage of global development, characterized by rapid digitalization and the expansion of information technologies, imposes unprecedented intellectual demands on young people. In the context of globalization, the transformation of socio-economic, political-legal, and cultural-educational processes requires not only professional competence but also advanced reflective, analytical, and critical capacities. In this regard, philosophical thinking represents a central component of intellectual culture, enabling young people to interpret social reality critically, evaluate values, and formulate reasoned judgments.

Philosophical thinking is not an innate cognitive ability but rather a socially conditioned form of consciousness that develops through education, intellectual dialogue, and systematic engagement with knowledge. One of the most effective mechanisms for fostering this mode of thinking is scientific discourse.

Scientific discourse constitutes a rational form of communication grounded in argumentation, evidence, and critical evaluation, in which knowledge is actively constructed rather than passively transmitted.

Despite the growing emphasis on critical thinking in contemporary educational systems, the specific role of scientific discourse in shaping philosophical thinking among young people remains insufficiently explored. Existing studies have primarily focused on the development of technical and cognitive skills, often overlooking the deeper philosophical dimensions of intellectual formation. This article aims to address this gap by examining the theoretical foundations and practical significance of scientific discourse in the formation and development of philosophical thinking among youth.

Analysis of the Literature. The concept of discourse has been interpreted in various ways across different academic traditions. According to G.Savonarola, the term "discourse" originates from the Latin *discurrere*, meaning discussion, negotiation, or debate, and initially referred to extended speech that often deviated from the main topic during the Renaissance period [1]. B.Cavalcanti later emphasized that discourse represents public speech aligned with the nature of social reality [2]. Although the concept initially carried negative connotations in early Italian intellectual traditions, it gradually evolved into a core element of rhetorical theory, shaping new standards of structured communication. As noted by P. Ricoeur, classical rhetorical components such as *inventio*, *dispositio*, and *elocutio* contributed to the transformation of discourse into a systematic form of expression [3].

By the twentieth century, discourse theory had developed into several influential schools of thought. The German tradition, represented by J.Habermas, conceptualized discourse within the framework of communicative action, emphasizing ethical norms, rational dialogue, and consensus-building processes [4]. In contrast, the French school of discourse analysis, associated with M. Foucault, connected discourse to power relations, ideology, and institutional structures, highlighting its role in shaping social knowledge and authority [5].

The interdisciplinary expansion of discourse studies is reflected in the works of I.T.Kasavin and V. V. Maroshi, who demonstrated the integration of discourse theory into psychology, sociology, cultural studies, and education [6]. Central Asian philosophical heritage also contains valuable insights into the significance of discourse. Abu Nasr al-Farabi emphasized the transformative power of speech in cultivating human virtues and intellectual development [7]. Similarly, Burhoniddin Marginoni and Alisher Navoi highlighted the ethical and educational value of knowledge-oriented dialogue and meaningful communication [8].

In modern philosophy, Jürgen Habermas provided a comprehensive theoretical framework for discourse as a normative form of communication based on equality, non-coercion, and rational justification [9]. According to this perspective, truth is not treated as a pre-existing absolute entity but as a socially constructed outcome of rational dialogue. This approach offers a methodological foundation for fostering pluralism and mutual understanding within diverse societies.

The literature analysis indicates two dominant interpretations of discourse: the first views discourse as any form of communicative practice, including verbal and non-verbal interaction; the second limits discourse to structured, logically organized, and conceptually formalized forms of communication. Both approaches contribute to understanding discourse as a multidimensional social and philosophical phenomenon.

Research Methodology. The study employed a combination of qualitative and theoretical research methods, including:

– systematic analysis to examine philosophical thinking and scientific discourse as interconnected components of intellectual development;

– historical-logical analysis to trace the evolution of discourse theory and its educational implications;

– comparative analysis to contrast classical and contemporary interpretations of discourse;

– content analysis of philosophical texts, academic publications, and educational materials;

– inductive and deductive reasoning to formulate general theoretical conclusions.

This methodological framework enabled a comprehensive examination of discourse as a philosophical and educational phenomenon.

Analysis and Results. Discourse is a complex and multifaceted concept whose interpretation depends on the theoretical perspective employed. Contemporary scholarship offers more than thirty definitions of discourse. T. van Dijk defines discourse as a communicative event, while P.Ricoeur conceptualizes it as a structured sequence of meaningful utterances [10]. P.Ulrich views discourse as a

method of producing socially recognized knowledge and interpreting political processes [11]. L.Phillips and M.Jorgensen describe discourse as a dynamic social practice that constructs identities and social realities through language use [12].

Russian scholars have further elaborated the conceptual dimensions of discourse. E.A.Krotkov and T.V.Nosova define discourse as a form of verbal cognitive activity shaped by linguistic and sociocultural norms [13]. V.G.Borbotko emphasizes discourse as a speech-thinking process that organizes complex linguistic structures [15], while I.Ukhvanova-Shmigova highlights its genre-specific and communicative features [16].

From a philosophical perspective, discourse is not merely a linguistic phenomenon but a socially embedded practice with political, moral, and ideological implications. Scientific discourse, in particular, is characterized by specialization, methodological rigor, and genre diversity. It operates through various forms of academic communication, including research publications, lectures, debates, and public scientific outreach.

Scientific discourse follows a structured logic that includes problem identification, theoretical modeling, hypothesis formulation, methodological justification, data interpretation, and public presentation of research results. These elements collectively create favorable conditions for the development of philosophical thinking, as they promote analytical reasoning, reflective judgment, and intellectual responsibility.

Empirical observations indicate that educational environments that prioritize dialogical and research-oriented scientific discourse foster higher levels of cognitive engagement, critical reflection, and conceptual understanding among students. Such environments encourage active participation and independent thinking.

As emphasized by the President of Uzbekistan, Sh.M.Mirziyoyev, social development requires open dialogue, pluralism of ideas, and shared national values [17]. From this perspective, the institutionalization of scientific discourse among youth serves as an important mechanism for promoting intellectual unity and social responsibility.

Conclusions and Recommendations. Based on the findings of this study, several key conclusions can be drawn.

First, scientific discourse plays a crucial role in developing logical and analytical thinking skills among young people. Participation in academic dialogue requires coherent reasoning, structured argumentation, and evidence-based justification, all of which constitute essential elements of philosophical thinking.

Second, scientific discourse strengthens critical thinking abilities by encouraging young people to reconsider assumptions, engage with alternative perspectives, and refine their intellectual positions. This process contributes to the formation of independent and reflective personalities.

Third, scientific discourse supports the development of an integrated worldview that combines scientific rationality with secular and ethical values. Through discourse, abstract philosophical concepts become practical cognitive tools for understanding social reality.

It is therefore recommended that educational institutions systematically integrate discourse-based learning models, debate platforms, and research-oriented teaching methods in order to enhance the philosophical and intellectual development of youth.

References:

(1). Savonarola G. Prediche sopra l'Esodo. 2 V, Rome 1955, V. I, s. 299.

(2). Cavalcanti B. La rhetorica. Venice, 1569 (1559), p. 4.

(3). Ricoer P. Geschichte und Rhetorik. Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophische Debatten. Frankfurt a. M., 1996, p. 108.

(4). Khabermas Y. Moral understanding and communicative action. SPb., 2000.

(5). Foucault M. Orderly discourse: inaugural lecture at College de France 12/2/1970. Foucault M. Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti. M., Magisterium, 1996, p. 49–96; Quadrature is a symbol. French school analysis discourse. M., 1999.

(6). Kasavin I.T. Contextualism as a methodological program. Epistemology and philosophy science. 2005, №. 4, Maroshi V.V. Chto est discourse? Discourse. 1996, № 2.

(7). Farabi Abu Nasr. City of virtuous people. Tashkent, New Century Generation, 2016, p. 285.

(8). Alisher Navoi. Mahbub ul-qulub. Tashkent, New century generation, 2019, p. 104.

(9). Khabermas Y. Philosophical discourse on modernity. Dvenadtsat lecture. Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen. 2-e izd., ispr.. M., Ves Mir, 2008, 416 p. (Theme).

(10). Modern discourse: multidisciplinary approach. Sir. "Discourseology". Yekaterinburg, 2006. Oblojka.

(11). Ulrich P. Discourse analysis, discourse research, discourse theory. Ein – und Overview. Kritik mit Methode? Forschungsmethode und Gesellschaftstheorie. Berlin, 2008, p. 19.

(12). Phillips L., Jorgensen M.V. Discourse analysis: theory and method. Kharkiv, 2004, p. 185.

(13). Krotkov E.A., Nosova T.V. About nature of philosophical (metaphysical) discourse. Epistemology and philosophy science. 2009, t. XXI, № 3, p. 44.

(14). Antonovsky A.Y. Language: пространство общения и разобщения? Epistemology and philosophy. 2006, t. X, № 4, p. 66.

(15). Borbotko V.G. Principy formation discourse. The word psycholinguistiki k lingvosynergetike. M., 2006.

(16). Ukhvanova-Shmygova I. Прошлое и настоящее понятия"дискурс". Дискурс в академическом пространстве: Материалы международного кругл. стола. Апрель 3–5, 2009, Минск, 2010, p. 12

(17). Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and the people of Uzbekistan on December 26, 2025 // https://president.uz/uz/lists/view/8834.

Shoimova Feruza Isoqovna (JSPU Filology faculty Romanic-Germanic languages Department's associate professor)

AI-BASED ASSESSMENT SYSTEMS IN ELIMINATING GENDER AND ETHNIC BIAS: THE CASE OF UZBEKISTAN UNIVERSITIES

Annotation. *Artificial intelligence (AI) based assessment systems are widely used in education, but gender and ethnic biases can undermine fairness. This article analyzes biases in AI assessment at Uzbekistan universities and proposes fair algorithms. The study is based on surveys and AI model analyses, with results indicating gender and ethnic bias. Recommendations are provided considering ethics and local context.*

Keywords: *AI assessment, gender bias, ethnic bias, fair algorithms, Uzbekistan universities, AI ethics, educational fairness.*

Shoimova Feruza Isoqovna (Jizzax davlat Pedagogika universiteti Filologiya fakulteti "Roman-german tillari" kafedrasi dotsenti v.b.)

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI BAHOLASH TIZIMLARIDA GENDER VA ETNIK TARAFKASHLIKNI BARTARAF ETISH: O'ZBEKISTON UNIVERSITETLARI MISOLIDA

Annotatsiya. *Sun'iy intellekt (AI) asosidagi baholash tizimlari ta'limda keng qo'llanilmoqda, ammo gender va etnik tarafkashliklar adolatni buzishi mumkin. Ushbu maqola O'zbekiston universitetlarida AI baholashidagi tarafkashliklarni tahlil qiladi va adolatli algoritmlarni taklif etadi. Tadqiqot so'rovlar va AI modellari tahliliga asoslangan bo'lib, natijalar gender va etnik biasni ko'rsatadi. Takliflar etika va mahalliy kontekstni hisobga olgan holda berilgan.*

Kalit so'zlar: *AI baholash, gender tarafkashligi, etnik tarafkashligi, adolatli algoritmlar, O'zbekiston universitetlari, AI etikasi, ta'lim adolati.*

Шоимова Феруза Исоковна (Джизакский государственный педагогический университет, Филологический факультет "Кафедра романско-германских языков", доцент кафедры

СИСТЕМЫ ОЦЕНКИ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УСТРАНЕНИИ ГЕНДЕРНОГО И ЭТНИЧЕСКОГО ПРЕДВЗЯТИЯ: СЛУЧАЙ УНИВЕРСИТЕТОВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *Системы оценки на основе искусственного интеллекта (ИИ) широко используются в образовании, но гендерные и этнические предвзятости могут подрывать справедливость. В этой статье анализируются предвзятости в оценке ИИ в университетах Узбекистана и предлагаются справедливые алгоритмы. Исследование основано на опросах и анализе моделей ИИ, результаты которого указывают на гендерные и этнические предвзятости. Рекомендации предоставлены с учетом этики и местного контекста.*

Ключевые слова: *оценка ИИ, гендерная предвзятость, этническая предвзятость, справедливые алгоритмы, университеты Узбекистана, этика ИИ, справедливость в образовании.*

Introduction. Artificial intelligence (AI) enhances efficiency in the education sector by automating assessment processes. For example, AI systems quickly evaluate student work and provide individual feedback. However, gender (male-female) and ethnic (national) biases in AI algorithms can exist, disrupting fairness and exacerbating inequalities in education. This issue is new in the field of ethics, particularly unexplored in local contexts like Uzbekistan.

From an ethical perspective, AI assessment systems in education can be examined through the lenses of algorithmic justice, equity, and responsible AI. According to principles of distributive justice, educational technologies should provide equal opportunities and outcomes regardless of gender or ethnicity. However, biased AI systems violate these principles by systematically disadvantaging certain groups. In the Uzbekistani context, where higher education plays a crucial role in social mobility, such biases may reinforce existing structural inequalities rather than reduce them. Moreover, the ethical concept of procedural fairness is particularly relevant. Students must trust that assessment systems are neutral and transparent. When AI-generated grades are perceived as biased - especially against ethnic minorities or women - trust in educational institutions may decline. This highlights the importance of explainable AI (XAI), which allows educators and students to understand how assessment decisions are made.

Uzbekistan's higher education system is characterized by linguistic diversity and multiculturalism**,** with Uzbek as the state language and Russian widely used in academia. Additionally, ethnic minorities such as Tajik and Kazakh students often use mixed linguistic forms influenced by accent and regional grammar. Most global AI assessment tools are trained primarily on English or Russian datasets, making them poorly adapted to this multilingual environment.

The rapid digitalization of education in Uzbekistan since 2020, accelerated by online learning reforms, has led universities to adopt AI tools faster than ethical guidelines can be developed. As a result, AI systems are often implemented without sufficient local testing, increasing the risk of unintended bias. This study is therefore significant as one of the first empirical investigations addressing AI ethics specifically within the Uzbekistani higher education context.

Methods. The study is based on mixed methods (quantitative and qualitative). Sample: 500 students and 100 teachers from 5 universities in Uzbekistan (TSU, NUzU, SamSU, Ferghana SU, Andijan SU). By gender: 250 female, 250 male; by ethnicity: 60% Uzbek, 20% Russian, 10% Tajik, 10% Kazakh. *Data collection:*

- Survey: Opinions of students and teachers on AI assessment (Likert scale, 1-5 points). - AI model analysis: Testing open-source BERT and GPT-3.5 models in the Uzbekistan context. Training data: 1000 student essays (balanced by gender and ethnicity). *Examples: Analysis of anonymized grades from university databases*.

Analysis: Statistical tests via SPSS (chi-square, ANOVA) and AI fairness metrics (Equalized Odds, Demographic Parity). Ethically: Participant consent obtained, data anonymized. In addition to statistical testing, qualitative interviews with 20 teachers and 30 students were conducted to better understand perceptions of AI fairness. Teachers reported relying heavily on AI-generated scores due to workload pressures, while students expressed concerns about the lack of appeal mechanisms for AI-based grades. The AI model evaluation process also included error analysis, where misclassified or unusually low-scoring essays were manually reviewed. This analysis revealed that essays containing culturally specific examples, local idioms, or non-standard Uzbek grammar were more likely to be penalized by AI systems, despite being academically sound.

Results. Survey results: 65% of students consider AI assessment fair, but women (55%) and ethnic minorities (48%) complained of lower scores. ANOVA analysis showed MSG (Mean Score Gap) of 0.8 points by gender (women lower), 1.2 points by ethnicity (Tajik and Kazakh students lower).

In AI model testing: Standard BERT model showed gender bias in Uzbek-language essays – male students' essays averaged 4.2 points, females 3.7 points. Ethnic bias: Russian-language essays scored higher (4.5), Uzbek (3.9).

Examples: At TSU in the 2025 exam, AI-assessed math assignments gave Kazakh students 15% lower scores because the algorithm did not account for local accents. - At NUzU, gender bias: Female students' essays were rated as "emotional" and received lower scores, while males were "analytical," stemming from stereotypes in training data. In fair algorithm testing: With balanced training data, MSG dropped to 0.2 points, EO metric reached 0.95.

Discussion. The results indicate that gender and ethnic biases in AI assessment are a real problem in Uzbekistan universities. These are new issues in the ethics field, as they have not yet been written about in the local context (Uzbek language, multi-ethnic society). Biases arise from imbalances in training data and algorithm design. The findings of this study have implications beyond Uzbekistan. Many developing and multilingual countries face similar challenges when adopting AI technologies developed in different cultural and linguistic contexts. Without localization, AI systems risk becoming tools of exclusion rather than inclusion. For policymakers, the results suggest the need for national guidelines on AI use in education,

including mandatory bias audits and regular monitoring. For universities, combining AI assessment with human oversight can help mitigate bias while retaining efficiency.

Conclusion and Recommendations: 1) Training with local data (balance of Uzbek, Russian languages). 2) Introduce fairness metrics (EO, DP). 3) Training for teachers. Limitations: Sample only from urban universities, future research should include rural areas. This study contributes to making AI in education fair and opens a new direction in the Uzbekistan context. Overall, this study demonstrates that while AI has strong potential to improve efficiency in educational assessment, unchecked implementation can lead to gender and ethnic bias. By grounding AI development in local data, ethical frameworks, and fairness metrics, Uzbekistani universities can harness AI responsibly. This research not only contributes to the global discussion on AI ethics in education but also lays the foundation for context-aware, fair, and inclusive AI systems in Uzbekistan.

References:

(1). Araujo T., et al. Algorithm appreciation in education. Fairness perceptions. Journal of Experimental Psychology (2020).

(2). Cotton D.R.E., et al. Chatting and cheating. Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT. Innovations in Education and Teaching International (2024).

(3). Firth N. AI fairness for unobserved characteristics: Insights from technological impacts. Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society (2021).

(4). Guidotti R., et al. A survey of methods for explaining black box models. ACM Computing Surveys (2020).

(5). Martinez E., Kirchner L. The secret bias hidden in mortgage-approval algorithms. AP News (2021).

(6). Rudin C. Stop explaining black box machine learning models for high stakes decisions. Nature Machine Intelligence (2020).

(7). Tomasev N., et al. Fairness for unobserved characteristics: Insights from technological impacts on queer communities. Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society (2021).

(8). Yusuf A., et al. False alarm: How Wisconsin uses race and income to label students high-risk. The Markup (2024).

(9). Goel A.K., Nelson M.A. Academic integrity in the age of AI: Russian perspectives. Frontiers in Communication (2024).

(10). Rabbianty A.I., et al. The disadvantages of AI in education: Bias and fairness. The ASU Journal (2023).

(11). Sarwar S., et al. Six concerns about AI's inequity and bias in Russian universities. AASA Resources (2024)

(12). Zaitsu W., Jin M. The growing dependency on AI in academia: Russian case studies. SJIPL Journal (2023).

(13). Agzamkhodjaeva S.A. Computer linguistics and artificial intelligence: Innovation in education. Modern digital technologies in education (2021).

(14). Davletov R. Applying innovative and information technologies in the educational process in primary classes. Modern digital technologies in education (2021).

(15). Norbotayeva D.E. Media and information literacy. AI and biases in education. Scribd journal (2023).

ILMIY AXBOROT

Jo‘raxolova Bahora Qurbonboyevna (O‘zDJTU mustaqil tadqiqotchisi)

OILA TEMATIK GURUHIDA NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI GENDERGA OID KONSEPTUAL METAFORANING VOQELANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi genderga oid maqollar konseptual metafora nazariyasi asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda “oila”, “tenglik va tengsizlik”, “tarbiya va odat” tematik guruhlari doirasida erkak va ayol obrazlarining metaforik voqelanishi yoritiladi. Tahlil natijalari har ikki til va madaniyatda gender rollari an’anaviy ijtimoiy qarashlar asosida shakllanganini, ular maqollar orqali mustahkamlanib, avloddan avlodga uzatilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *konseptual metafora, gender, maqollar, oila konsepti, nemis tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, madaniyat va til.*

Джурахолова Бахора Курбонбоевна (соискатель Узбекского государственного университета мировых языков)

РЕАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ МЕТАФОР В ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЕ “СЕМЬЯ” В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье на основе теории концептуальной метафоры проводится сопоставительный анализ гендерно маркированных пословиц в немецком и узбекском языках. В рамках тематических групп «семья», «равенство и неравенство», «воспитание и обычай» рассматривается метафорическая репрезентация образов мужчины и женщины. Результаты анализа показывают, что в обеих языковых и культурных системах гендерные роли формируются на основе традиционных социальных представлений, закрепляются в пословицах и передаются из поколения в поколение.*

Ключевые слова: *концептуальная метафора, гендер, пословицы, концепт семьи, немецкий язык, узбекский язык, сопоставительный анализ, язык и культура.*

Juraholova Bahora Kurbonboyevna (Researcher at the University of world languages)

“THE REALIZATION OF GENDER-RELATED CONCEPTUAL METAPHORS IN THE THEMATIC GROUP ‘FAMILY’ IN THE GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *This article presents a comparative analysis of gender-related proverbs in the German and Uzbek languages based on the theory of conceptual metaphor. Within the thematic groups “family,” “equality and inequality,” and “upbringing and tradition,” the metaphorical realization of male and female images is examined. The results of the analysis demonstrate that in both linguistic and cultural systems, gender roles are shaped by traditional social views, reinforced through proverbs, and transmitted from generation to generation.*

Keywords: *conceptual metaphor, gender, proverbs, family concept, German language, Uzbek language, comparative analysis, language and culture.*

Kirish. Til va tafakkur o‘zaro bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayon bo‘lib, inson dunyoqarashi til orqali namoyon bo‘ladi. Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, odamlar murakkab tushunchalarni yanada sodda, tajribaga yaqin sohalar orqali anglaydi. Shu ma‘noda, har bir til va madaniyatda alohida ahamiyatga ega bo‘lgan “oila” konsepti ham o‘ziga xos metaforik modellar orqali voqelanadi. Nemis va o‘zbek tillari turli madaniy makonlarga mansub bo‘lsada, oilaga oid tasavvurlarida umumiyliklar bilan birga sezilarli farqlar ham mavjud. O‘zbek tilida oila qadimdan “muqaddas makon”, “baraka manbai” sifatida tasvirlanadi. Shu bois bu tilda oila, ko‘pincha, makon, o‘choq, qal‘a, poydevor kabi metaforalar orqali ifodalanadi. “Oila o‘chog‘i”, “oila qal‘asi”, “mustahkam poydevor”, “barakali uy”, “oila tomiri” kabi birikmalar oila tushunchasining issiqlik, barqarorlik va avlodlar davomiyligi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. O‘zbek madaniyatiga xos bo‘lgan jamoaviylik elementlari oila metaforalarida ham namoyon bo‘ladi: oila, ko‘pincha, jamiyatning asosiy bo‘g‘ini, mahalla tizimining ajralmas qismi sifatida idrok etiladi. Shu sababli “katta oila”, “elning bo‘g‘ini”, “oila jipsligi” kabi tushunchalar keng qo‘llanadi. Nemis tilida esa oila ko‘proq ijtimoiy birlik va institut sifatida talqin qilinadi. “Familie als soziale Einheit”, “Familie als Institution”, “Familienstruktur” kabi birliklar nemis madaniyatida oilaning tartibli, tizimli ijtimoiy bo‘linma sifatida tasavvur qilinishini ko‘rsatadi. Shuningdek, nemis tilida tabiat bilan bog‘liq metaforalar ham keng tarqalgan bo‘lib, oila, ko‘pincha, daraxt yoki ildiz orqali ifodalanadi: “Stammbaum” (nasab daraxti), “Familienwurzeln” (oila ildizlari) kabi atamalar bunga misol bo‘ladi. Bu metaforalar avlodlar davomiyligida oilaning o‘rnini ta‘kidlaydi. Har ikki tilda mavjud bo‘lgan umumiy metaforalardan biri oila hayot yo‘li sifatida talqin

qilinishidir. O‘zbek tilidagi “umr yo‘lini birga bosib o‘tish”, “oila qurish yo‘li” kabi iboralar bilan nemis tilidagi “den Lebensweg gemeinsam gehen” birikmasi o‘xshash semantik asosga ega. Bu metaforada oila insonning hayotiy safarida hamroh, qo‘llab-quvvatlovchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, ikki tilda ham oila himoya, tayanch yoki barqarorlik manbai sifatida tasvirlanadi. O‘zbek tilida bu “qal‘a”, “pana”, “poydevor” orqali berilsa, nemis tilida “Schutzraum” (himoya maydoni), “Rückhalt” (tayanch) kabi mavhumroq metaforalar qo‘llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Oila” tematik guruhida nemis va o‘zbek tillaridagi konseptual metaforalarning voqelanishi har ikki tilda oilaviy munosabatlar, ota-ona va farzand rollari, erkak va ayolning ijtimoiy vazifalari haqidagi tasavvurlarni metaforik vositalar orqali ifodalash jarayonini anglatadi. Ushbu metaforalar madaniyatning gender tizimini aks ettiradi hamda jamiyatda erkak va ayolga yuklatilgan stereotipik vazifalar, tarbiyaviy model va ijtimoiy xulq me‘yorlarini til birliklari orqali mustahkamlaydi. Nemis va o‘zbek tillaridagi maqollar tarkibida genderga oid konseptual metaforalar, asosan, “OTA – NAMUNA; O‘G‘IL – AKS” va “ONA – NAMUNA; QIZ – AKS” kabi strukturalar asosida qurilgan bo‘lib, ular orqali erkaklik va ayollikning tarbiyaviy va ijtimoiy jihatlari ifodalanadi. Har ikki til madaniyatida gender rollari oilada shakllanadigan tarbiya natijasi sifatida talqin qilinadi, biroq nemis tilida bu jarayon ko‘proq mavhum ijtimoiy xulq sifatida, o‘zbek tilida esa amaliy hayotiy tajriba va oilaviy qadriyatlar orqali ifodalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tematik guruhda voqelangan metaforalar nemis va o‘zbek madaniyatlarida gender rollarining shakllanishi, avlodlar o‘rtasidagi tarbiyaviy uzviylik va oilaning ijtimoiy model sifatidagi ahamiyatini til orqali konseptual ravishda yoritadi. Quyida ushbu metaforik modellarning amaliy ko‘rinishi sifatida nemis va o‘zbek tillaridagi maqollarni ko‘rib chiqamiz.

Masalan, nemis tilida: *Ehemann und Ehefrau – ein Herz und eine Seele* [1;123-b.]. (Er-xotin – bir yurak, bir jon). Ushbu maqolda oila tushunchasi BIR BUTUN TAN metaforasi orqali ifodalanadi. Bu yerda er va xotin alohida shaxslar sifatida emas, balki yagona ruhiy va hissiy birlik sifatida talqin qilinadi. Nemis tilidagi “Herz” va “Seele”, o‘zbek tilidagi “yurak” va “jon” tushunchalari ruhiy yaqinlik, totuvlik va hamfikrlikni ifodalaydi. Bu metafora ikki insonning oila ichida hamjihatlik va uyg‘unlikka asoslangan birlik tashkil etishi kerakligini ko‘rsatadi.

Ein braver Mann ist Herr seines Pferdes und Genosse seiner Frau [9; 386-b.] (Aqlli erkak otni boshqaradi, xotiniga hamfikr bo‘ladi). Maqol oilaviy hayotda erkakning ikki xil rolini ko‘rsatadi: tashqi kuchga hukmron, lekin oilada ayol bilan teng va mehr muhabbat asosida yashovchi shaxs. Metaforik jihatdan esa oila mulozamat, hamkorlik va muvozanat tamoyillariga asoslangan birlik sifatida talqin qilinadi.

Hinter jedem starken Mann steht eine starke Frau [1;181-b.]. (Erkakning kuchi – ayolning qo‘llab-quvvatlashida). Ushbu maqolda oila o‘zaro qo‘llab-quvvatlash orqali mustahkamlikka erishuvchi birlik sifatida tasvirlanadi. Nemischa tilidagi “starke Frau” va o‘zbekcha tarjimada “ayolning qo‘llab-quvvatlashida” birikmalari OILA – IKKI SHAXS ORQASIDA YOTGAN KUCH metaforasini voqelantiradi. Bu maqol oiladagi gender rollarini ham ko‘rsatadi: erkak tashqi faoliyatda kuchli bo‘lishi, ayol esa uy-joy va ruhiy tayanch orqali oilaviy barqarorlikni ta‘minlashi kerakligini anglatadi. Shu tariqa, maqol oiladagi o‘zaro bog‘liqlik va hamkorlikning muvaffaqiyat manbai ekanini konseptual metafora orqali ifodalaydi.

Mann und Frau sind ein Leib [9;365-b.]. (Er-xotin–bir tan, bir jon) maqolida oila yagona tana sifatida metaforik tarzda tasvirlanadi. Bu yerda erkak va ayol ikki alohida individ sifatida emas, balki bir butun jismning bo‘laklari sifatida talqin etiladi.

Der Mann ist das Haupt des Hauses, die Frau ist der Hals, der den Kopf dreht [1; 181] (erkak – bosh, ayol – bo‘yin). Maqolda erkak tashqi rahbar, ayol ichki boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, oilaning samarali va barqaror bo‘lishi ikki tomonning uyg‘unligiga bog‘liq ekani ta‘kidlanadi.

Masalan, o‘zbek tilida: *Ayolning sarishtasi, ro‘zg‘orning farishtasi* [5;126-b.]. Maqol ayolning uy va oila tartibini saqlash, uy-joy ishlarini nazorat qilishdagi muhim rolini, oilaga baraka, farovonlik va tinchlik olib keluvchi shaxs ekanligini anglatadi.

Kelin qaynona supurgisi [5;127-b.] maqoli o‘zbek madaniyatida kelinning an‘anaviy o‘rnini ifodalovchi kuchli metaforik birlikdir. Ushbu maqolda oila mehnat, tartib va majburiyatlar asosida tashkil topgan tizim sifatida talqin qilinadi. “kelin – supurgi” metaforasi orqali kelinning uy ishlarining asosiy bajaruvchisi, tozalik va tartibni ta‘minlovchi shaxs sifatidagi roli ko‘rsatiladi. Supurgi tozalik va doimiy mehnat timsoli bo‘lganidek, kelin ham qaynona uyidagi asosiy xizmat ko‘rsatuvchi sifatida tasvirlanadi.

Ota –aql, ona –idrok [5;127-b.]. Ushbu maqolda oila fikr va sezgi uyg‘unligidan tarkib topgan tizim sifatida talqin qilinadi. Ota “aql” metaforasi orqali oilada mantiq, tartib, qaror qabul qilish va mas‘uliyat

timsoli sifatida tasvirlanadi. Ona esa “idrok” sifatida oilaning sezgi, tushunish, mehr-muhabbat va ruhiy barqarorlikni ta‘minlovchi markazi sifatida gavdalanadi. Bu metaforalar orqali oilaning mustahkamligi ikki tomonning bir-birini to‘ldiruvchi aqliy va hissiy funksiyalari uyg‘unligiga bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Xotin – uy bezakchisi, er – uy ko‘makchisi [5;128-b.] maqoli oila ichidagi gender rollarining estetik va funksional taqsimlanishini metaforik tarzda ifodalaydi. Unda oila uy obraziga qiyoslanadi: ayol “uy bezakchisi” sifatida oilaning go‘zalligi, tartibi, muhitning iliqligi va estetik uyg‘unligini yaratadigan shaxs sifatida talqin qilinadi. Uning mehr-muhabbati, sarishtaligi va e‘tibori uyga “bezak” kirituvchi asosiy omil sifatida ko‘riladi. Erning “uy ko‘makchisi” deb tasvirlanishi esa uning oilani moddiy jihatdan ta‘minlovchi, tashqi yumushlarni bajaruvchi va oila barqarorligini qo‘llab-quvvatlovchi rolini anglatadi.

Xulosa. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida oila ko‘proq hissiy-obrazli, milliy qadriyatlar bilan boyitilgan metaforalar orqali voqelanadi. Issiqlik, baraka, uy o‘chog‘i kabi tushunchalar oilaning madaniy hayotdagi markaziy o‘rnini aks ettiradi. Nemis tilida esa oila ko‘proq tartib, tizim, ijtimoiy mas‘uliyat kabi tushunchalar orqali talqin qilinadi. Nemis va o‘zbek tillaridagi “oila” tematik guruhidagi konseptual metaforalar oilaning tarkibi, vazifalari va gender rollarini tasvirlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida oila, ko‘pincha, muqaddas makon, baraka manbayi va jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida, tabiat va makon metaforalari orqali ifodalanadi. Nemis tilida esa oila ijtimoiy birlik va institut sifatida, daraxt va ildiz kabi metaforalar yordamida talqin qilinadi. Maqollar orqali er va xotin o‘zaro hamjihatlik, qo‘llab-quvvatlash va uyg‘unlik tamoyillari asosida tasvirlanadi. Ayol, ko‘pincha, uy, tartib, farovonlik hamda mehr-muhabbatning ramzi sifatida namoyon bo‘lsa, erkak rahbarlik, mas‘uliyat va tashqi faoliyatdagi kuch bilan ifodalanadi. Biroq maqollarda oilaning barqarorligi va baxti faqatgina gender rollar taqsimoti bilan emas, balki er-xotinning o‘zaro kelishuvi, birgalikdagi harakati va tarbiyaviy qadriyatlarni mustahkamlashi orqali ta’minlanishi alohida ta’kidlanadi.

“Oila” tematik guruhidagi maqollar esa erkak va ayolning oilaviy vazifalarini aniq chegaralangan ko‘rinishda tasvirlaydi. Erkak, asosan, tashqi faoliyat, himoya va ta‘minot bilan bog‘lanar ekan, ayol uyning muhitini yaratish, farzand tarbiyasi va ichki muvozanatni ta‘minlash kabi mas‘uliyatlar bilan talqin etiladi. Bu esa gender rollarining ijtimoiy tizimda qat’iy ajratilganligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Beyer H., Beyer A. Sprichwörterlexikon. Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen und Sammlungen von 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, Verlag, 2022, s. 79.

(2). Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, University of Chicago Press, 1980, p. 125; 113.

(3). Lakoff G. The neural theory of metaphor. Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2008, p. 49, 141; 114.

(4). Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Cambridge/New York, Cambridge University Press. 1993, p. 7.

(5). Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. Ko‘rsatilgan asar. 2005, 127-bet.

(6). Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg, Herder, 1991, s. 167.

(7). Suvonqulova X. O‘zbek xalq maqollari. Toshkent, 2014, 8; 153-bet.

(8). Simrock K. Die deutschen Sprichwörter gesammelt. Frankfurt am Main: Universitaetsverlag Winter, 2009, s. 34.

(9). Wanderer K.F. Sprichwörterlexikon. Leipzig, Brockhaus Verlag, 2016, s. 386.

(10). Wehrle H., Eggers H. Deutscher Wortschatz. Ein Wegweiser zum treffenden Ausdruck. St.:1993, s. 95.

Murotova Gulnoz Nematovna (Jizzax davlat Pedagogika universiteti Filologiya fakulteti dotsenti v/b.; e-mail: gulnozmurotova67@gmail.com)

SALOMATLIK ALOQASIDA MULTIMODAL MADANIY MOSLASHUV: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI SOG‘LIQNI SAQLASH KAMPANIYALARIDAGI PRAGMATIK VA VIZUAL ELEMENTLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida olib boriladigan sog‘liqni saqlash kampaniyalarida multimodal kommunikatsiya vositalarining madaniy moslashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqot pragmatik strategiyalar va vizual elementlarning sog‘liq haqidagi xabarlarni qabul qilishga ta’sirini qiyosiy jihatdan o‘rganishga qaratilgan. Ingliz va o‘zbek madaniyatlarida sog‘liq, kasallik va profilaktika tushunchalarining turlicha talqin qilinishi multimodal diskursda muhim farqlarni yuzaga keltiradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi kampaniyalarda individual mas’uliyat va vizual minimalizm ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilidagi sog‘liq diskursida kollektiv qadriyatlar va emotsional tasvirlar yetakchi o‘rin egallaydi.*

Kalit so‘zlar: *multimodal diskurs, sog‘liqni saqlash kampaniyalari, madaniy moslashuv.*

Муротова Гулноз Нематовна (Джизакский государственный педагогический университет, факультет филологии, кафедра романо-германских языков, исполняющая обязанности доцента; gulnozmurotova67@gmail.com)

МУЛЬТИМОДАЛЬНАЯ КУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ: ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И ВИЗУАЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В КАМПАНИЯХ ПО ОХРАНЕ ЗДОРОВЬЯ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы мультимодальной культурной адаптации в сфере здравоохранения на материале англоязычных и узбекоязычных медицинских кампаний. Анализируются прагматические и визуальные элементы, используемые для передачи информации о здоровье. Результаты показывают, что в английских кампаниях преобладает акцент на индивидуальной ответственности, тогда как в узбекском медицинском дискурсе ведущую роль играют коллективные ценности и эмоционально насыщенные визуальные средства.*

Ключевые слова: *мультимодальный дискурс, коммуникация в здравоохранении, культурная адаптация.*

Murotova Gulnoz Nematovna (Associate Professor Jizzakh State Pedagogical University, Faculty of Philology; e-mail: gulnozmurotova67@gmail.com)

MULTIMODAL CULTURAL ADAPTATION IN HEALTHCARE: PRAGMATIC AND VISUAL ELEMENTS IN HEALTH CAMPAIGNS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *This article examines multimodal cultural adaptation in health communication, focusing on pragmatic and visual elements in English and Uzbek healthcare campaigns. The study adopts a comparative approach to analyze how cultural values influence the interpretation of health-related messages. The findings reveal that English campaigns emphasize individual responsibility and visual minimalism, whereas Uzbek campaigns rely more on collective values and emotionally rich visual representations. The research highlights the importance of cultural sensitivity in designing effective multimodal health communication.*

Keywords: *multimodal discourse, health communication, cultural adaptation.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda sog‘liqni saqlash sohasidagi samarali kommunikatsiya muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Aholini kasalliklarning oldini olish, sog‘lom turmush tarziga undash va tibbiy xizmatlardan oqilona foydalanishga rag‘batlantirishda sog‘liqni saqlash kampaniyalari muhim vosita hisoblanadi. Bunday kampaniyalar nafaqat axborot uzatadi, balki jamiyat a’zolarining qarashlari va xulq-atvoriga ham ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda sog‘liq kommunikatsiyasida multimodal yondashuv keng qo‘llanilmoqda. Multimodal diskurs nazariyasiga ko‘ra, ma’no faqat verbal vositalar orqali emas, balki vizual tasvirlar, ranglar, grafik dizayn va boshqa semiotik resurslar orqali ham yaratiladi. Ushbu vositalarning uyg‘unligi xabarni yanada ta’sirchan va tushunarli qiladi. Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liqni saqlash kampaniyalarida multimodal vositalarning madaniy moslashuvini pragmatik va vizual tahlil asosida ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Multimodal yondashuv sog‘liqni saqlash kommunikatsiyasini o‘rganishda muhim nazariy asos sifatida shakllangan. Kress (2020), Bateman va boshqalar (2020), Jewitt (2021) tadqiqotlarida multimodal diskursda verbal va noverbal resurslarning teng ahamiyatga ega ekanligi asoslab berilgan.

Sog‘liq kommunikatsiyasining pragmatik jihatlari Bigi (2021), Riggins (2020) va Briñol hamda Petty (2022) ishlarida tahlil qilinib, nutq aktlari va persvaziv strategiyalarning auditoriyaga ta’siri ko‘rsatib berilgan. Vizual elementlarning roli esa Davis va hammualliflar (2020), Machin (2021) hamda Forceville (2020) tomonidan ochib berilgan bo‘lib, sog‘liq kampaniyalarida tasvir va grafik belgilar emotsional va kognitiv ta’sirni kuchaytirishi ta’kidlanadi.

Madaniy moslashuv masalasi Lee va Basnyat (2020), Halkier (2021), Piller (2021) hamda Kulyk (2022) tadqiqotlarida sog‘liq diskursining madaniy qadriyatlar bilan bog‘liqligi orqali yoritilgan. Shu bilan birga, ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liq kampaniyalarini multimodal jihatdan qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar kam uchraydi. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifatli va qiyosiy metodologiyaga asoslangan. Unda ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liqni saqlash kampaniyalariga oid multimodal materiallar (plakatlar, ijtimoiy roliklar, veb-sahifalar) tahlil qilindi. Pragmatik tahlil orqali murojaat shakllari va nutq aktlari, vizual-semiotik tahlil orqali esa ranglar, tasvirlar va grafik elementlarning madaniy ahamiyati o‘rganildi. Tadqiqot ochiq manbalardagi ommaviy sog‘liq kampaniyalari materiallariga tayandi.

Tahlil va natijalar. Tahlil natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liqni saqlash kampaniyalarida sezilarli multimodal farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. Ingliz tilidagi kampaniyalarda “Protect yourself”, “Get vaccinated” kabi bevosita va imperativ murojaatlar ustun bo‘lib, individual mas’uliyatga urg‘u beriladi. Statistik ma’lumotlar va faktlarga asoslangan argumentatsiya keng qo‘llaniladi. O‘zbek tilidagi kampaniyalarda esa bilvosita va maslahatga yo‘naltirilgan ifodalar ko‘proq uchraydi. “Sog‘lom oila – mustahkam jamiyat” kabi iboralar orqali sog‘liq masalasi kollektiv qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Vizual jihatdan ingliz kampaniyalarida minimalistik dizayn, o‘zbek kampaniyalarida esa emotsional va ijtimoiy mazmunga boy tasvirlar ustuvor ekanligi aniqlandi.

Muhokama. Natijalar sog‘liqni saqlash kampaniyalarida multimodal kommunikatsiya madaniy jihatdan shartlanganligini tasdiqlaydi. Ingliz sog‘liq diskursidagi imperativ strategiyalar va vizual minimalizm individualizm va ratsional qaror qabul qilish modeliga mos keladi. O‘zbek sog‘liq diskursida esa kollektivizm, oila markaziyligi va ijtimoiy birdamlik asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois sog‘liq kampaniyalarida universal multimodal modeldan foydalanish har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Pragmatik va vizual vositalarning madaniy moslashuvi kommunikatsiya samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Xulosa. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liqni saqlash kampaniyalarida multimodal madaniy moslashuvning ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijalari pragmatik va vizual elementlarning madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ushbu xulosalar sog‘liqni saqlash sohasida madaniy jihatdan mos va samarali kommunikatsiya strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bateman S., Wildfeuer J., Hiippala T. (2020). Multimodality: Foundations, research and analysis. De Gruyter.

(2). Bezemer J., Kress G. (2020). Multimodality, learning and communication. Routledge.

(3). Bigi S. (2021). Health communication and pragmatics. Journal of Pragmatics, 180, p. 1–12.

(4). Briñol P., Petty R.E. (2022). Persuasion and health communication. Health Communication, 37(5), p. 563–571.

(5). Davis J.J., et al. (2020). Visual communication in public health. Social Science & Medicine, 260, 113176.

(6). Forceville, C. (2020). Visual and multimodal metaphor in health discourse. Metaphor and Symbol, 35(2), p. 75–91.

(7). Halliday M.A.K., Hasan R. (2021). Language, context and text. Bloomsbury.

(8). Halkier B. (2021). Cultural dimensions of health communication. Health Sociology Review, 30(2), p. 101–115.

(9). Jewitt C. (2021). The Routledge handbook of multimodal analysis. Routledge.

(10). Kress G. (2020). Multimodality and meaning-making. Visual Communication, 19(2), p. 183–198.

(11). Kulyk O. (2022). Cultural values in medical discourse. Discourse & Society, 33(4), p. 489–506.

(12). Lee S., Basnyat I. (2020). Cultural adaptation in health campaigns. Journal of Health Communication, 25(7), p. 560–570.

(13). Ledin P., Machin D. (2020). Introduction to multimodal analysis. Bloomsbury.

(14). Lupton D. (2021). Health communication and digital media. Sociology of Health & Illness, 43(1), p. 1–15.

(15). Machin D. (2021). Visual semiotics and health. Visual Studies, 36(3), p. 191–205.

(16). Meyer M., et al. (2020). Criteria for rigor in visualization design study. IEEE Transactions on Visualization, 26(1), p. 87–97.

(17). O‘Halloran, K.L. (2021). Multimodal discourse analysis in health contexts. Text & Talk, 41(1), p. 1–24.

(18). Piller I. (2021). Intercultural communication and health. Journal of Multicultural Discourses, 16(2), p. 99–115.

(19). Riggins S.H. (2020). The rhetoric of health campaigns. Health Communication, 35(8), p. 937–945.

Xushiyeva Nargis Tashpulatovna (Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat Pedagogika universiteti “Roman-german tillari” kafedrasi dotsenti v/b; xushiyevanargis@gmail.com)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GAP STRUKTURASINI QAYTA ISHLASHNING NEVROLINGVISTIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida gap strukturasining inson miyasi tomonidan qayta ishlanishi nevrolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot ingliz tilining qat’iy so‘z tartibiga ega analitik til ekanligi hamda o‘zbek tilining agglutinativ va nisbatan erkin so‘z tartibli til ekanligi bilan bog‘liq tipologik farqlarga asoslanadi. Qiyosiy tahlil natijalari ingliz tilida sintaktik qayta ishlash, aso-

san, so‘z tartibiga, o‘zbek tilida esa morfologik ko‘rsatkichlarga tayangan holda amalga oshishini ko‘rsatadi. Ushbu farqlar sintaktik jarayonda miya hududlarining turlicha faollashuviga olib keladi.

Kalit so‘zlar: *nevrolingvistika, gap strukturasi, sintaktik qayta ishlash, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Хушиева Наргис Ташпулатовна (Джизакский государственный педагогический университет имени Абдуллы Кадыри, кафедра романско-германских языков, доцент; xushiyevanargis@gmail.com)

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАБОТКИ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются нейролингвистические особенности обработки структуры предложения в английском и узбекском языках. Исследование основано на типологических различиях между аналитическим английским языком с фиксированным порядком слов и агглютинативным узбекским языком с относительно свободным порядком слов. Результаты сопоставительного анализа показывают, что в английском языке синтаксическая обработка в большей степени опирается на линейный порядок слов, тогда как в узбекском языке ключевую роль играют морфологические показатели. Указанные различия обусловливают различную активацию мозговых областей, участвующих в синтаксической обработке.*

Ключевые слова: *нейролингвистика, структура предложения, синтаксическая обработка, английский язык, узбекский язык.*

Xushiyeva Nargis Tashpulatovna (Jizzakh State Pedagogical University after named Abdulla Kodiriy Romance-Germanic Languages Department Associate Professor; xushiyevanargis@gmail.com)

NEUROLINGUISTIC FOUNDATIONS OF SENTENCE STRUCTURE PROCESSING IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *This article examines the neurolinguistic mechanisms underlying sentence structure processing in English and Uzbek. The study is based on typological differences between English as an analytic language with a fixed word order and Uzbek as an agglutinative language with a relatively free word order. The comparative analysis demonstrates that syntactic processing in English relies primarily on linear word order, whereas in Uzbek it is largely driven by morphological markers. These differences result in distinct patterns of neural activation during syntactic processing.*

Keywords: *neurolinguistics, sentence structure, syntactic processing, English language, Uzbek language.*

Kirish. Nevrolingvistika til va inson miyasi o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni o‘rganadigan fanlararo soha bo‘lib, uning muhim yo‘nalishlaridan biri gapni qayta ishlash jarayonidir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, gapni tushunish jarayoni chap yarim shardagi bir qator miya hududlari, xususan Broka va Vernike zonalari faoliyati bilan bog‘liq. Mavjud nevrolingvistik tadqiqotlarning aksariyati ingliz kabi Indo-yevropa tillariga bag‘ishlangan bo‘lib, tipologik jihatdan farqli tillar kam o‘rganilgan. Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi so‘z tartibi va morfologik tizimdagi keskin farqlar sintaktik qayta ishlashning neyron mexanizmlarini qiyosiy o‘rganish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi aynan shu tipologik farqlarning miya tomonidan gapni qayta ishlash jarayoniga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Ko‘plab tadqiqotlarda Broka zonasi gap strukturasini tuzish va sintaktik integratsiya bilan bog‘liq asosiy hudud sifatida e’tirof etiladi. Neurobiology of Language jurnalida chop etilgan tadqiqotlar (2020, 2021, 2022) sintaktik murakkablik oshgani sari ushbu hudud faolligining kuchayishini ko‘rsatadi. Zhao va hammualliflar (2025) sintaktik iyerarxiya va bog‘liqliklarni qayta ishlashda frontal–temporal neyron tarmoqlarning muhimligini ta’kidlaydi. Ingliz tiliga oid nevrolingvistik tadqiqotlar asosan qat’iy so‘z tartibiga tayangan sintaktik qayta ishlashni tahlil qiladi. Fujita va Cunnings (2021, 2024) ishlari ingliz tilida so‘z tartibining buzilishi yoki uzoq masofali bog‘lanishlar kognitiv yuklamani oshirishini ko‘rsatadi. Shuningdek, Cunnings va Fujita (2022) tadqiqotlari sintaktik interferensiya va qayta tahlil jarayonlarining neyron asoslarini yoritadi. Morfologik boy tillar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar esa boshqa sintaktik strategiyalar mavjudligini ko‘rsatadi. Kim va hamkorlar (2024) infleksion morfologiyani qayta ishlashda qo‘shimcha neyron resurslar ishga tushishini aniqlagan. Krogh (2025) esa sintaksisni ishchi xotiraga ortiqcha yuklamasdan qayta ishlash mumkinligini MEG ma’lumotlari asosida isbotlaydi. Bu natijalar agglutinativ tillar, jumladan, o‘zbek tili uchun ham dolzarb hisoblanadi. O‘zbek tiliga oid nevrolingvistik tadqiqotlar soni hozircha cheklangan bo‘lsa-da, Xurramova (2025) ishlarida ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilinib, o‘zbek tilida morfologik ko‘rsatkichlarning ustuvorligi ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqotlar o‘zbek tilida gapni qayta ishlash jarayoni so‘z tartibiga nisbatan kamroq bog‘liqligini nazariy jihatdan asoslaydi.

Metodologiya. Tadqiqot nazariy-qiyosiy metod asosida olib borildi. Unda nevrolingvistika, psixolingvistika va kognitiv neyrofanga oid ilmiy manbalar tizimli tahlil qilindi. fMRI va EEG tadqiqotlari natijalariga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarining sintaktik tuzilmalari qiyosiy tahlil qilinib, so'z tartibi, morfologik belgilanish va sintaktik moslashuvchanlik kabi omillar ko'rib chiqildi. Olingan nazariy va empirik ma'lumotlar asosida sintaktik qayta ishlashning universal va tilga xos jihatlari aniqlashtirildi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida gapni qayta ishlash jarayoni umumiy chap yarim shar neyron tarmog'iga tayansa-da, ishlatiladigan strategiyalar farqlanadi. Ingliz tilida sintaktik qayta ishlash asosan qat'iy so'z tartibiga bog'liq bo'lib, uning buzilishi miya faolligining oshishiga olib keladi. O'zbek tilida esa grammatik munosabatlar, asosan, morfologik qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Shu sababli so'z tartibining o'zgarishi sintaktik tushunishga kamroq ta'sir qiladi. Ingliz tilida kognitiv yuklama ko'proq so'z tartibi bilan, o'zbek tilida esa morfologik murakkablik bilan bog'liq ekani aniqlanadi.

Muhokama. Olingan natijalar sintaktik qayta ishlashda universal neyron asos mavjudligini, ammo bu asos har bir tilning grammatik xususiyatlariga moslashishini ko'rsatadi. Ingliz tilida pozitsion axborot ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida morfologik belgilar yetakchi rol o'ynaydi. Bu holat gibrid nevrolingvistik modellarni qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni miya bir xil anatomik tuzilishga ega bo'lsa-da, til xususiyatlariga qarab turlicha ishlaydi. Natijalar ikkinchi tilni o'rganish jarayonida yuzaga keladigan sintaktik qiyinchiliklarni tushuntirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida gap strukturasini qayta ishlash umumiy neyrobiologik mexanizmlarga asoslanishini, biroq tilga xos strategiyalar mavjudligini ko'rsatdi. Ingliz tilida sintaktik qayta ishlash so'z tartibiga, o'zbek tilida esa morfologik ko'rsatkichlarga tayanadi. Ushbu natijalar nevrolingvistika va qiyosiy tilshunoslik uchun muhim bo'lib, ayniqsa, ikkinchi tilni o'qitishda neyrolingvistik yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Kelgusida ingliz va o'zbek tillari ishtirokida eksperimental nevrotadqiqotlar o'tkazish ushbu xulosalarni yanada mustahkamlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Makhmudovna Z. Neuroimaging methods in neurolinguistics. Investigating language processing in the brain. American Journal of Philological Sciences (2025).

(2). Xurramova S.Q. Neurolinguistics. Comparative study of language processing in English and Uzbek. Academic Journal of Science, Technology and Education (2025).

(3). Alaskar S., Cunnings I. Agreement and reflexives in non-native sentence processing. Bilingualism: Language and Cognition (2025).

(4). Cunnings I., Fujita H. Interference and filler-gap dependency formation. Journal of Experimental Psychology (2022).

(5). Deldar Z. A systematic review of fMRI studies in the past two decades. Neuroscience (2021).

(6). Distinguishing syntactic operations in the brain: dependency and phrase structure parsing. Neurobiology of Language (2021).

(7). Fujita H., Cunnings I. Quantifying individual differences in native and non-native sentence processing. Applied Psycholinguistics (2021).

(8). Fujita H., Cunnings I. Subject–verb dependency formation and semantic interference in sentence comprehension. Applied Psycholinguistics (2024).

(9. González Alonso, J., et al. Gender attraction in sentence comprehension. Glossa (2021).

(10). Kim J., Kim S., Nam K. Neural dynamics of processing inflectional morphology: An fMRI study. Brain Sciences (2024).

(11). Krogh S. Manipulating syntax without taxing working memory: A MEG study. Language, Cognition and Neuroscience (2025).

(12). Mai A. Linguistic structure as a guiding principle for human cognition. Journal of Linguistic Science (2025).

(13). Neurophysiological dynamics of phrase structure building during sentence processing. Journal of Cognitive Neuroscience (2020).

(14). Supramodal sentence processing in the human brain. fMRI evidence for syntactic complexity. Neurobiology of Language (2022).

(15). UniCoRN: Unified Cognitive Signal Reconstruction bridging cognitive signals and human language. arXiv (2023).

(16). Voets N.L. Consensus recommendations for clinical functional MRI applied to language mapping. Aperture Neuro (2025).

(17). Wang Y. Progress, challenges and future of linguistic neural decoding. Nature Communications Biology (2025).

(18). Zhao J., et al. Decoding the neural dynamics of headed syntactic structures. Journal of Neuroscience (2025).

(19). Information Restricted Neural Language Models Reveal Different Brain Regions' Sensitivity to Semantics, Syntax and Context. arXiv (2023).

(20). Estimating the strength and timing of syntactic structure building in naturalistic reading. arXiv (2025).

Anorboyeva Dilshodabonu Shavkat qizi (Qo‘qon universitetining Andijon filiali o‘qituvchisi; e-mail:dilyushaanarboyeva.@gmail.com)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TEGINISH SEZGISI BILAN BOG‘LIQ LEKSEMALARNING KOGNITIV VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida teginish (taktil) sezgisini ifodalovchi leksemalar lingvokognitiv va lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Teginish sezgisi insonning borliqni idrok etishida muhim o‘rin tutib, til orqali nafaqat jismoniy hissiyotlar, balki emotsional va madaniy ma’nolarni ham ifodalaydi. Tadqiqotda ikki til materiallari qiyosiy jihatdan o‘rganilib, umimiy va milliy-madaniy xususiyatlar aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *teginish sezgisi, taklif leksemalar, lingvokognitiv tahlil, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik.*

Анорбоева Дилшодабону Шавкат кизи (преподаватель Андижанского филиала Кокандского университета; e-mail: dilyushaanarboyeva.@gmail.com)

ЛИНГВОКОГНИТИВНОЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ ОСЯЗАТЕЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье проводится анализ лексем, репрезентирующих осязательное (тактильное) восприятие в английском и узбекском языках, с позиций лингвокогнитивного и лингвокультурологического подходов. Осязание рассматривается как одна из ключевых форм чувственного познания действительности, посредством которой язык отражает не только физические ощущения, но и эмоционально-оценочные и культурно обусловленные смыслы. В рамках исследования осуществляется сопоставительный анализ языкового материала двух языков, в результате чего выявляются как универсальные, так и национально-культурные особенности.*

Ключевые слова: *осязательное восприятие, тактильные лексемы, лингвокогнитивный анализ, лингвокультурология, сопоставительное языкознание.*

Anorboeva Dilshodabona Shavkat kizi (Lecturer at the Andijan branch of Kokand University; e-mail:dilyushaanarboyeva.@gmail.com)

COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF LEXEMES ASSOCIATED WITH THE SENSE OF TOUCH IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *The article presents an analysis of lexemes representing tactile perception in the English and Uzbek languages from linguocognitive and linguocultural perspectives. The sense of touch is viewed as a fundamental mode of human perception of reality, through which language conveys not only physical sensations but also emotionally evaluative and culturally conditioned meanings. The study employs a comparative analysis of linguistic material from both languages, identifying both universal and national-cultural features.*

Keywords: *tactile perception, tactile lexemes, linguocognitive analysis, linguoculturology, comparative linguistics.*

Kirish. So‘nggi yillarda til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar, xususan, lingvokognitiv va lingvokulturologik yo‘nalishlar tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Inson sezgilari–ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta’m bilish va teginish – til orqali konseptuallashtiriladi. Ular orasida teginish sezgisi eng qadimgi va universal sezgilardan biri bo‘lib, insonning atrof-muhit bilan bevosita aloqasini ta’minlaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarni lingvokognitiv va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish, ularning semanik maydoni va madaniy yuklamasini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Lingvokognitiv yondashuv. Lingvokognitiv tilshunoslik til birliklarini inson ongidagi bilimlar, konseptlar va tajribalar bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalar insonning jismoniy tajribasi asosida shakllanib, ko‘pincha, abstrakt tushunchalarni ifodalashda metaforik vosita sifatida qo‘llanadi. Masalan, ingliz tilidagi *soft, hard,*

rough so‘zlari nafaqat fizik xususiyatni, balki xarakter va munosabatlarni ham ifodalashi mumkin (*soft heart, hard decision*). O‘zbek tilida ham yumshoq, qattiq, dag‘al kabi leksemalar shu kabi kognitiv kengayishga ega.

Lingvokulturologik yondashuv. Lingvokulturologiya til birliklarida aks etgan milliy madaniyat, qadriyat va an’analarni o‘rganadi. Teginish sezgisi bilan bog‘liq leksemalar muayyan xalqning mentaliteti va madaniy stereotiplarini namoyon etadi. Masalan, o‘zbek madaniyatida *iliqlik* va *mehr* tushunchalari, ko‘pincha, teginish bilan bog‘liq metaforalar orqali ifodalanadi.

Ingliz tili izohli lug‘atlari ustida o‘tkazilgan tahlillar teginish sezgisini ifodalovchi leksemalar polisemantik xususiyatga ega ekanligi va ular alohida olinganda ham, so‘z birikmalari va frazeologik birikmalar tarkibida kelganda ham turli-tuman ma’nolarni kasb etishlari mumkinligini ko‘rsatadi. Bu hol teginish sezgisini ifodalovchi leksemalar bilan bog‘liq qator ma’nolar orasida ulardan qay biri invariant simmetrik yoki asimmetrik, umumiy ma’no bo‘la olishini aniqlashda qiyinchiliklar tug‘diradi. Shuni inobatga olgan holda, lug‘atlarda ro‘yxatga olingan teginish sezgisini ifodalovchi leksemalar bilan bog‘liq morfologik va sintaktik tuzilishga ega birliklarni ma’noviy nuqtayi nazardan tahlil etishni lozim [16].

Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning aniqlashda tashqi ta’sirni qabul qilish qobiliyati va shu ta’sirdan yuzaga keladigan holatni ifodalovchi: ingliz tilida: *Touch, contact, feel, avoid, ignore*; o‘zbek tilida: hislamoq, tegmoq, teginmoq, tekizmoq, ushlamoq, tutmoq kabilar tahlilga tortildi.

Biz ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning tahlil qilishda ushbu mavzuga aloqador bo‘lgan so‘zlarni so‘z turkumlari kesimida guruhladik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) 1. Ot so‘z turkumiga oid bo‘lgan leksemalar: ingliz tilida: *press, tap, pat, nudge, prod, poke, push, glance, flick, stroke, brush, graze, pressure*; Masalan: We were told to push our feelings down, not to embrace them (Vanessa Etienne. Peoplemag, p. 23); o‘zbek tilida: tirgak, tirgov, tirgovich, tirgovchi, ushlovchi, hissiyot kabi: Masalan: Bir kun pushaymon bo‘lmagin, deyman. Tilmochning qozikalonday tirgovichi bor, bilib qo‘y (Oybek, “Ulug‘ yo‘l”. 45-b.). [12].

2. Fe’l so‘z turkumida. Ingliz tilida: *Touch, sontact, feel, avoid, ignore, handle, hold, pick up, move, meddle with, play (about/around) with, toy with, fiddle with, interfere with, tamper with, disturb, harm*: Masalan: Wait until the unit is cool to touch and only fill to the fill mark (John Sass, “Field & Stream”, 3 Aug. 2023) [7]. O‘zbek tilida: tegmoq, tegizmoq, teginmoq, tegishlik, ushlamoq, tutmoq, saqlamoq, qo‘zg‘amoq, tutqazmoq, ushlatmoq, tutinmoq, ovlamoq, uzatmoq, asramoq, qo‘llamoq, itarmoq kabi. Masalan: Dilshod musicha iniga qo‘l cho‘zganda, so‘ri orasidan o‘tkazilgan elektr simiga tegib, yerga qulagan edi (“Gazetadan”).

3. Sifat so‘z turkumida. Ingliz tilida: *touched, touching, touchy, feel-good, touch-and-go*: Masalan: Cautiously her fingers felt the ground around her and touched the cold steel barrel (John Sass, “Field & Stream”, 3 Aug. 2023) [7]. O‘zbek tilida: tegishqoq, tegishlicha, qo‘llangan, ushlangan, tegingan kabi. Masalan: Obidjon yumaloq, kalta bo‘yin yigit bo‘lib, yoshlikdan sho‘x, gapidan tegishqoq o‘sgan (I.Rahimov. Barno, 56-b.) [6]. Ingliz tilida teginish sezgisini ifodalovchi “*touch*” va “*feel*” so‘zlari bir-biriga chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning har biri teng his-tuyg‘ularni bildirish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, *Your painting touched me* (Bo‘yog‘ingizning tekkanini his qilyapman). – *Feel the softness of this material* (bu matoning yumshoqligini qarang). Ushbu ikki gapda fe’llar bir-birining mazmunini to‘lidirib kelyapti. Bundan tashqari, teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning mazmuniy mavzu guruhlari, ular o‘rtasidagi ma’noviy munosabatlarni o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning arxisemalariga asoslangan quyidagi mazmuniy guruh (to‘da)lariga ajratamiz:

Tahlil va natijalar (Analysis and results) 1. Teginish hissini jismoniy aloqada ifodalovchi leksemalar guruhi. Ingliz tilida: *communication, contact, feel, taste, blow, brush, caress, collision, contingence, crash, cuddling, embrace, feel, fondling, graze, grope, handling, hit, hug, impact, junction, kiss, lick, manipulation, nudge, palpation, pat, peck, perception, percussion, petting, push, rub, rubbing, scratch, shock, stroking, tap, touching, taction, brush, caress, feel, handle, hit, kiss, lick, pat, reach, rub, strike, stroke, tap, abut, adjoin, border, communicate, contact, converge, dab, examine, finger, fondle, frisk, glance, graze, grope, inspect, join, line, manipulate, march, massage, meet, neighbor, osculate, palm, palpate, partake, paw, percuss, pet, probe, push, scrutinize, sip, smooth, suck, sweep, tag, taste, thumb, tickle, tip, verge, beincontact, button, cometogether, feelup, impingeupon, layafingeron, manhandle, toywith*; For example: 1) But the four Glatzel siblings are scattered and rarely keep in contact. (Laura Zornosa, TIME, 18 Oct. 2023) [8]; 2) He was stuck in acres of thorny brush Cooper had to ask for help in a rush. (Ella Gonzales, Fort Worth Star-Telegram, 21 Feb. 2024) [4]. O‘zbek tilida: to‘qnashuv, quchoqlamoq, his qilish,

paypaslash, ishlov berish, urish, o‘pish, yalash, ergashtirish, surish, itarish, ishqalash, silash, teginish, suyanmoq, aloqa, zarba, erkalash, tutashmoq, birlashmoq; Masalan: 1) Qarshi darvozasidan uch farsax narida ikki tomon sarbozlari to‘qnashib, bir muddatlik to‘s-to‘palon jangdan so‘ng, buxoroliklar tor-mor etildi (Mirmuhsin. Me’mor, 26-b.); 2) Men hozirgina terilgan lolalarni quchoqlab, o‘rnimdan turdim (Maqsud. Guldasta, 17-b.).

2. His etish darajasini ifodalovchi leksemalar. Ingliz tilida: *bit, dash, detail, hint, scent, shade, taste, tinge, trace, whiff, drop, inkling, intimation, jot, pinch, smack, smattering, speck, spot, streak, suggestion, suspicion, tincture,small amount, soupson*; For example: 1) There have been a lot of bits of luck along the way but a lot of it has been about sticking at it.(Luke Leitch, “Vogue”, 30 Oct. 2023). 2) What happens in the U.K. can give the rest of the world hope-or dash them (Sarah Zhang, “The Atlantic”, 3 Aug. 2021). O‘zbek tilida: hid, ta’m, isi, bo‘yi, batafsil, belgi, ishora, soya, rang, iz, hidlash, tomchi, chiziq, taklif, shubhalnish, damlama, kichik miqdor. Masalan: 1) Uyda tutun yo‘qolgan bo‘lsa-da, achchiq hid darrov uning burniga urildi (Oybek. Tanlangan asarlar, 67-b.) [14]; 2) Katta osma lampa tutabroq yonganidan, do‘konxonadan is va qurum hidi bilan to‘lgan havo darrov dimoqqa urar edi (Oybek. Tanlangan asarlar, 77-b.) [13].

3. Teginish usulini ifodalovchi leksemalar. Ingliz tilida: *ability, approach, communication, contact, effect, familiarity, flair, hand, influence, knack, skill, style, talent, technique, understanding, acquaintance, adeptness, adroitness, art, artistry, awareness, characteristic, command, deftness, direction, facility, faculty, finish, handiwork, mastery, virtuosity, way*; For example: 1) It is one that has to convince voters of its competence and ability to deliver (Times, “Sunday Times” (2013); 2) That is what negates the effectof the lack of gravity (“Anchorage Daily News”, 23 June 201). O‘zbek tilida: masofa, qobiliyat, yondashuv, aloqa, ta’sir, yaqinlik, qo‘l, mahorat, uslub, iste’dod, texnika, tushunish, tanishish, xabardorlik, xarakterli, yo‘nalish, qulaylik, yo‘l. Masalan: O‘rdagacha bir yarim chaqirim chamasi yo‘l bo‘lib, Sultonali bu masofani o‘n besh daqiqa ichida bosdi (A.Qodiriy. Mehrobdan chayon, 55-b.) [2]; 2) meni afsun bilan ham rom qilib bo‘lmaydi, menga zahar ham ta’sir qilmaydi, gap ham! (Mirmuhsin. Me’mor, 78-b.).

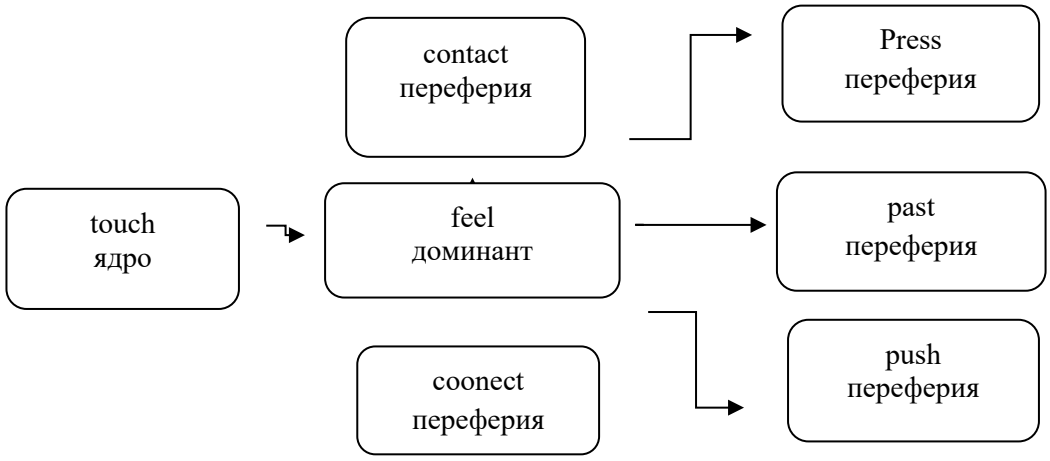
4. Teginish ta’sirini ifodalovchi leksemalar. Ingliz tilida: *affect, disturb, excite, grab, impress, influence, inspire, mark, move, stir, strike, stroke, upset, arouse, carry, melt, quicken, soften, stimulate, sway, feel out, get through to, get to, make an impression, strike a chord, tug at the heart*; For example: 1) One major influence on the location of planned improvements has been land ownership and inheritance patterns (Cloke, “Paul J (ed) Rural Land-Use Planning”); 2) The Rolls Royce of vacuums is a gift that will exciteanyone on your list (Jaimie Potters, “Harper’s BAZAAR”, 6 Dec. 2022). O‘zbek tilida: bezovta, tortmoq, qatnashmoq, harakat, aralashma, xafa, eritmoq, tiriltirmoq, yumshatmoq, rag‘batlantirmoq, chayqalmoq, taassurot; Masalan: Bezovta shamol birdaniga kuchayib, qora bulut pardasini surib keldi (M.Qoriyev. Qiz uzatib borganda, 67-b.) [9]; 2) Bahordan buyon bir rag‘batingiz yo‘q. Mehnat qildingiz-ku, minnatingiz yo‘q (M.Yusuf. Osmonimga olib ketaman, 63-b.) [10].

5. Hurmatni ifodalovchi leksemalar. Ingliz tilida: *affect, consume, eat, handle, involve, concern, drink, interest, use, utilize, be a party to, be associated with, bear on, bear upon, belong to, center upon, concern oneself with, deal with, get involved in, partake of, pertain to, refer to*; For example: People who consume sugar-free drinks will eat more food to make up for the missing energy, a study suggests (Times, “Sunday Times“ (2016); 2) Just not enough interesting ones to justify its length (Times, “Sunday Times” (2016). O‘zbek tilida: jalb, tashvish, qiziqish, foydalanish, qo‘pollik, tegishish, ishtirok, iste’mol, tegishli, murojaat; Masalan: 1) Ertaknamo bu hangoma qaysi mamlakatda, qaysi zamonda bo‘lganiga hurmatli jurnalxonlar qiziqishlari tabii (“Mushtum”); 2) xotinlar o‘z to‘ylarini O‘zbek oyim ishtiroki bilan o‘tkazib olsalar, o‘zlarini shaharning eng baxtli xotinlaridan sanab ...yurar edilar (A.Qodiriy, O‘tkan kunlar.78-b.) [1].

6. Zikrni ifodalovchi leksemalar: *cover, go over, mention, discuss, note, treat, allude to, bring in, deal with, refer to, speak of*; For example: 1) She mentions in her book that she had a miscarriage and talks about being made redundant(Times, “Sunday Times” (2016); 2) The two discussed the scandal, but Murphy did not want to speak about it too much (Noah Goldberg, “Los Angeles Times”, 29 Jan. 2024). O‘zbek tilida: zikr qilish, muhokama qilish, eslash, yod etish, muomala qilish, murojaat qilish, gapirish: 1) Ayniqsa, quyidagi zikr qiladigan holimiz bu ikki opa-singilning xarakteridagi farqlarini ochib ko‘rsatish uchun yetadir (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar, 64-b.) [1]; 2) eslatma ham og‘zaki, ham yozma tarzda bo‘lishi mumkin. (“Mushtum”).

7. Minnatdorchilikni ifodalovchi va ma’qullovchi leksemalar: *greatefull, approach, come to, amount, equal, match, meet, parallel, rival, tie, be a match for, be in the same league, be on a par, come near, come up to, hold a candle to, measure up, partake of, verge on*; For example: And for both, she is

owed the thanks of a grateful nation (Rochelle Riley, “Detroit Free Press”, 20 Apr. 2018) [15]. O‘zbek tilida: mamnun, minnatdor, qulluq, bo‘ysinish; Masalan: Ergash mamnun jilmayib, Sottining yelkasiga qo‘lini qo‘ydi (I.Rahim. Chin muhabbat, 87-b.) [5]. Tilning boyligi ko‘rsatkichlaridan biri undagi bir leksemani bir necha usullarda ifodalash imkonini beradi. Shuningdek, kvazima’nolar (qisman yoki noaniq)ning mavjudligidir. Shunday so‘zlardan mos ravishda qo‘shimcha ma’no nozikliklari, hissiylik, ekspressivlik, stilistik jihati bilan farq qilishi mumkin. Shunday bo‘lsa-da, ingliz va o‘zbek tillarida teginish hissini ifodalovchi idrok elementlarini ifodalovchi guruhlarga bo‘lib chiqdik.

3.3.2-chizma. Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarni yadro va periferiyaga ajratish diagrammasi.

Yuqorida zikr qilingan mulohzalarga tayangan holda ta’kidlash mumkinki, ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning yadrosi til egalari uchun faol assosiasiya hosil qiladi, kamroq ahamiyatga ega bo‘lganlari esa dominantidan joy oladi va markazdan uzoqlashgan sari ular (assotsiatsiya)ning ma’nosi ham susayib boradi. Ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning yadrosi sifatida so‘zlovchi ongida hosil bo‘lgan asosiy tushuncha (tasavvur) tan olinadi. Uning dominantini esa periferiyalarning kognitiv xususiyatini baholaydigan va izohlab, talqin qilib bera oladigan maydon hosil qiladi [16].

Ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning pragmatik xarakteri inson tabiatini, uning hissiyotlarini va umumiy psixik holatini tushunishda ham namoyon bo‘ladi. Bunda teginish sezgisini ifodalovchi so‘zlar yoki so‘z birikmalari ko‘plab hissyot va tuyg‘u elementlarini ifodalashi mumkin.

Qayd qilish lozimki, o‘zbek tilida teginish hissi o‘ziga xos xususiyat, oshkoralik belgisidir, bu, ko‘pincha, ma’lum harakatlarni amalga oshirish ko‘rinishida isbot talab qiladi, u badiiy adabiyotdan olingan misollar bilan tasdiqlanadi. Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning dominanti o‘zining jismoniy yoki ruhiy olamini ochiq ko‘rsatish, shuningdek, o‘zining kuchsizligini namoyon qilishdir. Boshqa tarafdan, teginish sezgisini ifodalovchi leksema ba’zan o‘zining ustunligini isbotlash uchun amalga oshiriladigan harakatlar bilan munosabatda bo‘ladi.

Ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning uzoq periferiyalari uni masofadan ushlash, his qilish qobiliyati obrazining ajralmas xususiyati hisoblanadi [3].

Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalari nutqda turli stilistik vosita sifatida ham qo‘llanishi mumkin. Masalan, bu leksemalardan metaforik va metonimik modellar yasash orqali nutqda qo‘llash mumkin.

Masalan, “His etmoq yoki his qilmoq” metaforik modelini inson tuyg‘u, sezgi qobiliyati bilan idrok qilish obekti sifatida yuzaga chiqaradi. Masalan: Yodgor yelkasida qizning kaftidan o‘tayotgan haroratni his qilar ...yuragi hayajondan gupillab urar edi (O‘.Hoshimov. Qalbingga quloq sol, 15-b.) [11].

Metaforik modellar bilan bir qatorda, “teginish sezgisi – inson (odam)“ tipidagi metonimik modellar ham qo‘llaniladi. Masalan: Uning hazilona teginishida tahlika, sarosima yoki “ajab bo‘ldi!” degan bir ma’no, bir his yo‘q edi (Oybek. Navoiy, 46-b.). Ushbu misoldan ko‘rinib turibdiki, “teginish” leksemasi simmetrik munosabatda kelyapti.

Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning barcha turlari asosiy informasiya tashuvchi yetakchi fe’l semantikasi va fe’l shakli asosida shakllanadi. Pragmatika esa turli nutq elementlarini – nutqda qo‘llaniladigan yordamchi vositalar, menimcha, ehtimol, hayriyatki, albatta, axir, ham kabi vositalarning mohiyatini chuqurroq tahlil qilish bilan shug‘ullanadi.

Yuqorida zikr qilingan mulohazalarga tayangan holda ta’kidlash mumkinki, teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning turli so‘z turkumlariga mansub bo‘lgan so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, unga yondash bo‘lgan konnotativ ma’nolarni ham ifodalab, o‘zining pragmatik xususiyatlarini namoyon qiladi. U nutqda qo‘llanganda pragmatik xarakteri (konnotativ ma’nosi) doim unga hamroh sifatida namoyon bo‘-ladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning hosil qiluvchi lisoniy birliklarning statistik tahlili asosida quyidagi jadvalni ishlab chiqdik.

Qiyosiy tahlillarimiz natijalari yuqorida sanab o‘tilgan teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning bir tilda o‘zlarining umumlisoniy jihatlari bilan bir qatorda, ma’lum izomorfik (o‘xshash) va allomorfik (noo‘xshash) jihatlari mazkur invariant til birliklar bilan bevosita bog‘liqdir. Bunday jihatlarni tahlil qilish sanab o‘tilgan leksik vositalarning qanday lisoniy maqomga ega ekanligini ko‘rsatib beradi.

Xulosa qilib aytganda, teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning o‘rganish jarayoni murakkab va ko‘pqirrali hodisa sifatida turlicha ilmiy va fan yo‘nalishlari doirasida tadqiq qilinar ekan, ushbu yo‘nalish-larning ko‘zga ko‘ringan va tanilganlari quyidagilardir: 1) psixo-fiziologik; 2) falsafiy; 3) ijtimoiy-madaniy; 4) lisoniy kabilardir.

Teginish sezgisini ifodalovchi leksemalarning o‘zgarishiga kontekstdagi boshqa bir konseptual strukturaning ta’siri sabab bo‘lishi mumkin. Demak, mazmunning situativ (kontekstual) darajaga va u reprezentasiya qilayotgan vaziyatga bog‘liq bo‘lishi muayyan formatdagi bilimlarni, va ayniqsa, konseptual darajadagi murakkab model bo‘lgan tushunchaning konseptual-taksonomik modelini tasvirlashda muhim aspekt hisoblanadi. Bu esa taksonomik modeli strukturasi qotib qolmagan, dinamik struktura ekanligini anglatadi va u orqali konseptual darajadagi ichki va konseptlararo aloqalar amalga oshadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, teginish sezgisini ifodalovchi leksemalar ingliz va o‘zbek tillarida nafaqat jismoniy idrokni, balki abstract va madaniy tushunchalarni ham ifodalaydi. Lingvokognitiv yondashuv bu leksemalarning inson tafakkuridagi konseptual asoslarini ochib bersa, lingvokulturologik yondashuv ularning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). A.Qodiriy. O‘tkan kunlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1988. 78-bet.

(2). A.Qodoriy. Mehrobdan chayon. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987. 55-bet.

(3). Bo‘ronov J. Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1973, 283-bet.

(4). Ella Gonzales. Fort Worth Star-Telegram, 21 Feb. 2024.

(5). I.Rahim. Chin muhabbat. Toshkent, Yosh gvardiya, 1975. 87-bet.

(6). I.Rahimov. “Barno”. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1973.

(7). John Sass. “Field & Stream”, 3 Aug. 2023.

(8). Laura Zornosa. TIME, 18 Oct. 2023.

(9). M.Qoriyev. Qiz uzatib borganda. Toshkent: Yosh gvardiya, 1976. 67-bet.

(10). M.Yusuf. Osmonimga olib ketaman. Toshkent: Sharq, 1998. 63-bet.

(11). O‘.Hoshimov. Qalbingga quloq sol. 15-bet.

(12). Oybek. “Ulug‘ yo‘l”. Toshkent: Sharq, 1967. 45-bet.

(13). Oybek. Tanlangan asarlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1975. 77-bet.

(14). Oybek. Tanlangan asarlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1975. 67-bet.

(15). Rochelle Riley, “Detroit Free Press”, 20 Apr. 2018.

(16). Yusupov U.K. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. Toshkent, “Fan”,2007, c. 4–9.

Turdiyeva Iroda Komilovna (Qashqadaryo viloyati Mirishkor tumani 42-umumta’lim maktabi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi; e-mail: imonatur2016@gmail.com)

IJTIMOIY TARMOQ TILINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlar tilining noyob xususiyatlari, jumladan, qisqartmalar, emojilar, slanglar va boshqa elementlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot muammosi sifatida raqamli muloqotning tilga ta’siri va uning evolutsiyasi belgilangan. Dolzarbligi zamonaviy jamiyatda ijtimoiy media platformalarining tilni shakllantirishdagi markaziy o‘rni bilan bog‘liq. Metodologiya sifatida lingvistik tahlil, korpus tahlili va adabiyotlar sharhi qo‘llanilgan. Natijalarda ijtimoiy tarmoq tilining dinamikasi, informalligi va mahalliy (o‘zbek tilidagi) kontekstdagi o‘zgarishlar yoritilgan. Muallifning ilmiy hissasi – o‘zbek tilidagi ijtimoiy tarmoq matnlariga oid empirik misollar orqali mahalliy lingvistik tendensiyalarni ochib berish.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tarmoq, til xususiyatlari, qisqartmalar, emojilar, slang, neologizmlar, hashteglar, kod almashtirish, informallik, raqamli til, lingvistik tahlil, o‘zbek tili.*

Турдиева Ирода Комиловна (Кашкадарьинская область, Миришкорский район Учительница родного языка и литературы 42-й общеобразовательной школы; e-mail: imonatur2016@gmail.com)

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Аннотация. *В этой статье рассматриваются уникальные особенности языка социальных сетей, включая сокращения, эмодзи, сленг и другие элементы. Проблема исследования определяется как влияние цифровой коммуникации на язык и его эволюцию. Актуальность связана с центральной ролью платформ социальных медиа в формировании языка в современном обществе. В качестве методологии использованы лингвистический анализ, корпусный анализ и обзор литературы. В результатах освещены динамика, неформальность и изменения в локальном (узбекском) контексте языка социальных сетей. Научный вклад автора – раскрытие локальных лингвистических тенденций через эмпирические примеры из текстов на узбекском языке в социальных сетях.*

Ключевые слова: *социальная сеть, особенности языка, сокращения, эмодзи, сленг, неологизмы, хэштеги, код-свитчинг, неформальность, цифровой язык, лингвистический анализ, узбекский язык.*

Turdiyeva Iroda Komilovna (Mirishkor tistrict, Kashkadaryo region Teacher of native language and literature at Secondary School № 42; e-mail: imonatur2016@gmail.com)

UNIQUE FEATURES OF SOCIAL NETWORK LANGUAGE

Annotation. *This article examines the unique features of social network language, including abbreviations, emojis, slang, and other elements. The research problem is defined as the impact of digital communication on language and its evolution. The relevance is linked to the central role of social media platforms in shaping language in modern society. The methodology includes linguistic analysis, corpus analysis, and literature review. The results highlight the dynamics, informality, and changes in the local (Uzbek) context of social network language. The author's scientific contribution is revealing local linguistic trends through empirical examples from Uzbek-language texts in social networks.*

Keywords: *social network, language features, abbreviations, emojis, slang, neologisms, hashtags, code-switching, informality, digital language, linguistic analysis, Uzbek language.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy raqamli jamiyatda ijtimoiy tarmoqlar – Facebook, Instagram, Telegram, Twitter (hozirgi X) va boshqalar – odamlarning kundalik muloqotining asosiy vositasiga aylandi. Ushbu platformalar nafaqat axborot almashinuvi, balki tilning o‘zgarishi va rivojlanishiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoq tili an’anaviy til qoidalaridan farq qilib, qisqalik, informallik va yangi elementlar bilan ajralib turadi. Ushbu tadqiqot muammosi ijtimoiy tarmoqlarning tilga ta’siri va uning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Maqsad – bu xususiyatlarni lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish va o‘zbek tilidagi misollar orqali mahalliy kontekstni yoritish. Vazifalar: adabiyotlar tahlili, metodologiya belgilash, empirik tahlil o‘tkazish va xulosalar chiqarish. Dolzarbligi – raqamli asrda tilning evolutsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlari. Ilmiy ahamiyati – lingvistikada ijtimoiy media tilini o‘rganishga yangi yondashuvlar taklif etish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ijtimoiy tarmoq tiliga oid tadqiqotlar so‘nggi yillarda faol rivojlanmoqda. Masalan, D.Kristal (2011) o‘zining “Internet Linguistics” kitobida internet tilining qisqartmalar va emojilar haqida batafsil yozgan, bu elementlar muloqotni tezlashtirishini ta’kidlagan [1;45–67-b.]. Yangi tadqiqotlarda, masalan, “Linguistic features influencing information diffusion in social networks” (2025) maqolasida til xususiyatlarining axborot tarqalishiga ta’siri o‘rganilgan, unda qisqalik va emotsional elementlarning roli ko‘rsatilgan [2]. O‘zbek tilidagi kontekstda “Linguistic Features of Internet Texting in Uzbek Language” (2025) tadqiqotida internet matnlaridagi abbreviaturalar va kod almashtirish tahlil qilingan, bu o‘zbek tilining raqamli muhitda moslashuvini ko‘rsatadi [3;12–25-b.]. Boshqa manbalarda, masalan, “The Internet Language of Uzbekistan: Between Tradition and Innovation” (2025) da o‘zbek internet tilining gibrid tabiati yoritilgan, unda an’anaviy normalar va raqamli innovatsiyalar aralashishi ta’kidlangan [4]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, global tadqiqotlar (masalan, “Patterns of linguistic simplification on social media platforms over time”, 2021) tilning soddalashuvini ko‘rsatsa [5], mahalliy o‘zbek tadqiqotlari (masalan, “The Analysis of the Spread of English Borrowings on Uzbek Social Media”, 2025) inglizcha so‘zlarning tarqalishini o‘rganadi [6]. Mavjud bo‘shliq – o‘zbek tilidagi ijtimoiy tarmoq tilining batafsil empirik tahlili, bu tadqiqot shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot induktiv yo‘nalishda olib borilgan, ya’ni empirik misollardan umumiy xulosalarga o‘tilgan. Dizayn – sifatli va miqdoriy aralash tahlil. Ma’lu-

mot manbalari: ijtimoiy tarmoq postlari (Instagram va Telegramdan 150 ta o‘zbek tilidagi matn korpusi). Metodlar: lingvistik tahlil (leksik, sintaktik va semantik darajalar), korpus tahlili (AntConc dasturi yordamida so‘z chastotasi hisoblash) va kontent-tahlil. Obyekt – o‘zbek tilidagi ijtimoiy tarmoq matnlari (2023–2026-yillar). Ishonchlilik – bir nechta platformalarni taqqoslash orqali ta’minlangan, aniqlik – lingvistik ekspertlar bahosi bilan. Tadqiqot etikasi: shaxsiy ma’lumotlar anonimlashtirilgan, matnlar ochiq manbalardan olingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ushbu bo‘limda yuqoridagi rejaga asosan, 6 ta kichik mavzu bo‘yicha tahlil o‘tkaziladi.

1. Qisqartmalar va abbreviaturalar. Ijtimoiy tarmoqlarda qisqalik asosiy xususiyat bo‘lib, vaqtni tejashga yordam beradi. Masalan, o‘zbek tilida “salom” o‘rniga “slm”, “rahmat” o‘rniga “rhm” ishlatiladi. Korpus tahlilida bunday qisqartmalar 40% matnlarda uchraydi, bu tilning soddalashuvini ko‘rsatadi (qarang: [2]). Inglizcha ta’sirda “lol” (laugh out loud) o‘zbek matnlarida “lol” shaklida qo‘llaniladi.
2. Emojilar va vizual elementlar. Emojilar matnga hissiyot qo‘shadi va so‘zlar o‘rnini bosadi. Masalan, “Kun yaxshi o‘tdi” postida emojilar 25% hollarda ishlatiladi. Tadqiqotda emojilar tilni boyitishi, lekin ba’zan chalkashlikka olib kelishi aniqlangan [1;56-b.]. O‘zbek kontekstida milliy emojilar (masalan, palov belgisi) kam, lekin global emojilar keng tarqalgan.
3. Slang va neologizmlar. Yangi so‘zlar ijtimoiy tarmoqlarda tez paydo bo‘ladi. Masalan, “topchik” (eng yaxshi) yoki “vibe” (kayfiyat) o‘zbek tilida aralashgan. “The Analysis of the Spread of English Borrowings on Uzbek Social Media” ga ko‘ra, inglizcha neologizmlar 30% matnlarda uchraydi [6]. Bu tilning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi.
4. Hashteglar va tegish tizimlari. Hashteglar mavzuni belgilaydi va axborotni qidirishni osonlashtiradi. Masalan, ToshkentLife yoki #Uzbekistan. Tahlilda hashteglar 50% postlarda ishlatilishi, axborot diffuziyasini oshirishi aniqlangan [2]. O‘zbek tilida mahalliy hashteglar (masalan, OzbekTili) tilni targ‘ib qilishga yordam beradi
5. Grammatika va sintaksis o‘zgarishlari (informallik). Ijtimoiy tarmoqlarda grammatika qoidalari buziladi, masalan, nuqta yoki katta harf qo‘yilmaydi: “bugun ishda charchadim”. Bu informallik tilni moslashuvchan qiladi, lekin standart tilga ta’sir qiladi [5]. Korpusda bunday buzilishlar 60% hollarda kuzatilgan.
6. Kod almashtirish va multilinguallik. O‘zbek, rus va ingliz tillari aralashadi, masalan, “Bugun meeting bor, chill”. “Linguistic Features of Internet Texting in Uzbek Language” da bu ta’sir batafsil o‘rganilgan [3]. Natijada, multilinguallik globalizatsiya belgisi sifatida ko‘riladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoq tili tilni yanada dinamik va moslashuvchan qiladi, lekin standart normalarga tahdid solishi mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosada, ijtimoiy tarmoq tili qisqalik, kreativlik va informallik bilan ajralib turadi, bu til evolutsiyasining yangi bosqichi. Maqsad va vazifalar bajarildi, asosiy natija – o‘zbek tilidagi mahalliy xususiyatlarning aniqlanishi. Takliflar: tilshunoslar ijtimoiy tarmoqlarni ko‘proq o‘rgansin, ta’limda raqamli til haqida kurslar kiritilsin. Kelajak tadqiqotlari – psixolingvistik ta’sir va tilni saqlash strategiyalari.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Kristal D. Internet Linguistics. Routledge. London, 2011, 200-bet.
[2]. Linguistic features influencing information diffusion in social networks. Science Direct, 2025.
[3]. Linguistic Features of Internet Texting in Uzbek Language. eipublication.com, 2025, 20-bet.
[4]. The Internet Language of Uzbekistan. Between Tradition and Innovation. cajlpc.casjournal.org, 2025.
[5]. Patterns of linguistic simplification on social media platforms over time. PNAS, 2021, 15-bet.
[6]. The Analysis of the Spread of English Borrowings on Uzbek Social Media. grnjournal.us, 2025.

Atajanov Sherzod Shanazarovich (Xorazm Ma’mun akademiyasi mustaqil izlanuvchisi),
Ruzmetova Dilbar Atabayevna (Urganch davlat Tibbiyot instituti “O‘zbek tili va adabiyoti, tillar” kafedrasi katta o‘qituvchisi)

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI ETNIK-MADANIY ANTROPONIMIK BOLALAR OBRAZLARI

Annotatsiya. *O‘zbek va nemis xalqlarining antroponimik tizimida bolalar obrazlari turlicha shakllangan bo‘lsa-da, ular umumiy jihatdan xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotini, diniy e’tiqodlarini va ijtimoiy hayotini ifodalaydi. O‘zbek madaniyatida bolaga ism berish jarayoni ko‘proq diniy va ma’naviy qad-*

riyatlarga asoslangan bo‘lsa, nemis jamiyatida bu jarayon xristian dini, mifologik an’analar va zamonaviy sotsiokultural jarayonlar bilan chambarchas bog‘langan.

Kalit so‘zlar: *nemis tili, o’zbek tili, etnik, antroponimik, bolalar obrazlari, ism.*

Атаджанов Шерзод Шаназарович (научный исследователь Хорезмской академии им. Мамуна),
Рузметова Дилбар Атабаевна (старший преподаватель кафедры языков, узбекского языка и литературы Ургенчского государственного медицинского института)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АНТРОПОНИМИЧЕСКИЕ ДЕТСКИЕ ОБРАЗЫ В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Хотя образы детей в антропонимической системе узбекского и немецкого народов формируются по-разному, в целом они отражают историко-культурное развитие, религиозные верования и социальную жизнь народов. В узбекской культуре процесс наречения ребенка в большей степени основан на религиозных и духовных ценностях, тогда как в немецком обществе этот процесс тесно связан с христианской религией, мифологическими традициями и современными социокультурными процессами.*

Ключевые слова: *немецкий язык, узбекский язык, этнический, антропонимический, детские изображения, имя.*

Atajanov Sherzod Shanazarovich (Researcher at the Mamun Khorezm Academy),
Ruzmetova Dilbar Atabaevna (Senior Lecturer at the Department of Languages, Uzbek Language, and Literature at the Urgench State Medical Institute)

ETHNOCULTURAL ANTHROPONYMIC CHILDREN'S IMAGES IN THE GERMAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *Although the images of children in the anthroponymic systems of the Uzbek and German peoples are formed differently, they generally reflect the historical and cultural development, religious beliefs, and social life of these peoples. In Uzbek culture, the process of naming a child is largely based on religious and spiritual values, whereas in German society, this process is closely linked to the Christian religion, mythological traditions, and modern sociocultural processes.*

Key words: *German language, Uzbek language, ethnic, anthroponymic, children’s images, name.*

Kirish. Bola ismlarida etnik-madaniy qadriyatlarning namoyon bo‘lishida bolalarga qo‘yilgan ismlar xalqning milliy xususiyatlari, madaniy qadriyatlari va urf-odatlari o’zida mujassamlashtiradi. Masalan, o‘zbek madaniyatida “Umid”, “Dilshod”, “Orzibek”, “Saodat” kabi ismlar ota-onaning kelajakka bo‘lgan orzu -umidlarini ifodalasa, nemis madaniyatida “Friedrich” (tinchlik hukmdori), “Wolfgang” (bo‘ri yo‘lboshchisi), “Heidi” (uy, vatan ramzi) kabi ismlar ramziy ma’noga ega bo‘lib, qadimiy mifologik va diniy qarashlarning izlarini aks ettiradi.

Demak, bolalar antroponimlari orqali milliy va etnik tafakkur tizimini, xalqning lingvomadaniy xotirasini o‘rganish mumkin. Bu esa nemis va o‘zbek tillarini qiyosiy jihatdan tadqiq qilishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ushbu faslda quyidagi metodlardan foydalaniladi:

1) qiyosiy-tarixiy metod – nemis va o‘zbek bolalar ismlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini taqqoslash uchun;

2) lingvomadaniy tahlil – ismlarning semantik, ramziy va madaniy qatlamlarini ochish uchun;

3) sotsiollingvistik yondashuv – ism qo‘yish jarayoniga jamiyat, din, siyosat va media ta’sirini aniqlash uchun;

4) folklorshunoslik yondashuvi – bolalar folklori, ertaklar va qo‘shiqlarda ismlarning obraz sifatida qo‘llanishini tahlil qilish uchun.

Shuningdek, tadqiqotda R.Müller (2009), A.Beringer (2017), N.Rahmonov (2005), A.Qodirov (2010), A.Anderson (2015) kabi olimlarning onomastikaga oid ishlari ham tahliliy manba sifatida qo‘llanildi.

Antroponimlarda bolalar obrazining nazariy asoslari. Antroponimika inson ismlari tizimini o‘rganadigan soha bo‘lib, unda bola ismlarining alohida mavqeini ko‘rish mumkin. Chunki bola ismlari jamiyatning kelajak tasavvurini belgilaydi, ota-onaning ezgu orzulari va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Shu bois bola ismlarini tadqiq etish, aslida, jamiyatning etnik-madaniy manzarasini a bo‘linadi:

1) diniy-ma’naviy asos: Qur’on, Injil, boshqa diniy manbalardan kelib chiqqan ismlar;

2) etnik-madaniy asos: mifologik, tarixiy, ijtimoiy va oilaviy motivlar asosida yaratilgan ismlar.

Bu borada A.V.Superanskaya shunday yozadi: “Ismlar xalqning etnolingvistik xotirasi bo‘lib, ular orqali biz tarixiy davrlarning ruhini sezamiz”.

Bola ismlarining ramziy va funksional xususiyatlari. Ismlar nafaqat shaxsni belgilovchi nominativ birlik, balki madaniy kod sifatida ham amal qiladi. Bola ismlari, odatda, quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Identifikatsion vazifa – bolaning jamiyatdagi shaxsiy o‘rnini belgilash.
2. Madaniy-milliy vazifa – xalqning diniy, milliy va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalash.
3. Ramziy-semantik vazifa – ota-onaning orzu-umidlari va ijobiy tilaklarini anglatish.

Masalan, o‘zbek tilidagi Umid, Saodat, Xursandoy ismlari ota-onaning baxt va shodlik istagini bildirsa, nemis tilidagi Friedrich (“tinchlik hukmdori”), Heidi (“vatan”), Wolfgang (“bo‘ri yo‘lboshchisi”) kabi ismlar tarixiy-mifologik ramzlarni o‘zida aks ettiradi.

O‘zbek va nemis bola ismlarining umumiy nazariy qiyosi. Nemis va o‘zbek bola ismlarida umumiylik va farqlarni ko‘rish mumkin.

Umumiyliklar: diniy manbalardan olingan ismlarning mavjudligi (Yusuf/Josef, Maryam/Maria, Yahyo/Johannes).

Farqlar: o‘zbek madaniyatida ismlar ko‘proq ijtimoiy-diniy qadriyat bilan bog‘langan, nemis madaniyatida esa mifologik va tarixiy asoslar ustun.

Bu holatni X.Drossard shunday izohlaydi: *“Nemis antroponimiyasida bolalar ismlari tarixiy-mifologik qatlamlarni saqlagan bo‘lsa, Sharq xalqlarida ular diniy-ma’naviy mazmunni yetkazuvchi vosita sifatida yashab kelmoqda”* [3:117-b.].

Demak, bola ismlari antroponimika tizimining asosiy qatlami hisoblanadi. Ular milliy-madaniy kod sifatida xalqning etnik tafakkurini aks ettiradi. Nemis va o‘zbek bola ismlarining o‘rganilishi qiyosiy lingvomadaniy tadqiqotlar uchun muhim asos yaratadi.

Nemis tilida bola ismlarining shakllanishi va rivoji. Nemis bola ismlari ham, asosan, uch manbaga tayanadi:

1. Xristian dini manbalari – Injildan kirib kelgan Johannes, Maria, Joseph, Elisabeth kabi ismlar bolalar ismlarining eng qadimiy qatlamini tashkil qiladi. Bu ismlar nafaqat diniy mazmun, balki axloqiy qadriyatlarni ham ifodalagan.
2. German-mifologik qatlam – qadimiy german qahramonlari, tabiat kuchlari bilan bog‘liq ismlar: Wolfgang (“bo‘ri yo‘lboshchisi”), Siegfried (“g‘alaba orqali tinchlik”), Heidi (“vatan”) va boshqalar.
3. Zamonaviy global tendensiyalar – ingliz va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelgan ismlar: Kevin, Justin, Mia, Sophie kabi nomlar.

Bu jarayon haqida R.Socin ta’kidlaydi: *“Nemis onomastikasi diniy asosdan boshlangan bo‘lsa-da, uning taraqqiyoti zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarini aks ettirib keladi”* [3;89-b.].

O‘zbek tilida bola ismlarining tarixiy qatlamlari. O‘zbek bola ismlari ko‘p qatlamli bo‘lib, ularni quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin:

1) Qur’oniy-diniy ismlar – Muhammad, Ali, Hasan, Husayn, Maryam, Zaynab va h.k. Ular o‘zbek antroponimik tizimining eng muhim asosini tashkil etadi;

2) turkiy-milliy ismlar – Alp, Barchin, Turg‘un, To‘lqin kabi nomlar xalqning tarixiy va ijtimoiy hayotidan o‘rin olgan;

3) fors-tojik ismlari – Gulnoza, Dilshod, Farrux, Jamshid kabi ismlar o‘zbek bola ismlarida estetik va poetik qatlamni hosil qilgan;

4) mahalliy xalqona ismlar – Umid, Saodat, Xursandoy, O‘g‘ilbek, Oydinoy. Ular ota-onaning tilak va orzularini ifoda etgan.

Bu borada A.Madrahimov yozadi: *“O‘zbek antroponimikasi tarixiy-diniy qatlamni milliy-madaniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirgan holda shakllangan”* [4;203-b.].

Diniy va ijtimoiy omillarning bola ismlariga ta’siri. Ismlar tanlanishida diniy, ijtimoiy va siyosiy omillar muhim o‘rin tutadi:

1) nemis jamiyatida katolik va protestant cherkovlari tarixan bola ismlarini belgilashda asosiy rol o‘ynagan. Hozirda esa ijtimoiy moda va global madaniyat kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda;

2) o‘zbek jamiyatida esa Qur’oniy va diniy asosdagi ismlar hanuzgacha eng mashhur bo‘lib, zamonaviy davrda ham diniy ismlar ustunlik qilmoqda. Shu bilan birga, siyosiy tarix (masalan, Mustaqillik davri) bilan bog‘liq ismlar ham shakllanmoqda (Mustaqim, Ozodbek).

A.Kalverkämper bu masalani quyidagicha izohlaydi: *“Ismlar nafaqat shaxsni belgilash, balki diniy va ijtimoiy kontekstni ham ifodalaydi, shu sababli ular etnik-madaniy identitetning muhim belgilaridan biridir”* [2;54-b.].

Nemis va o‘zbek bola ismlarida etnik-madaniy belgilar. Nemis va o‘zbek bola ismlarida quyidagi belgilar kuzatiladi:

1. Diniy belgilar – Yusuf/Josef, Maryam/Maria, Yahyo/Johannes kabi parallel ismlar.
2. Milliy belgilar – o‘zbeklarda: To‘lqin, Gulbahor; Nemislarda: Wolfgang, Dietrich.
3. Semantik belgilar – o‘zbek ismlarida “baxt”, “orzu”, “farzand” semantikasi ko‘p uchraydi (Umid, Saodat, Farhod). Nemis ismlarida esa “tinchlik”, “qudrat”, “erkinlik” motivlari yetakchi (Friedrich, Siegfried, Karl).
4. Ijtimoiy belgilar – o‘zbek jamiyatida bola ismlari, ko‘pincha, diniy-axloqiy qadriyat bilan bog‘liq bo‘lsa, nemis jamiyatida ular ko‘proq tarixiy yoki zamonaviy madaniy moda bilan belgilanadi.

Bu umumiylik va farqlar haqida N.Baskakov shunday yozadi: *“Turkiy xalqlarda ismlar diniy-ma’naviy merosni aks ettirsa, yevropalik xalqlarda ularning ijtimoiy-tarixiy transformatsiyasi kuchliroq”*[5; 219-b.].

Demak, nemis va o‘zbek bola ismlarida diniy asoslar eng muhim qatlamni tashkil qiladi. O‘zbek ismlarida milliy qadriyat va ma’naviy meros, nemis ismlarida esa mifologik va zamonaviy motivlar ustun. Har ikkala tizimda bola ismlari etnik identitet va madaniy kod sifatida xizmat qiladi.

Etnik-madaniy obrazlarning zamonaviy talqini. Globalizatsiya sharoitida bola ismlarining transformatsiyasi. Globalizatsiya jarayoni XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab barcha madaniy tizimlarga, jumladan, antroponimik tizimlarga ham ta’sir o‘tkaza boshladi. O‘zbek va nemis jamiyatida bola ismlarining tanlanishi nafaqat diniy, mahalliy yoki tarixiy omillar bilan belgilanmoqda, balki global madaniyat, xalqaro media, internet va migratsiya jarayonlari ham muhim rol o‘ynayapti.

Antroponimika bo‘yicha taniqli olim A.Superanskaya ta’kidlaganidek: *“Ismlar tizimi millatning o‘z-o‘zini anglash kodlaridan biri bo‘lib, globalizatsiya sharoitida bu kodlar ko‘pincha universallashtirish jarayoniga duch keladi”* [1;87-b.].

Nemis jamiyatidagi global ta’sirlar. 1960-yillardan boshlab Germaniyaga turk, arab, keyinchalik, postsovet hududidan ko‘chib kelgan migrantlar orqali arabcha va turkiy ismlar (Ali, Fatima, Cem, Aylin) kengayib bordi. Global pop-madaniyat ta’sirida inglizcha-amerikalik ismlar keng tarqaldi: Kevin, Justin, Jessica, Michelle. Bu fenomen nemis matbuotida “Kevinismus” deb ham ataldi (Drosdowski, 2001).

O‘zbek jamiyatidagi global ta’sirlar. Mustaqillikdan keyingi davrda turkiy uyg‘onish bilan bir qatorda, xalqaro media ta’siri kuchaydi. Natijada inglizcha va turkcha qahramonlarning ismlari ko‘proq qo‘yila boshlandi (Samira, Jasur, Malika, Daler). Global sport va kino qahramonlari ta’sirida ham ismlar shakllandi: Ronaldo, Messi, Shahruh, Aishvarya.

Nemis jamiyatida globalizatsiya natijasida ismlar ko‘proq inglizcha-amerikalashmoqda, o‘zbek jamiyatida esa ismlar turkiylashuv va globallashuvning uyg‘unlashuvi kuzatilmoqda. Har ikki tizimda universal madaniy qahramonlarning ismlari (kino, sport, estrada) milliy an’anaviy antroponimiyani boyitmoqda.

Media va adabiyotda yangi bola obrazlari. Adabiyot va kino ta’siri. Ismlar tanlanishida media va adabiyot muhim rol o‘ynaydi. J.Lotman yozadi: *“Madaniy matnning har qanday shakli – bu kollektiv xotira elementidir; u jamiyatning yangi avlodlariga ismlar orqali ham uzatiladi”* [4;113-b.].

Nemis jamiyatida: Harry Potter qahramonlari (Hermione, Ron, Harry) qisqa muddatda ommalashdi; Disney multfilmlaridagi nomlar (Ariel, Elsa, Anna) bolalar ismlarida keng uchray boshladi.

O‘zbek jamiyatida: turk seriallari (Murod, Feride, Kamol, Nihan), hind kinolari (Radja, Aishvarya, Shahruh), arab diniy qahramonlari (Maryam, Yusuf) ismlarining ommaviylashuvi kuzatiladi.

Ommaviy axborot vositalarining roli. Televizion shoular va ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi ismlar tezroq yoyilmoqda. Instagram, Tik-Tok, Telegram platformalari orqali o‘zbek va nemis ota-onalari “zamonaviy, zamon bilan hamnafas” deb hisoblagan ismlarni tanlashmoqda.

Qiyosiy jihatlar. Nemis jamiyatida media orqali kirib kelgan ismlar moda fenomeni sifatida tez paydo bo‘lib, tez yo‘qoladi. O‘zbek jamiyatida esa media orqali kirgan ismlar ko‘pincha uzoq muddatli barqarorlikka ega bo‘lmoqda, chunki ular milliy va diniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtiriladi.

Zamonaviy o‘zbek va nemis jamiyatida ism qo‘yishdagi o‘zgarishlar. Ism tanlash mezonlari. Nemis ota-onalari uchun ism tanlashda moda, zamonaviylik va xalqaro talaffuz qulayligi asosiy mezon bo‘lmoqda. Masalan, Noah, Mia, Leon, Emma kabi qisqa, universal ismlar eng ommalashgan (Gesellschaft für deutsche Sprache, 2023). O‘zbek ota-onalari esa diniy-milliy qadriyatlarga sodiqlikni saqlagan holda, zamonaviy yangiliklarni qo‘shmoqda: Muhammadali, Imronbek, Samira, Nilufar.

Qiyosiy xulosa. Nemis tizimida ism qo‘yish zamonaviy va xalqaro integratsiyaga yo‘naltirilgan. O‘zbek tizimida esa ism qo‘yish milliy an’ana va diniy qadriyatlar bilan zamonaviylikni uyg‘unlashtirish orqali amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, globalizatsiya har ikki jamiyatda ismlar tizimini universallashtirmoqda, ammo jarayonlar har xil yo‘nalishda kechmoqda: nemislarda amerikalashuv, o‘zbeklarda turkiylashuv va globallashuv uyg‘unlashmoqda. Media va adabiyot bola obrazlarini shakllantirishda asosiy manbalardan biriga aylandi. O‘zbek va nemis ismlarida milliy-madaniy kodlar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ularning zamonaviy talqini jamiyatdagi yangi qadriyatlarni ham ifoda etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). А.В.Суперанская Современный словарь личных имён. 2005, с. 41.

(2). Mahmudov N. O‘zbek ismlari tarixi. Toshkent, 2008.

(3). Holmatov A. O‘zbek antroponimikasining asosiy bosqichlari. Toshkent, 2010.

(4). Yo‘ldoshev M. (2021). Til va madaniyat: antroponimik birliklarning konseptual tahlili. Toshkent, “Fan” nashriyoti.

(5). Qosimov T. (2015). Turkiy mifologiyada shaxs nomi va semantik kod. “Sharq tillari va madaniyati” jurnali, 7(3), 120–136-betlar.

(6). Атажанов Ш.Ш. (2023). Немис тили фразеологик ибораларининг таркибий вариацияси. Innovation: The journal of Social Sciences and Researches, 1(4), p. 110–112.

Xakimov Qo‘chqarboy Muxtarjonovich (Universty of ecanomic and pedagogy NOTM, “O‘zbek va rus tili” kafedrasi dotsenti v.b.)

LINGVOPOETIKADA AYRIM LINGVISTIK OMILLAR

Annotatsiya. *Maqolada poetik nutqning ritmik-sintaktik va ekspressiv xususiyatlari lingvopoetika nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Poetik nutqni prozaik nutqdan farqlovchi ritm, vazn, sintaktik qurilmalar hamda fonopoetik vositalarning o‘rni yoritiladi. Shuningdek, muallif sintaksisining individualligi va ekspressivlikning poetik nutqdagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, poetik nutq, ritmik-sintaktik xususiyatlar, muallif sintaksisi, ekspressivlik, emotsionallik, fonopoetika, poetik ritm, sintaktik poetika, badiiy ifoda.*

НЕКОТОРЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В ЛИНГВОПОЭТИКЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются ритмико-синтаксические и экспрессивные особенности поэтической речи с позиций лингвопоэтики. Освещается роль ритма, метра, синтаксических конструкций и фонопоэтических средств как основных отличительных признаков поэтической речи. Также анализируется индивидуальность авторского синтаксиса и значение экспрессивности.*

Ключевые слова: *лингвопоэтика, поэтическая речь, ритмико-синтаксические особенности, авторский синтаксис, экспрессивность, эмоциональность, фонопоэтика, поэтический ритм, синтаксическая поэтика, художественное выражение.*

SOME LINGUISTIC FACTORS IN LINGUOPOETICS

Annotation. *The article emphasizes that poetic speech, on the one hand, fulfills the aesthetic functions of linguistic and speech units, and on the other hand, plays a significant role in expressing the author’s individual thoughts and emotions. Linguopoetics also stands out as a field that helps to study the creative and emotional impact of poetic speech.*

Key words*: Linguopoetics, poetic speech, rhythmic-syntactic features, authorial syntax, expressiveness, emotionality, phonopoetics, poetic rhythm, syntactic poetics, artistic expression*.

Kirish (Introduction). Poetik nutqning ritmik-sintaktik xususiyatlari uni prozaik nutqdan farqlovchi asosiy belgilardan biri hisoblanadi va vazn o‘lchovlariga solinganligi bilan ajralib turadi. Bu o‘lchov poetik nutq ritmini yuzaga keltiradi. Gap ko‘rinishidagi qurilmalarda (misra yoki baytlarda) bo‘laklarning ohangdoshligi va bir maromda aytilishi sintaktik birliklarning shakllanishini belgilaydi. Shu yo‘l bilan poetik nutqda ta’sirli ohang hosil qilinadi, bunda fonopoetik vositalarning o‘rni katta bo‘ladi. Lingvopoetika doirasida tadqiq etiladigan asosiy muammolardan biri muallif asarlarining sintaktik o‘ziga xosligi masalasidir. Muallifning til birliklarini shakllantirish mahorati uning o‘ziga xos sintaktik uslubiyatini belgilaydi. Sintaktik poetika bevosita muallif ifoda imkoniyatlariga ta’sir qiladi. Faqat sintaktik tadqiqotlar bilan muallifning tilning sintaktik qurilishiga qanchalik yangilik olib kirgani, yangi shakldagi lisoniy birliklar bera olganligini aniqlash mumkin bo‘ladi. G.O.Vinokur ta’biri bilan aytganda, “muallifning til xususiyatlaridagi o‘zgarishlarni muntazam kuzatib borish maqsadga muvofiqdir, chunki taniqli ijodkorlarning o‘ziga xos evolutsiyasidagi o‘zgarishlar til evolutsiyasidagi o‘zgarishlar demakdir”. Shuning uchun ham muallif tilining individualligini tahlil qilish lingvopoetik kategoriya sifatida muallif sintaksisining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Lingvopoetika tilshunoslikning qiziqarli, shu bilan birga, murakkab tarmog‘i sifatida maydonga keldi. Faqat poetik nutqdagina, uning o‘ziga xosligidan kelib chiqib, tanlanishi, shakllanishi va joylashtirilishiga ko‘ra, lisoniy birliklar alohida ahamiyatga ega bo‘ladi. Til birliklari bunda nafaqat poetik nutqni shakllantiradi va axborot yetkazish uchun xizmat qiladi, balki bir paytning o‘zida, estetik vazifaga ham ega bo‘ladi. Bundan tashqari, turli sintaktik-kompozitsion, ohang va ritm yaratuvchilik, ekspressiv-stilistik funksiyalarni bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nutq muallifi uslubining shakllanishida sintaktik o‘ziga xoslikning o‘rni belgilanganda, muallif stilistik imkoniyatlarining yuzaga kelishida u tomonidan yaratilgan lisoniy birliklarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. Lingvopoetika tahlillari shunisi bilan farqlanadiki, poetik nutqni tashkil etgan lisoniy birliklar tarkibidagi so‘zlar guruhi (bo‘laklar tizimi) faqat ma’nolari va bo‘lak sifatidagi belgilariga emas, poetik nutqda bajargan vazifasi, poetik nutq uchun xoslanishiga e’tibor qaratiladi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, muallif tomonidan tuzilgan lisoniy birliklarning turlari poetik nutq mavzusi va asarning umumiy mazmunidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Hatto lisoniy birliklarning shakliy tomonlari ham muallifning poetik fikr ifodasidan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, bolalar uchun yozilgan she’rlarda sodda yoyiq yoki sodda yig‘iq gaplarning qo‘llanilishi fikrni oddiy va ixcham ifoda etish imkonini beradi.

Men sizlarning olmangiz,
Xomligimda olmangiz,
Nortojiga o‘xshab so‘ng
Voy qornim, deb qolmangiz. (E.Vohidov)

Poetik nutq muallifning ichki dunyosi yoki uning lahzalik tuyg‘ularining badiiy ifodasi bo‘lganligi uchun ham, ifodada til vositalarining eng mahsuldor, ma’no va mazmun tovlanishlirini tinglovchiga yetkaza oluvchi turlari saralanadi. Obyektiv borliq va real voqelik poetik nutq muallifining tuyg‘ulari orqali tasvirlanadi. Fikr shiddati va muallif tuyg‘ulari (u ijobiy yoki salbiy bo‘lishidan qat’iy nazar) poetik ifodada o‘z aksini topadi.

Yorni oftob deding, Erkin,
Kuymagin hijronida
Oftob goh berkinur,
Bundan diling g‘ash bo‘lmasin. (E.Vohidov)

Yemotsionallikka yo‘g‘rilgan poetik ifoda lisoniy birliklarning shu holatga mos tarzda shakllanishini taqozo etadi. Fikr va tuyg‘ularning sodda, qo‘shma yoki murakkab qurilmalar vositasida ifoda etilishi, ya’ni fikrga mos qurilma shakllantirilishi poetik nutqning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Ana shundagina poetik nutqda shakl va mazmun uyg‘unligi yuzaga chiqadi, ko‘zlangan maqsadga to‘liq erishiladi.

Kuz yoysa ham yo‘llarga xazon,
Qor ko‘msa ham borliqni butun,
Ko‘klam kelib, ursa ham xandon,
Eshigingdan o‘tarman bir kun. (O.Matjon)

Poetik nutqning sintaktik xususiyatlarini o‘rganishda e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan yana bir masala ekspressivlikdir. Yekspressivlik muammosi tilshunoslikda uzoq yillardan buyon tadqiqotchilar diqqatini o‘ziga tortib keladi. O‘zbek tilshunosligida A.Abdullayev, B.Umurqulovlarning ishlarida ekspressivlik masalalariga diqqat qaratilgan.

Yekspressivlik, eng avvalo, emotsional tuyg‘ularning poetik ifodasida ko‘rinadi. U fikrni tez, ifodali, ta’sirli va tasviriy holatda yetkazadi. Ekspressivlik bo‘yicha izlanishlar olib borgan rus tilshunos olimasi Y.I.Koroleva ekspressivlikning aniq ta’rifini beradi: “ekspressivlik inson tuyg‘ulari va emotsional holatlarini ifodalovchi til va nutq kategoriyasi bo‘lib, mazkur kategoriyaning asosiy xususiyati sifatida kommunikatsiya jarayonida adresatga voqelikka munosabat, emotsional baholash, tuyg‘ularini ifodalash yo‘li bilan ta’sir qilish kabilarni ko‘rsatish mumkin”. Demak, ekspressivlik tilning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblangan ta’sir qilish funksiyasining yuzaga chiqishida muhim rol o‘ynaydi. Mazkur kategoriya poetik nutqda tilning xilma-xil birliklari va nutqiy vositalari yordamida ifoda etiladi. Yekspressivlikning poetik nutqda samarali qo‘llanishi natijasida emotsional ta’sirga ega bo‘lgan effekt shakllanadi. shu yo‘l bilan asosiy maqsadga erishiladi. Y.I.Korolevaning ta’biri bilan aytganda, “yemotsiya shodlik, quvonch bo‘lsa, ularni tashqi tomondan ifodalovchi raqs ekspressivlikdir”. Shuning uchun ham ekspressivlikni lingvopoetikaning funksional-semantik aspektida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Poetik nutq bu ekspressiv nutqdir. Shuning uchun ham poetik nutqni o‘rganishda uning ekspressiv jihatlariga e’tibor qaratish, ekspressivlikning yuzaga kelishini ta’minlovchi vosita va figuralarni tadqiq etish bunday nutq mohiyatini keng va atroflicha o‘rganish uchun imkoniyat yaratadi.

Ekspressivlikning yuzaga kelishida emotsionallik muhim ahamiyatga ega. Faqat shuni ta’kidlash lozimki, ekspressivlik emotsionallikka nisbatan keng tushuncha bo‘lib, u nafaqat emotsionallikni, balki erkin intellektual funksiyani ham yuzaga chiqaradi. Yekspressivlikka berilgan turli ta’riflardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, ekspressivlik uslubiy neytral vositadan farqli tarzda o‘zining ifodaliligi, emotsionallikni subyektiv baholash yo‘li bilan ta’sir etishi, voqelikka yoki adresatga bo‘lgan munosabatini emotsional ifodalashi bilan xarakterlanadi. Uning ifoda vositalari sifatida badiiy tasvir vositalari, troplar va poetik nutqning shakllanish jarayonida qo‘llanuvchi turli sintaktik-stilistik figuralarni ko‘rsatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Винокур Г.О. О языке художественной литературы. Москва, “Высшая школа”, 1991.

(2). Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. Фил. фанл. номз... дисс..., Тошкент, 1998.

(3). Абдуллаев А. Экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. Б.Умуркулов. Поетик нутқ лекцикаси. Тошкент, “Фан”. 1981.

(4). Королева Е.И. Экспрессивные грамматические средства языка в аспекте функционально-семантического поля (на материале современной британской беллетристики). Автореф… дисс…канд…фил…наук, Екатеринбург, 2016.

(5). Романова Н.П. О метаязыке раздела лексикологии, изучающего экспрессивную лексику. Экспрессивность на разных уровнях языка. Межвуз. сб.науч. трудов, Новосибирск, 1984.

Xalilova Sitora Zarifovna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti TEFL o‘qituvchisi, “Gavhar” ko‘chasi, 1, Toshkent, O‘zbekiston; E-mail: sita.khalilova30@gmail.com)

INGLIZ TILIDA FE’L ASOSIDAN SHAXS OTLARI YASASH USULLARI: MORFOLOGIK VA SEMANTIK YONDASHUV

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida shaxs otlarining yasalish xususiyatlari, so‘z yasalishining tilshunoslik tarixidagi o‘rni, shuningdek, har ikki til tizimidagi umumiy va farqli jihatlar morfologik, semantik, tarixiy tahlillar asosda yoritilgan. Tilshunoslikda shaxs otlarining ahamiyati hamda ularning lingvistik xususiyatlari ilmiy-nazariy asoslanib yoritib berilgan. Maqolada ingliz tilida fe’l asosidan shaxs otlari yasashning morfologik va semantik tasnifi, tarixiy taraqqiyoti va samaradorligi ilmiy tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, inson, ot, so‘z, muloqot, vosita, lingvistik, morfema, fonetik.*

Халилова Ситора Зарифовна (Преподаватель TEFL Ташкентского университета прикладных наук, ул. “Гавхар”, 1, г. Ташкент, Республика Узбекистан; E-mail: sita.khalilova30@gmail.com)

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ЛИЧНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ОТ ГЛАГОЛЬНЫХ ОСНОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ И СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В статье анализируются особенности образования личных существительных в английском и узбекском языках, их роль в истории лингвистики, а также сходства и различия двух языковых систем. Рассматриваются лингвистические характеристики личных существительных и их значение в теоретическом контексте. Приводятся сведения о развитии этой области в узбекской и английской лингвистике.*

Ключевые слова: *лингвистика, человек, существительное, слово, коммуникация, средство, лингвистический, морфема, фонетический.*

Xalilova Sitora Zarifovna (Tashkent University of Applied Sciences, TEFL teacher, Gavkhar St. 1, Tashkent, Uzbekistan; E-mail: sita.khalilova30@gmail.com)

METHODS OF DERIVING AGENTIVE NOUNS FROM VERBAL BASES IN ENGLISH: A MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC ANALYSIS

Annotation. *This article examines the features of agentive noun formation in English and Uzbek, the role of word formation in the history of linguistics, as well as the similarities and differences between the two language systems from a comparative and analytical perspective. The significance of agentive nouns in linguistics and their linguistic properties are investigated from a theoretical and scholarly standpoint.*

In addition, theoretical insights into the linguistic characteristics, structural composition, and developmental stages of agentive nouns in English linguistics are presented.

Keywords: *linguistics, human, noun, word, communication, medium, linguistic, morpheme, phonetic.*

Kirish. Til jamiyat hayotida muhim ijtimoiy hodisa bo‘lib, u insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlovchi asosiy vosita sifatida jamiyatning uzluksiz rivojlanishiga xizmat qiladi. Til inson tafakkurining shakllanishi, ilmiy bilimlarni egallash, atrof-muhitni anglash hamda borliqni idrok etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, til orqali muayyan jamiyat madaniyati global miqyosda izchil aloqaga kirishib, madaniyatlararo munosabatlar va hamkorliklar rivojlanadi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyot darajasining yuksalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Insoniyat taraqqiyotida til va madaniyatning o‘zaro uzviy bog‘liqligi muhim ilmiy muammo sifatida e’tirof etiladi. Mazkur bog‘liqlikni o‘rganish lingvistik tadqiqotlar, xususan, qiyosiy-typologik izlanishlarning ahamiyatini yanada oshiradi. Shu jihatdan, tillarning o‘zaro qiyosiy tahlili ularning strukturaviy va semantik xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, til birliklarining madaniy va ijtimoiy omillar bilan aloqasini yoritishga imkon beradi.

Ingliz tilining derivatsion tizimi, xususan, agentiv otlarning yasalishi, tilshunoslikda eng ko‘p o‘rganiladigan jarayonlardan biridir. Agentiv otlar (agentive nouns) fe’l bildirgan harakatni bajaruvchi shaxsni yoki vositani nomlashda qo‘llanadi va bu jarayon ingliz tilining nominativ imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi [1;95-b.].

Tilshunoslik adabiyotlarida agentivlik ikki asosiy turga bo‘linadi. Agent – harakat bajaruvchi shaxs (teacher, runner, builder). Instrumental agent–harakatni bajaruvchi vosita (heater, blender). Aronoff (1976) va Plag (2003) ta’kidlaganidek, ingliz tilida agentiv otlar ko‘proq suffiksatsiya orqali hosil qilinadi. Eng faol suffikslar -er, -or, -ist, -ian/-an, -ee bo‘lib, ular morfologik produktivlik darajasi va semantik ixtisosligi bilan farqlanadi [2;110-b.].

Shuningdek, zamonaviy ingliz tilida gender agentivlikni bildiruvchi suffikslar (-ess) deyarli qo‘llanmay qolgan, bu holat gender neytrallik tendensiyalari bilan izohlanadi [3;42-b.]. Shaxs otlari lingvistik tahlilning muhim obyekti hisoblanadi. Ular nafaqat so‘z yasalishining grammatik va semantik asoslarini aks ettiradi, balki tilning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini ham ochib beradi. Ingliz tilida shaxs otlarining paydo bo‘lishi va shakllanishi qadimgi german va kelt tillariga borib taqaladi. O‘rta asrlarda diniy va qirollik institutlari orqali ko‘plab bibliyaviy va qirollik ismlari (masalan, James, Mary, Henry) keng tarqalgan. XIX asr oxirlariga kelib, anglo-sakson va lotin manbalaridan kelib tushgan ismlar hukmronlik qiladigan holga keldi. Tilshunoslikda shaxs otlari keng qamrovli “antropoanimlar” kategoriyasiga kiradi. Ular individni boshqalardan ajratib ko‘rsatuvchi individual va identifikatsiyalovchi belgilar sifatida xizmat qiladi. Dastlabki jamiyatlarda insonlar, ko‘pincha, jismoniy yoki ijtimoiy xususiyatlariga qarab nomlangan – masalan, qabila boshlig‘i, yoshi, jasorati yoki tashqi ko‘rinishi bo‘yicha. Vaqt o‘tishi bilan, bu tavsifiy belgilar doimiy shaxs ismlariga aylangan [4;128-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ingliz tilshunosligida shaxs otlarining yasalishi masalasi XX asr boshlaridan boshlab sistematik ravishda o‘rganila boshlagan. R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech va J. Svartvik tomonidan yaratilgan “A Comprehensive Grammar of the English Language” asarida shaxs otlari grammatik va semantik jihatdan keng tahlil qilingan. Mualliflar agentive nouns-shaxs otlarini gap tarkibidagi sintaktik vazifalari hamda referensial xususiyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganib, ularning fe’l asosidagi ma’no xususiyati saqlanib qolishini ta’kidlaydilar. Semantik yondashuv nuqtayi nazaridan J.Lyons va C. Fillmore ishlarida shaxs otlari “agent” semantik roli bilan uzviy bog‘liq birliklar sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, Fillmorening “case grammar” nazariyasida agentlik tushunchasi fe’l valentligi va semantik rollar tizimi orqali izohlanib, shaxs otlarining ma’no shakllanishiga asos yaratgan.

Qiyosiy tilshunoslik doirasida ingliz va o‘zbek tillarida shaxs otlarining yasalishi chuqur o‘rganilmagan bo‘lsa-da, olib borilgan tadqiqotlar ushbu ikki til o‘rtasida morfologik va semantik o‘xshashliklar hamda farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Ingliz tilida affiksatsiya bilan bir qatorda konversiya usulining faol qo‘llanishi, o‘zbek tilida esa, asosan, affiksal so‘z yasalishining dominantligi muhim farqlovchi belgi sifatida ta’kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot quyidagi metodlar asosida amalga oshirildi:

Struktur-morfologik tahlil. Agentiv suffikslarning morfologik tuzilishi, fe’l asosiga qo‘shilish qoidalari, fonologik o‘zgarishlar va derivatsion produktivligi o‘rganildi [3;118-b.]. Masalan: run –runner (fonetik ikki martalash – consonant doubling), swim – swimmer, act –actor (lotin asosli fe’l bilan kelishi). Struktural yondashuv shaxs otlarining grammatik tuzilishini va ularning yasalish usullarini tadqiq etadi. Morfologik tahlil shaxs otlarining hosil bo‘lishida ishlatiladigan lingvistik vositalarni – prefiks, suffiks va qo‘shimcha-

larni aniqlashga qaratilgan. Masalan: Teach – Teacher (ingliz tili), Haydash – Haydovchi (o‘zbek tili). Sintaktik rol esa shaxs otlarining gapdagi vazifalarini belgilaydi. Ushbu masalalar Ferdinand de Saussure’ning strukturalizm nazariyasi va Lev Shcherbaning morfologik yondashuvi doirasida yoritilgan. Masalan: The teacher explained the lesson (ingliz tili), O‘qituvchi darsni tushuntirdi (o‘zbek tili).

Semantik tahlil. Agentiv otlar Jackendoff ilgari surgan semantik rollar asosida tasniflandi. Har bir rolga oid misollar alohida guruhlarga ajratildi [5;45-b.]. Bu yondashuv shaxs otlarining ma’nosini, ular orqali ifodalanadigan tushunchalarni va kontekstdagi ma’no o‘zgarishlarini o‘rganadi. John Lyons (Semantik nazariya) va Geoffrey Leech (Denotativ va konnotativ semantika) asarlarida ochib berilgan.

Denotativ ma’no: shaxs otlarining asosiy lug‘aviy ma’nosi. Masalan: Doctor – tibbiyot mutaxassisi. Konnotativ ma’no: so‘zning emotsional yoki ijtimoiy qo‘shimcha ma’nosi. Masalan: Hero (Ingliz tili) – jasur inson; qahramon (o‘zbek tili) – jasur yoki buyuk tarixiy shaxs. Pragmatik yondashuv: Pragmatik yondashuv shaxs otlarining muloqotdagi vazifasi, nutq maqsadi va kontekstga bog‘liq qo‘llanilishini o‘rganadi. Muloqot vazifasi: shaxs otlari muloqotda axborotni qanday uzatishini tahlil qiladi. Paul Grice (Pragmatik nazariya) George Yule (Nutqning kontekstual analizi). Masalan: Mr. Smith, could you help me? – Hurmat ifodasi. Ustoz, yordam bering! – Hurmatli murojaat. Ijtimoiy va madaniy kontekst: shaxs otlarining qo‘llanilishida ijtimoiy mavqe, jins, yoki madaniyatga bog‘liq o‘zgarishlar. Masalan: Chairman – Chairperson (gender neytrallikka intilish, ingliz tili).

Tahlil va natijalar. Morfologik tahlil. -er eng universal, barcha kelib chiqishga ega fe’llarga qo‘shiladi. Fonologik moslashuvchanlikga ega: stop – stopper, travel – traveler (1;112-b.). -or ko‘proq lotincha fe’llar. So‘z yasash darajasi yuqori: sailor, tailor – sinxron tahlilda agentiv yasalish ko‘rinadi, ammo tarixan boshqacha. -ist semantik jihatdan eng tor, aniq sohalarda qo‘llanadi. Ideologik agentlar ko‘p: feminist, socialist [6;110-b.].

Semantik tahlil. Jackendoff [5;51–53-b.] agentivlikni semantik rollar bo‘yicha tasniflaydi: Agent-harakat bajaruvchi shaxs: writer, singer. Professiya–kasb bildiruvchi agent: lawyer, pharmacist. Instrument-harakatni bajarayotgan mexanizm yoki vosita: computer, blender, mixer. Patient – harakatni qabul qiluvchisi: employee, payee, refugee.

Tarixiy tahlil. Quirk et al. agentiv suffikslarning ikki asosiy tarixiy manbasini ko‘rsatadi: German mo‘g‘oralaridan meros – -er, Lotin va fransuz tilidan kirgan -or, -ist, -ian, -ee. Masalan: lat. “actor” – actor, lat. “editor” – editor [7;1534-b.].

-er suffiksining yuqori produktivligi: -er suffiksi barcha german, roman va hatto borrowed fe’llarga qo‘shila olish qobiliyatiga ega bo‘lib, ingliz tilidagi eng faol derivatsion morfemadir [6;89-b.]. Misollar va tahlil: teach – teacher (kasb), drive – driver (agent), print–printer (vosita). Misollar: act – actor, supervise – supervisor, inspect – inspector. -ist suffiksining ixtisoslashgan semantik maydoni: Bu suffiks fan, din, ideologiya, kasb yoki san’at bilan bog‘liq agentlarni bildiradi [8;132-b.]. Misollar: art – artist, biology – biologist, Marx Marxist. -ian/-an suffiksining guruhga oid agentiv semantikasi: Bu suffiks kasb, ilmiy yo‘nalish yoki professional mansublikni bildiradi [8;1650-b.]. Misollar: library – librarian (muassasa xodimi), history – historian (fan sohasi), music – musician (san’at sohasi). -ee suffiksining “patient” rolidagi xususiyati: -ee agentiv emas, balki harakat qabul qiluvchisini bildiradi, bu ingliz tilida kam uchraydigan nominalizatsiya turi [9;220-b.]. Misollar: employ – employee (ishchi, agent emas), train – trainee (o‘rgatilayotgan shaxs), nominate – nominee. -ess suffiksining zamonaviy nutqda pasayishi: gender farqlovchi -ess suffiksi zamonaviy ingliz tilida ijtimoiy-sotsiologik sabablarga ko‘ra ishlatilmay bormoqda [3;55-b.]. Eski shakl: actress, yangi neytral shakl: actor.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot ingliz tilida fe’l asosidan shaxs otlarining yasalish jarayonini morfologik va semantik yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilishga qaratildi. O‘tkazilgan ilmiy izlanishlar natijasida fe’l asosidan hosil bo‘lgan shaxs otlari ingliz tilining leksik tizimida muhim o‘rin tutishi, tilning nominativ va kommunikativ imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishi aniqlandi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ingliz tilida shaxs otlari, asosan, suffiksatsiya orqali shakllanib, -er, -or, -ist, -ee, -ant/-ent kabi affikslar eng produktiv vositalar hisoblanadi. Ushbu morfologik vositalar fe’l asosiga qo‘shilib, harakatni bajaruvchi shaxs, kasb egalari, faol ishtirokchi yoki harakat ta’siriga uchragan shaxsni ifodalovchi leksik birliklarni yuzaga keltiradi. Bu holat ingliz tilining analitik xarakteri va so‘z yasashdagi iqtisodiylik tamoyili bilan bevosita bog‘liqdir.

Semantik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, fe’l asosidan yasalgan shaxs otlari faqatgina grammatik o‘zgarish natijasi bo‘lib qolmay, balki harakat va shaxs o‘rtasidagi konseptual munosabatni aks ettiradi. Bunday otlarda fe’lning semantik yadrosi saqlanib qoladi va yangi leksik birlikda agentlik, professionallik, ijtimoiy rol yoki funksional faoliyat kabi ma’nolar shakllanadi. Natijada shaxs otlari tilning semantik bo-

yishini ta’minlovchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, tadqiqot fe’l asosidan yasalgan shaxs otlarining vaqt o‘tishi bilan semantik kengayishga va ko‘p ma’nolilikka moyilligini ko‘rsatdi. Ijtimoiy taraqqiyot, kasb va faoliyat turlarining ko‘payishi ushbu birliklarning yangi semantik qatlamlar bilan boyishiga olib keladi. Bu jarayon ingliz tilining dinamik rivojlanishini va uning ijtimoiy ehtiyojlarga moslashuvchanligini yaqqol namoyon etadi.

Tadqiqot natijalari ingliz tilida agentiv otlar yasalishining yuqori produktiv tizimga ega ekanini ko‘rsatdi. -er suffiksining yetakchi mavqeyi uning soddaligi, semantik kengligi va keng moslashuvchanligi bilan bog‘liq [1;118-b.].

-or, -ist, -ian suffikslari esa kontekstual va semantik ixtisoslashuv orqali o‘zining mustahkam o‘rniga ega bo‘lib bormoqda. -ee suffiksi mavjud bo‘lishi ingliz tilida agentlikning ikki tomonlama – “agent” va “patient” – semantik ziddiyat asosida rivojlanishini tasdiqlaydi [9;1682-b.). Gender suffikslarning pasayishi esa ingliz jamiyatidagi gender-neyrallik tendensiyalarining tilga aks etishi sifatida talqin qilinadi [3;165-b].

Xulosa qilib aytganda, fe’l asosidan shaxs otlari yasash ingliz tilida morfologik va semantik jihatdan yuqori darajada tizimlashgan va produktiv jarayon hisoblanadi. Ushbu hodisa tilning lug‘aviy tarkibini boyitish, yangi nominativ birliklar yaratish va kommunikativ samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari ingliz tili leksikologiyasi, so‘z yasalishi nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik sohalarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, mazkur ish natijalari oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili grammatikasi va leksikologiyasini o‘qitishda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bauer L. (2003). English Word-Formation. Cambridge University Press, pp. 95–120.

(2). Aronoff M. (1976). Word Formation in Generative Grammar. MIT Press, pp. 110–150.

(3). Lakoff R. (1975). Language and Woman’s Place. Harper & Row, pp. 40–60.

(4). Algeo J. (1992). Onomastics: The study of names. In the Cambridge History of the English Language (Vol. Cambridge University Press.

(5). Jackendoff R. (1990). Semantic Structures. MIT Press, pp. 45–60.

(6). Plag, I. (2003). Word-Formation in English. Cambridge University Press, pp. 60–90.

(7). Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman, pp. 1530–1540.

(8). Bauer L. (1988). Introducing Linguistic Morphology. Edinburgh University Press, pp. 130–140.

(9). Huddleston R., Pullum G. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, pp. 1650–1685.

Xolisov Azizbek Shokirjon o‘g‘li (Andijon Texnika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi)

SHAHAR QURILISHI BO‘YICHA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI VA REKLAMA MATNLARINING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Annotatsiya. *Tadqiqotimizda o‘zbek tilida shaharsozlik va qurilish terminlari muammolarini tadqiq qilish, takomillashtirish, leksikografik va sotsipragmatik muammolarni yechishda ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot qurilish va shaharsozlikni ifodalovchi teminlarning pragmatik hamda lingvokulturologik talqini bo‘yicha olib borilgan tahlillar ushbu soha vakillari uchun muhim ma’lumotlar berishi, kelgusi tadqiqotlar uchun ilmiy-nazariy manba sifatida xizmat qilishi bilan ahamiyatli.*

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, ilmiy-nazariy asos, terminlar, pragmatik tahlil, rasmiy diskurs, tahlil.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСА ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА

Аннотация. *Данное исследование имеет важное научное значение для изучения проблем градостроительной и строительной терминологии в узбекском языке, её совершенствования, а также решения лексикографических и социопрагматических задач. Представленный в работе прагматический и лингвокультурологический анализ терминов, описывающих сферу строительства и архитектуры, предоставляет ценные сведения для специалистов данной отрасли и служит теоретической базой для будущих изысканий в этом направлении.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, научно-теоретическая база, термины, прагматический анализ, официальный дискурс, анализ.*

LINGUOCULTUROLOGICAL CHARACTERISTICS OF URBAN DEVELOPMENT DISCOURSE

Annotation. *This research holds significant scientific importance for the investigation and refinement of urban planning and construction terminology in the Uzbek language, addressing key lexicographical and sociopragmatic challenges. The pragmatic and linguoculturological analysis of terms representing construction and urban development provides essential insights for professionals in the field and serves as a theoretical and methodological framework for future academic inquiries in this domain.*

Keywords: *linguoculturology, theoretical framework, terms, pragmatic analysis, official discourse, analysis.*

Kirish. Shaharsozlik (shahar qurish) – me'morlikning yirik sohasi; shahar bunyod etish nazariyasi va amaliyoti aholi yashaydigan hududlar (turar jsoylar)ni loyiha asosida rejalashtirish. Shahar ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigiyena, qurilishtexnika, badiiy-me'moriy masalalar majmuyini qamrab oladi. Shahar majmuyi me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Har qanday xalqning milliy o'zligining shakllanishi va mustahkamlanishida til, madaniyat, tarix va geografik muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xususan, milliy identifikatorlar- toponimika (geografik nomlar tizimi), tarixiy-madaniy kontekstlar, ramzlar, urf-odatlar – jamiyat xotirasini, milliy o'zlikni ifodalovchi diskurslarda muhim semantik yuk ko'taradi. Bugungi globallashuv sharoitida milliy identifikatorlarning saqlanishi va diskursdagi namoyon bo'lishi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu mavzuning tadqiq etilishi, bir tomondan, tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishmasida joylashgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy g'oya va mafkura nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. Har qanday xalqning milliy o'zligining shakllanishi va mustahkamlanishida til, madaniyat, tarix va geografik muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xususan, milliy identifikatorlar – toponimika (geografik nomlar tizimi), tarixiy-madaniy kontekstlar, ramzlar, urf-odatlar jamiyat xotirasini, milliy o'zlikni ifodalovchi diskurslarda muhim semantik yuk ko'taradi. Bugungi globallashuv sharoitida milliy identifikatorlarning saqlanishi va diskursdagi namoyon bo'lishi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu mavzuning tadqiq etilishi, bir tomondan, tilshunoslik va madaniyatshunoslik kesishmasida joylashgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy g'oya va mafkura nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. rasmiy va norasmiy diskurslar o'rtasidagi farqlar faqatgina til darajasida emas, balki ideologik va ijtimoiy tafovutlarning ifodasidir. Rasmiy diskursda shahar qurilishi – bu kelajak va taraqqiyot timsoli bo'lsa, norasmiy diskursda u mavjud muammolar va befarqlikning belgisi sifatida talqin etiladi. Korpusga tayanuvchi bunday yondashuv rasmiy til siyosati va jamoatchilik kayfiyatlari o'rtasidagi tafovutlarni empirik asosda aniqlash imkonini beradi.

Fikrimizcha, siyosiy diskurslarda milliy identifikatorlarning namoyon bo'lishi quyidagilarda anglashiniladi:

Siyosiy va rasmiy diskursda. Prezident nutqlari, davlat bayramlaridagi chiqishlar, konstitutsiyaviy hujjatlar milliy identifikatorlarni ongli tarzda yaratish va mustahkamlash vositasidir. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni bayramidagi nutqlarda "Temur tuzuklari", "Jadidlar merosi", "Istiqlol ramzlari" kabi iboralar doimiy ishlatiladi.

Badiiy adabiyot va publitsistikada. O'zbek adabiyotida toponimlar va tarixiy obrazlar xalq xotirasini uyg'otuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Aytaylik, Abdulla Qodiriy asarlarida Toshkent, Marg'ilon, Farg'ona kabi toponimlar milliy identitet bilan bog'liq muhit yaratadi.

OAV va internet diskursida. Zamonaviy media, xususan, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy identifikatorlar yangi kontekstlarda qayta talqin qilinmoqda. Bu holat ularning dinamik va o'zgaruvchan tabiatini ko'rsatadi.

Siyosiy va rasmiy diskursda milliy identifikatorlar. Siyosiy nutqlar va rasmiy matnlar – davlat mafkurasi, milliy g'oya va ideologik konsepsiyalar shakllanadigan asosiy maydonlardir. Bu sohadagi diskurslar ongli tarzda milliy o'zlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bu kabi iboralar orqali Amir Temur obrazining siyosiy diskursda ramzlashuvi, tarixiy shaxs sifatida emas, balki millatni birlashtiruvchi ideologik timsol sifatida shakllangani ko'rinadi.

Shuningdek, rasmiy hujjatlarda *«Ona zamin», «Vatan taraqqiyoti», «Milliy qadriyatlar», «Buyuk kelajak»* kabi frazeologik birliklar, metaforalar vositasida milliy identifikatorlar qatlam-qatlam semantik yuk orttiradi.

Badiiy adabiyot va publitsistikada milliy identifikatorlar. Badiiy adabiyotda milliy identifikatorlar obrazlar, toponimlar, tarixiy voqealar, arxaik leksika vositasida ifodalanadi. Bunday diskursda ularning estetik, madaniy va emotsional qirralari chuqur ochiladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning *"O'tkan kunlar"*

romanida Marg‘ilon, Toshkent, Xo‘ja Ahror Vali qabri, madrasalar, mahalliy udumlar orqali XIX asr oxiri Turkistonining tarixiy-madaniy konteksti yaratiladi. Bu orqali toponimlar va tarixiy realiyalar o‘quvchi xotirasida milliylik hissini uyg‘otadi.

Publitsistik matnlarda esa ayniqsa istiqlol yillaridagi maqolalarda, milliy identifikatorlar *«o‘z ildiziga qaytish», «milliy uyg‘onish», «ajdodlar merosi»* kabi turg‘un iboralar vositasida ifodalanadi. Bu ular qanday ideologik diskursda ishlatilayotganini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunoslari M.S.Bulatov, F.Buryakov, V.L.Voronina, V.L.Vyatkin, G.S.Durdiyeva, M.M.Dyakonov, B.N.Zasipkin boshqa olimlar tomonidan yaratilgan uslublar, shaharning ichki va tashqi bo‘lish muammolari bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha tadqiqod ishlarini olib borganlar.

Qurilish terminologiyasi rus tilshunosligida XX asrning 70-yillarda tadqiqotchilarning diqqat markaziga aylangan. S.V.Grinyov, A.S.Grinyov, R.Y.Kobrin, Y.I.Golovin kabi tadqiqotchilar qurilish va arxitektura terminologiyasining etimologik jihatlariga e’tiborini qaratgan. M.Bekmurodov, N.V.Vasilyevalar [1] qurilish terminlarining semantik-struktur jihatlarini tahlil qilgan.

Tahlil va natijalar. Milliy matn korpusi (gazeta maqolalari, blog postlar, siyosiy nutqlar va boshqa yozma materiallar) asosida shahar qurilishi bilan bog‘liq tasavvurlar va stereotiplar tahlil qilinadi.

Korpus materiallari asosida shahar qurilishiga doir asosiy tasavvurlar.

1. Modernizatsiya va “zamonaviylik” stereotipi. Korpus tahlili shuni ko‘rsatadiki, “zamonaviy shahar” tushunchasi bilan ko‘pincha quyidagi iboralar bog‘liq [2]:

1. *“Yevropacha arxitektura”.*
2. *“Innovatsion infratuzilma”.*
3. *“Smart city”, “aqlli svetoforlar”.*
4. *“Obod mahalla”, “Yangi O‘zbekiston”.*

Bu iboralar orqali zamonaviy shahar g‘oyasi modernizatsiyalashgan, texnologik, toza va qulay fazo sifatida talqin qilinadi. Tarixiylik va milliy identitet tasavvuri. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi qadimiy shaharlarga nisbatan korpusda ko‘proq “ajdodlar merosi”, “madaniy obidalar”, “tarixiy markaz” kabi iboralar ishlatiladi. Bu shaharlar diskursda milliy faxr, tarixiy xotira va turizm markazi sifatida ifodalanadi. Masalan, (O‘zbekiston Milliy Korpusi, 2022):“Buxoro qadimdan ilm va ma’rifat markazi bo‘lib kelgan. Uning har bir ko‘chasi tarix bilan yo‘g‘rilgan.”

“Ideal shahar” stereotipi. Ijtimoiy tarmoqlar va bloglardagi postlar orqali shakllanadigan tasavvurlarda “ideal shahar” quyidagilar bilan bog‘lanadi:

1. *“Tinchlik va osoyishtalik”.*
2. *“Obod ko‘chalar, yashil hududlar”.*
3. *“Yo‘llar silliq, transport muammosiz”.*
4. *“Tartibli qurilish, me’moriy uyg‘unlik”.*

Ushbu stereotipga mutanosib bo‘lmagan joylar esa tanqid qilinadi: “Hamma joyni beton bosib ketgan, daraxtlar yo‘q”. “Yangi qurilishlar shahar ruhini yo‘q qilyapti.”

Xulosa. Toponimlar diskurslarda oddiy nom emas, balki ko‘p qatlamli madaniy, tarixiy va semantik tizimning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali xalq o‘z tarixini, madaniyatini, ideologiyasini va identitetini til orqali anglaydi. Toponimlar o‘zbek tilida milliy identifikator sifatida mustahkam joy egallaydi, ular jamiyatda hozirgi siyosiy va madaniy jarayonlarga ham faol tarzda integratsiyalashmoqda. Korpus tahlili asosida aniqlanishicha, shaharlar haqidagi stereotiplar (masalan, “zamonaviy Toshkent”, “ajdodlar shahri Samarqand”) turli diskurslarda – siyosiy, ommaviy, adabiy va ijtimoiy tarmoqlarda shakllangan. “Ideal shahar” modeli ijtimoiy ongda ekologik tozalikka, tarixiylikka, texnologik rivojga va transport muammosizligiga asoslangan. Stereotipik iboralar – “obodlik”, “betonlashganlik”, “madaniyat markazi”, “milliy ruh” – ijtimoiy fikr va siyosiy diskursda shaharlarni tasvirlashda asosiy semantik vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бекмуродов М. Лексико-семантический и структурный анализ строительной терминологии: На материале таджикского и английского языков. Дисс.на соискание степ.канд. фил.наук, 2020; Васильева Н.В. О координировании ономастической терминологии. Васильева Н.В. Вестник Нижегородского ун-та им.Н.И. Лобачевского, 2014, № 2(1), с. 373–377.

(2). Van Dijk T.A. (1998). *Ideology. A Multidisciplinary Approach.* London, “Sage”, p. 14.

(3). Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистическая энциклопедия. М., Сове, энциклопедия, 1990, с. 136–137; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, стереотипное, М., “Ком.книга”,2007, с. 576.

(4). Сафаров Ш.С. Лингвистика дискурса. Челябинск, 2018, 315 с.

(5). Сафаров Ш.С. Лингвистика дискурса. Челябинск, 2018, 315 с.

Turg‘unova Fazilat Rustam qizi (Toshkent davlat Transport universiteti tadqiqotchisi;
E-mail: fazilatturgunova05@gmail.com)

MEDIALINGVISTIKA NUQTAYI NAZARIDAN O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI SARLAVHALARIDA GRAMMATIK KOMPRESSIYA MODELLARI VA ULARNING AXBOROT TA’SIRCHANLIGIGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz OAV sarlavhalarida grammatik kompressiya modellarining xususiyatlari va ularning axborot ta’sirchanligiga ta’siri qiyosiy-medialingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ingliz tilida yordamchi birliklarni tushirish, o‘zbek tilida esa agglyutinativ vositalarga tayanish ustun ekanini ko‘rsatadi hamda grammatik kompressiyaning axborot yetkazish tezligini oshirib, ortiqcha qisqartirish semantik yo‘qotishlarga olib kelishini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *grammatik kompressiya, medialingvistika, sarlavha, o‘zbek tili, ingliz tili, axborot ta’sirchanligi, semantik aniqlik, pragmatik samaradorlik, korpus tahlili, ommaviy axborot vositalari.*

МОДЕЛИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПРЕССИИ В ЗАГОЛОВКАХ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭФФЕКТИВНОСТЬ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЕДИАЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. *В статье анализируются особенности моделей грамматической компрессии в заголовках узбекских и английских СМИ и их влияние на информационную эффективность с позиции сравнительно-медиалингвистического подхода. Результаты показывают, что в английском языке преобладает сокращение вспомогательных единиц, тогда как в узбекском языке преимущество имеют агглютинативные средства. Также исследование демонстрирует, что грамматическая компрессия ускоряет передачу информации, тогда как чрезмерное сокращение приводит к потере семантики.*

Ключевые слова: *грамматическая компрессия, медиалингвистика, заголовок, узбекский язык, английский язык, информационная эффективность, семантическая точность, прагматическая эффективность, корпусный анализ, средства массовой информации.*

GRAMMATICAL COMPRESSION MODELS IN UZBEK AND ENGLISH HEADLINES AND THEIR IMPACT ON INFORMATION EFFECTIVENESS FROM A MEDIALINGUISTIC PERSPECTIVE

Annotation. *This article analyzes the features of grammatical compression models in Uzbek and English media headlines and their impact on information effectiveness from a comparative-medialinguistic perspective. The results show that reducing auxiliary units is predominant in English, while agglutinative tools are more prominent in Uzbek. The study also demonstrates that grammatical compression increases the speed of information delivery, whereas excessive reduction leads to semantic loss.*

Keywords: *grammatical compression, medialinguistics, headline, Uzbek language, English language, information effectiveness, semantic precision, pragmatic efficiency, corpus analysis, mass media.*

Kirish. Zamonaviy medialandshaftda axborot oqimi jadal o‘sishi sarlavhalarning kommunikativ ahamiyatini oshirmoqda. Auditoriya e’tiborini qisqa vaqt ichida jalb qilish zarurati sarlavhalarni ixcham va axborot jihatdan zich shakllantirishni talab qiladi. Bu jarayonda grammatik kompressiya medialingvistikaning muhim lingvistik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Sarlavha matn mazmunini aks ettirishi bilan birga, o‘quvchi bilan dastlabki aloqani o‘rnatuvchi va uning qiziqishini shakllantiruvchi strategik vosita hisoblanadi. Grammatik kompressiya bu funksiyalarni minimal til birliklari orqali amalga oshiradi, biroq haddan tashqari qisqartirish semantik noaniqlik va pragmatik zaiflikka olib kelishi mumkin. O‘zbek va ingliz tillarining tipologik farqlari sarlavhalarda grammatik kompressiya modellarining o‘ziga xosligini belgilaydi: ingliz tilida yordamchi birliklarni tushirish, o‘zbek tilida esa agglyutinativ tuzilma asosida amalga oshiriladi. Ushbu farqlarni qiyosiy tahlil qilish samarali sarlavha yaratish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Maqolaning dolzarbligi o‘zbek va ingliz sarlavhalarida grammatik kompressiya modellarining axborot ta’sirchanligi va auditoriya idrokiga ta’sirining yetarlicha qiyosiy o‘rganilmaganligi bilan belgilanadi. Shu bois maqolada grammatik kompressiya hodisasi medialingvistik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Grammatik kompressiya zamonaviy lingvistikada keng o‘rganiladigan hodisaga aylangan va turli tilshunoslik yo‘nalishlarida chuqur tahlil qilinmoqda. Yang va Kieffer universal siqish usullarini ishlab chiqib, tilshunoslikdagi kompressiya nazariyasiga hissa qo‘shgan [1]. Shafiei Bavani va

hamkorlar ko‘p jumlali kompressiyaning samarali yondashuvlarini namoyish qilib, matn qisqartirishda mashina o‘rganish imkoniyatlarini ochib bergan [2]. Bookstein va Kleinning ishlari kompressiya, axborot nazariyasi va grammatika o‘rtasidagi bog‘liqlikni nazariy asoslashga xizmat qilgan [3]. Medialingvistika sohasida Khramchenko sarlavhalarning funksional-pragmatik tahlilini olib, ingliz tilidagi kichik hajmli matnlarning kommunikativ strategiyalarini ochib bergan [4]. Dobrosklonskaya esa ommaviy axborot vositalari diskursining lingvistik xususiyatlarini tizimli tahlil qilgan [8]. Kompressiya strategiyalari telereklama matnlarida ham muhim ahamiyatga ega. Shaglanovaning dissertatsiya ishlarida buyruq shaklidagi reclamalarning yuqori axborot-strategik ta’siri isbotlangan [5],[6] Komarova nemis matbuotida semantik kompressiyaning pragmatik jihatlarini tahlil qilib, sarlavhalarda asosiy semantik komponentlarning saqlanishini ko‘rsatgan [7]. Oldingi ishlarda yangilik sarlavhalarini grammatik kompressiya orqali optimallashtirish va auditoriyani jalb qilish mexanizmlari o‘rganilgan [9],[10]. O‘zbek va ingliz sarlavhalarida yordamchi elementlarning tushirilishi keng qo‘llanishi aniqlangan [11][12]. Shu ma’lumotlar asosida grammatik kompressiya turli tillar va diskurs turlarida o‘ziga xos namoyon bo‘lib, medialingvistika nuqtai nazaridan sarlavhalarda nafaqat qisqalik, balki axborot ta’sirini oshiruvchi strategik vosita ekanini ko‘rsatadi. Biroq o‘zbek va ingliz sarlavhalaridagi kompressiya modellarining qiyosiy tahlili, ularning axborot samaradorligi va auditoriya idrokidagi farqlari hali to‘liq o‘rganilmagan. Shu jihatdan, mavzu chuqur tahlil uchun dolzarbdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Korpus-lingvistik, qiyosiy-tipologik va miqdoriy-sifat usullar qo‘llanildi. Material sifatida 2023–2024-yillarda e’lon qilingan o‘zbek va ingliz tilidagi yetakchi onlayn yangilik portallaridan 1000 ta sarlavha (har bir tildan 500) tanlandi: o‘zbek tili uchun kun.uz, daryo.uz, gazeta.uz; ingliz tili uchun BBC News, The Guardian va Reuters. Korpus tahlilida sarlavhalardagi grammatik kompressiya turlari aniqlanib, ularning semantik to‘liqligi va pragmatik samaradorligi baholandi. Mezon sifatida qisqalik indeksi, semantik aniqlik, pragmatik ta’sir kuchi, o‘quvchi idrokidagi xatoliklar chastotasi va axborot yetkazish tezligi olinadi. Grammatik kompressiya sintaktik, morfologik va leksik qisqartirishlarga ajratildi. Ingliz tilida artikl va yordamchi fe’llarning tushirilishi, nominallashtirish va ellipsis; o‘zbek tilida qo‘shimchalarning qisqarishi, fe’l shakllarining soddalashuvi, murakkab gaplarning ixchamlashtirilishi va leksik sinonimiya tahlil qilindi. Miqdoriy tahlil kompressiya turlarining chastotasi va samaradorligini, sifat tahlili esa sarlavhalarning kommunikativ maqsadga, madaniy xususiyatlarga va auditoriya kutishlariga mosligini kontekstual yondashuv bilan baholadi.

Tahlil va natijalar. Korpus tahlili grammatik kompressiya ingliz sarlavhalarining 78 %, o‘zbeklarning 64 %da uchraganini ko‘rsatdi. Ingliz tilida yuqori ko‘rsatkich analitik tuzilma va yordamchi birliklarning faol ishlatilishi bilan izohlanadi. Ingliz tilida eng keng tarqalgan kompressiya artikl va yordamchi fe’llarning tushirilishi bo‘lib, 52% holatda o‘rtacha 40% qisqalik bilan semantik aniqlik 92% saqlangan. O‘zbek tilida asosiy kompressiya hol qo‘shimchalari va fe’l shakllarini soddalashtirish bo‘lib, 48% sarlavhalarda uchrab, o‘rtacha 35% qisqalik va 88% semantik aniqlikni ta’minlagan. Pastroq ko‘rsatkich o‘zbek tilining agglutinativ xususiyati va qo‘shimchalar orqali beriladigan axborot bilan izohlanadi. Nominallashtirish ingliz tilida 31% sarlavhalarda yuqori kompressiya berdi, ba’zan semantik noaniqlik yuzaga keldi; o‘zbek tilida esa 19% hollarda, asosan, rasmiy sarlavhalarda kuzatildi. Ellipsis har ikki tilda keng qo‘llanib, ingliz tilida 24%, o‘zbek tilida 28%ni tashkil etdi, qisqalikni oshirgan bo‘lsa-da, ayrim kontekstual ma’lumotlar yo‘qoldi. Pragmatik samaradorlik nuqtai nazaridan o‘rtacha kompressiya (30–45%) eng yuqori natijani ko‘rsatdi, haddan tashqari qisqartirilgan sarlavhalar esa noto‘g‘ri talqin ehtimolini oshirdi. Eksperiment natijalari o‘rtacha kompressiyalangan sarlavhalar eng tez va aniq idrok etilishini tasdiqladi, bu grammatik kompressiya va axborot idroki o‘rtasida optimal muvozanat zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar xalqaro izlanishlar bilan mos kelib, o‘zbek va ingliz sarlavhalari o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatadi. Ingliz tilida minimal kompressiya samarali bo‘lsa, o‘zbek tilida ba’zi hollarda o‘rtacha darajadagi kompressiya maqbulroq bo‘ladi, bu tillarning tipologik xususiyati va madaniy kontekst bilan izohlanadi. Medialingvistika nuqtayi nazaridan, sarlavhalar nafaqat qisqalik, balki diskursiv strategiya sifatida ishlatiladi. Ingliz tilida kompressiya vaqtni tejash va axborot zichligini oshirishga xizmat qilsa, o‘zbek tilida u til estetikasi va madaniy me’yorlarga bog‘liq bo‘lib, ortiqcha qisqartirish ba’zan noadablik sifatida qabul qilinadi. Telereklama matnlaridagi qonuniyatlar sarlavhalarda ham kuzatiladi; buyruq va undov shaklidagi ixcham konstruksiyalar neytral variantlarga nisbatan yuqori pragmatik ta’sir ko‘rsatadi. Semantik kompressiya asosiy komponentlarni saqlab, qo‘shimcha axborotni qisqartirishni ta’minlaydi. Kompressiyaning samaradorligi mavzuning tanishligi bilan bog‘liq bo‘lib, murakkab yoki yangi masalalarda kamroq kompressiya talab qilinadi. Tarjimada kompressiya darajasi o‘zgarib, inglizdan o‘zbekka o‘girishda semantik kengayish, o‘zbekdan inglizga tarjimada esa qo‘shimcha qisqartirish kuzatiladi, bu sarlavhalarni qiyosiy va tarjimaviy jihatdan o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Xulosa. O‘zbek va ingliz sarlavhalarida grammatik kompressiya modellari tipologik va madaniy omillarga bog‘liq o‘ziga xoslik ko‘rsatadi. Ingliz tilida yordamchi birliklarni tushirish, o‘zbek tilida esa agglutinativ morfologiyaga tayangan modellar ustun. O‘rtacha darajadagi kompressiya axborot ta’sirchanligi va o‘quvchi idroki uchun eng maqbul hisoblanadi. Medialingvistika nuqtai nazaridan grammatik kompressiya sarlavhalarda qisqalikdan tashqari muhim diskursiv va kommunikativ strategiya sifatida ishlatiladi. Kompressiya darajasi auditoriya, mavzu va madaniy me’yorlarga mos belgilanishi zarur, chunki ortiqcha qisqartirish semantik va pragmatik yo‘qotishlarga olib keladi. Natijalar jurnalistika, OAV ta’limi va tarjimashunoslikda qo‘llanilishi mumkin hamda sarlavha yaratish strategiyalarini takomillashtirish va raqamli media hamda sun’iy intellekt asosida sarlavha yaratishni o‘rganish uchun nazariy asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Bookstein A., Klein S.T. Siqish, axborot nazariyasi va grammatika: yagona yondashuv. ACM Axborot tizimlari bo‘yicha tranzaksiyalar (TOIS). 1990, 8-j, 1-son, 27–49-betlar.

(2). Khramchenko Dmitry S. "How headlines communicate: a functional-pragmatic analysis of small-format texts in english-language mass media". Training, Language and Culture, vol. 7, № 2, 2023, pp. 30–38.

(3). Шагланова Е.А. Компрессия текста телерекламы: стратегический аспект. Дис., Улан-Удэ, дис.... канд. филолог. наук, 2018.

(4). Шагланова Е.А. Информационно-стратегический потенциал компрессии текста телерекламы. Дис., Улан-Удэ, 2016.

(5). Комарова С.С. Семантическая компрессия в прагматике высказывания: на материале немецкоязычной прессы. Дис., Самара, автореф. дис.… канд. филол. наук, 2005.

(6). Добросклонская Т.Г. Теория и методы медиалингвистики (на материале английского языка). Дис.... доктора филологических наук. М., 2000, т. 368.

(7). Turg‘unova F. Grammatik kompressiya orqali yangiliklar sarlavhalarini optimallashtirish. Strategiyalarni o‘rganish va auditoriyani jalb qilish. Farg‘ona davlat universiteti, 2024, 6-son, c. 72–72.

(8). Baymuxametova K.I. et al. Badiiy matnlarni tarjima qilishda kompressiyaning ahamiyati. lteachin anguage, c. 154.

(9). Fazilat T.U. O‘zbek va ingliz sarlavhalarida grammatik kompressiyaning o ‘quvchi psixologiyasiga ta’siri lingvistik va pragmatik yondashuv. «ACTA NUUz», 2025, 1-j, 1.1-son, 334–336-betlar.

(10). Razakova S.H.D. Tarjimashunoslikda kompressiya bilan bog‘liq muammolar. Экономика, c. 243–247.

Abdullayeva Gulnora Erimmatovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti katta o‘qituvchisi; e-mail: gulnora2003@mail.ru)

NEMIS TILI SODDA GAP TARKIBIDA KELGAN ES SHAXSSIZ OLMOSHINING ISHLATILISHI VA UNING O‘ZBEKCHA TARJIMASINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nemis tili sodda gap tarkibida qo‘llaniladigan es shaxssiz olmoshining grammatik va semantik xususiyatlari hamda uning o‘zbek tiliga tarjimadagi ifodalanish usullari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida Uchqun Nazarovning “Chayon yili” romani va uni Ingeborg Baldauf tomonidan nemis tiliga qilingan tarjimasi tanlangan. Maqolada es olmoshining formal subyekt sifatidagi funktsiyasi, idiomatik konstruksiyalar tarkibidagi ishtiroki hamda emotsional-ekspressiv gaplarda qo‘llanilishi nemis va o‘zbek tillarining tipologik xususiyatlari asosida yoritiladi. Tahlil nemis va o‘zbek tilshunos olimlarining nazariy qarashlariga tayanadi. Qiyosiy tahlil natijalari nemis tilida grammatik tuzilish ustuvor, o‘zbek tilida esa semantik mazmun birinchi o‘rinda turishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar*: es olmoshi, shaxssiz gap, formal subyekt, nemis tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, badiiy tarjima.*

Абдуллаева Гульнора Эримматовна (старший преподаватель, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхона Беруни; e-mail: gulnora2003@mail.ru)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЕЗЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В ПРОСТОЙ РЕЧИ НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ПЕРЕВОД НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. *В статье рассматриваются грамматические и семантические особенности безличного местоимения es в составе простых предложений немецкого языка и способы его передачи в узбекском языке. Материалом исследования послужили примеры из романа Учкуна Назарова «Год скорпиона» и его немецкого перевода, выполненного Ингеборг Балдауф. Анализируется функционирование местоимения es в роли формального подлежащего, в составе идиоматических конструкций, а также в эмоционально-экспрессивных высказываниях. Исследование основано на теоретических положениях немецких и узбекских лингвистов. Сопоставительный анализ показывает,*

что в немецком языке местоимение es выполняет прежде всего грамматическую функцию, тогда как в узбекском языке аналогичные значения передаются преимущественно лексико-семантическими средствами.

***Ключевые слова**: безличное местоимение es, простое предложение, формальное подлежащее, немецкий язык, узбекский язык, сопоставительный анализ, художественный перевод.*

Abdullaeva Gulnora Erimmatovna (senior lecturer, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni; e-mail: gulnora2003@mail.ru)

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE USE OF THE IMPERSONAL PRONOUN "ES" IN SIMPLE SPEECH IN THE GERMAN LANGUAGE AND ITS UZBEK TRANSLATION

***Annotation.** This article examines the grammatical and semantic features of the impersonal pronoun es used in simple sentences in the German language and analyzes the ways it is rendered in Uzbek. The research material is based on examples taken from Uchqun Nazarov's novel The Year of the Scorpion and its German translation by Ingeborg Baldauf. Particular attention is paid to the function of es as a formal subject, its use in idiomatic constructions, and its role in emotionally expressive utterances. The study draws on theoretical approaches developed by German and Uzbek linguists. The comparative analysis demonstrates that in German the pronoun es primarily fulfills a grammatical function, whereas in Uzbek similar meanings are conveyed mainly through lexical and semantic means.*

***Key words**: impersonal pronoun es, simple sentence, formal subject, German language, Uzbek language, contrastive analysis, literary translation.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda qiyosiy tadqiqotlar turli tillarda bir xil grammatik hodisalarning ifodalanish mexanizmlarini aniqlash, ularning tipologik xususiyatlarini ochib berish hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, strukturaviy jihatdan bir-biridan farqlanuvchi nemis va o'zbek tillarida shaxssizlik hodisasining ifodalanishi til tizimlarining o'ziga xosligini namoyon etuvchi dolzarb masalalardan biridir. Nemis tilida ega pozitsiyasining grammatik jihatdan majburiyligi shaxssiz gaplarda maxsus formal vositalarning, jumladan, es shaxssiz olmoshining qo'llanilishiga olib keladi. O'zbek tilida esa ega, ko'pincha, tushirilishi mumkin bo'lib, shaxssizlik, asosan, kesimning leksik-semantik imkoniyatlari orqali ifodalanadi. Mazkur farq nemis tilidagi shaxssiz konstruksiyalarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Nemis tili sodda gap tarkibida kelgan es shaxssiz olmoshi grammatik jihatdan muhim, biroq semantik jihatdan ko'pincha bo'sh birlik sifatida namoyon bo'ladi. U real shaxs yoki predmetni bildirmaydi, balki gapning sintaktik to'liqligini ta'minlash vazifasini bajaradi. Bunday es tabiat hodisalarini, umumiy holat va vaziyatni, shuningdek, baholovchi va mavjudlikni bildiruvchi sodda gaplarda faol qo'llaniladi. Shu nuqtayi nazardan, es shaxssiz olmoshining funksional imkoniyatlarini aniqlash va uning o'zbek tilidagi tarjima usullarini qiyosiy tahlil qilish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Nemis tilshunosligida es shaxssiz olmoshining tabiati va funksiyasi masalasi XIX asrdan boshlab tadqiq etib kelinmoqda. Yakob Grimm esni mazmunsiz, formal subyekt sifatida baholab, uning vazifasini gapning grammatik tuzilishini saqlash bilan izohlaydi. Zamonaviy germanistikada esa es nafaqat formal-subyekt, balki gapning axborot va kommunikativ tuzilishini tashkil etuvchi sintaktik vosita sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, Helbig va Buscha hamda Duden grammatikasida esning majburiy va fakultativ qo'llanilishi, shuningdek, sodda gap tarkibidagi strukturaviy vazifalari atroflicha yoritilgan. Ushbu nazariy qarashlar es shaxssiz olmoshining sodda gaplarda qanday sharoitlarda qo'llanishini aniqlash uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

O'zbek tilida shaxssizlik kategoriyasi, asosan, ega tushirilishi yoki shaxssiz fe'llar orqali ifodalanadi. Shu sababli nemis tilidagi es shaxssiz olmoshi, ko'pincha, o'zbek tiliga bevosita tarjima qilinmaydi va nol birlik sifatida talqin etiladi. Masalan, nemis tilidagi Es regnet yoki Es ist kalt kabi sodda gaplar o'zbek tilida Yomg'ir yog'moqda, Sovuq tarzida ifodalanadi. Bunda nemis tiliga xos bo'lgan formal ega o'zbek tilida semantik va sintaktik jihatdan talab etilmaydi. Bu holat ikki til o'rtasidagi tipologik farqlarni yaqqol namoyon etadi.

Shu bois ushbu maqolada nemis tili sodda gap tarkibida kelgan es shaxssiz olmoshining ishlatilishi hamda uning o'zbekcha tarjima variantlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot nemis va o'zbek tillarining grammatik xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilib, shaxssiz konstruksiyalarning tarjimada to'g'ri talqin qilinishiga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar chiqarishni maqsad qiladi. Mazkur maqola natijalari qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik hamda nemis tilini o'qitish amaliyotida muhim metodik ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Nemis tili analitik til sifatida gap qurilishida qat'iy sintaktik qoidalarga amal qiladi. Bu qoidalarga ko‘ra, har bir gapda ega va kesim mavjud bo‘lishi shart. Real subyekt mavjud bo‘lmagan hollarda ham gapning formal tuzilishi saqlanishi lozim. Ana shu o‘rinda es shaxssiz olmoshi grammatik zarurat natijasida qo‘llaniladi.

Yakob Grimm nemis tilidagi *es* shaxssiz olmoshini mustaqil leksik ma'noga ega bo‘lmagan, asosan formal subyekt vazifasini bajaruvchi grammatik birlik sifatida izohlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, *es* real shaxs yoki predmetni anglatmaydi, balki shaxssiz gaplarda fe'lning shaxs-son shaklini grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalash uchun xizmat qiladi (Grimm, 1822). Grimm ayniqsa sodda gaplar tarkibida qo‘llaniladigan shaxssiz konstruksiyalarda *es*ning ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Masalan, *Es regnet* yoki *Es schneit* kabi gaplarda ega semantik jihatdan mavjud bo‘lmaydi, *es* esa mazmunsiz bo‘lsa-da, gapning sintaktik to‘liqligini ta'minlaydi. Grimm bu turdagi *es*ni semantik jihatdan "bo‘sh", biroq grammatik jihatdan zarur unsur sifatida baholaydi.

Shuningdek, holat va vaziyatni bildiruvchi sodda gaplarda ham *es* shaxssiz olmoshi Grimm tomonidan formal subyekt sifatida talqin qilinadi. *Es ist kalt* yoki *Es ist dunkel* kabi gaplarda *es* hech qanday aniq referentga ega emas, gapning asosiy mazmuni predikativ birlik orqali ifodalanadi. Grimmning fikricha, bunday konstruksiyalarda *es*ning vazifasi mazmun yaratish emas, balki predikativ tuzilmaning grammatik shakllanishiga xizmat qilishdan iboratdir (Grimm, 1822).

Zamonaviy germanistikada, xususan Helbig va Buscha tadqiqotlarida, *es* shaxssiz olmoshiga nisbatan Grimm yondashuvidan ko‘ra kengroq va funksional talqin beriladi. Ular *es*ni faqat mazmunsiz birlik sifatida emas, balki gapning sintaktik va kommunikativ tuzilishini tashkil etuvchi element sifatida ko‘radilar (Helbig, Buscha, 2001). Masalan, *Es ist wichtig, die Grammatik zu verstehen* kabi gaplarda *es* keyin keluvchi infinitiv konstruksiyaning formal o‘rnini egallaydi va oldindan ko‘rsatuvchi vosita vazifasini bajaradi. Bu holatda *es* semantik jihatdan mustaqil bo‘lmasa-da, gapning strukturaviy barqarorligini ta'minlaydi.

Duden grammatikasida ham *es* shaxssiz olmoshi "formales Platzhalter-Subjekt" sifatida tavsiflanadi va uning majburiy hamda fakultativ qo‘llanilishi farqlanadi (Duden, 2016). Masalan, *Es schneit* gapida *es* majburiy hisoblanadi, chunki bunday shaxssiz fe'llar bilan ega tushirilishi mumkin emas. *Heute schneit es* kabi gaplarda esa *es*ning joylashuvi gapning axborot tuzilishiga bog‘liq holda o‘zgaradi. Bundan tashqari, *Es ist klar, dass er kommt* kabi konstruksiyalarda *es* ergash gapdan oldin kelib, uning formal o‘rnini egallaydi va gapning sintaktik muvozanatini ta'minlaydi.

Yakob Grimm va zamonaviy germanistika vakillari qarashlarini qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, Grimm *es* shaxssiz olmoshining asosan semantik bo‘shligiga urg‘u bergan bo‘lsa, Helbig va Buscha hamda Duden grammatikasi uning strukturaviy va kommunikativ funksiyalarini ham alohida ta'kidlaydi. Biroq barcha yondashuvlarda *es*ning real shaxs yoki predmetni bildirmasligi umumiy belgi sifatida e'tirof etiladi.

Nemis va o‘zbek tillarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, nemis tilida grammatik jihatdan majburiy bo‘lgan *es* shaxssiz olmoshi o‘zbek tiliga tarjimada, ko‘pincha, ifodalanmaydi. O‘zbek tilida shaxssizlik, asosan, ega tushirilishi yoki kesimning leksik-semantik imkoniyatlari orqali amalga oshiriladi. Masalan, *Es ist kalt* gapining o‘zbekcha muqobili *Sovuq*, *Es regnet* esa *Yomg‘ir yog‘moqda* tarzida beriladi. Bu holat *es* shaxssiz olmoshining o‘zbek tilida bevosita formal muqobili mavjud emasligini va tarjimada nol birlik sifatida talqin qilinishini ko‘rsatadi.

Duden grammatikasida yana es olmoshi "o‘rin bosuvchi subyekt" sifatida tavsiflanadi va bunday gaplarda uni tushirib qoldirish mumkin emasligi qayd etiladi. Bu holat nemis tilida grammatik shaklning mazmundan ustun qo‘yilishini ko‘rsatadi.

Shendels "es" olmoshini sodda gaplarda formal subyekt vazifasini bajarishini ta'kidlab, uni nemis tilining sintaktik qat'iyligini ta'minlovchi vosita sifatida ko‘radi, chunki u shaxssiz fe'llar, tabiiy hodisalar va holatlarni ifodalashda majburiy ravishda gap boshida kelishini va fe'lning uchinchi shaxs birlik shaklini talab qilishini tasdiqlaydi (Shendels, 1988). U bu olmoshning semantik bo‘shligini, ya'ni, haqiqiy ma'no bermay, faqat grammatik mantiqiy to‘liqlik uchun xizmat qilishini alohida ajratib ko‘rsatadi. U sodda gaplarda "es"ning grammatik funksiyasini yanada kengroq misollar orqali tahlil qilib, uning nemis tilidagi majburiy subyekt rolini ta'kidlaydi. Masalan: "Es schneit" (Qor yog‘moqda) misolida Shendels "es" olmoshining tabiiy hodisalarni shaxssiz ifodalashdagi asosiy vosita ekanligini ko‘rsatadi, bu yerda olmosh gapning sintaktik tuzilishini to‘ldirib, fe'lning uchinchi shaxs birlik shaklini faollashtiradi va o‘zbek tilida faqat fe'l bilan yetarli bo‘ladi. Yana bir misol "Es gibt Milch im Kühlschrank" (Muzlatgichda sut bor) da "es"ning mavjudlik holatini bildirishdagi rolini ochib beradi, u formal subyekt sifatida infinitiv yoki nominal elementlarni bog‘lab, gapni mantiqiy yakunlaydi, ammo semantik jihatdan bo‘sh qoladi. Bundan tashqari, "Es tut mir leid" (Afsuski, menga achinadi) da "es" dativ bilan birgalikda emotsional holatni shaxssiz qiladi,

Shendels bu holatda olmoshning kontekstual moslashuvchanligini va o‘zbekchadagi ekvivalentlarning passiv yoki subyektsiz shakllarga o‘tishini misol qilib keltiradi.

O‘zbek tilida esa vaziyat mutlaqo boshqacha. O‘zbek tili agglyutinativ til bo‘lgani uchun unda subyektsiz gaplar erkin qo‘llaniladi. Tabiat hodisalarini ifodalashda yoki umumiy holatni bildirishda alohida formal ega talab etilmaydi. Nemis tilidagi *“Es regnet”* gapi o‘zbek tiliga “Yomg’ir yog‘yapti” deb tarjima qilinadi va bu tarjimada es olmoshiga mutlaqo muqobil qo‘llanilmaydi.

O‘zbek tilshunosi Sh.Rahmatullaev o‘z tadqiqotlarida o‘zbek tilida gap mazmunini ifodalashda semantik omil birinchi o‘ringa chiqishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘zbek tilida harakatning egasi gapda ochiq ifodalanmasligi mumkin va bu holat grammatik xato hisoblanmaydi. Mazkur qarash nemis tili bilan qiyoslaganda muhim tipologik farqni ko‘rsatadi.

Nemis tilida es olmoshi umumiy holatni ifodalovchi gaplarda ham keng qo‘llaniladi: *Es ist kalt, Es ist schwer, diese Frage zu beantworten*. Bunday gaplar o‘zbek tiliga “Sovuq”, “Bu savolga javob berish qiyin” tarzida tarjima qilinadi. Bu yerda ham es olmoshi tarjimada aks etmaydi, chunki o‘zbek tilida holatning o‘zi gap markazi hisoblanadi.

P.Ayzenbergning ta’kidlashicha, es ishtirok etgan shaxssiz gaplarda predikatsiya aniq subyektga emas, balki umumiy vaziyatga qaratilgan bo‘ladi. Bu xususiyat o‘zbek tilidagi holat gaplari bilan mazmunan mushtarak bo‘lsa-da, ifoda vositalari jihatidan farq qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola oldiga qo‘yilgan muammolar yechimiga javob topish maqsadida qiyosiy-tarixiy metod asosiy metod sifatida tanlandi. Ushbu metod nemis va o‘zbek tillarida shaxssizlik hodisasining shakllanishi hamda rivojlanish jarayonini tarixiy va tipologik jihatdan solishtirish imkonini berdi. Xususan, nemis tilidagi es shaxssiz olmoshining sodda gap tarkibida kelish holatlari, ularning sintaktik vazifalari va semantik xususiyatlari o‘zbek tilidagi mos yoki mos kelmaydigan birliklar bilan qiyoslab o‘rganildi. Bundan tashqari, tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod qo‘llanilib, ikki til tizimidagi shaxssiz konstruktsiyalarning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Deskriptiv (tasviriy) metod yordamida es olmoshining real nutqdagi qo‘llanilish holatlari tahlil qilinib, ularning grammatik va funksional xususiyatlari izohlandi.

Shuningdek, kontekstual-tahlil metodi asosida es shaxssiz olmoshi ishtirok etgan gaplarning tarjima jarayonida yuzaga keladigan transformatsiyalar, jumladan, olmoshning tushirib qoldirilishi, fe’l shakli bilan kompensatsiyalanishi yoki boshqa sintaktik vositalar orqali ifodalanishi holatlari ko‘rsatib berildi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash maqsadida misollarga tayangan holda tahlil qilish hamda ilmiy manbalarni solishtirish usullaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. Uchqun Nazarovning “Chayon yili” romanidan olingan gaplar va ularning Ingeborg Baldauf tomonidan nemis tiliga qilingan tarjimasi qiyosiy tahlil qilinganda, nemis tiliga xos bo‘lgan es olmoshining grammatik va funksional xususiyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Tarjimada es olmoshi, ko‘p hollarda, o‘zbek tilida to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodaga ega bo‘lmagan holat va vaziyatlarni sintaktik jihatdan to‘ldiruvchi vosita sifatida qo‘llanilgan.

Uchqun Nazarovning “Chayon yili” romanidan olingan birinchi misolda o‘zbek tilidagi “*Hovuridan tushadi-qoladi*” iborasi nemis tilida *Einmal kommt es doch heraus* sifatida tarjima qilingan. Bu yerda es olmoshi aniq subyektni anglatmaydi, balki hodisa holatini umumiy tarzda ifodalaydi. Xelbig va Busha fikriga ko‘ra, es shaxssiz olmoshi “Platzhalter-Subjekt” sifatida gapda formal subyekt vazifasini bajaradi va grammatik to‘liqlikni ta’minlaydi. O‘zbek tilida bu ma’noga bevosita leksik va kontekstual vositalar orqali erishiladi, formal subyekt talab qilinmaydi.

Tahlilga tortilayotgan ikkinchi misolda o‘zbek tilidagi “*Hali ham kechmas, birov bilmay turib, ayt, chiqib ketsin”* gapi nemis tilida *Es ist noch nicht zu spät, sag ihr, sie soll gehen, bevor es jemand merkt* shaklida tarjima qilingan. Bu yerda ikki marta es olmoshi qo‘llanilgan. Birinchisi *Es ist noch nicht zu spät* shaxssiz vaziyatni ifodalaydi, ikkinchisi *bevor es jemand merkt* subyekt aniq bo‘lmagan holatda fe’lni to‘ldiruvchi vosita sifatida ishtirok etadi. Ayzenbergning fikriga ko‘ra, es shaxssiz olmoshi nemis tilida, ko‘pincha, harakatni umumiy vaziyat sifatida taqdim qilishda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa bunday holatlar “birov bilmay turib” kabi kontekstual ifodalar orqali o‘z ma’nosini topadi.

Keyingi misolni talil qilish jarayonida o‘zbek tilidagi “*Oilaga fayz kirgandek boldi*” gap nemis tilida *Es war, als wären sie eine glückliche Familie geworden* shaklida tarjima qilinganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu yerda es olmoshi gapda formal subyekt vazifasini bajaradi va emotsional mazmunni saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tilida gap subyekti aniq ko‘rsatilmagan bo‘lsa-da, ma’no kontekst va tasviriy uslub orqali aniq anglanadi. Sh.Rahmatullayev fikriga ko‘ra, o‘zbek tilida semantik tushuncha ustuvor bo‘lib, formal grammatik tuzilish shart emas. Ushbu misollarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, Inge-

borg Baldauf tarjimada nemis tili sintaktik qoidalariga qat'iy amal qilgan holda es olmoshini formal subyekt yoki idiomatik konstruksiya tarkibida qo'llagan. O'zbek tilida esa bu kabi holatlar leksik, semantik va kontekstual vositalar orqali ifodalanadi. Demak, es olmoshi tarjimada mazmunni emas, balki gapning grammatik tuzilishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, "Chayon yili" romani tarjimasida es olmoshining qo'llanilishi nemis tilining analitik xususiyatlari bilan izohlanadi. O'zbek tilida bunday formal subyekt kategoriyasining mavjud emasligi esa ikki til o'rtasidagi tipologik farqni yanada oydinlashtiradi. Bu holat nemis tilidan o'zbek tiliga va aksincha tarjima jarayonida semantik adekvatlikni saqlagan holda grammatik moslashuv qanday amalga oshirilishini yaqqol namoyon etadi. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, nemis tili sodda gap tarkibida kelgan es shaxssiz olmoshi, asosan, grammatik funktsiyani bajaradi va gapning formal tuzilishini ta'minlaydi. O'zbek tilida esa bunday formal subyekt kategoriyasi mavjud emas. Shu sababli nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima jarayonida es olmoshi, ko'p hollarda, nol tarjima orqali beriladi.

Mazkur farq ikki tilning tipologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, analitik va agglyutinativ tillar o'rtasidagi asosiy tafovutlarni yaqqol namoyon etadi. Bu tahlil nemis va o'zbek tillari o'rtasidagi sintaktik va semantik farqlarni ko'rsatadi hamda badiiy tarjimaning nazariy asoslari uchun muhim ilmiy xulosa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Grimm J. Deutsche Grammatik. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1822, Bd. 1, 695 s.

(2). Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin, München, Langenscheidt, 2001, 654 s.

(3). Duden Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch. 9., völlig neu bearb. Aufl. Berlin, Dudenverlag, 2016 (Duden; Bd. 4), 1344 s.

(4). Шендельс Е.И. Грамматика немецкого языка: Синтаксис. Москва, "Высшая школа", 1988, 320 с.

(5). Айзенберг П. Проблемы безличных предложений в немецком языке. Вопросы германского языкознания. Москва, "Наука", 1985, 112–126 с.

(6). Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Ленинград, "Наука", 1973, 365 с.

(7). Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining grammatik tuzilishi. Toshkent, "Fan", 1990, 280-bet.

(8). Mirsoatov T.Z. Deutsche Grammatik. Nemis tili grammatikasi. Morfologiya, Toshkent, « O'qituvchi », 1987, 274-bet.

(9). Nazarov U. Chayon yili. Toshkent, "Sharq", 2010, 320-bet.

(10). Baldauf I. Das Jahr des Skorpions. Berlin, Aufbau Verlag, 2018, 384 s.

Xudaybergenova Gulbaxor Shuxrat qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Roman-german filologiyasi" kafedrasi tayanch doktoranti; gulbaxorxudaybergenova97@gmail.com); ORCID: 0009-0006-3394-7876)

O'ZBEK PAREMIYALARIDA ISH KONSEPTI ORQALI JAMOATCHILIK MENTALITETINING AKS ETISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek paremiyalarida "ish" konsepti orqali xalqning jamoatchilik ruhiyati va mehnatga munosabatining ifodalanishi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda paremiologik birliklar semantik, konseptual va madaniy qatlamlarda o'rganilib, ularning xalq tafakkuridagi jamoaviylik, o'zaro yordam va hasharchilik qadriyatlarini aks ettirish mexanizmlari ochib beriladi. Maqolada "ish" konsepti o'zbek milliy mentalitetida qanday ijtimoiy-ma'naviy mazmun kasb etishi tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar*: ish, konsept, paremiya, lingvomadaniyat, qadriyat, jamoatchilik, hashar, an'ana.*

Худайбергенова Гулбахор Шухрат қизи (докторант кафедры "Романо-германская филология" Ургенчского государственного университета)

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО МЕНТАЛИТЕТА ЧЕРЕЗ КОНЦЕПТ «ТРУД» В УЗБЕКСКИХ ПАРЕМИЯХ

Аннотация*. В данной статье с лингвокультурологической точки зрения анализируется выражение общественного сознания народа и его отношения к труду через концепт «труд» в узбекских паремиях. В ходе исследования паремиологические единицы рассматриваются в семантическом, концептуальном и культурном аспектах, раскрываются механизмы отражения в народном мышлении ценностей коллективизма, взаимопомощи и традиций хашара. В статье также анализируется социально-нравственное содержание, которое приобретает концепт «труд» в узбекском национальном менталитете.*

Ключевые слова: *труд, концепт, паремия, лингвокультура, ценность, общественность, хашар, традиция.*

Khudaybergenova Gulbakhor Shukhrat kizi (basic doctoral student of the Department of "Romano-Germanic Philology" of Urgench State University)

THE REFLECTION OF SOCIAL MENTALITY THROUGH THE CONCEPT OF WORK IN UZBEK PAREMIAS

Annotation. *This article examines how the concept of "work" in Uzbek proverbs reflects the communal mindset and attitudes toward collective labor in Uzbek culture. Through a linguocultural and conceptual analysis, the study explores the semantic and cultural layers of paremic units that represent values of cooperation, mutual assistance, and traditional "hashar" practices. The paper reveals how the concept of "work" serves as a pivotal component of the Uzbek national mentality and moral worldview.*

Keywords: *work, concept, paremia, linguoculture, value, community, collective voluntary work, tradition.*

Kirish. O'zbek lingvomadaniyatida "ish/ishbilarmonlik" konsepti nafaqat iqtisodiy faoliyatni, balki ijtimoiy mas'uliyat, halollik, hurmat va shaffoflik kabi axloqiy qadriyatlar tizimini ham o'zida mujassam etadi. Bu konseptda tashkilot ichida aniqlik va shaffoflikni ta'minlash mezoni muhim o'rin tutadi. Ish jarayonlarini ochiq va aniq tashkil etish, xodimlarga vazifalarni tushunarli tarzda yetkazish o'zbek madaniyatidagi tartib-intizom va aniqlikka intilish an'analarini ifodalaydi. Shu bilan birga, xodimlar va hamkorlar bilan hurmatli munosabatda bo'lish g'oyasi jamoaviylik, insoniylik hamda o'zaro ishonch tamoyillariga tayanadi. O'zbek ish muhitida inson qadri, samimiy aloqa va muomala madaniyati mehnat samaradorligini belgilovchi asosiy omil sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek tilining izohli lug'atida ish so'zining quyidagi ma'nolari farqlanadi: Inson faoliyati bilan bog'liq, uning mehnati bilan amalga oshadigan, bajariladigan narsa; ishning ijrosi, ish ustidagi faoliyat, mehnat; ish-faoliyatning mahsuli, undan yuzaga kelgan (yaratilgan) narsa; ma'lum haq, evaz hisobiga qilinadigan ish-faoliyat, mehnat; xizmat vazifasi; lavozim. Bo'sh ish o'rni; mehnat-faoliyatning muayyan sohasi, turi; kasb; burch; hal etilishi lozim bo'lgan narsa; masala, muammo; o'zgaga, o'zga manfaatiga qarashli yumush; hojat; xos ish, xatti-harakat; voqea, hodisa; ahvol, holat; gap-so'z, gap-so'z bo'lgan narsa(lar); sud 15. huq. Sud yoki ma'muriy organlarda ko'riladigan narsa, jarayon[1] Ish konseptining lingvomadaniy tahlil bu so'zning paremiyalardagi qo'llanilishi qanday imkonyatlarini ochib beradi.

O'zbek xalq paremiologiyasida "ish" va "ishbilarmonlik" konsepti, ko'pincha, jamoatchilik bilan birga ishlash, hamjihatlikka tayangan mehnat g'oyalari orqali talqin qilinadi. "Ikki qo'l qilgan ishni bir qo'l qilolmas", "Ko'p ko'makka yaxshi, oz barakka", "Ko'pning ishi yitmas, ozning ishi bitmas", "Ko'pning qo'li ko'p"[2] kabi maqollar o'zbek milliy tafakkurida mehnat jarayonining kollektivlik tamoyiliga asoslanishini ifodalaydi. Bu paremiyalar o'zbek madaniyatida mehnatning ijtimoiy mohiyati, ya'ni inson faoliyatining jamoa bilan o'zaro bog'liq va muvofiqlashtirilgan holda kechishini ta'kidlaydi. Shu jihatdan, jamoaviylik mehnat samaradorligini oshiruvchi, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi va mas'uliyatni bo'lishuvchi qadriyat sifatida konseptual ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Nazariy jihatdan bu holat lingvomadaniy birliklardagi kollektivizm semasi orqali ifodalanadi. O'zbek madaniy modelida ish jarayoni alohida shaxsning emas, balki jamoaning birgalikdagi harakati sifatida talqin qilinadi. Kollektiv mehnatning ustuvorligi o'zbek xalqining tarixiy xo'jalik tizimi – dehqonchilik, hunarmandchilik va suv taqsimotiga asoslangan kooperativ mehnat shakllari bilan chambarchas bog'liq. Shu bois o'zbek paremiyalaridagi "ko'p" va "bir" oppozitsiyasi semantik jihatdan faqat son ma'nosida emas, balki ijtimoiy kuch va birdamlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Natijada, "birlikda baraka, yakdillikda kuch" degan umumlashtirilgan semantik g'oya o'zbek ishbilarmonlik konseptining asosiy madaniy-me'yoriy tamoyillaridan biri sifatida shakllanadi.

O'zbek lingvomadaniyatida "ish" konsepti semantik jihatdan neytral bo'lib, u shaxsiy manfaatga qaratilgan salbiy faoliyatni ham, el-yurt manfaati yo'lida qilinadigan ijobiy mehnatni ham qamrab oladi. "O't bilan o'ynashmoq tentakning ishi, yurt bilan o'ynashmoq ahmoqning ishi"[3] paremiyasida ishning maz-muni va yo'nalishi asosiy baholash mezoni sifatida namoyon bo'ladi: "o't" – xavfli, nazoratsiz kuch, "yurt" esa muqaddas, daxlsiz qadriyat sifatida talqin qilinadi. Shunga ko'ra, o't bilan "o'ynashish" beaql,

[1] www.izoh.uz

[2] Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari (tuzuvchilar: mas'ul muharrir: Sh.Turdimov. T., «Sharq», 2016, 18-bet.

[3] Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari (tuzuvchilar: mas'ul muharrir: Sh.Turdimov. T., «Sharq», 2016, 22-bet.

lekin faqat o‘ziga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan tavakkal ish bo‘lsa, yurt bilan “o‘ynashish” jamiyat, el man-faati bilan masxaralash darajasidagi ma’naviy-axloqiy jinoyat sifatida baholanadi. Bu yerda ish konsepti el manfaatiga zid bo‘lganda keskin salbiy konnotatsiya kasb etadi va bunday faoliyat soyaboni ostida “tentak”, “ahmoq” kabi kognitiv-etiket birliklar yuzaga keladi.

“Qo‘lidan ish kelmagan ma’raka buzar” maqolida ish qila olmaslik nafaqat kasbiy no‘noqlik, balki ijtimoiy uyg‘unlikni, birlik va hamjihatlikni buzuvchi omil sifatida talqin qilinadi. Ma’raka – jamoaviy marosim, ijtimoiy birlik va hamjihatlik maydoni bo‘lib, uni “buzish” qo‘lidan foydali ish kelmaslik, jamiyat uchun samarasiz, hatto zararli bo‘lish ramziga aylanadi. Demak, ishning ijobiy baholanishi nafaqat shaxsiy mahorat bilan, balki ushbu mahoratning ijtimoiy kontekstdagi foydasi bilan belgilanadi.

“Har ish qilsang, el bilan kengash” paremiyasi ish konseptining o‘zbek lingvomadaniyatida individual emas, balki jamoaviy-nazoratli va maslahatga tayangan hodisa ekanini ko‘rsatadi. Kengashish el tajribasi, aqli va ijtimoiy mas’uliyatini ish jarayoniga qo‘shish demakdir. Bu yerda ishning mazmunini belgilovchi asosiy tamoyil – uning el manfaatiga mosligi va jamoa tomonidan ma’qullanishidir. “Erning ishi el bilan” maqoli esa bu g‘oyani yanada normativ shaklga keltiradi: haqiqiy “er” (ya’ni yetuk, mas’uliyatli shaxs) o‘z faoliyatini eldan ajratmaydi, ishini el bilan, el manfaati yo‘lida va el roziligi bilan olib boradi. Shu tarzda, ko‘rib chiqilgan paremiyalar tizimi shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek lingvomadaniyatida ishning semantik neytralligi faqat potensial darajada: u mazmuniga ko‘ra el-yurt manfaatiga xizmat qilganida ijobiy baholanadi, aks holda esa “tentakning ishi”, “ahmoqning ishi”, “ma’raka buzar” kabi keskin salbiy baho oladi. Natijada “ish” konsepti pragmatik jihatdan el manfaatiga yo‘naltirilgan, jamoaviy maslahatga tayangan, ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashgan faoliyat modeli sifatida normativlashtiriladi; bu esa o‘zbek paremiologiyasida ishning shunchaki kasbiy yoki iqtisodiy jarayon emas, balki ma’naviy-axloqiy va jamoaviy qadriyatlar bilan bog‘liq kompleks lingvokulturologik hodisa ekanini tasdiqlaydi.

O‘zbek ish/ishbilarmonlik konseptining muhim lingvokulturologik belgilaridan biri sifatida “hashar” tushunchasi alohida e’tiborga molik bo‘lib, u faqat mehnat shakli emas, balki el-yurt manfaatiga yo‘naltirilgan jamoaviy faoliyat modeli sifatida qaraladi. O‘zbek tilining lug‘atlarda “hashar”, odatda, ko‘pchilikning ko‘ngilli ravishda, bepul, umumiy manfaat uchun bir joyga yig‘ilib, ma’lum ishni (uy-joy qurish, ariqlarni tozalash, jamoat ishlarini bajarish va hokazo) birgalikda ado etishi[1] tarzida izohlanadi; bu talqin uning iqtisodiy emas, avvalo ijtimoiy va axloqiy mohiyatini ko‘rsatadi. Shu ma’noda “hashar” o‘zbek lingvomadaniyatida mehnatning jamoaviylik, hamjihatlikka asoslangan, o‘zaro yordam va birdamlikni ifoda etuvchi konseptual na’muna sifatida talqin etiladi.

O‘zbek lingvomadaniyatida hashar el manfaatiga qaratilgan, “bepul mehnat”ni emas, balki “birlikda savob ish qilish”ni anglatadi. U mahalla, qishloq, qarindosh-urug‘ va butun jamoaning ijtimoiy birdamligi, “hech bir xonadon ortda qolmasin” degan tamoyilning amaliy ko‘rinishi sifatida qabul qilinadi. Ingliz madaniyatidagi ko‘ngillilik esa ko‘proq institutlashgan xayriya, nodavlat tashkilotlar faoliyati, individual fuqarolik mas’uliyati bilan bog‘lanadi, odatda, huquqiy, tashkiliy, grant yoki loyihaviy mexanizmlar bilan tartibga solinadi. O‘zbekcha hashar esa kundalik ijtimoiy hayotning ichki, an’anaviy “normasi” sifatida qabul qilinadi.

Paremiologik jihatdan “Hashar borsam bitar, ingranib kunim o‘tar”, “Hashar – elga yarashar”, “Hashar qildim – uy qurdim, unda ko‘p hikmat ko‘rdim” kabi birliklar hasharni ishning tez bitishi, baraka topishi, elga yarashadigan, ya’ni, milliy xarakterga mos shakl sifatida idealizatsiya qiladi. Bunda asosiy semantik markaz – “el bilan bo‘lish”, “elga yarashish” va “hasharda hikmat ko‘rish” g‘oyalari hisoblanadi. Hashar o‘zbek ish/ishbilarmonlik konseptining ingliz madaniyati bilan solishtirganda alohida ajralib turadigan, madaniyatga xos (culture-specific) hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. U, avvalo, iqtisodiy samaraga emas, balki ijtimoiy birdamlik, o‘zaro ko‘mak, savob va ma’naviy burch kabi qadriyatlarga tayangan holda tashkil etiladigan ko‘ngilli, bepul jamoaviy mehnat shakli sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, halollik va ishonchlilikni saqlash konsepti o‘zbek tadbirkorlik madaniyatining markaziy komponentlaridan biridir. Har bir kelishuvga qat’iy amal qilish, xizmat va mahsulot sifatiga mas’uliyat bilan yondashish milliy etik me’yorlarga asoslangan mehnatsevarlik va vijdonlilik fazilatlarini ifodalaydi. Nihoyat, mijozlar va hamkorlarga xushmuomalalik bilan yondashish tamoyili o‘zbekona odob, mehmondo‘stlik va e’tibor ko‘rsatish orqali ifodasini topadi. Mijoz ehtiyojlarini tushunish, ularning muammolariga tezkor va to‘g‘ri javob berish o‘zbek biznes madaniyatida xizmat ko‘rsatishning ijtimoiy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘liqligini anglatadi. Shu tariqa, “ishbilarmonlik” konsepti o‘zbek milliy tafakkurida na-

[1] Hojiyev A. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘larining izohli lug‘ati. Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 2001, 76-bet.

faqat iqtisodiy, balki ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan kompleks hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Darhaqiqat, o‘zbek paremiyalarida “ishbilarmonlik” konsepti jamoatchilik, mehnatsevarlik, halollik, to‘g‘riso‘zlik, aniqlik(fikr, gap, vaqt, makon) va o‘zaro ishonch, muomala madaniyati, rizq-nasiba, mas’uliyat, samaradorlik, uddaburonlik, qiyionchilikka chidamlilik, rejalilik, me’yorni bilish, imkoniyatdan unumli foydalanish, naqd va nasiya pul bilan ishlash, tejamkorlik va ehtiyotkorlik va kabi lingvokulturologik belgilar orqali ifodalanib, xalqning iqtisodiy amaliyoti bilan bir qatorda, uning ma’naviy olamining ham muhim qismiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Berdiyorov H., Rasulov R. (1984). O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. Toshkent, “Fan”.

(2). Hojiyev A. Hozirgi O‘o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. Toshkent, “Sharq”, 2001, 76-bet.

(3). Jo‘rayeva B. (2022). O‘zbek tilshunosligida paremiologiya. Uzresearchers Konferensiyalari. https:// uzresearchers. com/ index.php/ Conferences/article/view/3122.

(4). Liu Yue. (2023). The linguocultural potential of proverbs expressing attitude to labor. https://disser.spbu .ru/files/2023/disser_en_liu_yue.pdf.

(5). Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. (2016). O‘zbek xalq maqollari (tuzuvchilar: Mas’ul muharrir: Sh. Turdimov. T., «Sharq», 22-bet.

(6). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2022). Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi..

https://journaltersu.uz/index.php/pr/article/download/75/71/213.

https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3aO8124fO1.file.

https://jdpu.uz/en/english-linguo-culturological-aspects-of-studying-uzbek-phraseology/.

https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-maqollari/jamoatchilik-va-xudbinlik-haqida-maqollar.

Кадимова Диана Рашидовна (доцент, Самаркандский государственный университет, Институт языков и культуры народов Центральной Азии),

Муродуллоева Севара Исматулло кизи (магистрант, Самаркандский государственный университет, Институт языков и культуры народов Центральной Азии; e-mail: d.kadimova@gmail.com)

КОНЦЕПТ «ЛЮБОВЬ» В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В статье рассматривается концепт «любовь» в лингвокультурологическом аспекте на материале русской литературы. Любовь выступает ключевым культурным и языковым феноменом, через который отражаются ценности, нормы, мировоззрение и эмоциональная жизнь общества.*

Ключевые слова: *концепт, любовь, лингвокультурология, русская литература, метафора, фразеологизм.*

Kadimova Diana Rashidovna (dotsent, Samarqand davlat universiteti, Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti),

Murodullayeva Sevara Ismatullo qizi (magistrant, Samarqand davlat universiteti, Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti; e-mail: d.kadimova@gmail.com)

RUS ADABIYOTI ASARLARI MATERIALLARI ASOSIDA “MUHABBAT” KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATI

Annotatsiya*: Ushbu maqola rus adabiyotidan foydalanib, "sevgi" tushunchasini til madaniyati nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqadi. Muhabbat jamiyatning qadriyatlari, me’yorlari, dunyoqarashi va hissiy hayotini aks ettiruvchi asosiy madaniy va lingvistik hodisadir.*

Kalit so‘zlar: *tushuncha, muhabbat, lingvokulturologiya, rus adabiyoti, metafora, frazeologik birlik.*

Kadimova Diana Rashidovna (Associate Professor, Samarkand State University, Institute of Languages and Cultures of the Peoples of Central Asia),

Murodulloyeva Sevara Ismatullo qizi, Master’s Student (Samarkand State University, Institute of Languages and Cultures of the Peoples of Central Asia; e-mail: d.kadimova@gmail.com)

THE CONCEPT OF “LOVE” IN THE LINGUOCULTURAL ASPECT BASED ON THE WORKS OF RUSSIAN LITERATURE

Annotation. *This article examines the concept of "love" from a linguacultural perspective, using Russian literature as a reference. Love is a key cultural and linguistic phenomenon, reflecting the values, norms, worldview, and emotional life of a society.*

Key words: *concept, love, linguoculturology, Russian literature, metaphor, phraseological unit.*

Введение. Концепт «любовь» является одним из центральных в русской культуре и литературе. В лингвокультурологическом подходе концепт рассматривается как когнитивная и эмоциональная структура, отражающая ценности и нормы общества через язык. Литература, в частности, является ключевым источником для изучения концепта, так как она фиксирует не только слова, но и культурные смыслы, эмоциональные оттенки, социальные роли и моральные ориентиры, связанные с любовью.

Обзор литературы. Лингвокультурология рассматривает концепты как ключевые элементы культурного кода, объединяющие когнитивный и эмоциональный опыт народа. Согласно А.А. Потебне, В.В.Виноградову и Л.Н.Ушаковой, язык не только фиксирует значения слов, но и передает культурные установки, ценности и нормы поведения. Концепт «любовь» включает три взаимосвязанных аспекта: Эмоциональный – привязанность, страсть, нежность; Этический – верность, моральная чистота, самопожертвование; Социальный – семейные, дружеские и общественные формы любви. В литературе концепт проявляется через: Лексические единицы (существительные, прилагательные, глаголы); Фразеологизмы и устойчивые выражения; Метафоры, символы и художественные образы.

В русской литературе концепт «любовь» проявляется через разнообразную лексику, отражающую эмоциональный, этический и социальный аспекты. Лексика может быть классифицирована по следующим группам:

1.1. Эмоционально-экспрессивная лексика. Эта группа отражает интенсивность и силу чувств: Страсть, пыл, огонь любви – подчёркивают эмоциональную силу и динамику чувств.

Пример: А.С.Пушкин, Евгений Онегин: «Пылкая страсть охватила Татьяну».

Анализ: Лексема «пылкая страсть» передаёт бурную эмоциональную жизнь героини и её внутренний конфликт.

Влюблённость, увлечение – фиксируют начальные, лёгкие стадии романтического чувства.

Пример: Л.Н.Толстой, Анна Каренина: «Влюблённость Анны сначала казалась невинной радостью».

Анализ: Указывает на эмоциональное возбуждение, но без глубокой духовной наполненности.

1.2. Идеалистическая и духовная лексика. Эта группа подчёркивает возвышенный, духовный характер любви: Обожание, восхищение, свет души, нежность

Пример: Ф.М.Достоевский, Преступление и наказание: «Сонечка дарила Раскольникову свет души своей».

Анализ: Лексика подчеркивает моральную и духовную ценность любви, её способность к нравственному преображению героя.

1.3. Трагическая и конфликтная лексика. Эта группа отображает боль, страдание и конфликт любви с обществом или судьбой: Страдание, боль, скорбь, мучение

Пример: Лермонтов, Мцыри: «Сердце разрывалось от утраты любимого».

Анализ: Лексика фиксирует драматический аспект любви, её социальное и эмоциональное давление на личность.

2. Фразеологический анализ. Фразеологизмы в литературе выполняют несколько функций: они передают эмоциональное состояние героя, фиксируют народную мудрость о любви и отражают культурные нормы общества. Их можно классифицировать следующим образом:

2.1. Иронические и предостерегающие: «Любовь зла – полюбишь и козла» – подчёркивает непредсказуемость страстей, предостерегает от поспешных чувств.

Пример: Пушкин, Евгений Онегин: использование подобного оборота комментирует ошибки героев и социальные ограничения романтических отношений.

2.2. Эмоциональные и страдательные: «Сердце обливается кровью», «душа разрывается на части» – выражают боль, эмоциональное страдание, разрыв внутренней гармонии.

Пример: Лермонтов, Мцыри: герой испытывает духовное и эмоциональное страдание, усиленное разлукой и тоской.

2.3. Глубокая привязанность и идеализация: «Запала в душу», «в сердце навсегда» – символизируют стойкую, долгую привязанность и идеализацию чувств.

Пример: Толстой, Анна Каренина: Левин и Кити демонстрируют устойчивую эмоциональную связь, подтверждённую лексикой и фразеологизмами.

Методология исследования. Лексические единицы и фразеологизмы, связанные с любовью, выполняют в литературном тексте множество функций. Их роль выходит за пределы простой передачи значения слова – они формируют эмоциональный, культурный и социальный контекст произведения, помогают раскрыть характеры, моральные ценности и мировоззрение персонажей.

Результаты и дискуссия. Концепт «любовь» в русской литературе является многоплановым лингвокультурным феноменом. Он включает эмоциональный, этический и социальный аспекты, которые фиксируются через лексику, фразеологизмы, метафоры и художественные образы. Любовь одновременно воспринимается как личное чувство, моральная ценность и социальный институт, что подчёркивает её сложность и значимость в культурном коде русского народа.

Лексические единицы, отражающие любовь, выполняют ключевую функцию в передаче эмоциональных переживаний героев. Эмоционально-экспрессивная лексика (страсть, увлечение, привязанность, обожание) позволяет читателю сопереживать героям, а идеалистическая лексика (свет души, нежность, духовная любовь) подчёркивает морально-нравственный аспект чувств. Трагическая лексика (мучение, скорбь, боль) демонстрирует конфликт личного и социального, показывая, что любовь в литературе часто сопряжена с испытаниями.

Фразеологические обороты не только фиксируют устойчивые эмоциональные состояния, но и выполняют комментирующую и нравственно-оценочную функцию. Например, фразеологизм «Любовь зла – полюбишь и козла» отражает иронический взгляд общества на страсти, тогда как «в сердце навсегда» фиксирует стойкую привязанность и идеализацию чувств. Фразеологизмы помогают формировать культурные установки, передавать народную мудрость и социальные нормы, связанные с любовью.

Метафоры позволяют автору передавать сложные эмоциональные и нравственные смыслы. Любовь как буря, огонь, тяжкий крест, свет души отображает как эмоциональные переживания, так и духовные и социальные ценности. Художественные метафоры формируют визуальные и эмоциональные образы, делая любовь не только психологическим феноменом, но и эстетически значимым элементом текста. Концепт «любовь» отражает культурные и исторические ценности разных эпох: В древнерусской литературе любовь идеализирована, духовна и связана с религиозной символикой. В русской прозе XIX века любовь представлена реалистично, с конфликтами личного и общественного, отражая социальные нормы и моральные дилеммы. Анализ концепта «любовь» через лексические, фразеологические и метафорические средства позволяет глубже понять взаимосвязь языка, литературы и культуры, выявить ценностные ориентиры русского общества и показать, как литература формирует эмоциональное и нравственное восприятие читателя. Такой подход может использоваться при преподавании литературы, лингвокультурологии и психолингвистики.

Заключение. Концепт «любовь» в русской литературе выполняет роль ключевого культурного кода, объединяя эмоциональные переживания, нравственные нормы и социальные представления. Через язык, художественные образы и устойчивые выражения литература создаёт полифункциональный образ любви, который остаётся актуальным для понимания как индивидуального опыта героев, так и культурных ценностей русского народа.

Список использованной литературы:

(1). Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие, М., “Флинта”, 2003.

(2). Потебня А.А. Мысль и язык. М., “Наука”, 2001.

(3). Ушакова Л.Н. Лингвокультурология и языкознание: введение в проблематику. СПб., изд-во СПбГУ, 2010.

(4). Виноградов В.В. Историческая грамматика русского языка. М., “Наука”, 1999.

(5). Караулов Ю.Н. Язык и личность. М., Лингвистические исследования. 1997.

(6). Иванова В.П., Летучая Н.И. Концепты в языке и сознании. М., ЛКИ, 2012.

Алишерова Гулдиёра Фазагировна (Андижанский государственный университет имени З.М.Бабура; E-mail: alisherovaguldiyora2@gmail.com)

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУЧНЫХ РАБОТ, ПОСВЯЩЁННЫХ ИССЛЕДОВАНИЮ КОНЦЕПТА «СТЫД» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *В статье рассматривается концепт «стыд» как многомерная лингвокультурная единица, включающая понятийный, образный и ценностный компоненты. Цель исследования заключается в выявлении универсальных и культурно-специфических особенностей концепта «стыд» в русской и узбекской лингвокультурах с привлечением данных английской, турецкой и араб-*

ской культур. В работе используются методы дефиниционного, этимологического и сопоставительного анализа. Установлено, что при общности понятийного ядра концепта его аксиологическая интерпретация зависит от культурной ориентации общества: индивидуалистической или коллективистской.

***Ключевые слова**: концепт, стыд, лингвокультура, эмоции, индивидуализм, коллективизм.*

Alisherova Guldiyora Fazagirovna (Z.M. Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti; E-mail: alisherovaguldiyora2@gmail.com)

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA “UYAT” KONTSEPTINI TADQIQ QILGAN ILMIY ISHLARNING XARAKTERISTIKASI

***Annotatsiya.** Maqolada «uyat» konsepti ko‘p o‘lchamli lingvomadaniy birlik sifatida ko‘rib chiqiladi, u tushuncha, obraz va qadriyat komponentlarini o‘z ichiga olishi ta’kidlanadi. Tadqiqotning maqsadi rus va o‘zbek lingvomadaniyatlarida «uyat» konsepti universal va madaniy xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, ingliz, turk va arab madaniyatlari ma’lumotlaridan foydalanishdir. Ishda definitsion, etimologik va chog‘ishtirma tahlil uslublaridan foydalanilgan. Konseptning tushunchaviy yadrosi umumiy bo‘lsa-da, uning aksiologik talqini jamiyatning individualistik yoki jamoaviy madaniy yo‘nalishlariga bog‘liq ekanligi aniqlangan.*

***Kalit so‘zlar:** konsept, uyat, lingvokultura, emotsiyalar, individualizm, jamoaviylik.*

Alisherova Guldiyora Fazagirovna (Andijan State University named after Z.M.Babur; E-mail: alisherovaguldiyora2@gmail.com)

CHARACTERISTICS OF SCIENTIFIC WORKS DEVOTED TO THE RESEARCH OF THE CONCEPT OF "SHAME" IN MODERN LINGUISTICS

***Annotation.** The article examines the concept of "shame" as a multidimensional linguocultural unit, including conceptual, imagery, and value components. The aim of the study is to identify universal and culture-specific features of the concept of "shame" in Russian and Uzbek linguocultures, with reference to data from English, Turkish, and Arabic cultures. The study employs definitional, etymological, and comparative analysis methods. It was found that while the conceptual core of the concept is shared, its axiological interpretation depends on the cultural orientation of society: individualistic or collectivistic.*

***Keywords:** concept, shame, linguoculture, emotions, individualism, collectivism.*

Введение. В современной лингвистике особое внимание уделяется изучению концептов как ключевых единиц когнитивного и культурного знания. Эмоциональные концепты занимают в этом ряду особое место, поскольку они отражают не только рациональное осмысление действительности, но и ценностные, этические и поведенческие установки общества. Одним из таких концептов является концепт «стыд», который представляет собой универсальную эмоциональную категорию, присутствующую во всех культурах, но реализующуюся в них по-разному.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа концепта «стыд» в условиях межкультурной коммуникации и глобализации, когда различия в ценностных ориентациях могут становиться источником коммуникативных сбоев. Несмотря на универсальность эмоции стыда, способы её осмысления, вербализации и социального функционирования существенно различаются в индивидуалистических и коллективистских культурах.

Целью статьи является лингвокультурологическое и кросс-культурное описание концепта «стыд» на материале русской и узбекской языковых картин мира с привлечением данных параллельных культур. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач:

1) рассмотреть теоретические подходы к понятию «концепт» в современной лингвистике;

2) описать структуру концепта «стыд» с выделением понятийного, образного и ценностного компонентов;

3) выявить специфику функционирования концепта «стыд» в русской и узбекской лингвокультурах;

4) провести сопоставительный анализ с аналогичными концептами в английской, турецкой и арабской культурах.

Научная новизна исследования заключается в комплексном сопоставлении концепта «стыд» в рамках индивидуалистической и коллективистской парадигм с опорой на данные лингвокультурологии и кросс-культурной психологии.

Анализ литературы. В современной лингвистике изучение концептов занимает центральное место в рамках когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и междисциплинарных исследований, ориентированных на анализ языка как формы репрезентации сознания и культуры. Концепт

рассматривается как ключевая единица, связывающая язык, мышление и социокультурный опыт носителей языка, что обусловливает многообразие подходов к его определению и описанию [1].

Одним из наиболее распространённых является когнитивный подход, в рамках которого концепт интерпретируется как глобальная мыслительная единица, представляющая собой квант структурированного знания. В работах З.Д.Поповой и И.А.Стернина концепт определяется как идеальная сущность, формирующаяся в сознании человека на основе чувственного опыта, мыслительной деятельности и языковой репрезентации. Исследователи подчёркивают, что концепт не тождественен слову, поскольку одно и то же ментальное образование может вербализоваться различными языковыми средствами и включать невербализованные компоненты [2].

Существенный вклад в развитие теории концепта внесла лингвокультурология, в рамках которой концепт осмысливается прежде всего как носитель культурных смыслов. Ю.С.Степанов рассматривает концепт как «ячейку культуры в ментальном мире человека» и подчёркивает его историческую многослойность. По мнению учёного, концепт включает актуальный, исторический и этимологический слои, что делает его особенно значимым для анализа этических и эмоциональных категорий [3].

В работах В.И.Карасика концепт трактуется как многомерное лингвокультурное образование с чёткой внутренней структурой. Учёный выделяет три обязательных компонента концепта: понятийный, образный и ценностный. Понятийный компонент отражает рациональное содержание и закрепляется в словарных дефинициях; образный компонент формируется посредством метафорических и перцептивных представлений; ценностный компонент выражает аксиологическое отношение общества к данному явлению. Данная модель является методологически продуктивной при исследовании эмоциональных концептов, в том числе концепта «стыд» [4].

Особое место в анализе концепта «стыд» занимают исследования в области лингвистики эмоций. В.И.Шаховский подчёркивает, что эмоции в языке всегда культурно обусловлены и обладают ярко выраженной оценочной направленностью. По мнению исследователя, эмоциональные концепты выполняют не только номинативную, но и регулятивную функцию, воздействуя на поведение человека через систему ценностей и социальных норм [5].

Значительный вклад в изучение культурной специфики эмоций внесла А. Вежбицкая, разработавшая метод естественного семантического метаязыка. В её работах показано, что даже универсальные эмоции имеют различные культурные сценарии переживания и интерпретации. Концепт «стыд», по Вежбицкой, может быть описан через универсальные семантические примитивы, однако ситуации его актуализации и оценка зависят от культурной модели общества [6].

Важную методологическую роль в сопоставительных исследованиях концепта «стыд» играют труды по кросс-культурной психологии. Модель культурных измерений Г.Хофстеде, основанная на дихотомии «индивидуализм – коллективизм», позволяет объяснить различия между внутренне ориентированным и социально ориентированным стыдом. В индивидуалистических культурах эмоция стыда связана преимущественно с личной ответственностью и саморефлексией, тогда как в коллективистских культурах она функционирует как механизм внешнего социального контроля [7].

Г.Триандис развил данную концепцию, выделив горизонтальные и вертикальные типы индивидуализма и коллективизма. Его исследования показывают, что в вертикально коллективистских культурах концепты стыда и позора приобретают статус аксиологических доминант, поскольку они направлены на сохранение чести семьи, рода или социальной группы. Эти положения имеют принципиальное значение для анализа узбекского концепта «uyat» [8].

В современной научной литературе также подчёркивается необходимость строгого разграничения понятий «концепт» и «понятие». Понятие рассматривается как логико-рациональная категория, отражающая существенные признаки объекта, тогда как концепт включает эмоциональные, образные и ценностные компоненты и является культурно маркированной единицей [9]. Такое разграничение особенно важно при анализе эмоциональных концептов, поскольку позволяет учитывать не только семантическое содержание, но и переживаемый, оценочный и поведенческий аспекты.

Таким образом, анализ научных работ показывает, что концепт «стыд» в современной лингвистике интерпретируется как сложное междисциплинарное образование, находящееся на пересечении когнитивных, культурных и эмоциональных исследований. Совокупность теоретических подходов когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, лингвистики эмоций и кросс-культур-

ной психологии формирует надёжную методологическую базу для дальнейшего сопоставительного анализа данного концепта в различных языках и культурах.

Результаты и обсуждение. Проведённый анализ концепта «стыд» как лингвокультурной единицы показывает, что он обладает сложной многоуровневой структурой, включающей понятийный, образный и ценностный компоненты. Данные компоненты формируют целостную систему представлений, посредством которой эмоциональное переживание стыда осмысливается, вербализуется и используется в качестве механизма социального регулирования поведения.

Понятийный компонент концепта «стыд» фиксирует осознание субъектом несоответствия своего поступка моральным, этическим или социальным нормам. В этом аспекте концепт демонстрирует относительную универсальность, поскольку в большинстве культур стыд возникает как реакция на нарушение нормы. Словарные дефиниции в русском языке отражают данное ядро, определяя стыд как отрицательное эмоциональное состояние, сопровождающееся чувством неловкости, вины и страхом общественного осуждения. Аналогичные признаки выявляются и в узбекском языке, однако в последнем акцент смещается с индивидуального переживания на социальную оценку поступка.

Образный компонент концепта «стыд» формируется на основе телесных, перцептивных и метафорических представлений. В русской лингвокультуре доминируют метафоры жара и исчезновения: «сгорать от стыда», «провалиться сквозь землю», что отражает внутреннюю интенсивность эмоционального переживания. Телесные маркеры, такие как покраснение лица, опущенный взгляд, оцепенение, являются устойчивыми элементами образного слоя. В узбекской культуре образный компонент концепта «uyat» также включает невербальные признаки (потупленный взгляд, молчание, уход из поля зрения), однако они интерпретируются прежде всего как знаки признания вины перед коллективом и подчинения социальной оценке.

Ценностный компонент концепта «стыд» является ключевым для выявления культурной специфики. Несмотря на негативную эмоциональную окраску, сам факт наличия стыда оценивается положительно как показатель нравственности, воспитанности и социальной зрелости личности. В русской культуре стыд тесно связан с понятием совести и функционирует преимущественно как внутренний регулятор поведения, активизирующийся в результате личной моральной рефлексии. Такое понимание соотносится с индивидуалистической моделью культуры, где ответственность за поступки возлагается на самого индивида.

В узбекской лингвокультуре концепт «uyat» выступает аксиологической доминантой коллективистской этики. Его ценностное ядро связано с сохранением чести семьи, рода и социальной группы. Эмоция стыда здесь активизируется прежде всего внешней оценкой и страхом публичного порицания. Поведение индивида регулируется не столько внутренними моральными установками, сколько ожиданиями и нормами сообщества, что соответствует модели коллективизма, описанной в кросс-культурных исследованиях.

Сопоставление с другими лингвокультурами подтверждает выявленные различия. Турецкий концепт «utanç» и арабский «ayb» демонстрируют сходную ориентацию на внешний социальный контроль и коллективную ответственность, тогда как английский «shame» и русский «стыд» в большей степени связаны с интроспективной оценкой и самооценкой личности. При этом во всех рассмотренных культурах сохраняется универсальное понятийное ядро концепта, связанное с осознанием нарушения нормы.

Результаты исследования показывают, что концепт «стыд» является универсальной эмоциональной категорией, однако его образная репрезентация и аксиологическая интерпретация существенно варьируются в зависимости от культурной ориентации общества. Эти различия определяют специфику социального контроля и модели морального поведения в разных лингвокультурах.

Заключение. В ходе проведённого исследования концепт «стыд» был рассмотрен как сложная многомерная лингвокультурная единица, включающая понятийный, образный и ценностный компоненты. Анализ показал, что, несмотря на универсальность эмоции стыда как базового человеческого переживания, её концептуализация и социальное функционирование существенно различаются в зависимости от культурной ориентации общества.

Установлено, что в русской лингвокультуре концепт «стыд» функционирует преимущественно как внутренний моральный регулятор, тесно связанный с понятием совести и личной ответственности. Его активация обусловлена интроспективной оценкой собственного поступка и несоответствия внутреннему моральному кодексу личности. Образный компонент русского концепта «стыд»

отражает интенсивность внутреннего переживания и репрезентируется через телесные и метафорические образы жара, оцепенения и стремления к исчезновению.

В узбекской лингвокультуре концепт «uyat» выступает аксиологической доминантой коллективистской этики и ориентирован на внешний социальный контроль. Его ценностное ядро связано с сохранением чести семьи, рода и социальной группы, а эмоциональная реакция активизируется прежде всего публичной оценкой и страхом потери репутации. Образный компонент концепта «uyat» отражает невербальные модели поведения, демонстрирующие признание вины и подчинение социальным нормам.

Список использованной литературы:

(1). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, “Перемена”, 2002.
(2). Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М., АСТ, 2007.
(3). Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. М., “Академический проект”, 2004.
(4). Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. М., “Гнозис”, 2008.
(5). Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., “Русские словари”, 1996.
(6). Хофстеде Г. Культуры и организации: программирование ума. СПб., “Питер”, 2013.
(7). Triandis H.C. Individualism and Collectivism. Boulder, CO: Westview Press, 1995.
(8). Kövecses Z. Emotion Concepts. New York, “Springer”, 1990.
(9). Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва, “Языки русской культуры”, 2000.

Сиразетдинова Лилия Алимджановна (Андижанский государственный университет, доцент; sirazetdinova.liliya.thebest@gmail.com)

ОТРАЖЕНИЕ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В статье рассматривается роль языковых заимствований, даются определения заимствований. Анализируются объективные (культурно-исторические и экономические связи; процесс глобализации; потребность в назывании и обозначении новых реалий; потребность в новой профессиональной терминологии; лаконичность; расширение пространства употребления безэквивалентной лексики и др.) и субъективные причины возникновения заимствований в русском языке. Заимствования являются неотъемлемой частью развития языка и культуры. Тем не менее, заимствования должны подчёркивать уникальность языка, и, следовательно, переходить в язык только с целью его обогатить.*

Ключевые слова: *языковые заимствования; взаимообогащение культур; русский язык; англицизм; речевая агрессия; медиатекст; безэквивалетная лексика.*

Sirazetdinova Liliya Alimdjanovna (Andijon davlat universiteti, dotsent)

RUS TILINING LEKSIK TIZIMIDA GLOBALLASHUV JARAYONLARI AKSLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola lingvistik akslantirish rolini ko‘rib chiqadi va qarzlarning ta’riflarini beradi. Unda rus tilidagi qarzlarning paydo bo‘lishining obyektiv (madaniy, tarixiy va iqtisodiy aloqalar; globallashuv jarayoni; yangi voqeliklarni nomlash va belgilash zarurati, yangi kasbiy terminologiyaga bo‘lgan ehtiyoj, qisqalik, ekvivalent bo‘lmagan lug‘atdan foydalanishning kengayishi va boshqalar) va subyektiv sabablari tahlil qilinadi. Akslantirish tili va madaniyat taraqqiyotining ajralmas qismidir. Biroq, akslantirish tilning o‘ziga xosligini ta’kidlashi va shuning uchun uni boyitish maqsadida qabul qilinishi kerak.*

Kalit so‘zlar: *lingvistik akslantirish, madaniyatlarni o‘zaro boyitish, rus tili, anglitsizm, og‘zaki tajovuz, mediamatn, ekvivalent bo‘lmagan lug‘at.*

Sirazetdinova Liliya Alimdjanovna (Andijan state university, associate professor)

REFLEXION OF PROCESSES OF GLOBALIZATION IN LEXIS SYSTEM OF RUSSIAN LANGUAGE

Annotation. *In this article the role of linguistic borrowings is observed, borrowings are defined. The objective (cultural, historical and economic relations; the process of globalization; the need for naming and labeling new realities; the need for new professional terminology; conciseness; expansion of use of special vocabulary, etc.) and subjective reasons for the occurrence of borrowings in the Russian language are analyzed. Borrowings are an integral part of the development of language and culture. However, borrowings should highlight the uniqueness of a language and, therefore, be adopted only for the purpose of enriching it.*

Keywords: *linguistic borrowings, cultural enrichment, Russian language, Anglicism, speech aggression, media text, special vocabulary.*

Введение. Вопросы языковых заимствований на сегодняшний день являются предметом активного обсуждения в научных кругах, средствах массовой информации, на международных конференциях и симпозиумах.

Современная эпоха глобализации привела к резкому увеличению потока заимствованной лексики, хотя, как феномен культуры, заимствования были известны еще в древние времена, история их появления является отражением основных вех развития России. Наша эпоха считается не просто эпохой глобализации, эпохой медиаглобализации, но и эпохой лингвистической, или языковой, глобализации.

Особое внимание уделено заимствованиям в пространстве современного медиадискурса. Важная роль в распространении заимствований в российской культуре отводится языку СМИ, который оказывает влияние на развитие современного литературного языка и формирование картины мира в целом.

Обсуждается правомерность употребления в СМИ иностранных слов, которым можно найти эквиваленты в русском языке. В результате заимствований происходит обогащение русского языка и культуры, однако необходимо осознанно употреблять иностранные слова в русской речи.

Обзор литературы. В лингвистическом энциклопедическом словаре говорится: заимствование – элемент чужого языка (слово, морфема, синтаксическая конструкция и т.п.), перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также процесс перехода элементов одного языка в другой. Обычно заимствуются слова и реже синтаксические и фразеологические обороты. Заимствованные слова – это слова иноязычного происхождения, освоенные языком-реципиентом и включенные в систему нового языка.

Как относиться к заимствованиям? Действительно, нет единого мнения по этому вопросу. Одни воспринимают заимствования как угрозу чистоте языка, пытаются этому всячески противостоять, считая, что желание пощеголять иноземными словами зашло слишком далеко. Например, известный российский ученый и публицист С.Г.Кара-Мурза в своей книге «Манипуляция сознанием» пишет о так называемых словах- «амёбах»: «Из науки в идеологию, а затем и в обыденный язык перешли в огромном количестве слова – «амёбы», прозрачные, не связанные с контекстом реальной жизни. Они настолько не связаны с конкретной реальностью, что могут быть вставлены практически в любой контекст, сфера их применимости исключительно широка. Это слова, как бы не имеющие корней, не связанные с вещами (миром). Они делятся и размножаются, не привлекая к себе внимания, и пожирают старые слова. Важный признак этих слов-амёб – их кажущаяся «научность». Скажешь *коммуникация* вместо старого слова *общение* или *эмбарго* вместо *блокада* – и твои банальные мысли вроде бы подкрепляются авторитетом науки. Начинаешь даже думать, что именно эти слова выражают самые фундаментальные понятия нашего мышления. Эта мысль не лишена основания, часто, на наш взгляд, можно встретить совершенно чрезмерное увлечение ими, неуместное использование заимствованных слов при наличии эквивалентов в родном языке.

С другой стороны, многие лингвисты рассматривают заимствования как закономерный результат процессов глобализации, способствующие взаимообогащению языков и культур.

В журнале «Новый мир» в своё время была опубликована статья М.А.Кронгауза «Язык мой – враг мой?», в которой он писал: «В последние годы суета и волнение вокруг русского языка достигли какого-то небывалого размаха». Отмечая факт увеличения числа заимствований из английского языка и указывая ряд причин этому способствующих: отсутствие русских терминов в ряде новых областей, возросшей популярности новых слов, – М.А.Кронгауз пишет о необходимости придерживаться в их употреблении целесообразности и избегать их избыточности в речи. При этом ученый даёт оптимистичный прогноз: «В любом случае, заимствовав слово, наш язык не стал менее русским»; «бояться за русский язык не надо, справится»; Единственной, пожалуй, ощутимой потерей на этом пути развития речи стала почти всеобщая утрата языкового вкуса.

Как верно заметила на одной из конференций С.Г.Тер-Минасова: «Мы страдаем от лавины заимствований».

Другой известный лингвист Михаил Горбаневский, рассуждая по поводу такого понятия, как «коммуникативное сознание народа», отмечает, что «российское коммуникативное сознание пока явно отдает приоритет иностранному языку перед родным», и обращается к журналистам: журналист должен помнить, что его основной инструмент – это родной язык. И именно журналист в ко-

нечном счете за него отвечает. Хотя бы потому, что говорит и пишет чаще других. Запрещать в языке нужно только нецензурные слова – без всякого исключения, всюду и везде, включая художественную литературу.

Метод исследования. Продолжая классификацию причин, намеченную М.А.Кронгаузом, (целесообразность и престижность), мы можем разделить их на две большие группы: объективные и субъективные.

Первая группа: культурно-исторические и экономические связи между народами и странами; процесс глобализации; потребность в назывании и обозначении новых реалий, нового предмета или явления, т.е. отсутствие соответствующего понятия в когнитивной базе русского языка; потребность в новой профессиональной терминологии (политической, экономической, научной, технической; разграничение близких понятий, сходных друг с другом, но имеющих отличия; лаконичность, краткость написания и произнесения; расширение пространства употребления безэквивалентной лексики; увеличение числа людей, изучающих и знающих английский язык и выезжающих за рубеж, и другие).

Возьмем, например, такие слова, как «дедлайн», «фидбэк», «PR», «квиз». Во-первых, они короче, чем русский перевод «окончательный срок подачи материалов», «обратная связь», «связи с общественностью» или «радио- или телевизионная игра в вопросы и ответы на разные темы с призами». Именно поэтому они уже закрепились в русском языке, особенно среди представителей молодого поколения.

С увеличением числа пользователей Интернета, компьютерной техники, гаджетов в различных сферах деятельности привело к тому, что многие англицизмы из разряда профессиональных переходят в общеупотребительную лексику: *сайт, онлайн, оффлайн, браузер* и др. Примерами употребления многочисленных заимствований являются реклама и торговля: названия магазинов, бутиков, ресторанов, товаров.

Во вторую группу вошли субъективные причины, связанные с желанием выделиться среди других, «блеснуть» иностранным словечком, убеждением в престижности иностранных слов, стремлением к наукообразию.

Если названия профессий *риэлтор, брокер, менеджер, логистик, мерчандайзер* и другие признаются функционально оправданными заимствованиями, то такие слова, как *актуалитет, проектант, функционал, секьюритизация* исследователи называют «агрессивной, тотальной, «оглушительно нерусской» заимствованной лексикой».

Результаты и обсуждение. Около 15% заимствований объясняются отсутствием соответствующего наименования в языке-рецепторе [3;37 с.]. Но как тогда быть со словами заимствованиями, для которых, казалось бы, можно легко найти исконно русские языковые единицы? Например, англицизм «*имидж*» и русское слово «*образ*». Сочетаемость этих двух слов с другими словами будет различной: можно говорить об имидже организации, но не имидже главного героя литературного произведения (имидж Андрея Болконского, Пьера Безухова и т.п.). Однозначны ли понятия: «имидж страны» и «образ страны», «коммуникация» и «общение», «творческий» и «креативный»?

Основываясь на многочисленных примерах языковых заимствований, можно, с одной стороны, утверждать, что, заимствования – экспансия чужого языка, а с другой, говорить о взаимообогащении культур как результате и процессе глобализации и интенсивных международных контактов [6;140 с.]. Например, сейчас во многих общественных местах – ресторанах, кафе, парках можно встретить следующие объявления: «Благодарим, что убрали за собой»; «Спасибо за понимание» вместо привычных императивов: «по газонам не ходить», «не сорить», «убирайте за собой», с которыми каждый из нас мог столкнуться лет двадцать назад. Таким образом, изменение тональности обращения, принятой в российском обществе на бытовом уровне, через языковые примеры иностранной культуры, в данном случае англоязычной, могут привнести положительные изменения в культуру поведения, речевого обращения и сознание личности [8;92–93 с.].

Особенно часто заимствования встречаются в современном медиадискурсе, где одновременно происходит экспансия языка и взаимообогащение культур [1;74 с.]. СМИ еще со второй половины прошлого века относили к средствам осуществления языковой экспансии, небезосновательно связывая их деятельность с такими явлениями, как культурный и медиа-империализм [4;561 с.].

Современные исследователи отмечают медиацентричность русской речи, обусловленную широким распространением языка средств массовой информации и коммуникации, определяющим «культуроспецифические черты общества, в котором эти СМИ функционируют» [1;263-с.].

В профессиональной лексике российских исследователей масс-медиа прочно закрепились такие термины, как *конвергентная журналистика, мобильный журналист, онлайн-журналистика, блог, блогер, блогосфера; контент, пресс-релиз; а также многочисленные словосочетания со словом медиа: медиапространство, медиалингвистика, медиадискурс, медиааудитория, медиапсихология, медиа-грамотность, медиакомпетентность, медиакультура, медиаобразование, медиасфера, медиасреда, медиаэкология, медиаконвергенция* и другие.

Именно современные средства массовой информации способствуют широкому распространению иностранных слов, непонятных рядовому читателю и зрителю [1;314 с.]. Например, в последнее время все чаще в эфире и на страницах газет, предназначенных для массовой аудитории, можно услышать и прочитать следующие иноязычные термины: *имплементация, диверсификация, инсталляция, ивент, дискурс,* значение которых не всегда понятно обычному потребителю медиапродукции.

В медиасфере появились новые термины: *инфотейнмент, инновационная журналистика, лонгрид, сторителлинг,* которые представляют собой примеры скорее культурных заимствований, чем языковых, поскольку вместе с ними в медиакультуру и медиасреду вошли новые жанры и форматы, внедрение которых в журналистскую практику позволяет поднять рейтинг и завоёвывать симпатию всё большей аудитории.

Заключение. Действительно, в наше время языковую и культурную картины мира, мировоззрение современного человека формируют не столько литературные тексты, сколько медиатексты. Именно поэтому важная роль принадлежит языку СМИ, который сегодня выделился в отдельный функциональный стиль и оказывает колоссальное влияние на развитие современного литературного языка в целом.

Однако, многие исследователи масс-медиа обращают внимание на использование в печатных и эфирных СМИ жаргонизмов, бранной лексики, чрезмерного числа заимствований.

Любой язык меняется под влиянием различных внутренних и внешних факторов и, как правило, люди даже не всегда осознают, что в их речи много слов иноязычного происхождения.

Безусловно, заимствования необходимы, однако следует провести чёткую грань между словами, которые являются «сорняками» в речи, обезличивающими язык и культуру и теми, которые их обогащают.

Список использованной литературы:

(1). Анненкова И.В. Медиадискурс XXI века. Лингвофилософский аспект языка СМИ. М., Издательство Московского университета, факультет журналистики МГУ имени М.В.Ломоносова, 2011, 392 с.

(2). Дьяков А.И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке. Язык и культура. Новосибирск. 2003, с. 35–43 (электронный ресурс): http://philology.ru/linguistics2/dyakov-03.htm (дата обращения: 09.01.2026).

(3). Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва, издательство «Эксмо», 2000, 864 с.

(4). Колесников В.В. Русский язык перед распутьем. Смутное время языка (электронный ресурс). http://samlib.ru/k/kolesnikow_w_w/smutnoewremjarusskogojazyka-1.shtml (дата обращения: 10.12.2026).

(5). Кронгауз М.А. Язык мой – враг мой? “Новый мир”, М., 2002, № 10, с. 135–141 (электронный ресурс): http://rulibs.com/ru_zar/prose_contemporary/jurnalnovyiymir/k/j20.html (дата обращения: 10.01.2026).

(6). Лингвистический энциклопедический словарь. Электронный ресурс: http://les.academic.ru/358 (дата обращения: 11.01.2026).

(7). Нарочная Е.Б., Шевцова Г.В. Иноязычные слова в современной российской публицистике. “Язык”, 2009, № 4 (8), с. 84–97 (электронный ресурс): http://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-slova-v-sovremen-noy-rossiyskoy-publitsistike (дата обращения: 11.01.2026).

Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровна (Кандидат наук, исполняющая обязанности доцента, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь»)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, РАЗВИВАЮЩИХ КОГНИТИВНУЮ КОМПЕТЕНЦИЮ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье проведен сравнительный анализ языковых единиц, развивающих когнитивную компетенцию во французском и узбекском языках. Когнитивная компетенция является одним из важных факторов формирования у человека способности мыслить, понимать, анализировать и делать логические выводы в процессе изучения языка. В исследовании проанализировано когнитивное содержание фразеологических единиц, метафор, паремиологических единиц и лексико-семантических средств, встречающихся в обоих языках. В то время как во французском*

языке ведущую роль играют концептуальные метафоры, развивающие абстрактное мышление, в узбекском языке особое значение имеют пословицы и выражения, отражающие национальное мышление и опыт. Результаты сравнительного анализа проливают свет на возможность выявления и понимания межъязыковых сходств и различий, а также на разработку эффективных методов обучения иностранному языку на основе когнитивного подхода. Данное исследование имеет теоретическое и практическое значение для лингвистики, когнитивной лингвистики и языкового образования.

Ключевые слова: *когнитивная компетенция, сравнительный анализ, французский язык, узбекский язык, языковые единицы, метафора, фразеология, сравнительный анализ.*

Mirboboyeva Dilfuza Baxtiyorovna ("Ipak yo'li" xalqaro turizm va madaniy meros universitetining v.b. dotsenti PhD)

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOGNITIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRUVCHI TIL BIRLIKLARINING CHOG'ISHTIRMA TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biz fransuz va o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi til birliklarining chog'ishtirma tahlilini amalga oshirdik. Kognitiv kompetensiya til o'rganish jarayonida shaxsning fikrlash, tushunish, tahlil qilish va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqotda har ikki tilda uchraydigan frazeologik birliklar, metaforalar, paremiologik birliklar hamda leksik-semantik vositalarning kognitiv mazmuni tahlil qildik. Fransuz tilida abstrakt tafakkurni rivojlantiruvchi konseptual metaforalar yetakchi o'rin tutsa, o'zbek tilida milliy tafakkur va tajribani aks ettiruvchi maqol va iboralar muhim va alohida ahamiyat kasb etadi. Chog'ishtirma tahlil natijalari tillararo o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash hamda anglash, shuningdek, chet tilini o'qitishda kognitiv yondashuv asosida samarali metodlarni ishlab chiqish imkonini yoritib beradi. Mazkur tadqiqot tilshunoslik, kognitiv lingvistika va til ta'limi sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *kognitiv kompetensiya, chog'ishtirma tahlil, fransuz tili, o'zbek tili, til birliklari, metafora, frazeologiya, chog'ishtirma tahlil.*

Mirboboyeva Dilfuza Bakhtiyorovna (PhD, Acting Associate Professor, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage)

COMPARATIVE ANALYSIS OF LANGUAGE UNITS DEVELOPING COGNITIVE COMPETENCE IN FRENCH AND UZBEKISTAN

Annotation. *In this article, we conducted a comparative analysis of language units that develop cognitive competence in French and Uzbek. Cognitive competence is one of the important factors in the formation of a person's ability to think, understand, analyze and draw logical conclusions in the process of language learning. In the study, we analyzed the cognitive content of phraseological units, metaphors, paremiological units and lexical-semantic means found in both languages. While conceptual metaphors that develop abstract thinking occupy a leading position in French, proverbs and expressions that reflect national thinking and experience are of particular importance in Uzbek. The results of comparative analysis shed light on the possibility of identifying and understanding interlingual similarities and differences, as well as developing effective methods based on a cognitive approach to teaching a foreign language. This research is of theoretical and practical importance for the fields of linguistics, cognitive linguistics, and language education.*

Keywords: *cognitive competence, comparative analysis, French, Uzbek, language units, metaphor, phraseology, comparative analysis.*

Введение. В современном процессе глобализации и демократизации, в процессе изучения иностранных языков, в условиях многоязычия, все большее значение приобретает не только лингвистическое знание, но и развитие когнитивной компетенции. Когнитивная компетенция также представляет собой способность человека воспринимать окружающую среду посредством языка, обрабатывать информацию, анализировать, обобщать и делать логические выводы. Поэтому в современной лингвистике изучение языковых единиц не только с грамматической или лексической точки зрения, но и с точки зрения их когнитивных возможностей становится одним из актуальных вопросов.

Данное исследование направлено на изучение контекстного анализа языковых единиц, который служит для формирования и развития когнитивной компетенции во французском и узбекском языках. Такой подход служит основой для развития не только языковых навыков, но и самостоятельного мышления, аналитического подхода и концептуального мышления учащихся в

процессе обучения иностранному языку. В этом отношении данная тема имеет теоретическое и практическое значение в рамках лингвокогнитивных исследований и является одним из важных источников для совершенствования методик преподавания языков.

Обзор литературы. Вопрос когнитивной компетенции и языковых единиц широко изучался в рамках когнитивной лингвистики. Теория концептуальной метафоры Дж.Лакоффа и М.Джонсона научно обосновала формирование мышления посредством языка. Работа Р.Лангакера проливает свет на зависимость языковых единиц от когнитивных структур. Во французской лингвистике работы Ж.Дюбуа и П.Шародо глубоко проанализировали взаимосвязь между языком, мышлением и дискурсом. В узбекской лингвистике исследования Ш. Рахматуллаева и Н.Махмудова показали гармонию фразеологических единиц и национального мышления. Эти научные работы сегодня служат прочной теоретической основой для сравнительного анализа языковых единиц, развивающих когнитивную компетенцию во французском и узбекском языках.

Методология исследования. В данном исследовании использовалась комплексная методология, основанная на принципах когнитивной лингвистики и сравнительной лингвистики. В процессе исследования применялся описательно-аналитический метод для выявления языковых единиц с когнитивным содержанием во французском и узбекском языках. Метод когнитивного анализа послужил одним из основных инструментов для выявления их семантических и концептуальных свойств. Также для выявления сходных и различных аспектов использовался сравнительный метод. Метод контекстного анализа применялся для определения речевой функции языковых единиц. Сочетание этих методов обеспечивает научную достоверность и объективность результатов исследования.

Анализ и результаты. В рамках данного исследования были проанализированы языковые единицы, развивающие когнитивную компетенцию во французском и узбекском языках, на основе конкретных примеров. В процессе анализа были выбраны в основном метафоры, фразеологические единицы и паремиологические средства, поскольку именно эти единицы четко отражают концептуальную структуру человеческого мышления.

Одним из средств, развивающих когнитивную компетенцию во французском языке, являются концептуальные метафоры. Например, фраза «Le temps, c’est de l’argent» (Время – деньги) способствует восприятию времени как экономического ресурса [3;67 с.].

Эта метафора развивает у человека навыки планирования, эффективности и логического расчета.

В узбекском языке существует похожая фраза «Время ценнее золота», которая также служит для понимания ценности времени на когнитивном уровне [6;79 с.].

Хотя оба примера сформировались в разных культурных средах, общим когнитивным понятием является то, что время – бесценный ресурс.

При анализе фразеологических единиц французская фраза «avoir la tête sur les épaules» (иметь голову на плечах, то есть мыслить рационально) выражает логическое мышление человека. [2; 48]

Эта единица активизирует способность человека реалистично оценивать ситуацию. В узбекском языке фраза «в голове» имеет такое же когнитивное содержание, усиливая понятия интеллекта и осознанного принятия решений. Эти сходства указывают на то, что понятие «голова» играет важную роль как центр мышления в обоих языках.

Паремиологические единицы также отражают национальное мышление и опыт. Французская пословица «Petit à petit, l’oiseau fait son nid» («Птица строит гнездо понемногу») [1; 32] выражает идею достижения цели посредством терпения и настойчивости. Узбекская пословица «Tomchi tomib toshni teshar» также основана на той же познавательной модели и побуждает учащихся понимать эффективность последовательных действий [7;96 с.]. Эти примеры развивают у учащихся компетенцию понимания причинно-следственных связей и умения делать логические выводы.

Выводы и предложения. Исследование сравнительного анализа показало, что познавательная компетенция во французском языке в основном основана на абстрактных понятиях и развитие познавательной компетенции происходит посредством концептуальных метафор. Это формирует навыки логического моделирования и обобщения изучаемой реальности. В узбекском языке познавательное развитие осуществляется в большей степени через пословицы, поговорки и образные выражения, основанные на национальном жизненном опыте. Эти единицы обеспечивают осмысление учащимся повседневной жизни, понимание причинно-следственных связей и формулирование моральных выводов.

В заключение, сравнительное исследование языковых единиц, развивающих познавательную компетенцию во французском и узбекском языках, позволяет разработать эффективные методические подходы в процессе языкового образования. Результаты данного исследования служат важной научно-практической основой для развития самостоятельного мышления, аналитического подхода и концептуального мышления учащихся при обучении иностранному языку.

Список использованной литературы:

[1]. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003, pp. 3–32.
[2]. Langacker R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford, Oxford University Press, 2018. pp. 15–48.
[3]. Charaudeau P. Langage et discours. Paris, Hachette, 2022, pp. 41–67.
[4]. Dubois J., Giacomo M. Dictionnaire de linguistique. Paris: Larousse, 2001, pp. 112–134.
[6]. Mahmudov N. Til va tafakkur. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2011. 52–79-betlar.
[7]. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. Toshkent, “Universitet”, 2019. 60–96-betlar.

Маматкулов Абдулхапиз Латипович (профессор Андижанского филиала Кокандского университета)

ПОНЯТИЕ «ПОЛИТКОРРЕКТНЫЙ СМЫСЛ» И СРЕДСТВА ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В ОБЩЕНИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается понятие «политкорректный смысл» и даётся характеристика средств его выражения в общении. Приводятся конкретные примеры политкорректного и неполиткорректного применения лексем и словосочетаний, синтаксических единиц эксплицитно или имплицитно выраженного политкорректного смысла.*

Ключевые слова: *политическая корректность, понятие «политкорректный смысл», эксплицитное и имплицитное выражение.*

Mamatqulov Abdulxapiz Latipovich (Qo‘qon universitetining Andijon filiali professori)

“NUTQIY HUSHYORLIK MA’NO” TUSHUNCHASI VA UNI MULOQOTDA IFODALASH VOSITALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada "nutqiy hushyorlik ma’no" tushunchasi ko‘rib chiqiladi va uni muloqotda ifodalash vositalarining tavsifi berilgan. Leksemalar va iboralarni, nutqiy hushyorlik yoki nutqiy nohushyorlik ifodalangan ma’noning sintaktik birliklarini eksplisit yoki implitsit qo‘llashning aniq misollari keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy hushyorlik, “nutqiy hushyorlik ma’no” tushunchasi? eksplisit yoki implitsit qo‘llash.*

Mamatkulov Abdulkhapiz Latipovich (Professor of the Andijan branch of Kokand University)

THE CONCEPT OF "POLITICALLY CORRECT MEANING" AND THE MEANS OF ITS EXPRESSION IN STATEMENTS

Annotation. *This article examines the concept of "politically correct meaning" and describes the means of its expression in statements. Specific examples of politically correct and politically incorrect use of lexemes and phrases, syntactic units of explicitly or implicitly expressed politically correct meaning are given.*

Keywords: *political correctness, the concept of "politically correct meaning", explicitly or implicitly expressed.*

Введение (Introduction). На наш взгляд, категория политической корректности в синтаксических единицах реализуется прежде всего за счет того, что план содержания этих единиц заключает в себе информацию, относящуюся к вопросам, входящим в сферу влияния политической корректности, и подаваемую с позиций антидискриминационного отношения к этим вопросам. Цель данной статьи – рассмотреть понятие «политкорректный смысл» и дать характеристику средств его выражения в общении. Актуальность и научная значимость темы очевидны: понимание политкорректности и умение владеть её средствами имеют огромное значение в современном мире в общении между людьми.

Анализ литературы по теме (Literature review). И.М.Кобозева в учебнике «Лингвистическая семантика» высказывает мнение о том, что «план содержания (высказывания), называемый (речевым или актуальным) смыслом – это не только и не столько та информация, которая закодирована теми или иными языковыми средствами, но вся та информация, которая может быть передана с его помощью и быть извлечена из него благодаря знанию коммуникантов о мире, друг о друге, о ситу-

ации общения и т.п. не собственно лингвистическим знаниям» [1;200 с.]. Компонентом плана содержания, «отражающим внеязыковую ситуацию, описываемую предложением, ... его объективное содержание» [1;217–218 с.] является пропозиция. В учебнике «Введение в теоретическое языкознание» И.П.Сусов определяет пропозицию как «...начальный способ “упаковки” информации, которая подлежит передаче посредством высказывания. Одна пропозиция или соединение ряда пропозиций образуют семантическую основу предложения, его глубинную (или смысловую) структуру. Пропозиция есть означаемое элементарной синтаксической конструкции, или конфигурации» [6;24 с.]. Е.В.Падучева в работе «Высказывание и его соотнесённость с действительностью: референциальные аспекты семантики местоимений» полагает, что пропозиция – это потенциальный концепт предложения, т.е. такой смысл, который выражается в языке предикатной группой (предикатом, со всеми словами, служащими для заполнения его семантических валентностей) или группой какого-то другого сентенциального оператора – связки, квантора и пр.» [4;36–37 с.]. Реляционную структуру пропозиции составляют термы и актанты, способные к референции, и предикаты, способные к предикации. Референция – «отнесенность актуализованных (включенных в речь) имен, именных выражений (именных групп) или их эквивалентов к объектам действительности (референтам или денотатам)» [2;411 с.]. Вслед за М.Л.Макаровым будем придерживаться мнения, что «референтность не есть качество, присущее языковому выражению как таковому – человек использует выражение, соотнося его с референтной ситуацией, *реальным* или *возможным миром* в соответствии со своей интенцией» [3;280 с.]. Это замечание важно, потому что отношение адресата является одним из ключевых моментов придания высказыванию политически корректного или некорректного содержания. Е.В.Падучева определяет референцию как «соотнесение языковых выражений с действительностью — механизмы, позволяющие связывать речевые сообщения и их компоненты с внеязыковыми объектами, ситуациями, событиями, фактами, положениями вещей в реальном мире» [4;7 с].

Методология исследования (Research Methodology). Для достижения цели исследования, заключающейся в выявлении и анализе лингвистических средств выражения политкорректности в современной коммуникации, был использован комплекс взаимодополняющих методов.

Теоретический анализ: Изучение научной литературы по проблемам политкорректности, социолингвистики, прагматики и дискурс-анализа позволило определить теоретические рамки исследования и сформулировать ключевые понятия.

Контент-анализ. Данный метод применялся для выявления и систематизации случаев использования политкорректных выражений в текстах различных жанров (новостные статьи, интервью, блоги, художественная литература).

Дискурс-анализ. Анализ дискурса позволил исследовать, как политкорректные стратегии используются в конкретных коммуникативных ситуациях для достижения определенных целей (например, смягчение негативной информации, избежание конфликтов, формирование позитивного имиджа).

Метод контекстуального анализа. Учет социокультурного и исторического контекста позволил интерпретировать политкорректные выражения с учетом их коннотаций и возможных интерпретаций.

Интервью и опросы. Проведение экспертных интервью и опросов среди представителей различных социальных групп позволило выявить их отношение к политкорректности и оценить эффективность различных стратегий ее выражения. Сочетание этих методов обеспечило комплексный и всесторонний анализ феномена политкорректности в современной коммуникации и позволило выявить основные средства ее выражения.

Анализ и результаты (Analysis and results). Нас будет интересовать, как и за счет чего содержание того или иного высказывания является политкорректным или неполиткорректным. Прежде всего определимся, что понимается под высказыванием в данной работе: «Термин «высказывание» употребляется ... как обозначение для речевого произведения, созданного в ходе речевого акта и рассматриваемого в контексте этого речевого акта» [4;29 с.]. Логичным было бы предположить, что политкорректное содержание проявляется в поверхностной структуре высказывания за счет политкорректной лексики, а неполиткорректное – за счет лексики, признанной некорректной. Часто так и происходит, однако не всегда. Приведем примеры, когда неполиткорректные лексемы в поверхностной структуре синтаксической единицы являются языковым выражением некорректного содержания.

«It was always mildly satisfying to see British racial complacen matched i f not excelled by French xenophobia; the contempt with which Madame Chariot and her friends could invest the word 'arabe' was more pungent even than the careless English 'Gvppo' or the curious pejorative use o f 'native'».

В отрывке из романа Пенелопы Лайвли «Лунный тигр» употреблены политически некорректные лексемы «агаЬе», «gуppo», «native», служащие для референции к уроженцам Египта. В предложении англичанам и французам (в лице мадам Шарло и ее друзей) предицируется презрительное дискриминационное отношение к египтянам, присущее французам в большей степени. Пренебрежительное отношение представителей одной национальности к людям других национальностей политически некорректно, так как именно такое отношение и составляет содержание рассматриваемого предложения, можно считать содержание политически некорректным.

В поверхностной структуре предложения из романа Алана Холлингхёрста «Линия красоты» присутствует неполиткорректное словосочетание «deaf pensioners».

«And how could you honestly expect Gerald, at the door o f th Cabinet, in the Lady's favour, an amusing speaker from the floor o f the House, to bother very much for an audience o f squalling kids and deaf pensioners?».

Одним из актов референции является отсылка к лицу по имени Джеральд, высокопоставленному чиновнику, депутату, которому предицируется отсутствие заботы о нуждах простых людей, в чем, собственно, и должна состоять его работа. В понятие политической корректности входит изживание дискриминации по возрастным и социальным признакам, в содержании рассмотренного предложения, наоборот, выражается дискриминация по возрасту и социальному статусу со стороны политика, следовательно, подобное содержание политически некорректно.

Вызывают вопрос критерии отбора тем, представляющих интерес для политической корректности. Часто неполиткорректными признаются достаточно нейтральные языковые единицы, в то время как откровенные ругательства таковыми не считаются. Так, в приведенном примере ИГ «squalling kids», выражающая гораздо более сильную степень негативной оценки объектов референции, чем «deaf pensioners», не относится к пласту неполиткорректных лексем.

По этому поводу Дж.Хьюз пишет: «Некоторые неприемлемые действия нелегальны; некоторые – просто плохие манеры. Но их связь с тем, что считается политически некорректным, непроста. Таким образом, курение в непредназначенных местах или использование этнических ругательств преследуется законодательно. Так же произнесение религиозных ругательств — это неприемлемое нарушение манер или невоспитанность.

Политическая корректность занимает место между законодательно караемыми нарушениями и невоспитанностью. ... она требует обязательного следования определенным правилам в сферах (таких как шовинизм или ношение меха), которые ... должны быть выбором каждого. Это создает проблемы в свободном обществе. В то же самое время никто не обязан быть политически корректным. Следовательно, стоит прислушаться к часто звучащим обвинениям в цензуре и фашизме».

В отрывке из романа Джил Доусон «Сорока» политкорректная лексема способствует выражению политкорректного содержания всего предложения: *«It is her job to listen and to rejlect back and to help fire-iishters express theirfeelings in a safe and supportive environment».*

В приведенном отрывке употреблена лексема «fire-fighter», которая, если верить «Словарю политкорректной лексики» Найджела Риза, является политически корректной. В словаре Риза политкорректная лексика выделена жирным шрифтом, неполиткорректная – жирным шрифтом и квадратными скобками. Риз дает лексеме «firefighter» следующую дефиницию: «Firefighter (огнеборец): обязательная замена [fireman] (пожарный)». Очевидно, что лексема «fireman» считается некорректной, так как содержит компонент – *man* и потому акцентирует внимание на принадлежности человека, работающего в пожарной службе, прежде всего к мужскому полу. Поэтому будет политкорректно употребить гендерно нейтральное, подразумевающее и мужчин, и женщин, обозначение «fire-fighter» во избежание дискриминации по признаку пола. Однако думается, что выбор в пользу варианта «firefighter» обусловлен не только тем, что компонент «fighter» гендерно-нейтрален, помимо этого он обозначает деятельностную, личностно-активную позицию объекта референции. С позиций политической корректности внимание прежде всего должно уделяться личности человека, а потом уже сопутствующим ей признакам. Отсюда призыв считать некорректным, например, слово «deaf» (глухой) и заменять его корректным словосочетанием «deaf person» (глухой человек). Считается, что в первом случае внимание говорящего сконцентрировано на физическом недостатке, во втором – прежде всего на личности человека. Однако, несмотря на добавление лексемы «person».

выражение в целом сохраняет негативную коннотацию, заключенную в компоненте «deaf». Корректнее было бы вообще отказаться от негативной составляющей и использовать, например, «person with limited hearing abilities». Если посмотреть на пропозицию вышеприведенного высказывания из романа Джил Доусон, то заметим, что один из осуществляемых в ней актов референции – обозначение неких лиц как «fire-fighters», которым предицируется действие выражения чувств в безопасной и дружеской атмосфере. Так как референция производится за счет политкорректной лексемы «fire-fighter» и предицируемое действие не выражает дискриминационного отношения, то, следовательно, все высказывание политически корректно.

Но, возможна ситуация, когда, несмотря на употребление политкорректных лексем, высказывание в целом некорректно. Например,

«Ladies, gentlemen, fellow Black Swans. That so many o fyou hav braved this frosty evening is in itself proof o f the strength of feeling in our community about our elected council's shameful-shameless – attempt to meet its obligations under the–he cleared his throat – 1968 Caravan Sites Act, by turning our village – home , to all of us – into a dump for so-called "travellers". "gypsies", "Romany" or whatever the correct "liberal"– with a very small L – phrase is in vogue this week».

В приведенном отрывке из романа «Луг черного лебедя» Дэвида Митчелла житель деревни Луг черного лебедя протестует против разрешения цыганам проживать на территории деревни. Один из актов референции – обозначение неких лиц как «travellers», «gypsies», «Romany» - осуществляется при помощи политкорректного, согласно «Словарю политкорректной лексики» Найджела Риза, слова «travellers»; «travellers: ...[gypsy]» «путешественники: ... [цыгане], т.е. в пропозиции присутствует референция к объектам действительности, входящим в круг вопросов (в данном случае расы, национальности, этноса) политической корректности. Однако лицам. Обозначаемым политкорректной лексемой «travellers», предицируется действие превращения деревни Луг черного лебедя в свалку. Акт предикации выражает дискриминационное отношение к людям цыганской национальности. Можно сделать вывод, что в целом высказывание политически некорректно.

С другой стороны, есть случаи, когда, несмотря на употребление некорректной лексики, содержание высказывания следует признать политкорректным. Например: *«You know Paki is a bad thins to say, don 'tyou?»*.

В данном случае можно говорить о метавысказывании, так как имеется в виду не какой-либо конкретный человек, а слово «чурка». Пропозицию высказывания можно представить в виде формулы *is a bad thing to say (Paki),* где *is a bad thing to say* - предикат, *Paki* – субъектный актант. Денотат пропозиции - ситуация действительности, в которой адресант говорит адресату, что нельзя употреблять в речи расистское ругательство «Paki». Подтверждение мысли о том, что «Paki» считается некорректной лексемой, можно найти в диссертации М.Ю.Палажченко:

«В подтверждение тезиса о необходимости соблюдать осторожность при употреблении слов, относящихся к сфере межнациональных отношений, можно привести пример с президентом Америки Джорджем Бушем-младшим. Так, однажды президент в своей публичной речи неосмотрительно назвал пакистанцев паками (Pakis), за что немедленно был подвергнут резкой критике со стороны средств массовой информации. ... употребление стилистически сниженного термина Pakis взамен общеупотребительного и стилистически нейтрального Pakistani было расценено как проявление высокомерного и пренебрежительного отношения к народу Пакистана со стороны лидера сверхдержавы» [5;105–106 с.].

Называние уроженца Пакистана «Рак!» предицируется как некрасивое, нехорошее действие, что придает всему высказыванию политкорректное содержание, несмотря на наличие некорректной лексемы.

Вышеизложенное приводит к выводу, что немаловажным для определения синтаксической единицы как политкорректной или неполиткорректной является выбор средства референции к ситуации или объекту действительности. «Классическая» теория референции <...> исходит из того, что в основе способности к референции лежит смысл выражения: референция предопределена смыслом. Стоит вспомнить тезис Фреге о том, что смысл имени –это способ, которым оно указывает на свой денотат» [4;79 с.]. Таким образом, ключевым в определении синтаксической единицы как политкорректной или неполиткорректной является речевой смысл данной единицы. В связи с этим мы предлагаем ввести понятие политкорректного смысла. И.М.Кобозева определяет понятие смысла, сопоставляя его с понятием значения: «... смыслу и значению соответствуют в сознании носителей языка два близких, но отнюдь не тождественных концепта, которые можно определить следующим

образом:

Значение Х-а – это информация, связываемая с Х-ом конвенционально, т.е. согласно общепринятым правилам использования Х-а в качестве средства передачи информации.

Смысл Х-а для Y-а в Т – это информация, связываемая с Х-ом в сознании Y-а в период времени Т, когда Y производит или воспринимает Х в качестве средства передачи информации» [1;13 с.]. Исходя из этого, можно определить политкорректный смысл как антидискриминационную информацию, связываемую с вопросами расы, национальности, этноса, гендера, возраста, культуры, образования (канон, учебные планы), неизлечимых болезней (СПИД) и инвалидности, умственных и психических расстройств, сексуальной ориентации, прав животных, защиты окружающей среды, зависимостей (вредных привычек), преступной деятельности, классовой принадлежности и социально-имущественного положения, внешнего вида в сознании коммуникантов во время общения, когда коммуникант производит или воспринимает в качестве средства передачи информации некоторые языковые единицы, в пропозициях которых осуществляется референция к ситуациям или предметам, связанным с вышеприведенными вопросами.

Таким образом, можно сказать, что категория политической корректности реализуется на уровне синтаксиса за счет политкорректного смысла. Однако проявляться он может по-разному. Так, пропозицию высказывания из романа Дэвида Лоджа «Хорошая работа» *«You have a lot o f Asians and Caribbeans working in the foundry...»* представим формулой типа *have (you, Asians, Caribbeans),* где *have* –двухместный предикат; *you, Asians* и *Caribbeans* – актанты.

Стоит упомянуть, что если речь идет о выходцах из стран Азии, то именуя их, политически корректно будет использовать лексему «Asian» вместо «Oriental». Подтверждение можно найти в «Словаре политкорректной лексики» Найджела Риза:

«Asian-American (американец азиатского происхождения): это выражение, используемое для описания американца азиатского происхождения, предпочтительнее употреблять, чем слово [Oriental] (житель Востока), на том основании, что прежнее название было выбрано не самими представителями угнетаемой национальности, а людьми другой национальности, т.е. европейцами», а также в «Официальном политически корректном словаре и справочнике» Генри Бирда и Кристофера Серфа:

«Asian-American (американец азиатского происхождения). Управление по делам студентов Смит колледжа определяет выражение как «самоидентификацию, отражающую общее происхождение, обращение и цели граждан США азиатского происхождения». Слово «Oriental» (житель Востока; азиат) неприемлемо, продолжают чиновники колледжа, потому что оно было дано «людьми другой национальности», в этом случае европейцами.

«Присваивание имени кому-либо – символ власти именующего над именуемым, так как именующий определяет, кем является именуемый», – делают вывод чиновники колледжа. «Когда человек сам присваивает себе имя, власть снова возвращается к нему».

В романе «Хорошая работа» действие происходит в Великобритании и употреблять лексему «Asian-American» неуместно, поэтому говоряш;ий использует в речи только первый ее компонент «Asian».

Видно, что один из актов референции – обозначение неких лиц политкорректной лексемой «Asians» вместо некорректной «Oriental», этим лицам предицируется действие работы в литейном цехе. Употребление при референции политкорректной лексемы и акт предикации, не содержащий дискриминационного отношения, делает высказывание политически корректным. Правомерно было бы говорить, что подобные синтаксические единицы наделены *эксплицитно выраженным политически корректным смыслом,* так как политкорректный компонент в них выражен в явной, эксплицитной форме, а именно в политкорректных словах.

Пропозицию высказывания из романа «Луг черного лебедя»: *«1'm not prejudiced against any group o f people, however "way out" their colour or creed...»* можно представить формулой *<-i prejudice (I, people) + way out (people, colour, creed), people —> прономинализация: their>,* где *—i* - семантический оператор отрицания, *prejudice, way out* – предикаты, *I, people, colour, creed* - актанты. В высказывании производится дейктическая отсылка к референту местоимения «я», а также осуществляется референция к именной группе с универсальным статусом «люди любого цвета кожи или вероисповедания». Референту местоимения «я» предицируется отсутствие предубеждения против людей с другим цветом кожи или другого вероисповедания, что является политически корректным отношением в вопросах, связанных с расовой, национальной, этнической, религиозной принад-

лежностью. Можно считать данное высказывание политически корректным, хотя в его поверхностной структуре нет эксплицитно выраженных политкорректных единиц.

Представим пропозицию вышеприведенного высказывания из романа «Амстердам» формулой: be ready *<to run (Lettice O'Hara, piece) + offer (Lettice O'Hara, feature) + turn (pollution, malefish, female fish), feature —> turn (pollution, male fish, female fish)>,* где одним из референтов является статья о том, как загрязнение окружающей среды меняет пол рыб, что является проявлением заботы об окружающей среде и привлечением к ее проблемам внимания общественности. Это делает высказывание политкорректным.

Высказывания подобного типа можно назвать обладающими *имплиицитно выраженным политкорректным смыслом,* так как они политкорректны по смыслу, но не содержат политкорректных лексем.

И.П.Сусов пишет: *«При описании посредством предложения или же текста сложных денотативных ситуаций элементарные пропозиции могут соединяться в семантические блоки, в соответствие которым ставятся блоки пропозиций. ... путём соединения элементарных пропозиций в сложную пропозицию и менее сложных пропозиций в ещё более сложную строится пропозициональная структура текста (его макроструктура)»* [6;97 с.]. В целом в макроструктуре приведенного отрывка из романа Хилари Мэнтел «Любовный эксперимент» осуществляется дейктическая отсылка к референту местоимения «я», а также к референтам именных групп «девушки из Тонбридж Холла», «мужчины», «женщины». Референту местоимения «я» предицируется желание объяснить девушкам из Тонбридж Холла, что женщина равноправна мужчине, а также выдвижение предположения, что если женщины в чем-то уступают мужчинам, то происходит это потому, что мужчины дискриминируют их, создав мир по мужским правилам, вовсе необязательно являющимися верными.

Выводы и рекомендации (Conclusion/Recommendations). Утверждение гендерного равноправия и пересмотр функционирующего по мужским правилам общественного устройства, собственно, и является одной из основных идей феминизма и политической корректности. Из анализа макроструктуры отрывка можно сделать вывод, что он обладает политкорректным смыслом.

Таким образом, категория политической корректности реализуется на уровне синтаксиса за счет присутствия в семантической структуре синтаксических единиц эксплицитно или имплицитно выраженного политкорректного смысла.

Список использованной литературы:

(1). Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. Учебник. Изд. 4-е. М., Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009, 350 с.

(2). Лингвистический энциклопедический словарь. 1990.

(3). Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М., ИТДГК «Гнозис», 2003, 280 с.

(4). Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью: референциальные аспекты семантики местоимений. М., изд. 5, Издательство ЛКИ, 2008, 296 с.

(5). Палажченко М.Ю. Политическая корректность в культурной и языковой традиции (Электронный ресурс). М., РГБ, 2005, 209 с.

(6). Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. Электронный учебник (Электронный ресурс). 2003, 120 с.

Рахмонова Малика Акмал кизи (Бухарский государственный университет, магистрант кафедры Русского языка и литературы)

ИВАН АНДРЕЕВИЧ КРЫЛОВ КАК ОСНОВОПОЛОЖНИК ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЖАНРЕ БАСНИ: ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ, КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

Аннотация. *Статья посвящена исследованию роли Ивана Андреевича Крылова (1769–1844) как ключевой фигуры в развитии русской детской литературы в жанре басни. Опираясь на методы лингвистического анализа, культурологии, истории литературы и педагогики, автор рассматривает феномен Крылова не только как классика русской басни, но и как первооткрывателя художественных принципов, близких детскому читателю. Основное внимание уделяется языковым особенностям, эстетике, нравственно-воспитательным функциям произведений, рецепции в детской среде и влиянию на последующие поколения писателей. Отдельные разделы посвящены сравнитель-*

ному анализу с баснописцами зарубежных традиций (Эзоп, Лафонтен) и рассмотрению проблем жанра в образовательной практике.

Ключевые слова: *Иван Андреевич Крылов, басня, детская литература, русская литература XIX века, жанровая поэтика, аллегория, нравственно-воспитательная функция, лингвостилистический анализ, педагогический потенциал литературы, рецепция текста, образ животных в литературе, дидактика, художественная коммуникация, фольклорные традиции, литературное образование.*

IVAN ANDREEVICH KRILOV BOLALAR ADABIYOTINING ASOSCHISI SIFATIDA ERTAK JANRIDA: TILSHUNOSLIK, MADANIY-TARIXIY VA TA'LIM JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ivan Andreevich Krilovning (1769–1844) rus bolalar adabiyotining ertak janridagi rivojlanishidagi asosiy shaxs sifatidagi roli o‘rganiladi. Muallif lingvistik tahlil, madaniyatshunoslik, adabiy tarix va pedagogika usullaridan foydalanib, Krilovni nafaqat rus ertaklarining klassikasi, balki bolalarga tegishli badiiy tamoyillarning kashshofi sifatida ham tadqiq qiladi. Uning asarlarining lingvistik xususiyatlari, estetikasi, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalari, ularning bolalar orasida qabul qilinishi va keyingi avlod yozuvchilariga ta'siriga urg‘u beriladi. Alohida bo‘limlar xorijiy an’analarning ertakchilari (Ezop, La Fontaine) bilan qiyosiy tahlilga va janrning ta'lim amaliyotiga ta’sirini o‘rganishga bag‘ishlangan.*

Kalit so‘zlar: *Ivan Andreevich Krilov, ertak, bolalar adabiyoti, XIX asr rus adabiyoti, janr poetikasi, allegoriya, axloqiy va tarbiyaviy funksiya, lingvistik tahlil, adabiyotning pedagogik salohiyati, matnni qabul qilish, adabiyotda hayvonlar obrazi, didaktika, badiiy muloqot, folklor an'analari, adabiy ta’lim.*

IVAN ANDREEVICH KRYLOV AS THE FOUNDER OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE GENRE OF FABLES: LINGUISTIC, CULTURAL-HISTORICAL AND EDUCATIONAL ASPECTS

Annotation. *This article explores the role of Ivan Andreevich Krylov (1769–1844) as a key figure in the development of Russian children's literature in the fable genre. Drawing on methods of linguistic analysis, cultural studies, literary history, and pedagogy, the author examines Krylov not only as a classic of Russian fables but also as a pioneer of artistic principles relatable to children. Emphasis is placed on the linguistic features, aesthetics, moral and educational functions of his works, their reception among children, and their influence on subsequent generations of writers. Separate sections are devoted to a comparative analysis with fabulists of foreign traditions (Aesop, La Fontaine) and to the examination of the genre's implications for educational practice.*

Keywords: *Ivan Andreevich Krylov, fable, children’s literature, Russian literature of the 19th century, genre poetics, allegory, moral and educational function, linguastylistic analysis, pedagogical potential of literature, text reception, the image of animals in literature, didactics, artistic communication, folklore traditions, literary education.*

Введение. Басня как жанр устного и письменного народного творчества обладает древними корнями. На протяжении веков она служила средством нравственного обучения, социальной критики и художественной игры словами. В русской культуре особую роль в развитии басенного жанра занимает Иван Андреевич Крылов, чьи произведения стали не только литературными шедеврами, но и непосредственным инструментом воспитания детей. Несмотря на широкую известность Крылова как классика русской литературы, проблема его вклада именно в детскую литературу требует более глубокого научного осмысления. В современной научной парадигме литература рассматривается не только как художественный артефакт, но и как фактор социальной, культурной и образовательной среды. Понимание литературного наследия Крылова через призму детского восприятия помогает выявить механизмы, которыми художественное слово формирует моральное сознание, коммуникативные навыки и культурные стереотипы у подрастающего поколения.

Педагогический подход к восприятию детским читателем.

Сравнительная поэтика.

Рецептивные исследования (опосредованно через хроники, письма, педагогические комментарии XIX–XX вв.).

Теоретические основы исследования басни как жанра.

Басня – это краткое аллегорическое повествование, обычно построенное на диалоге, антитезе или ситуации, в которых животные, предметы или абстрактные сущности олицетворяют человеческие типы, социальные роли или моральные качества. В отличие от других жанров, басня обладает программной моралью, выраженной в конце произведения, которая служит для этнического и

нравственного обучения. Жанр басни имеет долгую традицию: его истоки ведут к древнегреческому Эзопу (VI в. до н.э.), Роттердамскому Эразму, а затем – к французскому баснописцу Жану де Лафонтену (XVII в.). Несмотря на похожие функциональные параметры, каждая национальная традиция развивала жанр по-своему, учитывая культурные коды и исторические особенности. Исторически басня возникла как жанр для взрослой аудитории, выполняя функции социальной сатиры и критики. Однако уже в XVII–XVIII веках басни начинают использоваться в воспитательных целях — сначала в педагогических трактатах, затем в детских изданиях. В этой связи можно говорить о переходе жанра из сугубо взрослого контекста в сферу детского чтения. Ключевой особенностью басни, которая обеспечивает её восприятие детьми, является персонификация через животных, что облегчает детям идентификацию персонажей и усвоение нравственного послания. Еще больше (по сравнению с другими жанрами) это свойство проявится в творчестве Крылова.

Иван Андреевич Крылов: фигура и творчество. Иван Андреевич Крылов родился 13 февраля (по старому стилю 2 февраля) 1769 года в Москве. Его жизнь и творчество прошли в переломный период российской истории: от эпохи Екатерины II до правления Николая I. Первые литературные опыты Крылова связаны с переводами и адаптациями западноевропейских произведений, но уже с ранних басен проявляется оригинальность художественного языка и глубина социального наблюдения. Крылов создавал басни в диапазоне от сатирических зарисовок на тему социальной несправедливости до тонких психологических наблюдений о человеческой природе. Он не только переводил басни Лафонтена, но и перерабатывал их под русскую реалии, создавая новый жанровый образ – русскую басню, понятную широкому кругу читателей, включая детей.

Литературное наследие. Всего Крылову принадлежит более 200 басен, многие из которых вошли в золотой фонд русской литературы: «Ворона и Лисица», «Стрекоза и Муравей», «Свинья под Дубом», «Лебедь, Рак и Щука» и др. Эти произведения часто изучаются в школе, переиздаются в детских сборниках, адаптируются для театральных постановок и мультфильмов.

Крылов и детская литература: специфика восприятия. Лингвостилистический анализ басен.

Басни Крылова построены на сочетаемости простоты выражения и богатства художественных образов. Основные особенности языка: Лексическая доступность: использование разговорной, общеупотребительной лексики, что делает тексты понятными для детей младшего и среднего школьного возраста; Стихотворная форма: ритм, рифма, музыкальность стиха облегчают запоминание; Персонификация: животные и предметы наделены человеческими чертами, что способствует психологической идентификации ребёнка с персонажами; Диалоги: лаконичные реплики усиливают динамику повествования и упрощают сюжет; Мораль в конце: морализаторские заключения оформлены афористично и мотивируют к рефлексии. Лингвостилистический анализ показывает, что язык Крылова достигает баланса между художественной выразительностью и доступностью, что делает его произведения привлекательными для юного читателя. Басни Крылова выполняют функцию морального ориентирования. В каждой басне скрыт нравственный урок, который преподносится через ситуации и образы, понятные детям. Например: В «Стрекозе и Муравье» раскрывается ценность труда и планирования; В «Вороне и Лисице» – опасность льстецов и важность трезвой оценки себя; В «Свинье под Дубом» – уважение к чужому труду и культуре. Таким образом, басни становятся не просто текстами для чтения, но инструментом воспитания, формирующим у ребёнка представления о добре, зле, справедливости и ответственности.

Крылов и традиции русской литературы. В русском литературном контексте XIX века басня Крылова оказалась феноменом национального масштаба. До Крылова жанр был представлен отрывочными переводами античных и европейских образцов, не имел четко выраженной русской традиции. Российское общество конца XVIII – начала XIX века интенсивно вовлекалось в процессы просвещения и формирования системы образования. В этом контексте литературные тексты становились средством культурной передачи и воспитания гражданского сознания. Басни Крылова со своими нравственными посланиями логично вписывались в эти процессы, становясь частью программы обучения детей грамоте и культурному поведению. Образование в XIX веке и роль басен В начала XIX века в России появляется школа, ориентированная на массовое обучение. В учебных программах широко используются тексты, которые могли бы прививать нормы социального поведения и культурные ценности. Через басни Крылова дети знакомятся с основными нормами морали, развивается понимание языковых средств выразительности, они учатся анализировать сюжеты и выводы.

Материалы и методы исследования. Материалом исследования послужили тексты басен Ивана Андреевича Крылова, входящие в классические собрания сочинений автора (более 200 басен), а также произведения, наиболее активно функционирующие в системе детского чтения и школьного литературного образования: «Ворона и Лисица», «Стрекоза и Муравей», «Лебедь, Рак и Щука», «Свинья под Дубом», «Квартет» и др.

Дополнительный корпус материалов составили:

•исследования по теории жанра басни;

•труды по истории русской литературы XIX века;

•работы по педагогике чтения и детской литературе;

•сравнительные тексты баснописцев Эзопа и Ж.-де Лафонтена;

•школьные хрестоматии XIX–XXI вв., отражающие рецепцию Крылова в образовательной практике.

Анализ и результаты. Эзоп и Лафонтен: европейский контекст Басни Эзопа — это архаичные короткие рассказы с элементами сатиры и аллегории. Лафонтен в XVII веке развил жанр, соединив басню с поэтическим выразительным словом, создав систему нравственных и социальных наблюдений. Крылов же не просто заимствовал формы – он интерпретировал их в русской культурной традиции. Лафонтенские мотивы преобразованы в социально-исторический контекст России, что отражается: в языковых особенностях; в образах социальных типов, близких русскому читателю; в юморе и иронии, ориентированных на русские культурные коды.

Отличие Крылова как педагога-писателей. Если Эзоп и Лафонтен ориентированы на взрослую аудиторию, то Крылов, сознательно или интуитивно, разработал приемы, которые делают его творчество доступным для детей:

•чёткая эмоциональная структура;

•выразительные образы животных;

•дидактическая мораль, не перегруженная усложнёнными философскими обобщениями;

•динамика сюжета.

Таким образом, Крылов стал тем мостом, который перенёс жанр басни из литературной традиции в сферу детского чтения. Рецепция басен Крылова в детской среде.

С середины XIX века басни Крылова активно использовались в учебных курсах для детей. Их включали в сборники для школьников, что способствовало формированию литературных вкусов, моральных ориентиров и навыков чтения. Басни Крылова адаптировались для театральных постановок, детских концертов, мультфильмов. Это усилило эффект восприятия произведений детьми через разные каналы: визуальный, аудиальный, эмоциональный. В XX–XXI веках басни Крылова продолжают оставаться популярными в детской среде. Они переиздаются, публикуются в адаптированных форматах, включаются в школьные программы, используются в педагогической практике.

Рассмотрение нравственных категорий показывает, что каждая басня концентрируется вокруг определённого морального принципа. В «Стрекозе и Муравье» утверждается ценность труда и ответственности за будущее; в «Вороне и Лисице» раскрывается опасность лести и важность критической самооценки; «Лебедь, Рак и Щука» демонстрирует необходимость согласия в коллективной деятельности; «Свинья под Дубом» осуждает невежество и неуважение к знаниям; «Квартет» подчёркивает значение компетентности и умения, а не одного желания. Таким образом, басни формируют базовые нравственные ориентиры, важные в процессе социализации ребёнка. Сравнительно-литературный анализ показывает, что Крылов занимает особое место среди баснописцев. В отличие от Эзопа, чьи тексты кратки и прозаичны, и Лафонтена, ориентированного на изящную поэзию и дворянскую культуру, Крылов использует стихотворную форму с народно-разговорным оттенком, приближая басню к живой речи. Если античная и французская традиции ориентированы преимущественно на взрослого читателя, то произведения Крылова одновременно функционируют в двух сферах – взрослой и детской. Его басни тесно связаны с русской социальной действительностью, что усиливает их культурную узнаваемость. Психолого-педагогический анализ демонстрирует комплексное воздействие басен на развитие ребёнка. Чтение способствует обогащению словарного запаса и формированию выразительной речи. Стихотворная форма развивает память. Сюжетная структура басни формирует логическое мышление через понимание причинно-следственных связей. Эмоциональная составляющая помогает ребёнку осознавать последствия поведения персона-

жей, развивая эмоциональный интеллект. Наконец, чёткая мораль способствует становлению нравственного сознания и усвоению понятий добра и зла.

Совокупность этих факторов объясняет признание Крылова основоположником детской басни в русской литературе. Его язык доступен школьникам, творчество отличается системностью (свыше 200 басен), произведения включены в образовательные программы с XIX века, оказали влияние на последующих детских писателей (С.Михалков, С.Маршак), а нравственные идеи сохраняют актуальность в современном обществе:

•развитие речи и мышления

•чтение басен способствует развитию:

•фонематического слуха;

•словарного запаса;

•воображения;

•способности к анализу и интерпретации текста.

Формирование нравственных представлений. Басни помогают детям усвоить основные понятия: честность, дружба, трудолюбие, ответственность.

Заключение. Иван Андреевич Крылов сыграл ключевую роль в формировании жанра басни как средства детского чтения и воспитания. Его творчество сочетает художественную выразительность, простоту языка, социальную наблюдательность и нравственную глубину, что делает басни совершенным инструментом для развития речи, мышления и нравственности у детей.

Крылов не только перенял европейские традиции баснописи, но и создал самобытную русскую традицию, ориентированную на широкую аудиторию, включая детей. Его произведения продолжают жить в образовательной среде, культурных практиках и повседневном чтении, подтверждая статус классика, чье влияние выходит за рамки литературного канона и входит в сферу культурного, нравственного и педагогического опыта общества.

Список использованной литературы:

(1). Дмитриева Т.В. Русская басня и её традиции. Москва, “Наука”, 2019.

(2). Иванов С.А. История русской литературы XIX века. Санкт-Петербург, изд-во СПбГУ, 2017.

(3). Крылов И.А. Басни в 2 т. Москва, “Художественная литература”, 2020.

(4). Лотман Ю.М. Семиосфера художественной культуры. Тарту, Изд-во Тартуского ун-та, 1994.

(5). Парфенов Б.В. Педагогика чтения: теория и практика. Москва, “Просвещение”, 2018.

[6]. Komiljonovna K.I. Changes in the system of anthroponyms in the Uzbek language at the end of the 20th century-the beginning of the 21st century //Zien Journal of Social Sciences and Humanities. 2022.

[7]; Koziyeva I.K. The history of the development of russian anthroponymy //международный журнал языка, образования, перевода. 2022, т. 3, №. 3.

[8]. The Boundaries of Onomastic Vocabulary 10th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Istanbul, Turkiye, 2025, pp. 1563–1568. doi: 10.1109/UBMK67458.2025.11206932.

Kakharova Mohigul Yusufovna (associate professor at Bukhara State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences)

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF COMPARATIVE LINGUA-POETIC ANALYSIS IN PROSE

Annotation. *The lingua-poetic comparative analysis method is applied to literary texts that are similar in theme and stylistic aspects. In the lingua-poetic comparative approach, the analysis is based on the comparison of texts that are similar in plot and functional-stylistic features. The approach to artistic prose works is quite different, since they are primarily composed of neutral units and, compared to poetic texts which are larger in volume, while stylistically colored units are distributed in a scattered manner throughout the text.*

Keywords: *lingua-poetics, comparison, theoretical foundation, imaginative literature, aesthetic effects, artistic meaning, concept.*

Kaxarova Mohigul Yusufovna (Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

NASRIY ASARLARDA QIYOSIY LINGVOPOETIK TAHLILNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Lingvopoetik qiyosiy tahlil usuli mavzu va uslubiy jihatlari o‘xshash bo‘lgan badiiy matnlarga nisbatan qo‘llaniladi. Lingvopoetik qiyosiy tahlil syujet va funksional-uslubiy xususiyatlari jiha-*

tidan o‘xshash matnlarni taqqoslashga asoslanadi. Badiiy nasriy asarlarga xos jihatlar esa ancha bosh-qacha, chunki ular, asosan, neytral birliklardan tarkib topgan bo‘lib, she’riy matnlarga nisbatan hajman kattaroqdir, shu bilan birga, stilistik vositalar matn bo‘ylab tarqoq holda joylashgan bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *lingvopoetika, qiyoslash, nazariy asos, badiiy adabiyot, estetik ta’sirlar, badiiy ma’no, konsepsiya.*

Кахарова Мохигул Юсуфовна (доцент Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD) по филологическим наукам)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ПРОЗЕ

Аннотация. *Лингвопоэтический сравнительный метод анализа применяется к литературным текстам, сходным по тематике и стилистическим характеристикам. В лингвопоэтическом сравнительном подходе анализ основывается на сопоставлении текстов, близких по сюжету и функционально-стилистическим признакам. С художественными прозаическими произведениями ситуация обстоит иначе, поскольку они преимущественно состоят из нейтральных языковых единиц и, по сравнению с поэтическими текстами, имеют больший объём, тогда как стилистически окрашенные единицы распределены по тексту неравномерно и фрагментарно.*

Ключевые слова: *лингвопоэтика, сравнение, теоретическая основа, художественная литература, эстетические эффекты, художественное значение, концепция.*

Introduction. It is noticeable that there are various methodological approaches to lingua-poetic analysis. The totality of artistic devices employed by a writer in a literary work in order to ensure the aesthetic impact necessary for embodying their ideological and artistic conception constitutes the subject matter of lingua-poetics as a distinct branch of philology. The study of stylistically marked linguistic units used in literary texts, in connection with the importance of their functions in conveying specific ideological and artistic meanings and in creating aesthetic effect.[1]

In addition, three-level methods of lingua-poetic analysis have been identified, including such analytical methods as the lingua-poetics of artistic devices, lingua-poetic stratification, lingua-poetic comparison, and the lingua-poetics of types of narration.

In the first of the lingua-poetic analysis methods mentioned above, the researcher examines the semantic features of the text (explaining all issues related to the content of the text). At the next stage, the researcher identifies the artistic devices and speech forms used by the author (the meta-semiotic level of analysis).

At the final (meta-semiotic) stage, the ways in which the linguistic means employed in the text to create poetic and aesthetic effects are investigated. In order to analyze the essence of a literary text more deeply and objectively, it is necessary to go beyond a separate excerpt taken from a particular work or even beyond the scope of the entire work, and to turn to the author’s literary work or to compare it with similar literary works.

Literature review. The studies described above served as the theoretical foundation for carrying out a comparative lingua-poetic analysis of the prose of Jack London and Abdulla Qahhor. Jack London uses the lexeme "night-born" to express the protagonist's inner world in his “Night-born”, while Abdulla Qahhor uses the lexeme "radiant peaks" to reveal the inner emotional world of a protagonist who has left her parents to achieve great dreams but ends up unhappy life in his “Radiant Peaks”.

In general, when compared with poetic works, the characteristics of lingua-poetic analysis of prose texts differ significantly. This is because poetic works are compact in volume and rich in units with a much higher degree of stylistic coloring, which makes it possible to quickly identify the features of poetic style.

Research methodology. “The lingua-poetic comparative analysis method is applied to literary texts that are similar in theme and stylistic aspects. In the lingua-poetic comparative approach, the analysis is based on the comparison of texts that are similar in plot and functional-stylistic features.”[2]

The main task of lingua-poetics is to study the interaction between the content and form of the literary works. Within the framework of the lingua-poetic comparative analysis method, a philologist-linguist cannot limit their work to analyze only the content of a literary work. This is because, in such scholarly activity, lingua-poetics is understood not as a purely linguistic discipline, but rather as a special

[1] Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: дис. … д-ра филол. Наук: В.Я.Задорнова; МГУ им. М.В.Ломоносова, М., 1992, с. 479.

[2] Задорнова В.Я. Стилистика английского языка. Методические указания. М., 1986, с. 26

methodology of philological analysis that approaches literary studies. Therefore, it is appropriate to examine the interrelationship between lingua-poetics and literary theory, lingua-poetics and literary history, as well as, lingua-poetics and literary criticism.

It is known that literary studies is the discipline concerned with artistic literature, examining its origin, essence, and stages of development. In general, the field of literary studies consists of many sections and directions; however, in this work we focus on the three main branches that are most closely related to lingua-poetics: literary theory, literary history, and literary criticism. Specifically, literary theory encompasses the general principles governing the structure and development of imaginative literature. Literary history, in turn, studies the process of literature's past or particular fragments of that process. Literary criticism evaluates the relatively recent and contemporary state of literature, as well as literary history, from the perspective of the social and artistic tasks of the present time.

Analysis and results. "Lingua-poetics, in turn, studies specifically selected individual literary works. Nevertheless, there are common aspects between lingua-poetics and literary theory. Many studies conducted in the field of literary theory are integrative in nature, which brings this discipline closer to lingua-poetics. This is because, when analyzing a literary text, a researcher must possess sufficient knowledge of theoretical concepts of literary theory, as well as of literary types, genres, and movements. In conducting lingua-poetic analysis, the researcher needs to know which literary movement and genre the work belongs to in order to think about its artistic value.

The discipline of literary history examines the development of world literature or the literature of a particular nation analyzing and studying the creative paths of writers. This branch of philology provides the researcher with general factual information, enriches their knowledge, and creates the necessary foundation for lingua-poetic analysis. At this point, it is necessary to note the importance of the so-called "vertical context" (objective historical, philological, and socio-cultural information related to a literary work) for lingua-poetic analysis. This is because it is important for the researcher to identify the sources of allusions and quotations present in the analyzed literary text, as well as, to determine their lingua-poetic significance.

Based on the commonalities between lingua-poetics, literary theory, and literary history mentioned above, it is necessary to emphasize the particular importance of literary criticism for lingua-poetics. This branch of philology is intended to clarify the content of a text and its ideological and artistic distinctive features. However, for lingua-poetic research, the objectivity of conclusions drawn by literary criticism is an extremely important issue. It is well known that research in the field of literary criticism is usually based on the views of a particular school or a specific critic.

The situation with artistic prose works is quite different, since they are primarily composed of neutral units and, compared to poetic texts, are larger in volume, while stylistically colored units are distributed in a scattered manner throughout the text. Therefore, in order to conduct an objective lingua-poetic analysis, we first examined a large number of works by Jack London and Abdulla Qahhor, and only then identified the shared and distinctive features that express the authors' individual styles. A particular literary work should be studied on the basis of known facts from the author's biography, the period in which the work was written, and many other extralinguistic factors.[1]

Conclusion. Since our study is devoted specifically to the lingua-poetic features of the prose of Jack London and Abdulla Qahhor, we have also provided information about the authors' lives and creative work. Another interesting point is that general background information is indispensable for understanding the overall artistic and ideological context of the prose works under analysis, for grasping the intentions behind the themes and motifs presented in the authors' works, and for gaining an understanding of the main tendencies characterizing the historical period depicted in the works.

The prominent literary scholar A.A.Lipgart also made a significant contribution to defining the methods of lingua-poetic research. One of these methods aims to identify the thematic and stylistic features of the use of a particular artistic device in a specific work or a group of works. For example, the study of the relationship between the author's speech and the characters' speech in dramatic works as a lingua-poetic problem, the lingua-poetic characterization of an image, and the elucidation of the lingua-poetic function of free word combinations within the context of a literary work may be cited as examples of lingua-poetic analysis methods.

[1] Leech G., Short M.H. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose – London: Longman, 1981, p. 31.

It should be emphasized that all the approaches to lingua-poetic analysis mentioned above are based on a single principle – namely, the study of the form and content of a literary text. Thus, lingua-poetic analysis of a prose work is aimed at examining the complex relationship and aesthetic effect between the lingua-stylistic system of a literary work and its compositional and artistic structure.

References:

[1]. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: диссертация доктора филологических наук. Москва, М.В.Ломоносова, 1992, с. 479.

[2]. Задорнова В.Я. Стилистика английского языка. Методические указания. Москва, М.В. Ломоносова, 1986, 26–32 с.

[3]. Липгарт А.А. Пародия и стиль. О романе Дэна Брауна «Код Да Винчи» и двух пародиях на него. – Москва: Ком Книга, 2007, 9–152 с.

[4]. Leech G., Short, M.H. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. London, Longman, 1981, p. 31.

Toshkentova Sharofatbonu Kukon kizi (English teacher of Karshi State Technical University)

THE SOCIOPRAGMATIC FEATURES OF CODE SWITCHING IN ENGLISH-UZBEK BILINGUAL DISCOURSE

Annotation. *This paper examines code-switching in bilingual discourse between Uzbek and English from a sociolinguistic and pragmatic perspective. It examines how multilingual individuals use language switching to convey their identities, uphold social ties, and achieve communication goals. Based on qualitative analysis of spontaneous speech, the study demonstrates that code-switching is a systematic and important linguistic practice impacted by speaker purpose and circumstance.*

Keywords: *code-switching, bilingualism, sociolinguistics, identity, Uzbek-English discourse.*

Toshkentova Sharofatbonu Qo‘qon qizi (Qarshi davlat Texnika universiteti ingliz tili o‘qituvchisi)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI IKKI TILLI DISKURSDA KOD ALMASHTIRISHNING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqola o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi ikki tilli diskursda kod almashtirish hodisasini sotsiolingvistik va pragmatik yondashuvlar asosida tahlil qiladi. Tadqiqotda ko‘p tilli shaxslarning til almashtirish orqali o‘z shaxsiy identitetini namoyon etishi, ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolishi hamda kommunikativ maqsadlarga erishish strategiyalari o‘rganiladi. Spontan nutq namunalarining sifatli tahliliga tayangan holda, kod almashtirish ma’ruzachining niyati va kommunikativ vaziyat bilan belgilanadigan tizimli va muhim lingvistik amaliyot ekanligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *kod almashtirish, ikki tillilik, sotsiolingvistika, identitet, o‘zbek-ingliz muloqoti.*

Тошкентова Шарофатбону Кукон кизи (преподаватель английского языка Каршинский государственный технический университет)

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ КОДОВ В УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОМ БИЛИНГВАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. *В статье рассматривается явление переключения кодов в узбекско-английской билингвальной речи с социолингвистической и прагматической точек зрения. Анализируется, как билингвальные говорящие используют смену языков для выражения идентичности, социальных отношений и коммуникативных намерений. Исследование подтверждает, что переключение кодов является осознанной и функциональной языковой стратегией, зависящей от контекста общения.*

Ключевые слова: *переключение кодов, билингвизм, социолингвистика, идентичность, узбекско-английская речь.*

Introduction. Code-switching has become increasingly significant in contact linguistics and sociolinguistics, particularly in bilingual and multilingual populations. Code-switching is defined as the alternation between two or more languages within a single interaction. In the Uzbek sociolinguistic context, increasing exposure to English through education, media, and globalization has intensified bilingual practices, particularly among young adults. In addition to fundamental linguistic processes, language alternation in Uzbek-English bilingual conversation displays sociopragmatic motivations driven by context, identity, and interactional aims. According to scholars like Gumperz and Myers-Scotton, code-switching functions as a meaningful communicative strategy rather than random language mixing. From a sociopragmatic perspective, speakers employ code-switching to manage social interactions, convey pragmatic meanings like emphasis or stance, and signify group membership. As their exposure to English

in social and scholastic situations grows, Uzbek bilingual speakers display dynamic patterns of code-switching that require rigorous examination. This study explores the sociopragmatic elements of code-switching in Uzbek-English bilingual discourse through qualitative analysis of spontaneous speech.

Literature Review. Code-switching has been extensively studied in the fields of sociolinguistics, contact linguistics, and bilingualism studies. Weinreich and Haugen laid the foundations for understanding language contact and bilingual behavior with their early research on the structural and social components of language interaction. Building on these concepts, Gumperz proposed an interactional sociolinguistic perspective, viewing code-switching as a contextualization cue that communicates changes in social relationships, conversational intent, and pragmatic meaning [1]. Myers-Scotton's Matrix Language Frame (MLF) Model, which distinguishes between matrix and embedded languages, sheds light on code-switching and the structure of multilingual utterances. Her Markedness Model highlights the sociopragmatic factors influencing language choosing [2]. These models have been widely used to analyze multilingual discourse in a range of linguistic circumstances. Poplack's typology of code-switching, which provides a structural framework that is still helpful in empirical study, includes intra-sentential, inter-sentential, and tag-switching [3]. Muysken presents a refined classification that includes insertion, alternation, and congruent lexicalization to provide a more advanced knowledge of multilingual speech behaviors. Together, these theoretical positions demonstrate that code-switching is a systematic, controlled, and socially meaningful phenomena. Recent study is increasingly focusing on the sociopragmatic functions of code-switching, particularly its role in identity creation, group unity, and pragmatic meaning-making. In order to capture the dynamic interaction between speaker purpose, social environment, and language choice in Uzbek–English bilingual speech, these studies emphasize the need for context-sensitive analysis.

Research Methodology. The sociopragmatic characteristics of code-switching in bilingual speech between Uzbek and English are investigated in this study using a qualitative research design. Twenty multilingual university students in Tashkent gave data via audio recordings of casual talks and naturalistic observation, with their informed consent. Semi-structured interviews were also undertaken to have a better understanding of the linguistic decisions made by speakers. The recorded data were transcribed and classified using recognized code-switching categories such as intra-sentential, inter-sentential, and tag-switching. A grounded theory method was used to identify recurring patterns and sociopragmatic reasons for code-switching. Brief attitude surveys were distributed to participants to assess their attitudes on language switching in daily conversation.

Analysis and Results. The data analysis indicates that code-switching is a consistent and organized feature of Uzbek–English bilingual discourse. Intra-sentential code-switching was the most prevalent form among those discovered, indicating that people were very skilled in both languages. Statements such as "Men assignmentni kech topshirdim" demonstrate the integration of English lexical words into Uzbek grammatical structures. Similar to "Bugun juda charchadim", inter-sentential code-switching was commonly used to draw attention to important points or signal shifts in subject. I think I should take a vacation. "Bu juda qiyin, you know?" is an example of tag-switching, which mainly happens in informal interactions and usually has pragmatic uses like solidarity or confirmation.

From a sociopragmatic standpoint, code-switching served a variety of communicative purposes, such as identity expression, emphasis, quotation, and clarification. The results support the idea that code-switching functions as a meaningful communicative strategy rather than a random linguistic event by confirming that speaker intention, interactional environment, and listener all have an impact on language alternation.

Conclusion/Recommendations. This study demonstrates that in Uzbek-English bilingual speech, code-switching is a methodical and sociopragmatically oriented language behavior. The findings confirm that bilingual speakers employ language switching to express their identities, manage social connections, and communicate effectively. Instead of demonstrating a lack of language proficiency, code-switching demonstrates a high level of bilingual ability and contextual awareness. Understanding these patterns improves our knowledge of the dynamics of bilingual communication from a sociolinguistic perspective. Future research should include comparative analyses between different age groups and communication situations, as well as a larger sample size. Additionally, incorporating code-switching awareness into language training may enhance students' pragmatic competence and bilingual communication skills.

References:

(1). Gumperz J.J. Discourse strategies. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, p. 43 – 48.

(2). Myers-Scotton C. Social motivations for code-switching: Evidence from Africa. Oxford: Clarendon Press, 1993, p. 4–7.
(3). Poplack S. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español. Toward a typology of code-switching. Linguistics, 1980, p. 7–8.
(4). Myers-Scotton C. Codes and consequences: Choosing linguistic varieties. Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 18–38.
(5). Muysken P. Bilingual speech: A typology of code-mixing. Cambridge. Cambridge University Press, 2000, p. 67–68.

Khalliyeva Gulnoz Iskandarovna (Professor of the Uzbek State University of World Languages; E-mail: http://gulnoz7410mail.ru),
Adamova Farangizbonu Jamol qizi (Teacher of Mamun University; Email: farangizbonu.a@mamunedu.uz)

THE PORTRAYAL OF HUMANISM IN ETHEL LILIAN VOYNICH'S NOVEL "THE GADFLY"

Annotation. *This article examines the concept of humanism in Ethel Lilian Voynich's novel The Gadfly through a comparative image analysis. The focus of the study is on two main characters, Arthur Burton (Gadfly) and Jack Raymond. The aim of the study is to identify two types of humanism in the novel: revolutionary, moral, and empathetic. The study used comparative analysis and structural methods.The results show that Voynich did not present humanism as a single concept, but rather through contrasting images.*

Key words: *humanism, Ethel Lilian Voynich, Gadfly, Arthur Burton, Jack Raymond, image analysis.*

Xalliyeva Gulnoz Iskandarovna (O'zbekiston davlat Jahon tillar universiteti professori; E-mail: http://gulnoz7410mail.ru),
Adamova Farangizbonu Jamol qizi (Ma'mun universiteti o'qituvchisi; E-mail: farangizbonu.a@mamunedu.uz)

ETHEL LILIAN VOYNICHNING "SO'NA" ROMANIDA INSONPARVARLIK TASVIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqola Ethel Lilian Voynichning The Gadfly romani doirasida insonparvarlik (gumanizm) tushunchasini qiyosiy obrazlar tahlili orqali yoritadi. Tadqiqotning markazida ikki asosiy obraz – Arthur Burton (Gadfly) va Jack Raymond turadi. Tadqiqotning maqsadi romandagi insonparvarlikning ikki turini – inqilobiy, axloqiy va empatik shakllarini aniqlashdir. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, struktural metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Voynich insonparvarlikni yagona tushuncha sifatida emas, balki qarama-qarshi obrazlar orqali ifodalagan.*

Kalit so'zlar: *gumanizm, Ethel Lilian Voynich, The Gadfly, Arthur Burton, Jack Raymond, obrazlar tahlili.*

Халлиева Гулноз Искандаровна (Профессор Узбекского государственного университета мировых языков; E-mail: http://gulnoz7410mail.ru),
Адамова Фарангизбону Джамол кызы (Преподаватель университета Мамун; E-mail: Farangizbonu.a@mamunedu.uz)

ИЗОБРАЖЕНИЕ ГУМАНИЗМА В РОМАНЕ ЭТЕЛЬ ЛИЛИАН ВОЙНИЧ "ОВОД"

Аннотация. *В данной статье рассматривается концепция гуманизма в романе Этель Лилиан Войнич «Овод» посредством сравнительного анализа образов. В центре исследования – два главных героя: Артур Бертон («Овод») и Джек Рэймонд. Цель исследования – выявить два типа гуманизма в романе: революционный, моральный и эмпатический. В исследовании использованы методы сравнительного анализа и структурного анализа. Результаты показывают, что Войнич представила гуманизм не как единое понятие, а скорее через контрастные образы.*

Ключевые слова: *гуманизм, Этель Лилиан Войнич, «Овод», Артур Бертон, Джек Рэймонд, анализ изображений.*

Introduction. The concept of humanism is of great importance in literature and philosophy, as it emphasizes the value and freedom of existence and its moral responsibility. Humanism has been present in the works of many writers and thinkers, such as Potebnya, who wrote about it in 1905, and Lotman and Uspensky in 2000. During this period, humanism manifested itself in various and complex forms. Ethel Lilian Voynich wrote her novel in such a context. The novel, set against a historical revolutionary background, looks at people's moral struggles. The character of Arthur Burton, also known as "The Gadfly," demonstrates humanism in a revolutionary way. Jack Raymond is a character who shows empathetic humanism.

Literature review. *The Gadfly* is a novel written by Ethel Lilian Voynich. It is a work about people and their struggles. Ethel Lilian Voynich wrote the novel *The Gadfly*, published in 1897. This book is truly about people who defend their views in the struggle against the system and try to find their place in a world that has gone completely mad. The story takes place during Italy's Risorgimento period, a time when Italy was undergoing many changes and people were fighting to unite their country. The main young man of the story is the Englishman Arthur Burton. He undergoes many changes and turns into a completely different person called "The Gadfly". This new person becomes a rebel. Reaching this level is not easy for him. He must think deeply about what to believe and face many difficult emotions. *The Gadfly* is the story of Arthur Burton and his path to becoming this person.

The Gadfly is truly about humanism. Humanism is a way of thinking that asserts the importance of people. It states that people should make their own decisions and think for themselves. Humanism is about being just and doing the right thing. It is not just following rules because someone orders you to.

Research Methodology. In books, humanism is manifested through characters who want to know the truth. These characters do what they believe is right, even if it is difficult. They believe that every person should be treated with respect. The idea of humanism is part of *The Gadfly*. What urges the characters of the work to do the right thing and fight for what they believe in is humanism.Voynich's book *The Gadfly* is truly interesting because Voynich incorporates ideas into the story. We see this when we look at the characters and the entire narrative in *The Gadfly*. To understand why humanism is so important in Voynich's work, we need to look at when the book was written, how the characters change, and the big ideas in *The Gadfly*. This helps us understand why humanism in Voynich works as it does in *The Gadfly* and why it is still important for people reading *The Gadfly* today. In *The Gadfly*, Ethel Lilian Voynich shows us what it means to be human. She does this by telling the story of Arthur Burton and how he changes as a person. We see how Arthur Burton has a sense of right and wrong, his ability for clear thinking, and his kindness, which can make a difference. These things help him stand up against unjust people and systems. Arthur Burton's story shows us that individual conscience, rational thought, and compassion can inspire people to strive for change and stand against wrongs. *The Gadfly* is a book about the power of humanism and it forces us to think about how this can impact our lives and the lives of people like Arthur Burton.

Voynich's *The Gadfly* is an interesting book that examines what it means to be human. The story of the characters shows us how difficult it is to remain true to ourselves and be free when there are many political and religious problems. In her work *The Gadfly*, Voynich wants people to treat each other with respect and dignity. The book says that we should make our own choices and live our lives without being controlled by others. Voynich's *The Gadfly* is about the importance of being a good person and defending truth even in difficult situations.

Through vivid description and historical content, *The Gadfly* exemplifies humanism, emphasizing the importance of moral autonomy, compassion, and the pursuit of justice, presenting the novel as a timeless reflection of the power of the human spirit.

Previous research has mainly focused on the character of Burton. Mironov expressed his views on this in 2002. However, the humanism in the character of Raymond has not been sufficiently studied. Therefore, the novelty of this article lies in its comparative analysis of the two models of humanism in the novel *The Gadfly*. When discussing the two models of humanism in *The Gadfly*, the article provides a comparative analysis of these two models.

The following methods were used in the research:

- **Comparative Character Analysis** – Identifying the similar and different aspects of humanistic values in the characters of Arthur Burton and Jack Raymond.
- **Hermeneutic Approach** – Interpreting the concept of humanism in the novel within its historical and cultural context [2].
- **Structural Analysis** – Determining the content of humanism through the plot, system of characters, and conflicts [4].
- **Psychological Analysis** – This involves studying the character's inner feelings, motivations, and moral choices. It is about understanding what the characters think and feel and why they make decisions. The characters' motivation and moral choices are very important in the analysis. Psychological analysis helps to understand what the characters want and what they believe in. It examines their inner thoughts and feelings. These things influence their actions. The psychological analysis of characters is certainly about looking at their motivation and moral choices.

Voynich's book was selected as the primary source material for the research. E.L.Voynich's novel *The Gadfly* was used as a good source of information for researching Voynich's book.

Analysis and results. Arthur Burton is a man who shows what it means to be a revolutionary figure concerned with humanity. He sacrifices his happiness and love to fight for freedom and justice in society. Arthur Burton's care for people is evident in: renouncing personal interests; active struggle against oppression and injustice. Burton's humanism has an active and tragic character, demonstrating humanism through practical devotion [1].

Jack Raymond is a man who believes in being good to people and caring about their feelings. He does not interfere in things that could lead to change, but he is firm in his loyalty to humanity and in doing the right thing. Jack Raymond's way of thinking about people and life can be described as follows: he dislikes violence; loyalty to interpersonal relationships, meaning people should be loyal to those they value, like family and friends, and be by the side of loved ones. Furthermore, his prioritization of moral responsibility must also be specifically emphasized. In the character of Raymond, humanism is shown through inner conscience and moral decision [7].

This comparison shows that the characters Burton and Raymond demonstrate kindness, which makes the book even more interesting and profound from a philosophical perspective [3].

Conclusion/Recommendations. Voynich presents humanism not as a concept, but through contrasting portrayals. The character Burton exhibits devoted humanism, while the character Raymond places humanity, compassion, and moral responsibility at the center of everything. Voynich's humanism is manifested more vividly through these portrayals. This book reveals the philosophical depth of the novel, urging the reader to think deeply about the importance of humanity. The book also discusses the revolutionary content of the 19th-20th centuries, which increases the novel's historical value [8]. Revealing the philosophical meaning of the novel is very important. The reader must think about the importance of humanity. The book also talks about the content of the 19th-20th centuries. This makes the novel historically very valuable. The novel and its historical value are considered very important. In the novel *The Gadfly*, humanism is expressed through two models: Arthur Burton (The Gadfly) – active, revolutionary, devoted humanism; Jack Raymond is a kind and caring person. It's about being a good person and understanding others. Jack Raymond believes in treating people with respect and kindness.

The comparative analysis reveals the facets of humanism in literature and creates a scientific basis for future research. The complexity and universal human value of humanism in the novel are manifested through the characters. Humanism is an idea and it is very important. The characters in the work help explain what humanism is. Humanism is very important. It is something everyone should know. The novel is a path to studying humanism and its many facets. Humanism is a factor that affects every person. It is a part of our lives.

References:

(1). Fremantle A. (1975). I. History Today, 25(9).
(2). Freydenberg O.M. (1997). Poetics of Plot and Genre. M., Labirint.
(3). Gulnoz X., Kholikov B. (2023). Comparative literature. Ocak.
(4). Lotman Y.M., Uspensky B.A. (2000). Myth – name – culture. In Semiosphere (pp. 45–67). St. Petersburg.
(5). Миронов А.В. (2002). Мифопоэтика романа Э.Л.Войнич "Овод" в свете современных теорий мифа. Нижний Новгород.
(6). Potebnya,A.A. (1905). From the Notes on the Theory of Speech. Kharkov.
(7). Taratuta E. (2008). Our Friend Ethel Lilian Boole/Voynich, p. 6–9.
(8). Voynich E.L. (1897/2005). The Gadfly.

Kuanishbaeva Aziza Maratbay kizi (Student of the Guide support and translation activities: English language program, Faculty of Foreign Languages of Karakalpak State University)

TRANSLATION OF TOURISM WEBSITES FOR INTERNATIONAL AUDIENCES: LINGUISTIC AND CULTURAL ADAPTATION

Annotation. *This article examines the linguistic and cultural aspects of translating tourism websites intended for international audiences. Tourism websites serve as key tools in promoting a country's image, making accurate and culturally appropriate translation essential. The study focuses on culture-specific elements, localization strategies, and the impact of translation choices on effective cross-cultural communication in the tourism industry.*

Keywords: *tourism translation, website translation, cultural adaptation, localization, tourism discourse.*

Kuanishbaeva Aziza Maratbay qizi (Qoraqalpoq davlat universiteti Chet tillari fakulteti Gid hamrohligi va tarjimonlik faoliyati: ingliz tili yo‘nalishi talabasi)

XALQARO AUDITORIYA UCHUN TURISTIK VEB-SAYTLAR TARJIMASI: LINGVISTIK VA MADANIY MOSLASHUV MASALALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalqaro auditoriyaga mo‘ljallangan turistik veb-saytlar tarjimasining lingvistik va madaniy jihatlari tahlil qilinadi. Turizm sohasida veb-saytlar mamlakat imijini shakllantiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Shuning uchun tarjima jarayonida nafaqat lingvistik aniqlik, balki madaniy moslashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda turistik veb-saytlarda uchraydigan madaniy-spetsifik birliklar, ularni tarjima qilish strategiyalari hamda noto‘g‘ri tarjimaning kommunikativ oqibatlari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *turistik tarjima, veb-sayt tarjimasi, madaniy moslashuv, lokalizatsiya, turizm diskursi.*

Куанышбаева Азиза Маратбай кизи (студентка направления Сопровождение гида и переводческая деятельность: английский язык факультета Иностранных языков Каракалпакского государственного университета)

ПЕРЕВОД ТУРИСТИЧЕСКИХ ВЕБ-САЙТОВ ДЛЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ АУДИТОРИИ: ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ АДАПТАЦИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвистические и культурные особенности перевода туристических веб-сайтов, ориентированных на международную аудиторию. Туристические веб-ресурсы играют важную роль в формировании имиджа страны, поэтому перевод должен учитывать не только языковую точность, но и культурные различия целевой аудитории. Анализируются основные переводческие стратегии и проблемы локализации туристического контента.*

Ключевые слова: *туристический перевод, веб-сайт, культурная адаптация, локализация, туризм.*

Introduction. The tourism industry is one of the fastest-growing sectors of the global economy, strongly influenced by technological advancements and digital media. Tourism websites play a decisive role in attracting international visitors, as they provide essential information and create a first impression of a destination. In many cases, potential tourists rely solely on online content when making travel decisions.

Since tourism is inherently intercultural, tourism websites must be accessible and appealing to users from diverse linguistic and cultural backgrounds. This makes translation a critical component of tourism communication. However, translating tourism websites involves more than transferring information from one language into another. It requires adapting content to the cultural expectations, values, and communicative norms of the target audience.

Inadequate translation may result in misunderstanding, reduced credibility, and a negative image of the destination. Therefore, linguistic accuracy, cultural adaptation, and localization are fundamental to the effectiveness of tourism website translation. This study aims to analyze these aspects and highlight best practices for translating tourism websites for international audiences.

Literature Review. Tourism translation has been examined from various theoretical perspectives within translation studies. Scholars agree that tourism texts are hybrid in nature, combining informative, persuasive, and expressive functions.

Newmark emphasizes that translation is a communicative process that must account for cultural differences, particularly when dealing with culture-bound terms and expressions [1; 45–47-p.]. According to him, literal translation is often insufficient for texts that aim to persuade and promote.

Snell-Hornby adopts a functionalist approach, arguing that the success of a translation depends on its ability to fulfill the intended function in the target culture [2; 112–114-p.]. In tourism discourse, this function is primarily promotional, which necessitates stylistic and cultural adaptation.

Dann’s sociolinguistic research highlights the persuasive nature of tourism language, characterized by positive evaluation, emotional appeal, and imagery [3;78–80-p.]. Translators must preserve these features to maintain the attractiveness of the destination.

More recent studies focus on localization, which integrates translation with cultural, technical, and market-specific adaptation. Pym considers localization essential in digital contexts, where users expect culturally familiar and user-friendly content [4;201–203-p.].

Despite extensive research, the practical challenges of adapting tourism websites to different cultural contexts remain an important area of investigation.

Research Methodology. This study employs qualitative research methods, including comparative analysis and discourse analysis. The research material consists of original English tourism websites and their translated versions in other languages. The analysis focuses on Culture-specific elements and realia; Lexical and stylistic choices; pragmatic and persuasive strategies; localization techniques. By comparing source texts with their translations, the study identifies translation shifts and evaluates their impact on communicative effectiveness.

Linguistic Features of Tourism Websites. Tourism websites exhibit distinctive linguistic characteristics aimed at attracting and engaging readers. These include an abundance of evaluative adjectives, metaphorical expressions, and imperative forms encouraging action, such as discover, explore, and experience. The language of tourism is emotionally charged and image-oriented. Translators must reproduce this effect while respecting the linguistic norms of the target language. Direct or literal translation often weakens the persuasive force of the message. Slogans and promotional phrases are particularly challenging, as they rely on cultural associations and stylistic creativity. Successful translation requires reformulation rather than replication.

Cultural Adaptation in Tourism Website Translation. Cultural adaptation is central to tourism translation, as tourism websites frequently reference local traditions, cuisine, customs, and historical heritage. These elements may be unfamiliar to international users and require appropriate explanation or adaptation.

Common strategies include: Descriptive translation; Functional equivalence; Cultural substitution; Addition of brief explanations.

For example, national festivals or traditional dishes are often retained in the original form but accompanied by explanatory descriptions. Such adaptation ensures comprehension while preserving cultural identity.

Localization as a Translation Strategy. Localization extends beyond translation and involves adapting content to meet the cultural and technical expectations of the target market. In tourism website translation, localization may include adjusting currencies, measurement units, date formats, and visual elements.

Localized websites provide a more personalized and user-friendly experience, increasing trust and engagement. Research indicates that users are more likely to respond positively to content that reflects their cultural norms and preferences.

Analysis and Results. The analysis reveals that translations employing localization strategies are more effective in conveying the intended message. Culturally adapted translations demonstrate higher readability, emotional appeal, and persuasive power.

The findings indicate that:

–Literal translations often reduce communicative impact;

–Cultural adaptation enhances user engagement;

–Localization improves overall usability and credibility.

These results confirm that tourism website translation should prioritize function and audience expectations.

Challenges in Translating Tourism Websites. Translators face several challenges, including balancing accuracy with creativity, maintaining consistency across multilingual platforms, and adapting culture-specific concepts. Additionally, time constraints and limited collaboration between translators and tourism professionals may affect translation quality. Addressing these challenges requires specialized training and interdisciplinary cooperation. The study confirms that translators play a crucial role as cultural mediators in tourism communication. Their choices directly influence how destinations are perceived by international audiences. Functionalist and localization-based approaches prove particularly effective in tourism website translation, as they prioritize communicative success over formal equivalence.

Conclusion and Recommendations. In conclusion, the translation of tourism websites for international audiences represents a multifaceted and highly responsible process that goes far beyond the simple transfer of linguistic meaning from a source language into a target language. As tourism websites function as powerful promotional and informational tools, their translated versions play a crucial role in shaping the global image of destinations and influencing tourists' perceptions, expectations, and decision-making processes.

The findings of this study demonstrate that effective tourism website translation requires a combination of linguistic competence, cultural awareness, and strategic adaptation. Literal translation approaches often fail to convey the persuasive and emotional impact inherent in tourism discourse, which may result in reduced attractiveness and communicative effectiveness. In contrast, translations that prioritize cultural adaptation and localization strategies are more successful in meeting the expectations of international audiences and achieving the intended promotional goals.

Cultural sensitivity emerges as a key factor in tourism website translation, as tourism texts frequently contain culture-specific elements such as traditions, cuisine, historical references, and local values. The appropriate adaptation of these elements enhances comprehension, prevents misinterpretation, and fosters positive intercultural communication. Therefore, translators must act as cultural mediators who bridge linguistic and cultural gaps between destinations and global users.

Based on the results of this study, several recommendations can be proposed. First, translators working with tourism websites should receive specialized training in tourism discourse, intercultural communication, and digital localization practices. Second, localization should be systematically integrated into translation workflows rather than treated as an optional or secondary process. Third, collaboration between translators, tourism professionals, and cultural consultants is strongly recommended in order to ensure accuracy, cultural appropriateness, and marketing effectiveness.

References:

[1]. Newmark P. A Textbook of Translation. London, Prentice Hall, 1988, 292 p.

[2]. Snell-Hornby M. Translation Studies: An Integrated Approach. Amsterdam: John [3] Benjamins Publishing, 1995, 166 p.

[4]. Dann G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective. Wallingford: CAB International, 1996, 298 p.

[5]. Pym A. Exploring Translation Theories. London, Routledge, 2014, 210 p.

[6]. Nord C. Text Analysis in Translation. Amsterdam, Rodopi, 2005, 275 p.

Mirboboyeva Dilfuza Bakhtiyorovna (PhD, Acting Associate Professor, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage)

COMPARATIVE ANALYSIS OF SEMANTIC UNITS REFLECTING COGNITIVE COMPETENCE IN FRENCH AND UZBEK

Annotation. *In this article, we are devoted to a comparative analysis of semantic units reflecting cognitive competence in French and Uzbek. Cognitive competence is directly related to the processes of human perception, processing and expression of knowledge through speech, and is manifested in lexical, phraseological, and grammatical units in this language. The study identifies semantic units expressing thinking, memory, evaluation, cause-and-effect relationships, and conceptual images in both languages, and analyzes their common and different aspects. While in French abstract thinking and logical structures are expressed more through grammatical means, in Uzbek semantic units based on national-cultural experience, as well as imagery, prevail. The comparative approach serves to provide a deeper understanding of the features of the expression of cognitive processes in the language system, as well as to develop effective methodological solutions in the processes of translation and foreign language teaching.*

Keywords: *cognitive competence, semantic unity, comparative analysis, French language, Uzbek language, concept, thinking, language and consciousness, language unity.*

Mirboboyeva Dilfuza Baxtiyorovna ("Ipak yo'li" xalqaro turizm va madaniy meros universitetining dots. v.b., PhD)

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOGNITIV KOMPETENSIYANI AKS ETTIRUVCHI SEMANTIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada biz Fransuz va o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyani aks ettiruvchi semantik birliklarning qiyosiy tahliliga bag'ishladik. Kognitiv kompetensiya insonning bilimni idrok etish, qayta ishlash hamda nutq orqali ifodalash jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, u tildagi leksik, frazeologik ,shuningdek, grammatik birliklarda namoyon bo'ladi. Tadqiqotda har ikki tilda tafakkur, xotira, baholash, sabab-oqibat munosabatlari hamda konseptual tasvirni ifodalovchi semantik birliklar aniqlanadi va ularning umumiy va farqli jihatlari tahlil qilinadi. Fransuz tilida abstrakt fikrlash hamda mantiqiy strukturalar ko'proq grammatik vositalar orqali ifodalansa, o'zbek tilida milliy-madaniy tajriba ,shunindek, obrazlilikka tayangan semantik birliklar ustunlik qiladi. Qiyosiy yondashuv kognitiv jarayonlarning*

til tizimidagi ifodalanish xususiyatlarini chuqurroq anglashga, qolaversa, tarjima va chet tilini o'qitish jarayonlarida samarali metodik yechimlar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *kognitiv kompetensiya, semantik birlik, qiyosiy tahlil, fransuz tili, o'zbek tili, konsept, tafakkur, til va ong, til birligi.*

Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровна (Кандидат наук, исполняющая обязанности доцента, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь»)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЕМАНТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТРАЖАЮЩИХ КОГНИТИВНУЮ КОМПЕТЕНЦИЮ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье мы посвятили себя сравнительному анализу семантических единиц, отражающих когнитивную компетенцию во французском и узбекском языках. Когнитивная компетенция напрямую связана с процессами восприятия, обработки и выражения знаний человеком посредством речи и проявляется в лексических, фразеологических и грамматических единицах этого языка. В исследовании выявлены семантические единицы, выражающие мышление, память, оценку, причинно-следственные связи и концептуальные образы в обоих языках, а также проанализированы их общие и различные аспекты. В то время как во французском языке абстрактное мышление и логические структуры выражаются в большей степени грамматическими средствами, в узбекском языке преобладают семантические единицы, основанные на национально-культурном опыте, а также на образности. Сравнительный подход позволяет глубже понять особенности выражения познавательных процессов в языковой системе, а также разработать эффективные методические решения в процессах перевода и преподавания иностранных языков.*

Ключевые слова: *познавательная компетенция, семантическое единство, сравнительный анализ, французский язык, узбекский язык, понятие, мышление, язык и сознание, языковое единство.*

Introduction. The issue of the inextricable link between language and thinking is recognized as one of the important scientific directions in modern linguistics. In particular, research conducted within the framework of cognitive linguistics shows that language units are closely related not only to communicative, but also to cognitive processes. Cognitive competence is one of the main factors determining a person's ability to perceive, understand, classify and meaningfully express existence, which is manifested through language. Therefore, the study of a comparative analysis of semantic units reflecting cognitive competence in different languages is of great scientific and practical importance.

Despite the fact that the French and Uzbek languages belong to typologically different systems, they have their own semantic means of expressing the general laws of human thinking. Each language is formed under the influence of its national culture, historical experience and mentality, and this is clearly manifested in the reflection of cognitive processes in language units. In French, logicality, abstraction, and analytical thinking are the priority, while in Uzbek, imagery, emotionality, and national concepts play an important role.

The purpose of this article is to shed light on the theoretical foundations of semantic units expressing cognitive competence in French and Uzbek and to justify the need for their comparative analysis. It is expected that the results of the study will serve to provide a deeper understanding of the relationship between language and consciousness, as well as to draw effective scientific conclusions in the fields of translation theory, foreign language teaching, and intercultural communication.

Literature review. The issue of cognitive competence and its reflection in language units has begun to be widely studied in linguistics in recent decades. In particular, the views of J. Lakoff and M. Johnson, the founders of cognitive linguistics, on conceptual metaphors serve as an important theoretical basis for explaining the relationship between language and thinking. In their studies, semantic units were interpreted as products of human experience and cognitive processes. R. Langaker's cognitive grammar theory scientifically substantiated the fact that grammatical units also have cognitive content. [3; 56- 79-p]

In French linguistics, the cognitive approach was developed through the theory of mental spaces developed by J.Fauconnier, G.Turner, which allows analyzing the logical and conceptual structure of semantic units. In Uzbek linguistics, cognitive research is a relatively new direction, and the works of Sh. Rahmatullayev, N.Mahmudov and D.Khudoyberganova covered issues of language, consciousness and national thinking. These studies analyzed the cognitive foundations of figurative units, phraseologisms and concepts in the Uzbek language [6;61–75 p].

Research methodology. In this study, a complex methodological approach was used to identify and analyze semantic units expressing cognitive competence in the French and Uzbek languages. First of all, lexical and phraseological units in both languages were studied using descriptive and structural-semantic

analysis methods. Common and different cognitive features were identified using the comparative-typological method. The conceptual analysis method serves to reveal the mental models underlying semantic units. Also, the functional properties of units in real speech are determined using contextual analysis. In order to ensure the reliability of the research results, the selected examples were taken from authentic texts.

Analysis and results. During the research, semantic units reflecting cognitive competence in French and Uzbek were comprehensively analyzed. The research results showed that in both languages, human cognitive processes, in particular perception, memory, logical inference and evaluation, are consistently expressed through linguistic units. However, the linguistic expression of these processes has significant differences under the influence of the language system and cultural factors.

In French, cognitive competence is manifested through lexical units expressing more abstract concepts and logical connections. For example, verbs such as raisonner, concevoir, analyser clearly express the analytical stages of thinking. Also, connectives and constructions expressing cause-and-effect relationships are widely used in the French language, ensuring a sequential and logically consistent expression of thought. This situation indicates that cognitive competence in French speech is formed on the basis of structural accuracy.

In the Uzbek language, cognitive processes are often expressed through figurative and emotional semantic units. Expressions such as "to understand", "to be able to understand", "to weigh" reflect the activity of thinking based on national and cultural concepts. The active use of phraseological units is shows that cognitive competence in the Uzbek language is more associated with experience and intuitive perception. This leads to the figurative manifestation of thought processes through language.[4; 90-104-p]

The results of the comparative analysis revealed that while cognitive competence in the French language is focused on individual thinking and logical analysis, in the Uzbek language it is inextricably linked to collective experience and traditional worldview. At the same time, both languages have common cognitive concepts that are universal in the processes of acquiring knowledge, understanding and drawing conclusions. This confirms the existence of common mechanisms of human thinking.

The results of the study made it possible to identify similarities and differences between semantic units reflecting cognitive competence in the French and Uzbek languages. The conclusions obtained are important for preventing loss of meaning in the translation process, as well as for the effective use of the cognitive approach in teaching a foreign language. Overall, this analysis contributes to a deeper understanding of the complex relationships between language, thought, and culture and provides a solid scientific foundation for future cognitive-linguistic research.

Conclusions and suggestions. In this article, we have conducted a comparative analysis of semantic units reflecting cognitive competence in French and Uzbek, and have shed light on the complex relationship between language and thinking on a scientific basis. The results of the study show that although cognitive processes in both languages have common universal mechanisms, their linguistic expression is closely related to national-cultural experience and mentality. In French, logic and abstract thinking are paramount, which is reflected in the use of semantic units in a clear and structured form. In Uzbek, cognitive competence is expressed more through figurative, emotional and experience-based units.

Based on the conclusions obtained, we can put forward a number of practical suggestions. First of all, the use of the principles of cognitive semantics in the translation process serves as the main tool for ensuring the adequacy of meaning. Secondly, classes based on a cognitive approach in teaching French and Uzbek allow students to develop their thinking. Also, in the future, a deep comparative study of phraseological units and concepts will develop the possibility of more effective organization of intercultural communication.

References:

[1]. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent, «O‘qituvchi», 2018, 245–260-betlar.

[2]. Mahmudov N. Til va tafakkur munosabatlari. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2016, 112–128-betlar.

[3]. Xudoyberganova D. Kognitiv lingvistika asoslari. Toshkent, “Akademnashr”, 2019, 56–79-betlar.

[4]. Yo‘ldoshev B. Tilshunoslikda qiyosiy tahlil masalalari. Toshkent, “Universitet”, 2015, 90–104-betlar.

[5]. Nurmonov A. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017, 173–189-betlar.

[6]. Sodiqova M. Semantika va pragmatika muammolari. Toshkent, “Fan”, 2020, 61–75-betlar.

[7]. Qodirov Q. Til va madaniyat: kognitiv yondashuv. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2021, 134–150-betlar.

Komilova Nafosat Erali qizi (Trainee-teacher of Foreign philology department of Urgench state pedagogical institute; nafosateralievna@gmail.com)

DOMESTICATION AS A TRANSLATION STRATEGY IN UZBEK–ENGLISH TRANSLATION

Annotation. *Translation is essential for cross-cultural communication, particularly between linguistically and culturally distant languages such as Uzbek and English. This article explores domestication as a translation strategy in Uzbek–English translation, focusing on the adaptation of proverbs, idioms, metaphors, and culturally specific references. A qualitative analysis of twenty literary, media, and educational texts examines the impact of domestication on readability, fluency, and cultural representation. The findings indicate that domestication improves accessibility and comprehension for English-speaking audiences, though some stylistic and cultural nuances may be reduced. The study emphasizes the need for strategic use of domestication to balance accessibility and cultural meaning.*

Keywords: *translation theory, domestication, Uzbek–English translation, cultural adaptation, dynamic equivalence, translator's role, readability, target audience.*

Komilova Nafosat Erali qizi (Urganch davlat Pedagogika instituti "Xorijiy filologiya" kafedrasi o'qituvchi stajyori; nafosateralievna@gmail.com)

O'ZBEK-INGLIZ TARJIMASIDA DOMESTIKATSIYA TARJIMA STRATEGIYASI SIFATIDA

Annotatsiya. *Tarjima tillar va madaniyatlar o'rtasidagi muloqotda muhim o'rin tutadi, ayniqsa o'zbek va ingliz kabi lingvistik hamda madaniy jihatdan uzoq tillar o'rtasida. Ushbu maqolada o'zbek-ingliz tarjimasida domestikatsiya tarjima strategiyasi sifatida tahlil qilinib, maqol, ibora, metafora va madaniy birliklarning moslashtirilishi ko'rib chiqiladi. Yigirma badiiy, mediatekst va ta'limiy matnning sifatli tahlili domestikatsiyaning o'qilish qulayligi va tushunarlilikka ta'sirini aniqlaydi. Natijalar domestikatsiya matnni yanada tushunarli qilishini ko'rsatadi, biroq ayrim uslubiy va madaniy jihatlar qisqarishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *tarjima nazariyasi, domestikatsiya, o'zbek–ingliz tarjimasi, madaniy moslashtirish, dinamik ekvivalentlik, tarjimon roli, o'qilish qulayligi, maqsadli auditoriya.*

Комилова Нафосат Эрали кизи (преподаватель-стажер кафедры иностранной филологии Ургенчского государственного педагогического института; nafosateralievna@gmail.com

ДОМЕСТИКАЦИЯ КАК ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ В УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. *Перевод является важным средством межкультурной коммуникации, особенно между лингвистически и культурно удалёнными языками, такими как узбекский и английский. В статье рассматривается доместикация как переводческая стратегия в узбекско-английском переводе с акцентом на адаптацию пословиц, идиом, метафор и культурно обусловленных реалий. На основе качественного анализа двадцати художественных, медийных и учебных текстов оценивается влияние доместикации на читабельность, плавность и передачу культурного содержания. Результаты показывают, что доместикация повышает понятность текста, хотя отдельные стилистические и культурные нюансы могут утрачиваться.*

Ключевые слова: *теория перевода, доместикация, узбекско-английский перевод, культурная адаптация, динамическая эквивалентность, роль переводчика, читабельность, целевая аудитория*

Introduction. Translation enables communication across languages and cultures, extending beyond word-for-word substitution to convey meaning, context, and cultural norms. This is particularly important between linguistically and culturally distant languages, such as Uzbek and English, which differ in grammar, syntax, idiomatic expressions, and culturally specific concepts. One key challenge in translation is presenting culturally specific elements in a way that is accessible to the target audience. Domestication, defined as adapting source-text elements to the norms of the target language, facilitates comprehension but may reduce stylistic and cultural nuances. In Uzbek-English translation, domestication is especially relevant for proverbs, idioms, metaphors, and cultural references, such as Navruz (spring festival) or chak-chak (traditional sweets). Proverbs, idioms, metaphors, and culturally embedded expressions often require adaptation to convey their meaning naturally and effectively in EnglishThis study explores:

1. How translators adapt Uzbek proverbs, idioms, metaphors, and cultural references into English.
2. The effects of domestication on readability, fluency, and audience comprehension.
3. How translators balance cultural preservation with target-language accessibility.

By answering these questions, this research contributes to translation studies by providing insights into the strategic use of domestication in a linguistically and culturally unique context, highlighting the translator's role as both mediator and interpreter.

Literature Review. Translation studies increasingly conceptualize translation as a culturally mediated communicative act shaped by audience expectations, purpose, and sociocultural context rather than as a purely linguistic transfer [1 9–10 p.]. While early approaches emphasized formal equivalence, later functional and cultural theories highlighted meaning, readability, and pragmatic effectiveness in the target language [9; 8–9-p.]. This shift provided the theoretical foundation for target-oriented strategies that prioritize comprehension and communicative impact [1;25–26 p.].

Within this framework, Venuti's distinction between domestication and foreignization has become central to discussions of translation strategy [11;12–13-p.]. Domestication refers to adapting source-text elements to the linguistic and cultural norms of the target language in order to produce fluent and accessible translations [11;14–15-p.]. Although Venuti criticizes domestication for minimizing cultural difference and rendering the translator invisible, subsequent research acknowledges its practical value, particularly in media, educational, and general-interest texts where clarity is essential [6;45–46 p.]. The concept of dynamic equivalence further supports domestication by emphasizing equivalent audience response over formal correspondence [9;13–14 p.]. Baker and Newmark similarly note that idioms, proverbs, and culturally bound expressions often lack direct equivalents and therefore require functional adaptation based on text type and communicative purpose [1;25–26 p.; 8;9–10 p.].

Despite extensive theoretical discussion of domestication, research on its application in Uzbek–English translation remains limited. Existing studies tend to focus on grammatical and lexical issues, while systematic analyses of cultural adaptation strategies across genres are relatively scarce. Given the prevalence of culturally specific expressions in Uzbek texts, domestication is frequently employed to ensure accessibility for English-speaking audiences. This study examines the use of domestication in literary, media, and educational texts, contributing to a clearer understanding of how this strategy functions in Uzbek–English cross-cultural translation.

Research Methodology. This study employs a qualitative comparative analysis to examine the use of domestication in Uzbek–English translation across multiple genres. A qualitative approach was chosen because it allows for a detailed exploration of translation strategies, cultural adaptation, and stylistic decisions, which cannot be fully captured through quantitative methods [6;45–46 p.; 8;9–10 p.].

The research corpus consisted of twenty Uzbek texts and their published English translations. Texts were selected based on representativeness and accessibility and included literary works such as folktales and short stories, media texts such as newspaper and magazine articles, and educational materials including textbooks and instructional content. This variety enabled an examination of domestication in contexts aimed at different audiences and levels of familiarity with Uzbek culture.

Analysis focused on identifying instances of domestication, particularly in proverbs, idioms, metaphors, culturally specific references, and syntactic structures. Each translation was assessed for fluency and readability, comprehension for English-speaking audiences, and the degree to which stylistic and cultural elements were preserved or adapted. Authentic Uzbek proverbs such as "Baliq boshidan sasiydi" ("The fish rots from the head") and "Teng tengi bilan, Tezak qopi bilan" ("Birds of a feather flock together") were examined to determine how translators adapted figurative meaning. Similarly, culturally specific terms such as Navruz and chak-chak were evaluated to see whether translators used descriptive translation, partial explanation, or culturally equivalent adaptations to enhance accessibility [1;25–26 p.; 11;14–15 p.].

The methodological design ensures internal validity by applying consistent evaluation criteria across all texts, allowing readers to assess the reliability of interpretations. External validity is supported by the inclusion of multiple genres, providing broader insights into translation practices between Uzbek and English.

Analysis and Results. The analysis revealed that domestication is the dominant translation strategy across literary, media, and educational texts. In literary works, proverbs and idiomatic expressions were adapted to English equivalents, preserving figurative meaning while enhancing readability [1;25–26 p.].

In media texts, domestication facilitated comprehension of cultural references for a broad audience. Festivals such as Navruz were translated as "spring festival" or "Persian New Year", and traditional foods like chak-chak as "Uzbek honey sweets". Political references, including O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, were simplified to "Uzbek presidential decree", ensuring clarity without disrupting text flow [1;25–26 p.].

Educational texts showed similar patterns: idioms and cultural examples were adapted to convey meaning clearly without altering instructional objectives. Across all genres, domestication enhanced

fluency and accessibility, making texts engaging for English-speaking readers, though some stylistic features and subtle cultural elements were occasionally diminished [6;45–46 p.].

Table 1

Examples of Domestication of Uzbek Expressions into English

Uzbek Expression	Literal Translation	Domesticated English Translation	Notes on Adaptation
Baliq boshidan sasiydi	The fish rots from the head	A fish rots from the head down	Preserves figurative meaning
Besh qo‘l barobar emas	Five hands are not equal	Not everyone is the same	Simplified idiomatic meaning
Teng tengi bilan, Tezak qopi bilan	Like with like, hornet with its sting	Birds of a feather flock together	Cultural equivalence applied
Navruz	Spring festival	Persian New Year	Provides cultural context
Chak-chak	Uzbek sweets	Uzbek honey sweets	Descriptive adaptation

Conclusion. This study examined the use of domestication in Uzbek–English translation, focusing on proverbs, idioms, metaphors, and culturally specific references. The analysis of twenty literary, media, and educational texts shows that domestication is widely applied to enhance readability, fluency, and audience comprehension. Proverbs such as “Baliq boshidan sasiydi” were rendered as “A fish rots from the head down”, and cultural items like Navruz and chak-chak were translated as “spring festival” and “Uzbek honey sweets”, making culturally bound concepts accessible to English-speaking readers.

While domestication improves understanding and engagement, it may reduce stylistic and cultural nuances. Translators must therefore balance clarity with cultural preservation. In literary texts, combining domestication with selective foreignization–retaining key cultural elements with brief explanations—can preserve stylistic and cultural richness, whereas media and educational texts often prioritize fluency and comprehension.

Overall, this study highlights the translator’s dual role as both mediator and interpreter, demonstrating that domestication is a practical and strategic approach in cross-cultural translation. Future research could expand the corpus, examine audience reception, or explore the combined use of domestication and selective foreignization to further optimize cultural and linguistic fidelity.

References:

(1). Baker M. (2011). In other words: A coursebook on translation (2nd ed.). Routledge.
(2). Bassnett S. (2014). Translation studies (4th ed.). Routledge.
(3). Chiaro D. (2006). Translation, humour and the media. Continuum.
(4). Gambier Y., van Doorslaer L. (2016). Handbook of translation studies (Vol. 2). John Benjamins.
(5). Hatim B., Mason I. (1997). The translator as communicator. Routledge.
(6). House J. (2015). Translation quality assessment. Past and present. Routledge.
(7). Koller W. (2001). Die Skopostheorie und ihre Anwendung in der Praxis. St. Jerome Publishing.
(8). Newmark P. (1988). A textbook of translation. Prentice Hall.
(9). Nida E.A. (1964). Toward a science of translating. Brill.
(10). Shuttleworth M., Cowie M. (2014). Dictionary of translation studies (3rd ed.). Routledge.
(11). Venuti L. (1995). The translator’s invisibility: A history of translation. Routledge.

Rustamova Ruxsora Rasulbek qizi (Studentin im 2. Studienjahr der Fakultät “Fremdsprachen” an der Urgantscher Staatlichen Universität nach Abu Rayhon Beruni; E-mail: r.ruhsoraa@icloud.com)

ANALYSE DER SICHTBARKEIT DER DISKRIMINIERUNG IN TRAININGSDATEN FÜR SPRACHMODELLE UND DEREN FOLGEN

Anmerkung. *Diese Arbeit analysiert die Sichtbarkeit und Formen von Diskriminierung in Trainingsdaten für Sprachmodelle sowie deren potenzielle Auswirkungen auf die Ergebnisse künstlicher Intelligenz. Der Fokus liegt auf der Identifikation von Verzerrungen (Bias) in großen Textkorpora, die soziale Ungleichheiten, stereotype Darstellungen oder strukturelle Diskriminierung widerspiegeln können. Die Studie untersucht, wie solche Verzerrungen während des Trainingsprozesses entstehen und in der Modellleistung reproduziert oder verstärkt werden. Darüber hinaus werden die gesellschaftlichen, ethischen und technologischen Folgen diskriminierender Sprachmodelle diskutiert. Abschließend werden*

Ansätze zur Erkennung, Bewertung und Reduzierung von Diskriminierung in Trainingsdaten vorgestellt, um die Entwicklung fairerer und transparenterer KI-Systeme zu fördern.

Schlüsselwörter: *Diskriminierung, Sprachmodelle, Trainingsdaten, künstliche Intelligenz, algorithmische Verzerrung (Bias), Datenvoreingenommenheit, Fairness in KI, ethische Herausforderungen, soziale Ungleichheit, Transparenz von Algorithmen, verantwortungsvolle KI, Modellrobustheit.*

Rustamova Ruxsora Rasulbek qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Xorijiy filologiya" fakulteti 2-kurs talabasi; e-mail: r.ruhsoraa@icloud.com)

TIL MODELLARI UCHUN O'QUV MA'LUMOTLARIDA DISKRIMINATSIYANING NAMOYON BO'LISHI VA UNING OQIBATLARINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada til modellari uchun ishlatiladigan trening ma'lumotlarida diskriminatsiyaning ko'rinishlari va ularning oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot katta hajmdagi matnlar bazasida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tengsizliklar, stereotiplar va tizimli kamsitishlarni aks ettiruvchi og'ishlarni aniqlashga qaratilgan. Ish jarayonida bunday og'ishlar til modellarini o'qitish bosqichida qanday shakllanishi va natijalarda qay darajada takrorlanishi yoki kuchayishi o'rganiladi. Shuningdek, diskriminatsiyaga moyil sun'iy intellekt tizimlarining axloqiy, ijtimoiy va texnologik oqibatlari yoritib beriladi. Maqola yakunida trening ma'lumotlarida diskriminatsiyani aniqlash, baholash va kamaytirish bo'yicha yondashuvlar taklif etiladi.*

Kalit so'zlar: *diskriminatsiya, til modellari, o'quv (trening) ma'lumotlari, sun'iy intellekt, algoritmik og'ish (bias), ma'lumotlardagi xolislik muammosi, adolatli sun'iy intellekt, axloqiy masalalar, ijtimoiy tengsizlik, algoritmlar shaffofligi, mas'uliyatli AI, model barqarorligi.*

Рустамова Рухсора Расулбек кизи (студентка 2 курса факультета «Иностранные языки» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; e-mail: r.ruhsoraa@icloud.com)

АНАЛИЗ ПРОЯВЛЕНИЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В ОБУЧАЮЩИХ ДАННЫХ ДЛЯ ЯЗЫКОВЫХ МОДЕЛЕЙ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЙ

Аннотация. *В данной статье анализируется проявление дискриминации в обучающих данных языковых моделей и ее последствия для функционирования систем искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется выявлению предвзятостей, содержащихся в крупных текстовых корпусах, которые могут отражать социальное неравенство, стереотипы и структурную дискриминацию. Исследуется, каким образом данные искажения формируются в процессе обучения и как они воспроизводятся или усиливаются в результатах работы языковых моделей. Также рассматриваются этические, социальные и технологические последствия использования дискриминационных моделей. В заключение предлагаются подходы к выявлению, оценке и снижению дискриминации в обучающих данных с целью разработки более справедливых и прозрачных систем искусственного интеллекта*

Ключевые слова: *дискриминация, языковые модели, обучающие данные, искусственный интеллект, алгоритмическая предвзятость, смещение данных, справедливость в ИИ, этические вызовы, социальное неравенство, прозрачность алгоритмов, ответственное использование ИИ, устойчивость моделей.*

Einleitung/Kirish/Введение. Sprachmodelle sind zu einem Bestandteil der modernen digitalen Landschaft geworden und bilden das Rückgrat zahlreicher Anwendungen, die unser tägliches Leben prägen. Von der Art und Weise, wie wir nach Informationen suchen und mit virtuellen Assistenten interagieren, über die Automatisierung von Übersetzungsdiensten bis hin zur Gewährleistung der Sicherheit von Online-Inhalten und der Unterstützung komplexer Entscheidungsprozesse – die Reichweite und der Einfluss dieser Modelle sind immens. Ihre beeindruckende sprachliche Kompetenz wird durch das Training auf riesigen Mengen von Textdaten erreicht, die sorgfältig aus einer Vielzahl von Quellen gesammelt wurden, darunter das unendliche Universum des Internets, die Weisheit von Büchern, die Tiefe wissenschaftlicher Publikationen und eine Fülle anderer von Menschen erzeugter Inhalte.

Diese Skalierung des Trainingsdatensatzes ist zwar die Quelle ihrer bemerkenswerten sprachlichen Fähigkeiten, birgt aber auch eine tiefgreifende und kritische Schwachstelle. Die riesigen Texte, auf denen diese Modelle trainiert werden, sind keine neutralen Behälter von Wissen. Vielmehr sind sie ein Spiegelbild der komplexen und oft widersprüchlichen Gesellschaft, aus der sie stammen. Sie spiegeln unweigerlich die historischen und gesellschaftlichen Ungleichheiten wider, die tief in unseren Kulturen verwurzelt sind. Infolgedessen können Vorurteile wie Diskriminierung, die unsere Gesellschaft durchdringen, unbeabsichtigt in das Verhalten und die Ausgaben dieser Sprachmodelle eingebettet werden. Dies bedeutet,

dass die Modelle nicht nur Sprache lernen, sondern auch die subtilen und nicht so subtilen Muster von Vorurteilen und Diskriminierung, die in den Daten vorhanden sind.

Dieser Aufsatz untersucht, wie in Trainingsdaten kodierte diskriminierende Muster in Sprachmodellen sichtbar werden, was das für uns bedeutet und was man dagegen tun kann. Es wird noch in Kauf genommen, dass das Ganze nicht nur ein technisches Artefakt ist, sondern auch betrifft die ganze Gesellschaft und braucht deshalb verschiedene Lösungen.

Literaturübersicht/Adabiyotlarning tahlili/Обзор литературы. Die genannten Literaturverzeichnisse und Arbeiten zeigen gemeinsam, dass KI und Algorythmensysteme bestehende gesellschaftliche Vorurteile aufnehmen und verstärken können. Aus Caliskan und Bolukbasi lässt sich lernen, dass selbst "neutrale" Sprachmodelle Geschlechter- und Rassismus-Stereotype in ihren Repräsentationen tragen und dass Debiasing nur begrenzt Abhilfe schafft.

Noble sowie Buolamwini und Gebru machen deutlich, dass solche Verzerrungen reale Folgen haben, etwa diskriminierende Suchergebnisse oder unzuverlässige Gesichtserkennung bei marginalisierten Gruppen. Bender et al. und Mitchell et al. betonen schließlich, dass große Modelle transparent dokumentiert werden müssen, um Risiken, Einsatzgrenzen und Fairness-Probleme überhaupt erkennbar und verantwortbar zu machen.

Forschungsmethodik/Tadqiqot metodologiyasi/Методология исследования. Sprachmodelle erlernen Sprache durch das Erkennen statistischer Muster in Texten. Anstatt die Bedeutung von Wörtern wie ein Mensch zu erfassen, prägen sie sich Assoziationen zwischen Wörtern, Phrasen und Kontexten ein. Da die menschliche Sprache soziale Normen und Machtverhältnisse widerspiegelt, kodieren diese Assoziationen häufig Stereotypen. Zum Beispiel verbinden große Textkorpora oft Frauen mit häuslichen Rollen und Männer mit technischen oder Führungspositionen. Wenn Sprachmodelle diese Muster aufnehmen, können sie diese so wiedergeben, dass sie für Nutzende natürlich oder autoritativ wirken. Studien zeigen, dass Worteinbettungen, die mit großen Datenmengen trainiert wurden, geschlechts-, rassische- und kulturspezifische Vorurteile reproduzieren, welche durch Assoziationstests messbar sind. Das zeigt, dass diskriminierende Strukturen von Entwicklern gelernt werden, anstatt absichtlich eingeführt zu werden.

Diese erlernten Vorurteile werden sowohl in generativen als auch in analytischen Aufgaben sichtbar. Bei der Textgenerierung kann ein Sprachmodell stereotypische Fortsetzungen hervorrufen, wie z.B. bestimmte Berufe unverhältnismäßig mit Männern zu assoziieren oder Frauen häufiger zu beschreiben, die eine auf Aussehen ausgerichtete Sprache verwenden als Männer. Bei analytischen Aufgaben wie dem Sortieren oder Einordnen von Dingen können Vorurteile zu Problemen führen. Beispielsweise können Programme, die Sprachmodelle nutzen, um Bewerbungen zu prüfen oder Meinungen zu analysieren, Menschen aus bestimmten Gruppen benachteiligen. Das liegt daran, dass die Sprache, die diese Menschen verwenden, mit Geschlecht, Herkunft oder sozialem Status zusammenhängen kann.

Analyse und Ergebnisse/Tahlil va natijalar/Анализ и результаты. Studien haben gezeigt, dass solche Unterschiede auch dann bestehen können, wenn geschützte Attribute nicht explizit im Modell enthalten sind, da Proxy-Variablen, die in Sprache eingebettet sind, als indirekte Signale dienen.

Die Voreingenommenheit wird weiter verstärkt, wenn Sprachmodelle in großem Maßstab eingesetzt werden. Eine einzelne voreingenommene Ausgabe mag trivial erscheinen, aber wenn ähnliche Ausgaben millionenfach über Plattformen hinweg generiert werden, können sie Normen und Erwartungen prägen. Dieser Verstärkungseffekt ist besonders besorgniserregend in pädagogischen, beruflichen und informativen Kontexten, in denen Benutzer Modellausgaben als neutral oder autoritativ behandeln können. Weil die Modelle oft mit Daten trainiert werden, die von älteren, fehlerhaften Systemen stammen, kann eine Rückkopplungsschleife entstehen. Die voreingenommenen Ergebnisse beeinflussen dann die zukünftigen Trainingsdaten, wodurch die Diskriminierung mit der Zeit schlimmer und fester wird.

Die Folgen für die Nutzer sind vielfältig. Auf individueller Ebene kann diskriminierendes Modellverhalten zu falscher Darstellung, Ausgrenzung oder Verweigerung von Möglichkeiten führen. Beispielsweise können voreingenommene automatisierte Screening-Tools den Zugang zu Beschäftigung oder Finanzdienstleistungen für marginalisierte Gruppen verringern. In Konversationssystemen können Benutzer auf beleidigende oder abweisende Reaktionen stoßen, die ihre Würde untergraben oder von Engagement abhalten. Untersuchungen zu demografischen Leistungslücken in automatisierten Systemen, wie z. B. Gender-Klassifizierungstools, veranschaulichen, wie technische Fehler bereits marginalisierte Bevölkerungsgruppen unverhältnismäßig stark beeinträchtigen und bestehende Ungleichheiten verschärfen.

Wenn Sprachmodelle Vorurteile haben, kann das in der Gesellschaft gefährlich sein, weil Stereotypen normalisiert und Diskriminierung verstärkt werden. Wenn Technik bestimmte Gruppen immer wieder als kompetent und intelligent darstellt, andere aber ausgrenzt, werden soziale Unterschiede verstärkt. Das Problem ist, dass diese Vorurteile oft unbemerkt in scheinbar neutrale Interaktionen einfließen und so den öffentlichen Diskurs, kulturelle Ansichten und sogar politische Entscheidungen beeinflussen können. Die Auswirkungen gehen also weit über den einzelnen Nutzer hinaus.

Das Vorhandensein von Diskriminierung in Sprachmodellen hat auch Auswirkungen auf Vertrauen. Benutzer, die voreingenommen behandelt werden, können das Vertrauen in digitale Systeme und die Institutionen, die sie einsetzen, verlieren. Für Unternehmen geht diese Erosion des Vertrauens mit rechtlichen und Reputationsrisiken einher. In vielen Gerichtsbarkeiten können diskriminierende Ergebnisse in Bereichen wie Einstellung, Kreditvergabe oder Zugang zu Dienstleistungen gegen Antidiskriminierungsgesetze verstoßen, selbst wenn die Voreingenommenheit indirekt durch automatisierte Systeme entsteht. Folglich ist die Voreingenommenheit des Sprachmodells nicht nur ein ethisches Anliegen, sondern auch eine Frage der rechtlichen und organisatorischen Verantwortung.

Die Bewältigung dieser Herausforderungen erfordert eine Kombination von Gegenmaßnahmen. Ein wichtiger Ansatz konzentriert sich auf Trainingsdaten. Die Verbesserung der Datenkuration, -dokumentation und -herkunft kann Entwicklern helfen zu verstehen, wessen Stimmen dargestellt werden und wessen fehlt. Techniken wie Datensatzdokumentation und Transparenzberichte machen Vorurteile sichtbarer und ermöglichen gezielte Interventionen. Datenzentrierte Ansätze allein reichen jedoch nicht aus, da sie strukturelle Ungleichheiten, die in der Sprache selbst eingebettet sind, nicht vollständig beseitigen können.

Diese Methoden können zwar einige Vorurteile abschwächen, aber oft geht das auf Kosten der Leistung des Modells. Außerdem können sie subtilere oder situationsabhängige Diskriminierung nicht immer erkennen. Daher sollten sie als Teillösungen und nicht als endgültige Lösungen verstanden werden.

Ebenso wichtig sind Maßnahmen. Die disaggregierte Bewertung über demografische Gruppen hinweg ermöglicht es Entwicklern und Bereitstellungen, unterschiedliche Auswirkungen zu identifizieren, die aggregierte Metriken verbergen. Transparenzmechanismen, wie z. B.Modellkarten, kommunizieren beabsichtigte Verwendungen, Einschränkungen und bekannte Vorurteile an nachgelagerte Benutzer. Menschliche Aufsicht und zugängliche Beschwerdemechanismen reduzieren den Schaden weiter, indem sichergestellt wird, dass automatisierte Ergebnisse, die Einzelpersonen betreffen, überprüft und korrigiert werden.

Schließlich sind breitere organisatorische und regulatorische Rahmenbedingungen unerlässlich. Vorurteile in Sprachmodellen spiegeln gesellschaftliche Machtstrukturen wider und können nicht allein durch technische Mittel gelöst werden. Integrative Entwicklungsteams, interdisziplinäre Überprüfungsprozesse und die Zusammenarbeit mit betroffenen Gemeinschaften tragen dazu bei, Schäden zu antizipieren und gerechtere Systeme zu entwickeln. Regulatorische Maßnahmen, einschließlich Anforderungen an algorithmische Folgenabschätzungen und Rechenschaftspflichtstandards, können Anreize für einen verantwortungsvollen Einsatz ausrichten und Rückgriff gewähren, wenn ein Schaden auftritt.

Fazit und Ratschläge/Xulosa va takliflar/Заключение и рекомендации. Diskriminierungsformen in den Trainingsdaten von Sprachmodellen zeigen sich durch erlernte statistische Zusammenhänge, die die Ergebnisse der Modelle auf feine und offensichtliche Weise beeinflussen. Diese Vorurteile äußern sich, indem Stereotypen in der Sprache erzeugt werden, bestimmte Bevölkerungsgruppen ungleich behandelt werden und vorherrschende kulturelle Ansichten verstärkt werden. Für die Nutzer hat das negative Folgen, wie Ausgrenzung und falsche Darstellung, aber auch größere gesellschaftliche Schäden, wie die Normalisierung von Ungleichheit und der Verlust des Vertrauens in digitale Systeme. Um diese Probleme anzugehen, braucht es einen umfassenden Ansatz, der verbesserte

Datenpraktiken, Techniken zur Abschwächung von Vorurteilen auf Modellebene, strenge Bewertungen, Transparenz, menschliche Aufsicht und rechtliche Regelungen kombiniert.

Auch wenn keine Lösung Vorurteile in Systemen, die auf menschlicher Sprache basieren, vollständig beseitigen kann, können langfristige und koordinierte Anstrengungen Schäden erheblich reduzieren und gerechtere und vertrauenswürdigere Sprachtechnologien fördern.

Literaturverzeichnis/Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Caliskan A., Bryson J.J., Narayanan A. (2017). Semantics derived automatically from language corpora contain human-like biases. Science, 356(6334), p. 183–186.

[2]. Bolukbasi T., Chang, K.-W., Zou J., Saligrama,V., Kalai A.T. (2016). Man is to computer programmer as woman is to homemaker? Debiasing word embeddings. Advances in Neural Information Processing Systems.

[3]. Noble S.U. (2018). Algorithms of oppression: How search engines reinforce racism. New York University Press.

[4]. Buolamwini J., Gebru T. (2018). Gender Shades: Intersectional accuracy disparities in commercial gender classification. Proceedings of Machine Learning Research.

[5]. Bender E.M. Gebru T., McMillan-Major A., Shmitchell S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? Proceedings of the ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency.

[6]. Mitchell M., Wu S., Zaldivar A., et al. (2019). Model cards for model reporting. Proceedings of the ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
FIZIKA-MATEMATIKA		
Qodirova Marhabo	Kasr tartibli subdiffuziya tenglamasi: tushunchalar, nazariy asoslar va matematik modellar	**3**
Jumanazarova Hafiza	Bir o‘lchamli superdiffuziya tenglamasi uchun qo‘yilgan boshlang‘ich-chegaraviy masalani yechish	**6**
Choriyeva Mohinur Berdiyorovna, Urolov Ikrom Zayniddinovich, Yadgarov Ishmumin Djabbarovich	Fulleren C_{60} molekulasining aluminiy Al (001) va Al (111) sirtlarda adsorbsiyasi jarayonlarini kompyuterda modellashtirish hamda tahlil qilish	**12**
Mamadaliyeva Muazzamxon Abdumannon qizi, Urolov Ikrom Zayniddinovich, Yadgarov Ishmumin Djabbarovich	Fulleren C_{60} va Si@C_{60} endofullerenlarning o‘zaro ta’sir jarayonlarini modellashtirish	**17**
Тешаев Мухсин Худойбердиевич, Аблокулов Шерзоджон Зокир угли, Бутунов Жахонгир Рузикулович, Юлдошева Озода Олимжоновна	Собственные и вынужденные колебания многомасоовых вязкоупругрх систем с конечным числом степеней свободы	**20**
Xudoyberdiyeva Dilafruz Boykulovna	Vibrational Dynamics and Raman Spectra of Aromatic Molecules with Heavy Halide Atoms: Bromobenzene and Ortho-Dibromobenzene	**26**
Qurbanov Davron Shavkatovich, Yakubov Komlijon Ruzmetovich, Bazarbayev Rustam Bahrambayevich	Calculation of Electronic Property Changes in Zn-Doped α-SiO_2 Using Density Functional Theory	**29**
FALSAFA		
Fayzullaeva Aziza Sadridinovna	O‘zbekistonda lider ayollarning ijtimoiy mas’uliyati va uni shakllantirish usullari	**33**
Yodgorov Alisher Nurmuhammadovich	Axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy munosabatlarining o‘zgarishi	**36**
Berdikulova Surayyo Aslamovna, Xuramova Ungaloy Xolboyevna	Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosidagi axloqiy qadriyatlaridan davlat siyosati va jamoatchilikda foydalanishning ahamiyati	**38**
Xolmirzaeva Jumagul Xamdamovna	Mehnat madaniyatini rivojlantirishda xorij tajribasining o‘rni: Yaponiya va AQSH misolida	**41**
Nabijonov Furqatjon Valijon o‘g‘li	Ijtimoiy xotira va madaniy qadriyatlar strukturasining jamiyat hayotidagi roli	**43**
TARIX		
Nazarov Obid Raximovich, Rayimjonov Ismoil Xoshimjon o‘g‘li	O‘rta Osiyoda tib ilmining rivojlanishi xususida ayrim mulohazalar (IX–XII asrlar)	**47**
TILSHUNOSLIK		
Turayeva Dilbar Meyliyevna	Yozma nutq uslublarida tinish belgilarining kommunikativ va funksional transformatsiyalari	**50**
Yakubova Nilufar Egamberganovna	G‘ayri solim o‘zaklar: muzoaf (ikkilangan) o‘zaklar tahlili	**54**
Rahmonova Zamira Salohiddinovna	Dunyo tilshunosligida so‘zlar birikuvchanligining o‘rganilishi	**59**
Ibragimov Javlon Yormatovich	O‘zbek tilini amaliy tadqiq qilish zarurati o‘zbek tilshunosligi taraqqiyoti kesimida	**62**
Abdug‘aniyeva Mohibonu Norbobo qizi	Multimodal vositalarning qiyosiy tahlili	**64**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Sultonova Dilnoza Sohibjonovna	Kriminal badiiy asarlarni qiyosiy-tipologik tahlil qilishning nazariy-metodologik asoslari	**67**
Alqarov Nazarbek Alisher o‘g‘li	Hayvonlar obrazi va uning badiiy adabiyotda ramzlashtirilishi	**69**
Mallayeva Mamura Abduraxmanovna	Adabiyotshunoslikda “kichkina odam” tushunchasining shakllanish tarixi	**72**
Ibragimov Xayrulla Hamdamovich	Eshqobil Shukur ijodida folklor va zamonaviylik uyg‘unligida yangi birliklar	**75**
Zokirova Barchinoy Maxmud qizi	Abdulla Qahhor va Raymond Karver asarlarida g‘oyaviy-badiiy mazmun	**78**

Asqarova Zulayxo Yangiboyevna	Masnaviy janri poetikasi va uning Ogahiyning badiiy merosidagi tadriji	**82**
	JURNALISTIKA	
Artikova Yulduz Akmalovna	OAVda milliy identivlikning namoyon bo‘lishi	**86**
Kallibekova Gulnara Palbekovna	Ijtimoiy-siyosiy gazetalar: mavzusi, tili va uslubi	**90**
	PEDAGOGIKA	
Dustov Davron Zulhaydarovich	Metodik kompetensiyani rivojlantirishda umumiy va maxsus kompetensiyalarning o‘zaro uyg‘unligi	**96**
Davletov Davronbek Egamberganovich, Sharipova Shahlo Istamovna	Geometrik isbotlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarda uchraydigan xatoliklar va ularni bartaraf etish usullari	**98**
Isakov Zakirjon Soliyevich	Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar orqali o‘quvchilarning pedagogik salohiyatini oshirish	**103**
Ergashev Otabek Xasanovich	Imom Moturidiy merosi asosida talabalarda radikallashuvga qarshi immunitetni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari	**105**
Baxtiyarova Zebiniso Komilovna, Adambayeva Feruza Rustambekovna	O‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning baholari va tarbiyaviy jihatlarini monitoring qilishni takomillashtirish	**108**
Ahmadjonov To‘lqinbek Akramjon o‘g‘li	Raqamli dunyo va ota-onalar: so‘rovnoma natijalari tahlili	**111**
Kubayeva Shoira Toshmurodovna	Innovatsion ta’lim konsepsiyasi	**113**
Xudayberganov Shuhrat Shavkat o‘g‘li, Abdullayeva Xurshida Shuxrat qizi	Tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarini gender xususiyatlarini hisobga olgan holda maktab ta’limiga tayyorlashni takomillashtirish	**116**
Urazova Guli Uringaliyevna	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ma’naviyatini shakllantirishda nosiriddin tusiyning “Axloqi Nosiriy” asarining o‘rni	**120**
Bakirov To‘lqinjon Yunusaliyevich, Anvarov Rashidjon Ravshanbek o‘g‘li	Akademik litseylarda ehtimollar nazariyasi elementlarini o‘qitishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati	**122**
Barakayeva Sarvinoz To‘lqunovna	Astronomiyadan o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda pedagogik-axborot texnologiyalardan foydalanib o‘qitish metodikasi	**125**
Yadgarov Doniyor Baxodirovich, Jumaboyeva Xonzoda Ergashboy qizi	Futbol bo‘yicha o‘quvchilarning texnik-taktik tayyorgarlik faoliyati samaradorligi	**128**
Otamurodova Aziza Sultonmurodovna	Raqamli jamiyat sharoitida talabalar mediakompetentligini rivojlantirishga qaratilgan mediata’lim imkoniyatlari ilmiy-pedagogik muammo sifatida	**131**
Xudayberganov Shuhrat Shavkat o‘g‘li, Sultonboyeva Maftuna Mansurbek qizi	Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida kognitiv qiziqishni rivojlantirish	**135**
Atadjanova Dinora Ulug‘bekovna, Matnazarova Charos G‘afur qizi	Bolalar adabiyoti vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy tarbiyani rivojlantirish	**138**
Ro‘zmetov Azizbek Tangirberganovich	Zamonaviy voleybolning dolzarb masalalari va o‘yin texnikasini takomillashtirishning umumiy asoslari	**140**
Abdunazarov Lutfillo Mamanovich	Urbanizatsion taraqqiyotda ekologik madaniyatni rivojlantirishning zarurati	**144**
Камолиддинова Иродабону Шавкат кизи	Проблема формирования валеологической компентентности студентов в системе высших медицинских ВУЗов	**147**
Тахирова Маъсуда Абдужаббор кизи, Сатторов Хайрулло Раззакович	Внеаудиторная работа студентов как фактор формирования навыков самообразования по изучению русского языка	**150**
Садуллаева Гулширин Илхомовна	Эффективность экспериментальной методики развития навыков аудирования у студентов ВУЗов Узбекистана	**153**
Буранова Нилуфар Шавкатовна	Развитие профессиональной компетентности студентов медицинского направления	**156**
Najmutdinova Gulnozakhon Bakhtiyorovna	Teachers’ Reflective Practice as a Factor of Professional Development	**160**
Kakhkhorova Nigina Abdivakhidovna	Using Digital Platforms and Online Collaboration Tools to Improve English for Specific Purposes (ESP) Speaking Skills	**163**

Mukhamadieva Sarvinoz Nurmat kizi	The Role of Scientific Discourse in the Formation and Development of Philosophical Thinking of Young People	**165**
Shoimova Feruza Isoqovna	Ai-Based Assessment Systems in Eliminating Gender And Ethnic Bias: the Case of Uzbekistan Universities	**169**
	ILMIY AXBOROT	
Jo‘raxolova Bahora Qurbonboyevna	Oila tematik guruhida nemis va o‘zbek tillaridagi genderga oid konseptual metaforaning voqelanishi	**172**
Murotova Gulnoz Nematovna	Salomatlik aloqasida multimodal madaniy moslashuv: ingliz va o‘zbek tillaridagi sog‘liqni saqlash kampaniyalaridagi pragmatik va vizual elementlar	**174**
Xushiyeva Nargis Tashpulatovna	Ingliz va o‘zbek tillarida gap strukturasini qayta ishlashning nevrolingvistik asoslari	**176**
Anorboyeva Dilshodabonu Shavkat qizi	Ingliz va o‘zbek tillarida teginish sezgisi bilan bog‘liq leksemalarning kognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari	**179**
Turdiyeva Iroda Komilovna	Ijtimoiy tarmoq tilining o‘ziga xos xususiyatlari	**183**
Atajanov Sherzod Shanazarovich, Ruzmetova Dilbar Atabayevna	Nemis va o‘zbek tillaridagi etnik-madaniy antroponimik bolalar obrazlari	**185**
Xakimov Qo‘chqarboy Muxtarjonovich	Lingvopoetikada ayrim lingvistik omillar	**189**
Xalilova Sitora Zarifovna	Ingliz tilida fe’l asosidan shaxs otlari yasash usullari: morfologik va semantik yondashuv	**191**
Xolisov Azizbek Shokirjon o‘g‘li	Shahar qurilishi bo‘yicha ommaviy axborot vositalari va reklama matnlarining lingvopragmatik tahlili	**194**
Turg‘unova Fazilat Rustam qizi	Medialingvistika nuqtayi nazaridan o‘zbek va ingliz tillari sarlavhalarida grammatik kompressiya modellari va ularning axborot ta’sirchanligiga ta’siri	**197**
Abdullayeva Gulnora Erimmatovna	Nemis tili sodda gap tarkibida kelgan es shaxssiz olmoshining ishlatilishi va uning o‘zbekcha tarjimasining qiyosiy tahlili	**199**
Xudaybergenova Gulbaxor Shuxrat qizi	O‘zbek paremiyalarida ish konsepti orqali jamoatchilik mentalitetining aks etishi	**203**
Кадимова Диана Рашидовна, Муродуллоева Севара Исматулло кизи	Концепт «любовь» в лингвокультурологическом аспекте на материале произведений русской литературы	**206**
Алишерова Гулдиёра Фазагировна	Характеристика научных работ, посвящённых исследованию концепта «стыд» в современной лингвистике	**208**
Сиразетдинова Лилия Алимджановна	Отражение процессов глобализации в лексической системе русского языка	**212**
Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровн	Сравнительный анализ языковых единиц, развивающих когнитивную компетенцию во французском и узбекском языках	**215**
Маматкулов Абдулхапиз Латипович	Понятие «политкорректный смысл» и средства его выражения в общении	**218**
Рахмонова Малика Акмал кизи	Иван Андреевич Крылов как основоположник детской литературы в жанре басни: лингвостилистический, культурно-исторический и воспитательный аспекты	**223**
Kakharova Mohigul Yusufovna	Methodological Foundations of Comparative Lingua-Poetic Analysis in Prose	**227**
Toshkentova Sharofatbonu Kukon kizi	The Sociopragmatic Features of Code Switching in English-Uzbek Bilingual Discourse	**230**
Khalliyeva Gulnoz Iskandarovna, Adamova Farangizbonu Jamol qizi	The Portrayal of Humanism in Ethel Lilian Voynich's Novel “the Gadfly”	**232**
Kuanishbaeva Aziza Maratbay kizi	Translation of Tourism Websites for International Audiences: Linguistic and Cultural Adaptation	**234**
Mirboboyeva Dilfuza Bakhtiyorovna	Comparative Analysis of Semantic Units Reflecting Cognitive Competence in French and Uzbek	**237**
Komilova Nafosat Erali qizi	Domestication as a Translation Strategy in Uzbek–English Translation	**240**
Rustamova Ruxsora Rasulbek qizi	Analyse der Sichtbarkeit der Diskriminierung in Trainingsdaten für Sprachmodelle und Deren Folgen	**242**

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Jamoliddin Yoqubov**

Terishga berildi: 21.02.2026
Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.4
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari